

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofredacteur: P. Stuurman

Redacteuren: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Groeneveen 394, Amsterdam-Bijlmermeer

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

INHOUD:

Voorwoord: Een Frankische boer (met 1 afb.)	pag. 1
Waar blijft het nieuws uit de werkgroepen?	pag. 2
Teleac-cursus „Graven naar het verleden”	pag. 2
P. Smit. Middeleeuwse bewoningsresten op het Balgzand (met 6 tek. en 4 foto's)	pag. 3
A. E. L. van IJzendoorn. Zweedse rotstekeningen en het „sieraad” van Velsen (met 5 afbn.)	pag. 19
C. R. Hooijer. Over bijlen en dissels (met 3 tek. en 5 foto's)	pag. 23
In memoriam pastoor Binck	pag. 28
P. Moerman en M. H. J. Th. van der Veer. De schedel uit de St. Pieterskerk te Utrecht (met 2 tek.)	pag. 29
G. T. Haneveld. De schedel uit de Pieterskerk te Utrecht: Sporen van een medische behandeling? (met 1 afb.)	pag. 32
De provinciale archeoloog; zijn taak en zijn verhouding tot de amateur-archeoloog	pag. 37
Rubriek „Boekenbeurs”	pag. 38
Wat doen zij? Activiteiten van „geestverwanten”	pag. 39
R.O.B.-kalender	pag. 40
Tentoonstellingsnieuws	pag. 41
Archeologische lezingen Rijksmuseum van Oudheden	pag. 41
Literatuurbespreking	pag. 42
Literatuursignalement	pag. 43
Nieuws uit de werkgroepen - De werkgroepen in het nieuws	pag. 48

Aan deze aflevering werkten o.m. mede:

R. van Beek, Beekstraat 19, Hattem;

Dr. W. J. de Boone, Van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort;

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen;

G. T. Haneveld, Pathologisch instituut der Rijksuniversiteit Utrecht,
Pasteurstraat 2, Utrecht;

Drs. C. R. Hooijer, Velthuysenlaan 9, Laren (N.H.);

P. Moerman, Verheystraat 5, Vlaardingen;

P. Smit, Groeneveen 241, Amsterdam-Bijlmermeer;

P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag;

M. H. J. Th. van der Veer, Londenweg 297, Vlaardingen;

A. E. L. van IJzendoorn, Schaepmanlaan 23, Santpoort-Zuid.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 1 februari 1972

EEN FRANKISCHE BOER *)

Stel U voor, lezers, een opgraving ergens in het oosten van ons land. Een keur van archeologen is in diepgaande discussie gewikkeld over de uitleg van het profiel in de wand van de opgraving. Onder hun voeten de plattegrond van een Frankische boerderij en om hen heen in volle aandacht voor het geleerde dispuut een stel oudere en jongere boeren uit de omgeving, die wel eens willen weten welke geheimen hun grond herbergt. Onder hen is de stokoude vrijgezelle boer Mans, niet direct een van de schoonste boeren uit de buurschap. Dat valt uit zijn met etensresten besmeurde vest wel af te lezen. Ze horen vertellen over de diverse lagen waaruit het profiel is opgebouwd en over de vuilzwart gekleurde Frankische woonlaag onderin het profiel. Ze horen ook over de verschillende vondsten die in de afzonderlijke lagen zijn gedaan en over de datering ervan. Plotseling hoor ik naast me een van de jonge boeren zachtjes aan zijn eveneens jonge buurman vragen: „Uut welke laoge sol Mans ekommen wesen?”.

Prompt volgt het gefluisterde antwoord: „Uut die onderste, uut die swarte”.

v. B.

*) Een bijdrage tot het probleem van de continuïteit van de bewoning in de Overijsselse Vechtstreek, vanaf de laat-Romeinse tijd.

WAAR BLIJFT HET NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN ?

In Westerheem nr. 2, 1971, sprak de redactie de hoop uit, dat de werkgroepen, méér dan voorheen, een actieve rol zouden gaan spelen in nieuwsgaring en informatieverspreiding m.b.t. de archeologie-beoefening in het algemeen en in het aandraagen van opgravings- en vondstberichten in het bijzonder. In westerheem nr. 3, 1971, werd een begin gemaakt met de rubriek „Nieuws uit de Werkgroepen — De Werkgroepen in het nieuws”, waarin inderdaad opgravings- en andere werkgroepsactiviteiten hun neerslag vonden.

Een tijdschrift — dus ook een rubriek in een tijdschrift — floreert bij de gratie van een teveel aan kopy. Nu is het aantal door de Werkgroepen ingezonden berichten voor bovengenoemde rubriek omgekeerd evenredig met de totale hoeveelheid beschikbare kopy en dié is overstelpend. Met andere woorden: Werkgroepen, laat de redactie, méér dan tot nu toe, delen in de resultaten van uw activiteiten op archeologisch gebied. Berichten hieromtrent kunt u zenden aan: H. J. Calkoen, Driehuizerkerkerweg 22, Velsen-Driehuis.

TELEAC-CURSUS „GRAVEN NAAR HET VERLEDEN”

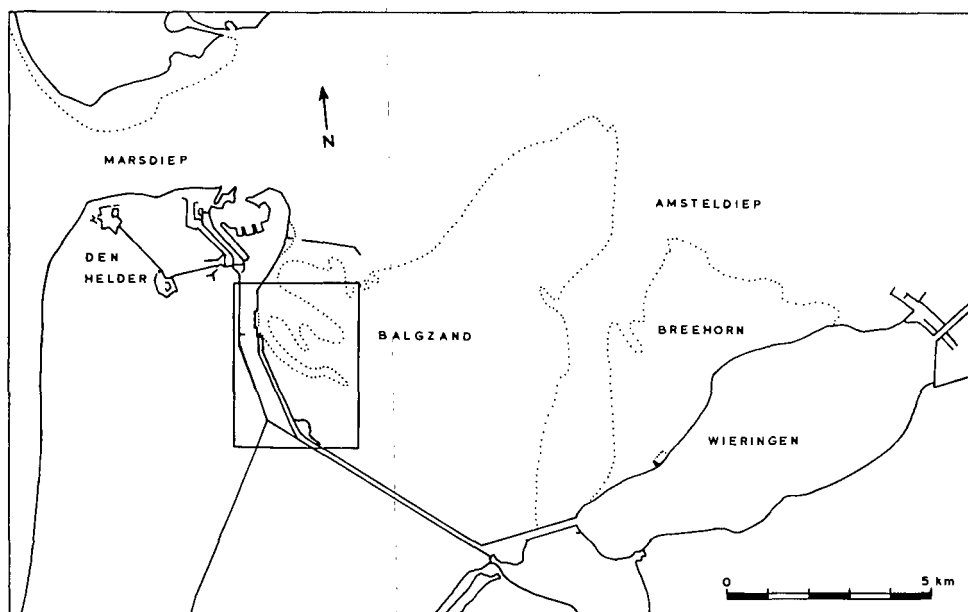
Op 29 januari is de in Westerheem, jrg. XX, 1971, afl. 5/6, aangekondigde Teleac-cursus „Graven naar het verleden; archeologie van de lage landen van ijstijd tot middeleeuwen” van start gegaan. Iedere zaterdagmiddag van 17.45—18.15 uur kan men — tot 6 juni — op Nederland 1 deze uit 17 lessen bestaande cursus volgen. Op dinsdagavond, na het laatste journaal, volgt op Nederland 1 een herhaling.

Het didactisch materiaal bestaat uit:

- Een syllabus met een korte samenvatting van de televisielessen;
- Een serie van 28 kleurendia's;
- Een aan het eind van de cursus verschijnend, door de cursusleider G. D. van der Heide geschreven cursusboek, waarin de geboden stof uitgebreid wordt behandeld.

Getracht wordt om, in samenwerking met een aantal oudheidkundige musea, cursisten/studiedagen te organiseren. De cursusprijs bedraagt f 34,75.

Inschrijving uitsluitend door storting of overmaking van het cursusgeld op postrekening 544232 t.n.v. Teleac, Utrecht, onder vermelding van: Archeologie.

afb. 1: Ligging van het Balgzandgebied.

MIDDELEEUWSE BEWONINGSRESTEN OP HET BALGZAND

P. Smit

Inleiding

In 1964, toen de plannen tot inpoldering van het Balgzandgebied (afb. 1) tussen Den Helder en Wieringen, spoedig ten uitvoer dreigden te worden gelegd, werd door schrijver ten behoeve van de beroepsarcheologen een rapport samengesteld, waarin de tot dan toe bekende, het Balgzand betreffende archeologische gegevens bijeen waren gebracht (Smit, 1964).

Verdere vondsten, nieuwe interpretaties van de thans bekende bewoningssporen, de berichten over Esonstad, waarin min of meer vergelijkbare sporen in de Lauwerszee werden beschreven en niet in de laatste plaats de sterk toegenomen populariteit van het wadlopen, waren aanleiding tot het verschijnen van deze, nu voor iedereen toegankelijke, publikatie.

Hierbij is een woord van dank aan het IPP en vooral de ROB en de heer dr. J. Westenberg voor hun vele adviezen en grote medewerking zeer op zijn plaats.

Een grote belangstelling voor het wadlopen treft men juist aan in kringen van amateurarcheologen; hier is men immers van nature niet onbekend met moeilijke terreinomstandigheden. Desondanks moge een waarschuwend woord volgen.

Ook in dit getijdegebied geldt, dat men zeer goed op de hoogte dient te zijn met de plaatselijke eigenaardigheden van het wad. De vindplaatsen bevinden zich dermate ver uit de kust, dat een plotseling opkomende mist levensgevaarlijke gevolgen kan hebben. Degene die zich, vergezeld van kompas en tenminste één metgezel, aan een avontuurlijke veldverkenning wil wagen, zij ten overvloede gewezen op de algemene informatie in „Het Waddenboek”.

Kort overzicht van de pleistocene en holocene wordingsgeschiedenis van het Balgzand

Tijdens het pleistoceen werd waarschijnlijk reeds de kern van onze latere strandwallenkust gevormd. Aangenomen wordt, dat een uitloper van de gletschermassa's in het Saalien (synoniem met Riss-glaciaal), in zuidoostelijke richting, in de omgeving van Den Helder tot stilstand kwam. Vóór de gletschertong bevond zich een U-vormige stuwwal. Na de afsmelting van het ijs bleven de kernen van Texel en Wieringen als vleugels van de stuwwal bewaard.

Waarschijnlijk heeft het middengedeelte zich ter hoogte van het huidige Den Helder bevonden, mogelijk nog iets westelijker. Dit gedeelte zou door de getijdewerking geërodeerd zijn, zoals men zich dat ook voorstelt van de Tesselse Stenen (westelijk van Texel). Aan de zuidpunt van Texel spoelt zeer veel noordelijk gesteentemateriaal aan; dit is waarschijnlijk afkomstig uit Marsdiep en Molengat.

Nadat het gletscherijs verdwenen was bleef er een komvormige uitdieping over ter plaatse van de huidige westelijke Waddenzee. Een geografisch vergelijkbare situatie vormt het merengebied achter de strandwallen in Gaasterland (Zandstra, 1969). Het boreale- of basisveen ontwikkelde zich vervolgens op de lager gelegen pleistocene gronden. Tijdens deze ontwikkeling ontstond door de klimaatsverbetering, met de toenemende ijsafsmelting een zeespiegelrijzing. Wind, water en zand verbonden de zandbanken tot een strandwallenkust. Het zeewater bleef stijgen, het veen verdrong tenslotte waarbij mariene zand- en kleilagen werden afgezet. Ook het bekken der westelijke Waddenzee werd op deze wijze opgevuld. Langzaam veranderde nu het milieu achter de strandwallen weer van marien via brakwater in zoet. Het was in deze tijd, dat het z.g. Hollandveen ontstond. Dit groeide uit tot een aantal grote veengebieden in westelijk Nederland.

Een dergelijk veengebied lag rond de diluviale gronden van Wieringen en isoleerde deze tot in de Karolingische tijd. Eerst dan wordt Wieringen toegankelijk en begint men vanaf de hogere gronden met de veenontginning (de Cock, 1969). Uit het onderzoek van de mariene afzettingen op het veen tussen Wieringen en de Kop van Noord-Holland blijkt, dat dit veen eerst tijdens de postromeinse transgressiefasen,

waarbij de overstromingen vanuit de Zijpe kwamen, werd aangetast (Pons en Wiggers, 1959 en 1960). Toen vervolgens het Zeegat van de Zijpe langzaam ondieper werd door zandinstuiving, verminderde de getijdewerking over het Balgzand. Inherent hieraan ontstond nu een toename van de getijdeïnvloed vanuit het noorden, waarschijnlijk door een zich langzaam vergrotend Marsdiep (Westenberg, 1961). Hiermede werd een zandaanvoer vanaf de binnendelta van het Marsdiep over het Balgzand bewerkstelligd.

Resumerend treffen we binnen het bereik van de spade de in dikte steeds wisselende zavellaag, met daaronder een laag Hollandveen ter dikte van een halve meter, vervolgens de oude zeeklei- en wadafzettingen tot enkele meters diep.

De diepere geulen op het Balgzand snijden deze lagen alle aan. Mede door deze constellatie werd de aandacht op de middeleeuwse cultuurresten gevestigd.

Verzamelde archeologische vondsten en meldingen

In 1949 werd de heer Nijkamp, destijds conservator van het Museum Den Helder, door de kustvisser J. Wiggers attent gemaakt op vindplaatsen van aardewerkscherven, resten van doodkisten en skeletdelen van huisdieren langs een getijgeultje op het Balgzand. De heer Nijkamp consulteerde de heer Van der Heide, archeoloog bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Hieruit volgde in 1951 een bezoek aan het Balgzand, waarbij foto's gemaakt werden van de grondslagen van een huis, uitgezet met grote turven. De nog overgebleven lange zijde van dit huis liep uit in een boog (afb. 2). Dit doet in het algemeen denken aan het koor van een kerkje (med. Van der Heide). De heer Westenberg en schrijver troffen in 1954, in de omgeving van bovengenoemde getijgeul eveneens grondsporen aan, zij het van een ander huis (vindplaats e, afb. 3).

De bij diverse bezoeken verzamelde aardewerkresten, bestaande uit scherven van „Pingsdorferwaar”, ander hardgebakken importmateriaal en kogelpotaardewerk, werden geschat als zijnde 11e—12e eeuws (determinatie dr. Renaud). Wiggers vond langs dezelfde geul, echter verder west-noordwest, rechtopstaand takken-vlechtwerk en paaltjes, op te vatten als wandrest van een middeleeuws huis.

Ruim 1000 meter noordelijker werden, eveneens door Wiggers, rechthoekige perken, getuigend van voormalige „huizen”, ook weer langs een getijgeul aangetroffen. Aardewerkresten en huisdierbotten completeerden hier het beeld (Westenberg, 1961). Wiggers waren in totaal 7 benen „schaatsen” bekend. In 1963 vond schrijver, in het vindplaatscomplex e, nog een sterk verweerd exemplaar, gemaakt uit een paardenspaakbeen. Beide einden waren dwars doorboord. De kustvisser H. de Boer vond een stuk van een soort omheining van in de lengte gekloofde paaltjes, die d.m.v. de pen-en-gat methode met elkaar verbonden waren.

afb. 2: Huisgrondslag van grote turven; het boogvormig verloop op de achtergrond is duidelijk zichtbaar.
foto Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders.

Volgens Wieringer vissers zou er in ditzelfde gebied, echter $\pm$ 2,5 km noordoostelijker, sprake zijn van een kerkhof. Een verklaring die deze overleving steunt komt van de heer J. van Zandwijk, die in de periode 1920—1925 vele lange botten heeft gezien, naar zijn zeggen ongetwijfeld van mensen afkomstig. Deze lagen echter op een iets andere plaats, n.l. aan het einde van de hoofdgeul op de westelijke oever. Latere vondsten van de schrijver beperkten zich tot een 3-tal menselijke skeletresten van verschillende vindplaatsen. Vermeldenswaard is verder nog het voorkomen van incidentele bewoningsresten in en langs de talrijke geulen ten noorden en ten noordoosten van vindplaats e (med. Wiggers en de Boer).

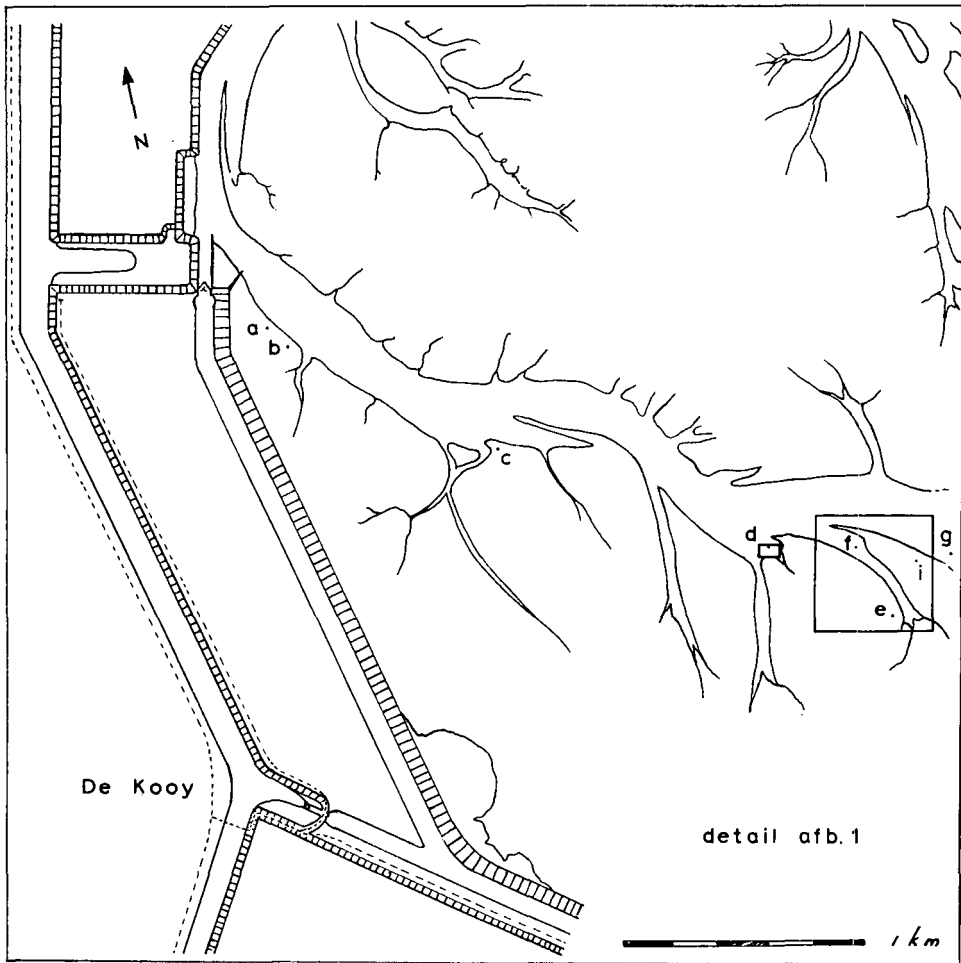
Verkenning 1964

Op 13, 14 en 15 maart 1964 stond er over de Noordzee een zuidoostelijke luchtstroming, welke varieerde van orkaankracht bij de Orkney eilanden tot windkracht 7—8 in het Waddengebied; bovendien vielen deze dagen rond de nieuwe maan. Deze factoren leidden ertoe dat er een bijzonder lage ebstand bereikt werd, met als extreem 2,60 m —NAP. Dit spreekt temeer indien men weet dat de laag laagwaterspringwaarde voor Den Helder 1,22 m — NAP bedraagt.

Schrijver was enkele weken tevoren in het bezit gekomen van met de mosselenkor opgeveste randscherven van middeleeuws aardewerk, beschilderd naar Pingsdorf-mode. Deze kwamen uit de geul ter hoogte van vindplaats e. Een direct daarop ondernomen tocht naar deze vindplaats leverde niet veel op. Opmerkelijk was wel dat er op de hogere zandplaten enorme brokken veen lagen. Deze stukken waren $\pm$ 50 cm dik en kennelijk losgewerkt uit de Hollandveenlaag. Sommige waren aan één of twee zijden volkomen recht afgestoken; levende witte- en Amerikaanse boom mossels bewoonden de bovenlaag. Dit gegeven wijst op langdurige blootstelling aan zeewater, dus zonder bedekkende zandlaag. De gedachte, dat zich ergens een zichtbare woonlaag zou kunnen bevinden, was een sterke stimulans tot het maken van een uitgebreide tocht langs de bij hoge uitzondering droog komende gebieden (afb. 3).

Even voorbij de Balgzandspuisluis, de hoofdgeul volgende naar het zuidoosten, werden eikehouten scheepsdelen aangetroffen (a). Hierbij bevond zich een deel van een zeer zware kielbalk.

Ongeveer 200 m verder kwam onder een dunne kleilaag een bewerkt veenoppervlak voor de dag, dat naar analogie met nog volgende, duidelijker vondsten, een vervening bleek te zijn (b). Het bestond uit loodrecht op elkaar staande veenstroken van onregelmatig lengte, met een totaal oppervlak van 8 x 10 m. Hier werd de tot nu toe enige scherf van Fries-Bataafs goed gevonden, benevens enkele scherven „Pingsdorf”.

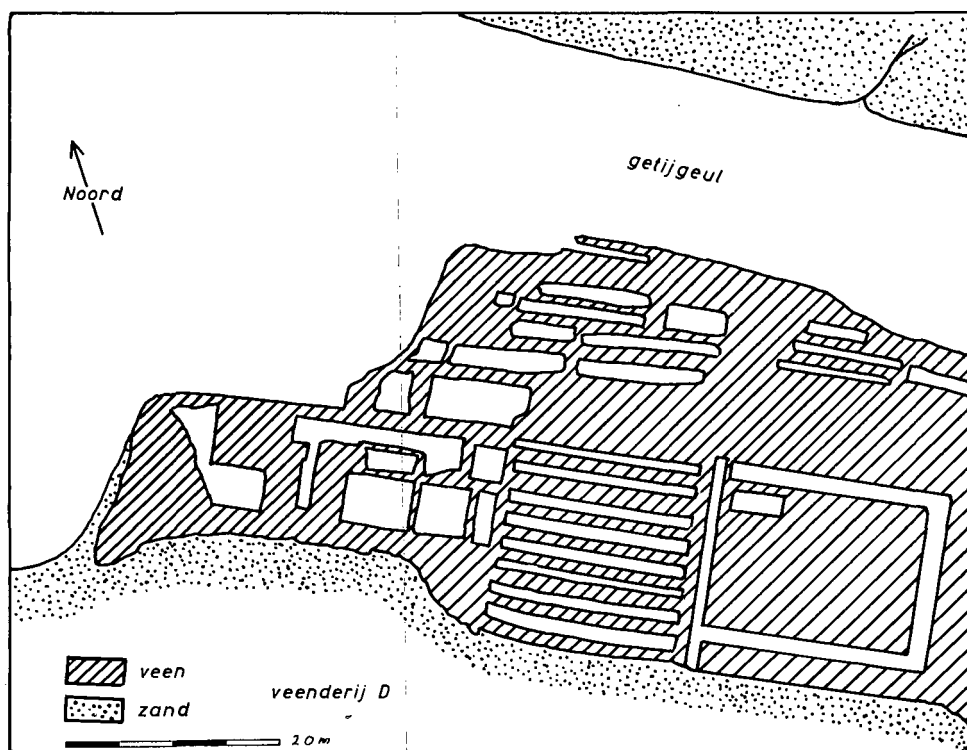

afb. 3: Detail afb. 1, weergevend het geulengebied ten oosten van De Kooy (naar luchtfoto's, Topografische dienst, 1969).

De tweede zijgeul aan de dijkzijde bracht vervolgens een omschreven scherven-vindplaats (c). Op de plaats waar deze geul in de hoofdgeul uitmondde, bevonden zich talrijke mosselhoopjes van ongeveer één meter hoog. Hiertussen lagen de al of niet door mosselen vastgehouden scherven van „Pingsdorf”, ander hardgebakken importmateriaal en kogelpotten. Bovendien werden hier vele botfragmenten, waaronder een stuk edelhertgewei, gevonden. Tenslotte nog twee menselijke schedelfragmenten.

In de rand van de hoofdgeul, ter hoogte van de thans vijfde zijgeul, werd een

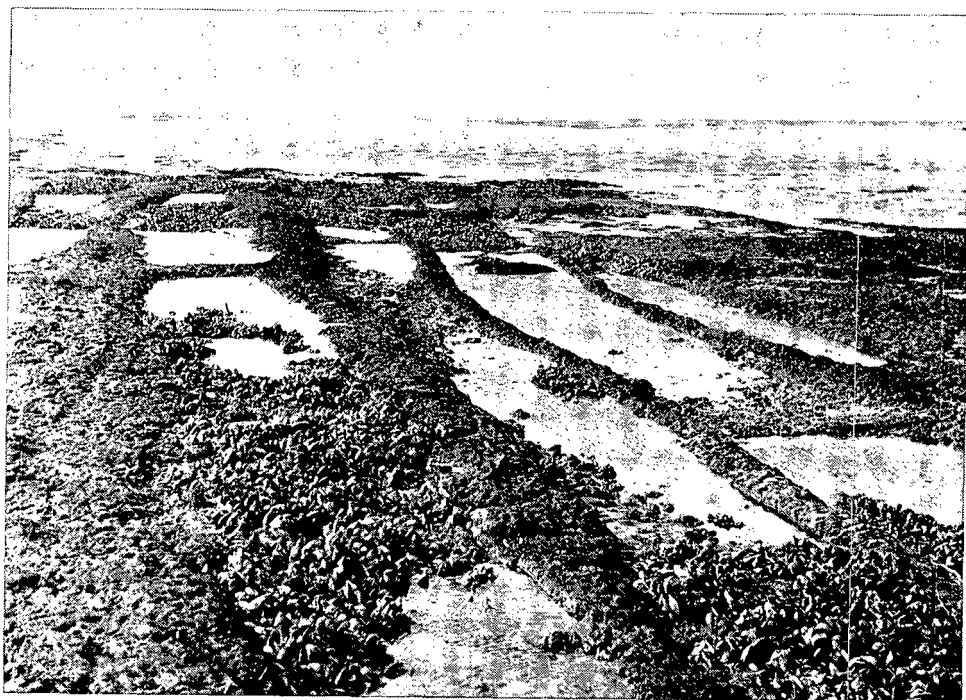
groot bewerkt veenoppervlak gevonden (d). Wortelgestellen met een klein stukje stam wezen op onverslagen veen, begroeid met kleine bomen (els). Het zichtbare gedeelte mat ongeveer 40 x 100 m. Aan de zuidoostelijke zijde werd het veen door een bedekkende zandlaag aan het oog onttrokken. De plattegrond op afb. 4 geeft het grootste deel van dit gebied weer. De veenlaag lag niet horizontaal, doch vertoonde een helling in twee richtingen, n.l. naar het noorden en naar het westen. Het hoogste deel werd gevormd door twee vierkanten van 20 x 20 m, op 1,25 —NAP. Een vierkant werd gekenmerkt door de aanwezigheid van acht rechte sleuven, begrensd door tien veendammetjes van onderling gelijke lengte en breedte. De sleuven waren gevuld met zand en mosselhoopjes (afb. 5). In het andere was slechts één sleuf langs de vier zijden gemaakt. Ten noorden tot aan de geul en ten westen van beide vierkanten was eveneens uitgebreid verveend. De sleuven waren hier echter veel onregelmatiger in lengte en breedte (afb. 6). De uitgeveende gedeelten hadden in het gehele oppervlak een oost-west oriëntatie gemeen. Op vele plaatsen was een scherpe insteek nog duidelijk zichtbaar; zelfs waren nog enkele

afb. 4: Detail afb. 3, waarop aangegeven een deel van het veeuingscomplex ter hoogte van vindplaats d.

afb. 5: Zethagen uit veenderij d, naar het noordwesten gezien. De scherpe insteek is fraai bewaard gebleven.
foto P. A. Smit.

afb. 6: Veenderij d, het deel direct grenzend aan de hoofdgeul, naar het westen gezien.
foto P. A. Smit.

gave turven in de sleuven te vinden. Het veen grenzend aan de geul was ondergraven en zal vooral tijdens storm te lijden hebben onder afbraak. De hierboven reeds genoemde brokken veen met rechtafgestoken randen, zullen hier of op een dergelijke plaats hun oorsprong hebben.

Op deze veenderij werden naar verhouding weinig scherven en slechts van kogelpotaardewerk afkomstig, verzameld. Ook hier vielen de vele botfragmenten op, zij het dat ze meer verspreid voorkwamen. Juist ten zuiden van deze plek werden echter naast scherven van kogelpotten, ook scherven van „Pingsdorf” en ander hardgebakken importmateriaal, w.o. een fraaie randscherf met uitgebreide radstemplerversiering, gevonden. Deze scherf behoort tot de Badorfproductie (determ. prof. van Es; zie afb. 7, waarop de gevonden Karolingische profielen zijn weergegeven). Het blauw-grijs werd slechts door één wandscherf vertegenwoordigd.

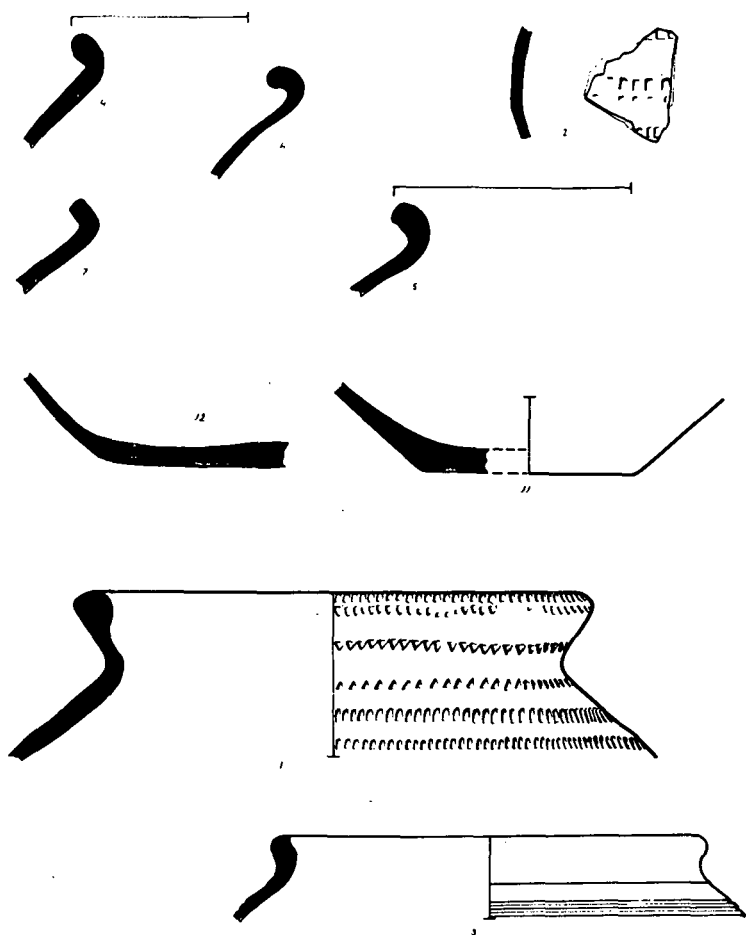
De volgende, zesde zijgeul, leidde naar de reeds jaren bekende vindplaats e. Scherven en botfragmenten werden nu in de drooggekomen bedding van de geul gevonden. Ook hier weer een aantal Karolingische scherven, inheemse bolpotten, „Pingsdorf” en Pafrath. Aan het begin van deze geul werd op de rechter oever eveneens een nog onbekend verveningsgebied aangetroffen (f). Dit was echter voor het grootste deel door mosselhoopjes aan het oog onttrokken. Scherven en botten werden er eerst later gevonden.

Nog verder zuidoostwaarts werd de linkeroever van de hoofdgeul wederom door een groot verveningscomplex ingenomen (g). Dit gebied werd steeds breder en bovendien hoger, tot het tenslotte de geheel drooggevalle bedding vormde. Het totaal had een lengte van ongeveer 250 meter en was van onregelmatig karakter. Een karakteristieke schervenpopulatie werd ook hier verzameld. Vermeldenswaard is nog het voorkomen van een lange smalle goot in het veen, van ± 40 om breed en ± 30 m lang, mogelijk als afwatering te duiden.

Herhaling van een zo lage waterstand als in maart 1964 deed zich niet voor, zodat nader onderzoek van de bovenomschreven vindplaatsen niet mogelijk was.

Resumerend was onder het verzamelde aardewerk vooral de nog onvermoede aanwezigheid van Karolingisch importmateriaal verrassend. De in afb. 7 weergegeven profielen en reconstructies behoren hiertoe. Dergelijk aardewerk komt zeer veel voor in Dorestad en nabij Medemblik (med. prof. van Es, resp. drs. H. H. van Regteren Altena). Dit materiaal werd ook gevonden tijdens de ruilverkaveling van het Geestmerambacht (Schermer en Westra, 1968).

De overige import op het Balgzand werd gevormd door Pafrath-aardewerk en middeleeuws, beschilderd aardewerk naar Pingsdorfmode, eveneens uit Duitsland afkomstig (determ. A. Bruyn).

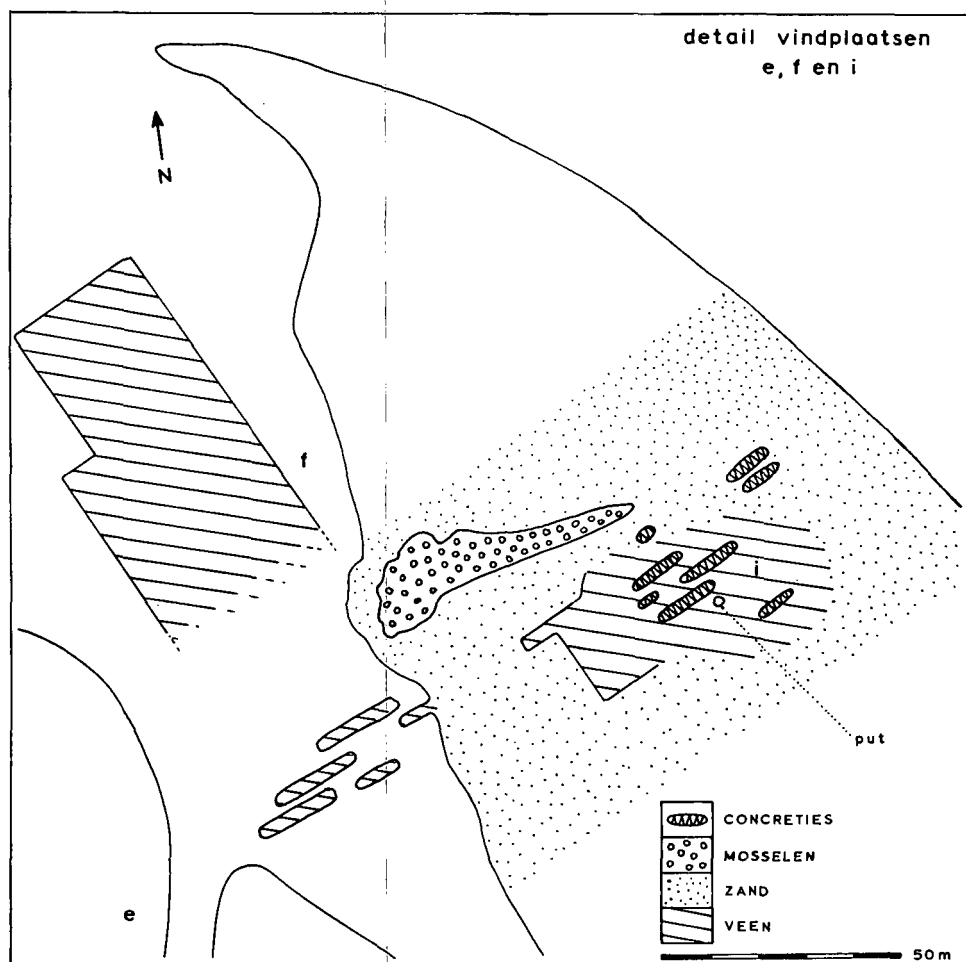
afb. 7: Karolingisch importmateriaal. Nrs. 1 en 2 rand- en wandscherf Badorf-produktie. Nrs. 3 t/m 7 en nr. 11 en 12 resp. rand- en bodemscherven van Karolingische kookpotjes.

tekeningen en reconstructies: Rijksdienst v. h. Oudheidkundig Bodemonderzoek.

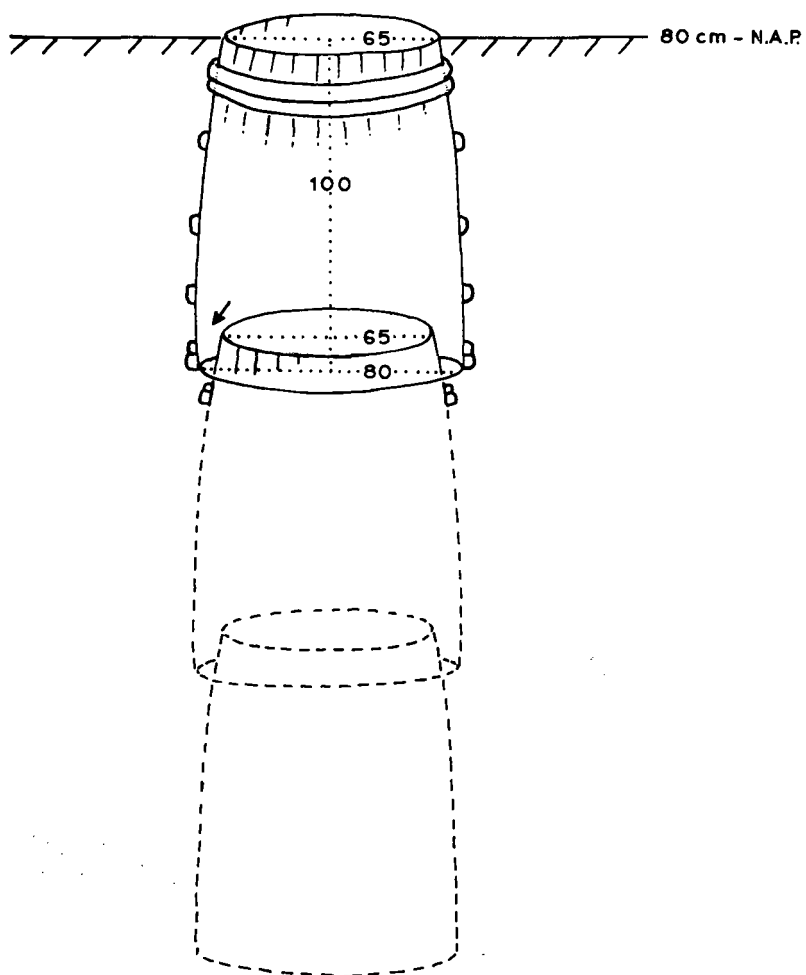
Verkenning 1970

In december 1970 nam de zandlaag juist ten zuidoosten van vindplaats f, enkele decimeters in dikte af. Hierdoor kwam een rijke vindplaats (i) voor de dag. Wederom het vertrouwde beeld van een veenoppervlak in situ (afb. 8). Hierop bevond zich echter een aantal 3 tot 15 meter lange, 40 tot 50 cm brede en 5 à 10 cm dikke ophopingen van concreties, bestaande uit koolzure kalk en veenresten al of niet verkoold. Deze concreties zijn in samenstelling identiek aan de destijds in de Anna Paulownapolder gevonden sporen, daar echter in langwerpige

tracé's aanwezig (du Burck, 1960) en als dijksporen geduid (Westenberg, 1961). In hetzelfde veenoppervlak, dat ligt op 80 cm — NAP, werd de gave rand van een tonput aangetroffen. Bij een nader onderzoek bleek dit een samengestelde waterput te zijn: 3 tonnen waren met geringe overlapping boven elkaar geplaatst (afb. 9). De ± 1 meter lange duigen werden door halfronde „tenen” met een straal van $2\frac{1}{2}$ à 3 cm bijeen gehouden. Deze tenen waren d.m.v. de pen-en-gat methode tot tonhoepels gevormd. De totale diepte bedroeg circa 3 meter. Deze put bleek in een tevoren gegraven gat in het veen tot in de daaronder gelegen klei- en

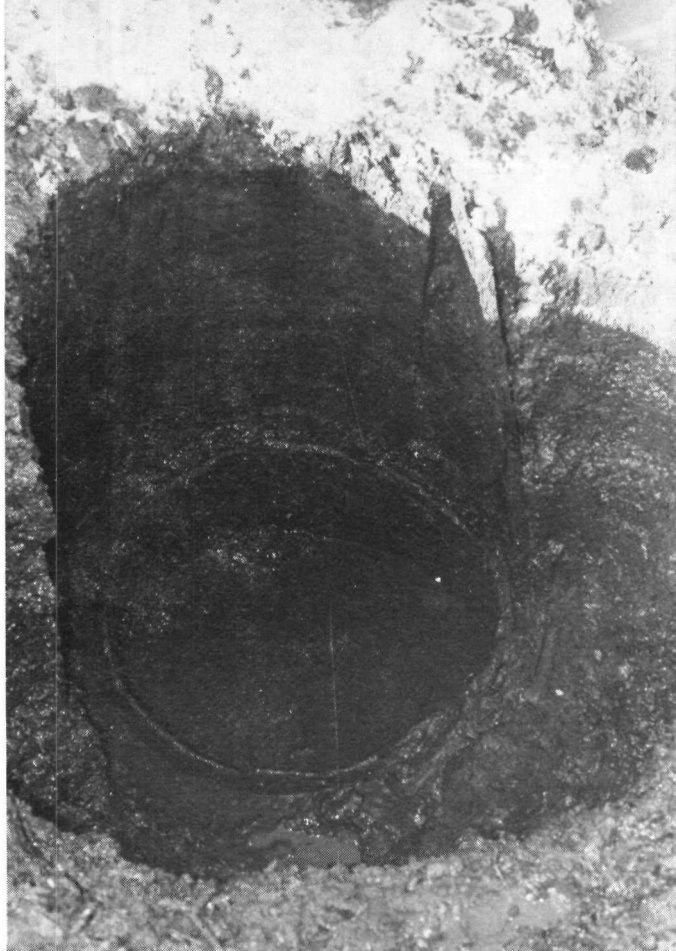

afb. 8: Detail afb. 3, waarop aangegeven de in 1964 reeds bekende vindplaatsen e en f. Tevens de in 1970 ontdekte vindplaats i, met waterput en concreties.

afb. 9: Samengestelde tonput, waarschijnlijk opgebouwd uit dwars doorgezaagde vaten. De gestippelde delen werden in situ gelaten.

*afb. 10:
Overgang van
1e naar 2e ton.
Scherven werden
aangetroffen op
het niveau van
de bovenrand
van de tweede
ton, zie pijltje
op afb. 9.
foto P. A. Smit.*

zandlagen te zijn ingelaten. Hierna moet de ruimte ernaast met de uitgegraven grond, vermengd met nog groengeel gekleurde spitten stalmest en hier en daar een gave turf, zijn aangeaard. In de sterk geroerde grond naast de put werden geen sporen van sedimentatie, noch van concreties en ook geen scherven of botten aangetroffen.

De put zelf bleek geheel gevuld met een kleiige veenmodder, waarin zich in het geheel géén marien materiaal bevond. Op de inspringende rand van de tweede ton (afb. 10), werden scherven van twee verschillende, uit Duitsland geïmporteerde potten gevonden. Eèn gele tuitpot met 3 platte oren en een lichblauwe pot, beide beschilderd naar Pingsdorfmode en vrij scherp in of iets vóór het midden der 12e eeuw te dateren (determ. A. Bruyn).

De onderste twee tonnen werden i.v.m. de zeer korte werkperiode tussen eb en opkomende vloed geheel in situ gelaten. Van de eerste ton werd de helft volgens lengtedoorsnede verwijderd. Niet zonder grote moeite gelukte het ook van de „bodem” (waarschijnlijk niet als zodanig aanwezig) enig materiaal te verkrijgen. Ook deze vondsten passen in de bovengegeven datering.

In de nabijheid van de put konden vele losse vondsten worden verzameld. Zeer veel onregelmatig gebroken en gespleten pijpbeenderen, honderden scherven van inheems materiaal (kogelpotten en steelpannen), Pafrathbolpotten en het eerder

beschreven beschilderde aardewerk; ook echter radstempelceramiek uit Badorf (twee wandscherven) en wandscherven van Karolingische kookpotjes zoals uit Dorestad (determ. prof. van Es). Verder een groot aantal brokken huttenleem met stro- en rietresten, drie fragmenen tufsteen waarschijnlijk afkomstig van een maalkak, een spinklosje gemaakt uit een gehalveerde menselijke dijbeenkop en tenslotte nog een opperarmbeen van een mens.

De vele randscherven van kogelpotten vertonen qua profiel weinig variatie; zij zijn eveneens in het midden der 12e eeuw te dateren.

Rest nog te vermelden, dat het veenoppervlak op één plaats een patroon van elkaar loodrecht kruisende sneden vertoonde, zoals men dit heden ten dage nog aanbrengt om bij het steken een regelmatige turfgruote te waarborgen.

Discussie

Het totaalbeeld van de vondsten tot en met 1946 was aanleiding te denken aan veenderijen naar analogie met eerder beschreven vondsten bij Urk (Wiggers, 1955) en in de Anna Paulownapolder (Westenberg, 1961).

Het ontbreken van standringen bij het kogelpotaardewerk, naast de afwezigheid van de latere produktie van de Duitse pottenbakkerscentra, met name steengoed, gaf aanleiding tot het plaatsen van de occupatie in de 11e tot en met de 13e eeuw (med. Van der Heide). Deze datering, de ligging van de vindplaatsen langs de geul en vooral de plattegrond van veenderij d waren, naar overeenkomst met vondsten langs een getijgeul in de Lauwerszee, aanleiding in het geheel een zoutveenwin- en bereidplaats te zien (Elzinga, 1969).

Voor zulk een bedrijf is echter in de eerste plaats de aanwezigheid van zoutveen nodig en tevens een vaarwater van waaruit de veengravers het gebied langs de geulen bewerken. Dat de vindplaatsen op het Balgzand nù vooral langs de geulen gelocaliseerd zijn, heeft echter niets te maken met een vaarwater uit de middel-eeuwen. Het is bekend dat de onderhavige geulen zich eerst in de 17e eeuw hebben gevormd (Westenberg, 1961). Hierbij trad vooral abrasie op langs de oevers van de geulen, waardoor de oude bewoningslagen op het veen juist daar aan de oppervlakte traden.

Het vinden van een komplette zoetwaterput, blijkens de vrij scherp te dateren aardewerkvondsten in de 12e eeuw gebouwd en in gebruik en waarin géén marien materiaal voorkomt, doet sterke twijfel rijzen aan een directe invloed van de zee in dit gebied en dus aan het daaraan inherente voorkomen van zoutveen in de nabije omgeving. Men moet eerder denken aan een gevestigde bevolking van turfstekende boeren in een niet door het zeewater aangetast veenlandschap. De grote zorg, die op vele plaatsen aan het verkrijgen van een turf van bepaalde afmetingen werd besteed, wijst hier toch wel op. Ook de vele resten van huisdieren steunen deze zienswijze.

De vondst van de komplette waterput wetigt bovendien de conclusie dat althans op het Balgzand nauwelijks sprake kan zijn van abrasie van het veen, dit in tegenstelling tot de vondsten van Braat in de Wieringermeer, waar slechts de onderste gedeelten van de tonputten bewaard waren gebleven. Een eventuele interpretatie van de gevonden concreties als zijnde afvalresten van een georganiseerde zoutproductie lijkt niet waarschijnlijk. Immers bij deze zoutbereiding gebruikte men en werkte men in de buurt van verdronken veen, dat verzadigd van zeewater werd uitgestoken en daarna werd gedroogd, waarbij het zout er in achter bleef. De droge veenkluiten werden verbrand waarna de turf as waarschijnlijk weer met zoutwater werd opgekookt en uitgeloofd (Elzinga, 1969). Dat men „zelnering” voor eigen gebruik toepaste lijkt zeer waarschijnlijk maar dan incidenteel op zoutveen, afkomstig uit bijvoorbeeld de omgeving van Amsteldiep of Zijpe. De veenderijen op het Balgzand lijken daarvoor ook te regelmatig bewerkt. Turfasresten nabij woonplaatsen zou men bovendien als resten van huisbrand kunnen beschouwen. Blijft de vraag waarom deze concreties zo consequent parallel voorkomen.

De aanwezigheid van Karolingisch aardewerk blijkt een geheel nieuw gegeven. De overeenkomst met het materiaal uit Dorestad, Medemblik en het Geestmerambacht is treffend als men bedenkt dat de bloei van de toenmalige grootste handelsstad van West-Europa gelijk opgaat met de kolonisatie van voordien kennelijk onbewoonde gebieden (Wieringen, het Balgzand). Ook in het nabijgelegen Torp kon de vroegste bewoning bij een opgraving door de ROB in 1965 in de 8e eeuw worden gedateerd. Het materiaal bleek zich hier onder de terpzool te bevinden. Er deed zich hier een discontinuïteit voor in de stratigrafie, zowel qua bewoningsresten als waar het de opeenvolging der woonlagen betrof. Tussen 8e en 12e eeuwse resten bevond zich n.l. een dunne laag natuurlijke zeeklei (Halbertsma, 1965). Op het Balgzand komt eveneens het 8e—9e eeuwse aardewerk voor en ook hier ontbreekt de aansluiting met de bewoning in het midden der 12e eeuw. De occupatie lijkt hier gezien de aardewerkvondsten en de vulling van de zoetwaterput, min of meer abrupt beëindigd, hoogstwaarschijnlijk niet door directe inbraak van de zee. Op het Torp gaat de bewoning dan gewoon door en eindigt daar eerst omstreeks het einde van de 13e eeuw (Halbertsma, 1965).

Bij de aanleg van de Rijkszeehaven te Den Helder kon door schrijver een gezelschap aardewerkscherven worden verzameld, dat volledige overeenkomst vertoonde met de vondsten van het Balgzand. Helaas konden de vondstomstandigheden hier niet in situ worden nagegaan. Een dik pakket Hollandveen, ook hier nog over grote oppervlakken gaaf aanwezig, was wel aantoonbaar.

De datering van Balgzand- en Rijkszeehavenvondsten biedt nog historisch-geografisch belangrijke aspecten. Men kan nu immers stellen, dat op het hoogtepunt van de bewoning, in het midden van de 12e eeuw, de invloed van de zee in deze gebieden vanuit Marsdiep en Zijpe nog zeer gering zal zijn geweest. Tenslotte zij hier nog

opgemerkt dat op geen enkele, in dit artikel beschreven vindplaats de middel-eeuwse scherven vergezeld werden door inheems Fries-Bataafs aardewerk, de ene scherf van vindplaats b niet meegerekend.

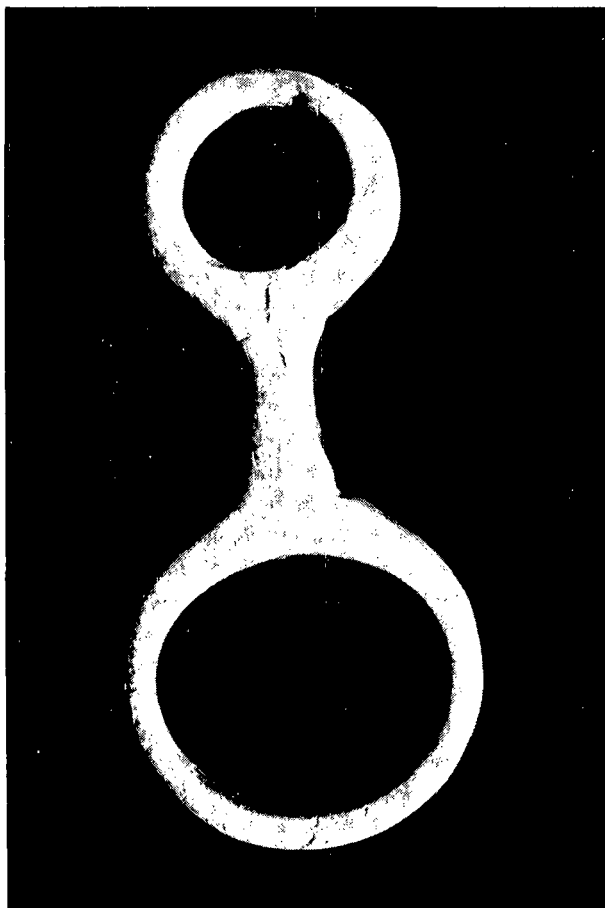
Toch kon bewoning rond het begin der jaartelling, in of nabij Den Helder, op drie plaatsen worden aangetoond (Van der Heide, 1956 en Westenberg, 1961, blz. 29—30). Hieruit kan men afleiden dat de bewoning van deze plaatsen in de eerste eeuwen na Chr. onmogelijk werd, of door economisch verval, of door toenemende veengroei (stijgende grondwaterspiegel) of door tijdelijk opdringend zeewater. De laatste mogelijkheid kon door een boring, waarbij een scherf in het profiel werd aangetroffen, bevestigd worden voor de vindplaats in de wijk Nieuw Den Helder (Van der Heide, 1956).

De nieuwkomers in de Karolingische tijd vonden naar alle waarschijnlijkheid een onbewoond veenlandschap met geheel nieuwe bewoningsvoorwaarden, waarbij de weer opbloeiende economie hen in staat stelde zich hier, zij het voor korte tijd, te vestigen. In de 9e eeuw werden ook zij door het opdringende water verdreven, waarbij althans op het Torp hun bewoningsresten door een kleilaag werden afgedekt. Mocht dit al door een directe transgressie van de zee zijn gebeurd, dan zal die toch nauwelijks een abrasief karakter hebben gehad. In het begin van de 12e eeuw wordt de bewoning weer voortgezet (of weer mogelijk) en gezien de talrijke resten vrij intensief.

Terwijl de bewoners van het Torp, na het midden van de 12e eeuw, hun woonplaats d.m.v. ophogingen tegen het water gaan verdedigen, wordt het Balgzandgebied echter voorgoed prijsgegeven.

Literatuur:

- Burck, P. du.* Oudheidkundige vondsten en waarnemingen tijdens een bodemkartering en hun betekenis voor de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Kop van Noordholland. — Westerheem, Haarlem, jrg. 8, 1960, no. 11/12.
- Cock, J. K. de.* Veenontginningen in West-Friesland. — West-Friese oudheden XII, 36e bundel van het historisch genootschap „Oud West-Friesland”, Hoorn, 1969.
- Elzinga, G.* Het verdrinken Esonstad: werkelijkheid of „Dichtung”? — Jaarboek Fries scheepvaartmuseum en oudheidkamer, 1967 en 1968; ROB overdrukken nr. 16, 1969.
- Halbertsma, H.* Den Helder. — Archeologisch nieuws, bulletin KNOB, 1965.
- Heide, G. D. van der.* Vroeg-inheemse vondsten bij Den Helder. — Westerheem, Haarlem, jrg. 5, 1956, no. 7/8.
- Pons, L. J., en A. J. Wiggers.* De holocene wordingsgeschiedenis van Noordholland en het Zuiderzeegebied. — Ts. KNAG, dl. 76, 1959 en dl. 77, 1960.
- Schermer, A., en J. Westra.* Geestmerambacht I. — West-Friese oudheden XI, 35e bundel van het historisch genootschap „Oud West-Friesland”, Hoorn, 1968.
- Smit, P.* Middeleeuwse bewoningsresten op het Balgzand. 1964. (Ongepubliceerd rapport met kaarten en foto's berustend bij ROB, IPP, dr. J. Westenberg en auteur).
- Westerberg, J.* Oude kaarten en de geschiedenis van de Kop van Noordholland. — Verhandelingen Kon. Ned. Akad. Wet. afd. Natuurkunde, 1e reeks dl. XXIII, 2, A'dam, 1961.
- Wiggers, A. J.* De wording van het noordoostpoldergebied. (Dissertatie, Zwolle 1955, blz. 177—180).
- Zandstra, J. G.* Texel in de IJstijd. — Texel, jrg. 3, 1970, no. 1.

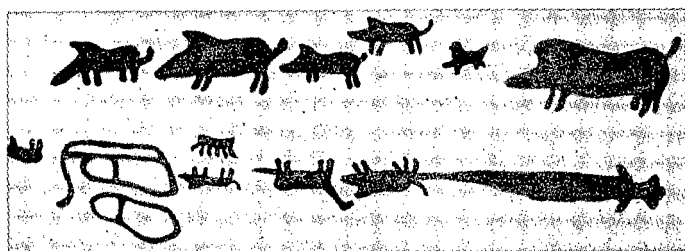
*afb. 1:
Het „sieraad van
Velsen” (lengte
45 mm; breedte 21 mm;
dikte max. 5 mm, min 2,5 mm).
De kleinste ring vertoont
bovenaan 'n slijtageplek,
vermoedelijk veroorzaakt
door 'n koord waaraan
het gehangen heeft.
foto P. Vons.*

ZWEEDSE ROTSTEKENINGEN EN HET „SIERAAD” VAN VELSEN

A. E. L. van IJzendoorn

In verband met de verbreding van het Noordzeekanaal werden onder auspiciën van de R.O.B. in 1969 door de Werkgroep Velsen van de A.W.N. opgravingen verricht op de plaats waar het kanaal 'n strandwal doorsnijdt. Het onderzoek bleef niet zonder resultaat. Verschillende bewoningslagen kwamen tevoorschijn. De oudste laag bevatte sporen van de scheurploeg, waaruit te concluderen valt dat akkerbouw werd bedreven. Gevonden beenderen wijzen op jacht en veeteelt. Kenmerkend voor deze oudste bewoning zijn aardewerkscherven met wikkeldraadstempel ornament. Potten met dit versieringsmotief zijn ook elders aangetroffen in grafheuvels en woonlagen o.a. op de Veluwe, in Drente, Noord-Brabant, de Rijnstreek, Noord-Duitsland, Zuid-Engeland en in Zuid-Zweden.

Hoewel deze bewoningsperiode behoort tot de vroege bronstijd werden er geen bronzen voorwerpen gevonden; vuursteen was hier nog algemeen in gebruik. Wat wel gevonden werd was 'n klein voorwerpje vervaardigd uit zeer hard bot (zie afb. 1).

afb. 2:
Varkens op
rotstekening bij
Himmelstahlund
(bij Norrköping;
lit. 3—4).

De eenvoud en de primitieve schoonheid van dit voorwerpje (dat waarschijnlijk met vuurstenen werktuigjes is vervaardigd) maakte grote indruk op ons. Spoedig bleek dat we met 'n unicum in Nederland te doen hadden. Vergelijkingsmateriaal ontbrak.

Correlatie met grotere, noordelijk gelegen bronstijdcentra werd vermoed. Onderzoek betreffende het benen voorwerpje bracht mij via allerlei omwegen in contact met de Zuidzweedse rotstekeningen.

In Zuid-Zweden, Ostgotland vinden we op vlakke kale steenpartijen in het open veld, rotstekeningen. Met name de omgeving van Norrköping is bijzonder rijk voorzien. Hier zijn op meer dan 250 plaatsen tekeningen gevonden. Een van de grootste, „Himmelstahlund 50” bevat niet minder dan ongeveer 400 figuren. Het inkrassen moet 'n enorm werk geweest zijn, daar de Zuidzweedse rots zeer hard is.

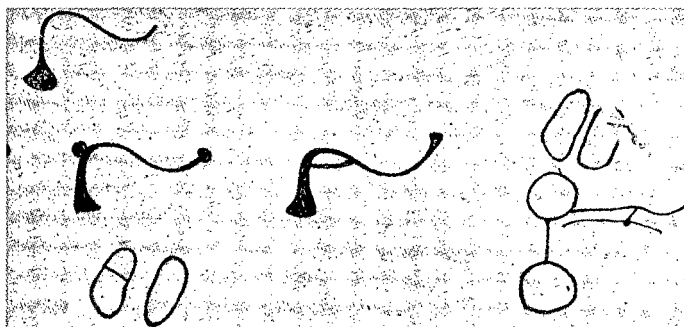
Naast afbeeldingen van mensen en dieren zoals varkens, paarden, geiten herten etc. (zie afb. 2) komen op de tekeningen ook speren en bijlen voor.

De laatstgenoemden zijn van groot belang geweest in verband met de datering (zie afb. 3).

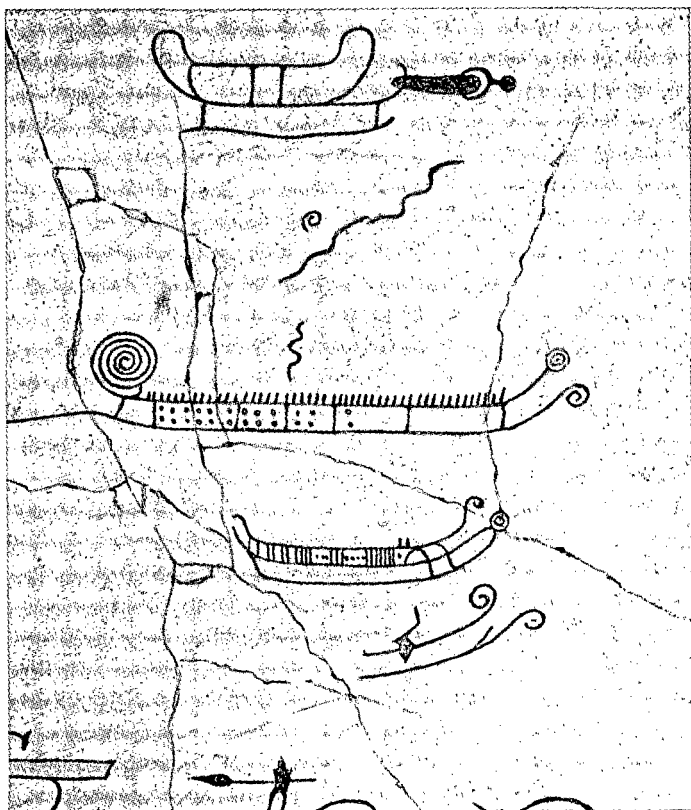
Het volk dat deze tekeningen vervaardigde leefde voornamelijk van akkerbouw en veeteelt. Zoals bij vele volkeren met deze middelen van bestaan, nam de zon 'n belangrijke plaats in het leven van de mensen in.

Van overblijfselen die hierop wijzen is wel het meest bekend de prachtige zonne-

afb. 3:
„Bronzen” bijlen,
waarvan een exemplaar
met koord aan steel
verbonden;
twee paar voetsporen
en 'n dubbel zonne-
symbool bij boot(?).
Himmelstahlund
(lit. 3—4).

afb. 4:
*Boot verbonden
 met dubbel
 zonnelymbol.
 In het midden
 boot met spiraalzonn.*
 Fiskeby (lit. 3—4).

wagen (d.i. 'n vergulde zonnelyb, op twee wielen gedragen en getrokken door 'n paard) uit het Trundholmveen in Denemarken.

Op de Zweedse rotstekeningen vinden we herinneringen aan 'n ander voertuig van de zonn: het schip. De zonnelyb zweeft boven het schip; óp of ónder de voorplecht of even vóór het vaartuig. Ook los komt zij veelvuldig voor.

Afbeelding is van ouds het middel om het niet vatbare te grijpen. Een tekening van de zonn werkte als het ware als de zonn zelf.

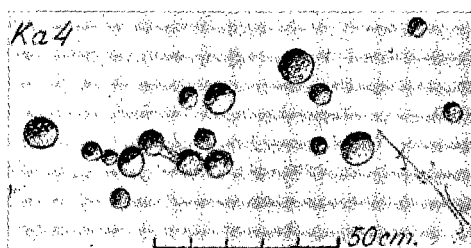
Uitgestrekt over kilometers zijn op de rotswanden rondom oude akkergronden tekeningen van haar aangebracht. Alleen, of op 'n schip werd het evenbeeld van de zonn door het land gevoerd. Zo trachtte men zich van haar inwerking te verzekeren, want of de zonn de volgende morgen wel zou opkomen was voor dit volk lang geen natuurkundige zekerheid.

De zinnelybden van de zonn zijn legio. Veelal wordt zij uitgebeeld als 'n kring. Ook wel als concentrische kringen. De spiraal (zie afb. 4 in het midden) moest waarschijnlijk de waar-te-nemen-maar-moeilijk-uit-te-beelden baan, die de zonn aan de hemel beschrijft, „vasthouden”.

De combinatie van de twee zonnen bij elkaar komt vaak voor. In sommige gevallen is de een kleiner dan de ander (zie afb. 5).

Op diverse rotstekeningen heeft men twee zonnekringen aan elkaar verbonden (zie afb. 3, 4 en 5). De betekenis hiervan is niet geheel duidelijk. Ook hier vermoedt men met 'n zonnebaan-afbeelding (van de dag of van 'n jaar?) te doen te hebben *).

We zien dat het voorwerpje, afkomstig uit de vroege bronstijd van Velsen 'n frappante overeenkomst vertoont met de zojuist genoemde zonneafbeelding.

afb. 5:
*Groeperingen van zonne afbeeldingen,
o.a. groepjes van 'n grote en kleinere
zonnekirke bij elkaar; ook 'n
„doorverbonden” exemplaar.
Locatie: Koley bij Linköping (lit. 4).*

Mijn voorzichtig vermoeden is nu dat dit hardbenen voorwerpje méér heeft betekend voor onze voorvaderen dan louter 'n sieraad, ja, misschien zelfs 'n zonne-amulet of zonne-talisman geweest is, bescherming biedend of geluk brengend aan de drager of bezitter ervan.

Meer dan een vermoeden kan dit echter niet zijn, want het interpreteren van een dergelijke vondst blijft mijns inziens, (vooral als dit boven het empirisch waarneembare uitgaat) 'n vrij hachelijke zaak.

Hopelijk zullen verdere onderzoekingen en toekomstige opgravingen meer licht werpen op deze boeiende materie.

L i t e r a t u r :

Arntz, H. Von der Macht und Dienstbarkeit des Lichtes. Köln, 1963.

Farwerck, F. E. Noordeuropese mysteriën en hun sporen tot heden. Deventer, 1970.

Nordén, A. Felsbilder der Provinz Ostgotland. Hagen, 1923.

Nordén, A. Ostergötland Bronsalder. Linköping, 1925.

(*anoniem*) Schwedische Felsbilder. Hagen, 1919.

(*anoniem*) Velsen's prehistorisch verleden (tentoonstellingsbrochure). Velsen, 1970.

*) Noot van de redactie:

Omtrent de interpretatie van de Zweedse rotstekeningen bestaan in de redactie afwijkende opvattingen. Met betrekking tot het door de heer Van IJzendoorn behandelde onderwerp kan verder ter lezing worden aanbevolen: H. Behrens. Der Knochenschmuck der Schönfelder Kultur — Nachahmung von südöstlichen Metallvorbildern? — In: Ausgrabungen und Funde, 15, 1970, p. 30—33.

OVER BIJLEN EN DISSELS

C. R. Hooijer

Bij de opgraving van de neolithische nederzetting van Vlaardingen werden enkele grote fragmenten van geslepen vuurstenen bijlen gevonden (fig. 1—5; de foto's zijn bereidwillig ter beschikking gesteld door prof. dr. W. Glasbergen, directeur van het Instituut voor Pre- en Protohistorie, Amsterdam): resten van tijdens gebruik gesneuvelde exemplaren. In mijn eigen verzameling komen enkele fragmenten voor van bijlen van kwartsiet en van vuursteen (fig. 6—8) die een overeenkomstige stand van het breukvlak vertonen. (Een Limburgs amateur-verzamelaar, eigenaar van een hele reeks van dergelijke brokstukken, zei me eens: de boeren nemen de hele exemplaren die ze op de akkers vinden mee naar huis, maar de brokken laten ze liggen — een geluk voor de verzamelaar!).

De breukhoeken bedragen:

Fig. 1	84½°	bijl van vuursteen,	Vla. MM 42.
2	83	dito	Vla. E17 + G17d + 2Eb
3, 4, 5	80	dito	Vla. N8, op het breukvlak rest van belemniet.
6	86	bijl van kwartsiet, vervaardigd in butstechniek,	Haelen.
7	76	bijl van vuursteen,	Haelen.
8	90	dito	Haelen.

De hoek in het smalle vlak bedraagt circa 10° en vertoont dikwijls een uitstulping. De vraag ligt nu voor de hand of wij uit het bovenstaande iets omtrent het verkeerde gebruik kunnen achterhalen.

Veronderstel: U bezit een gesteelde stenen bijl en u wenst een boom om te hakken. De eerste slag wordt loodrecht op de stam gericht — en er gebeurt niets, d.w.z. de boom blijft heel en uw bijl ook: de boom omdat de vezelstructuur de slag elastisch opvangt; de bijl omdat de slagkracht via de snede door het gehele bijllichaam wordt gedragen. Bij de tweede slag richt u de bijl iets schreef, hij krijgt houvast, er wordt van de boom een spaan afgeslagen. Uw bijl blijft heel, omdat ook nu de slagkracht via de snede door het gehele bijllichaam wordt verwerkt. Dat geeft de burger moed: bij de derde slag wordt de bijl nog scheef gericht, er wordt weer een spaan verwijderd, maar u krijgt tevens gelegenheid te bepeinen dat het tijd wordt dat het metaal wordt uitgevonden, want uw bijl ging in tweeën. Immers: door de te scheve stand komt de slagkracht op snede plus een aangrenzend deel van de zijkant terecht, er ontstaat een wringkracht en de bijl sneuvelt. Nu speelt niet alleen de stand van de bijl een rol, maar ook de kracht waarmee wordt geslagen, en tevens de wijze waarop de bijl is gesteeld. Is het een dikke, goed

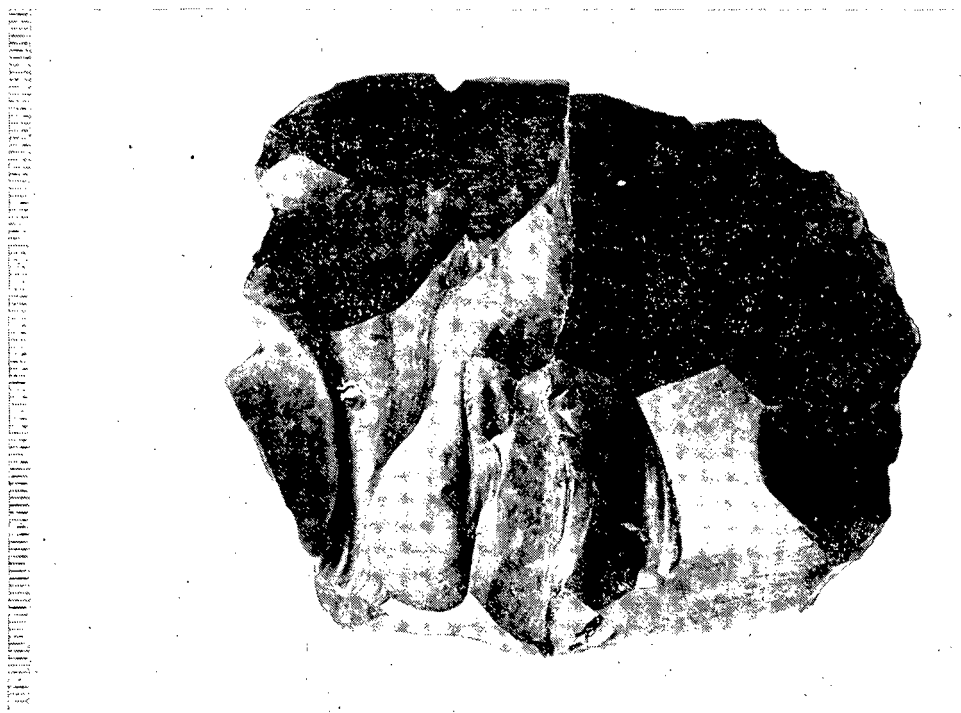

fig. 1

foto I.P.P.

fig. 2

foto I.P.P.

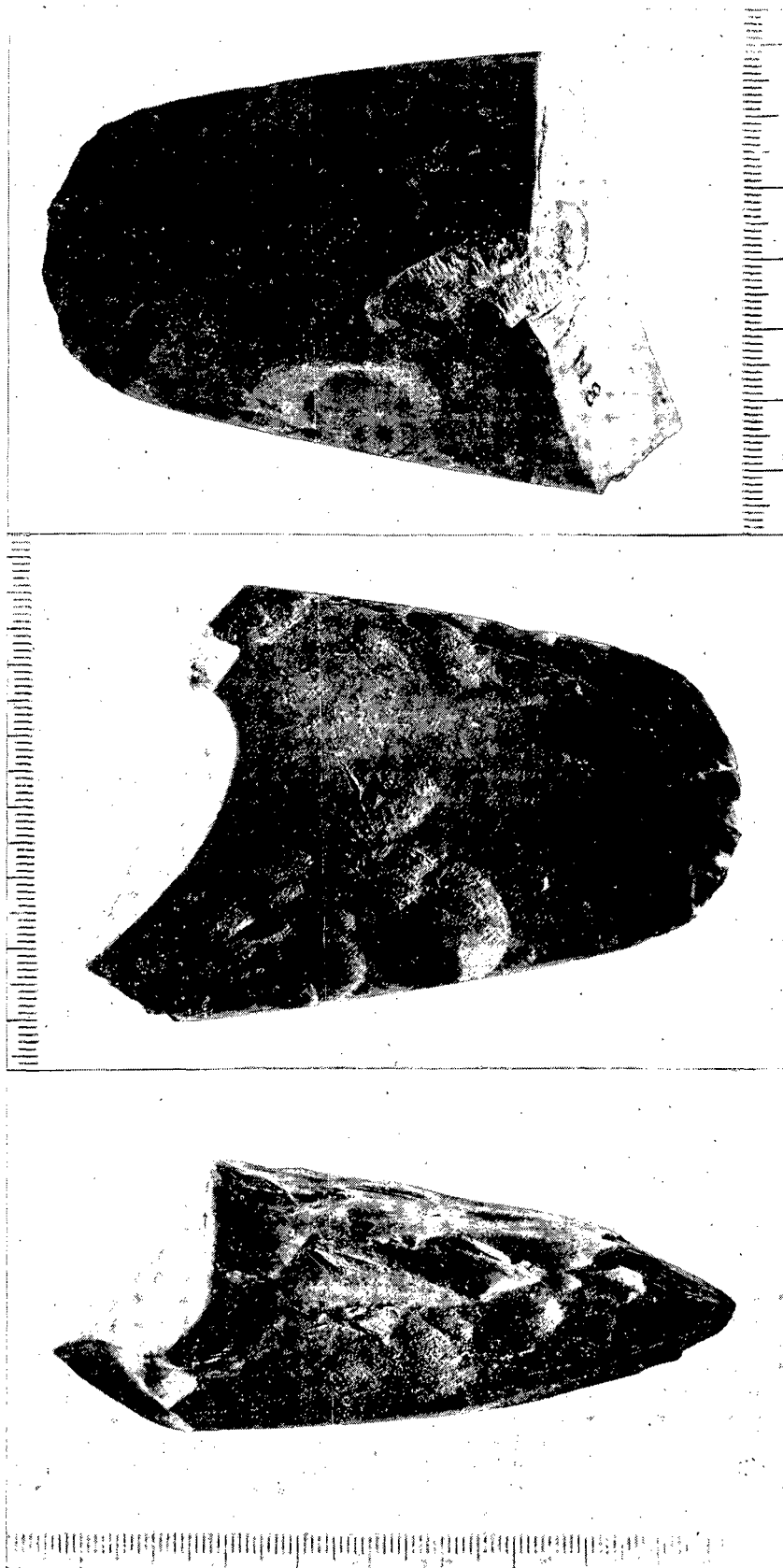
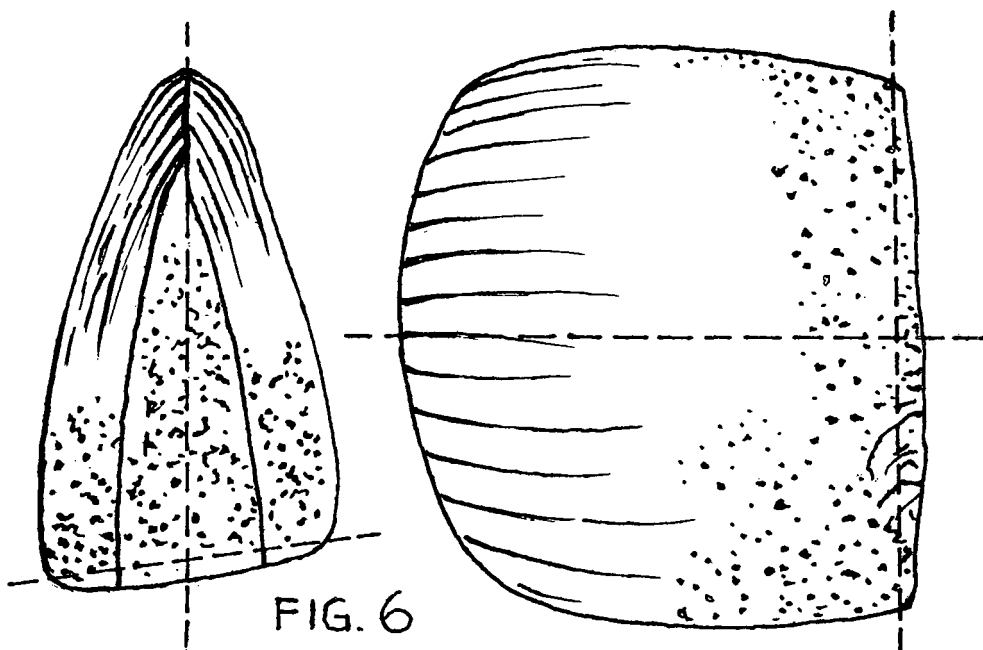

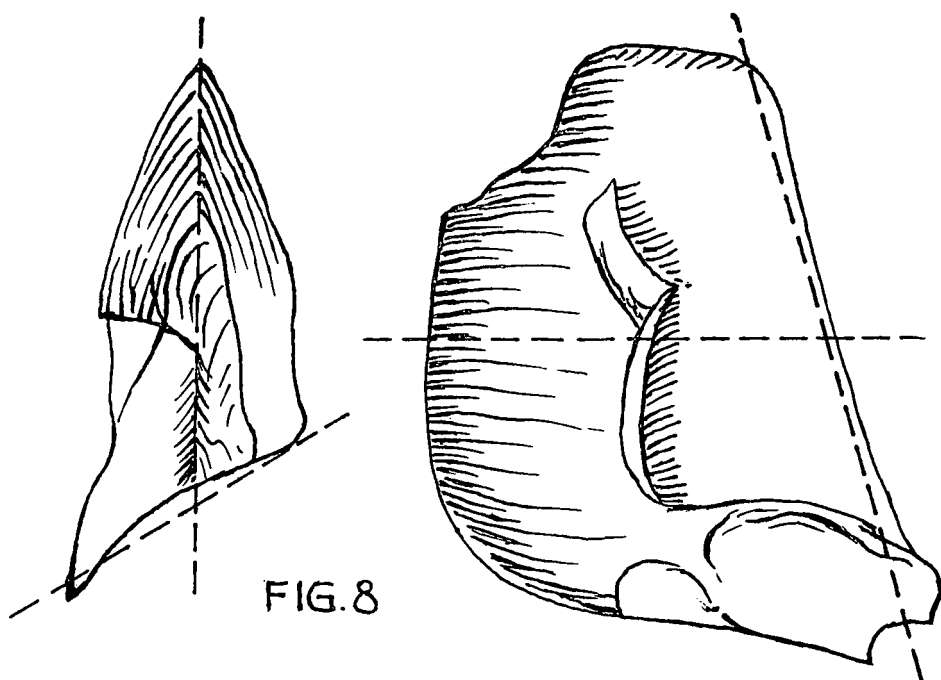
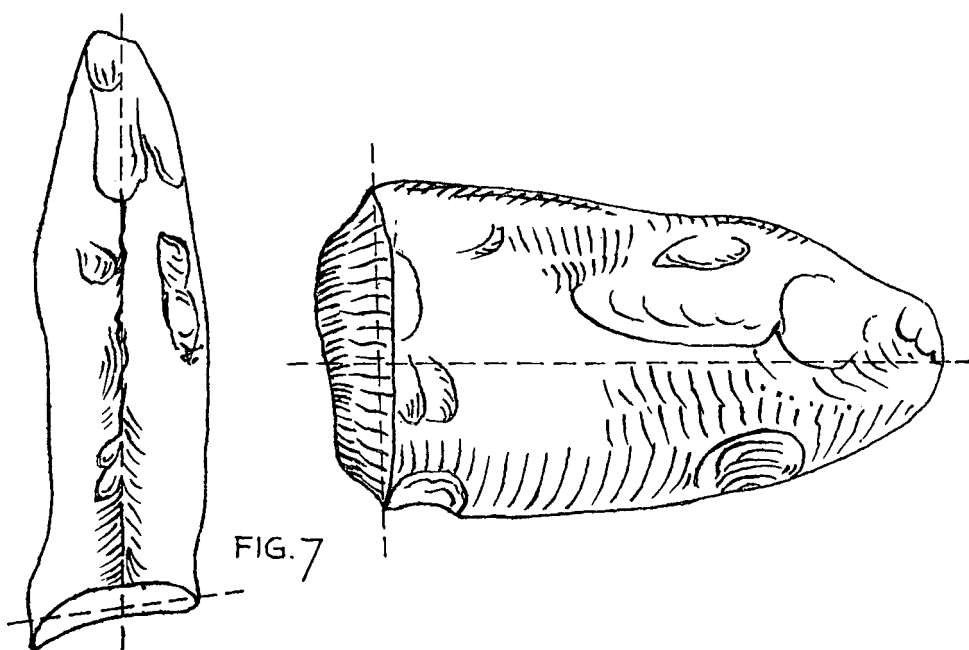
fig. 3—5
foto I.P.P.

geprofileerde steel, dan ligt de besturing goed in de hand. Maar bij een dunne steel, waarbij een zekere zwiepwerking optreedt, is het veel moeilijker een goed gerichte slag te geven.

Kijken we thans naar Indonesië. Daar komen enkele typen voor van geslepen stenen werktuigen die bij ons onbekend zijn: b.v. de patjul voor bewerking van natte gronden: een plat, naar verhouding dun werktuig met rechte snede. En voor droge harde gronden de picol: een steviger werktuig, met een versterkingsrib, en aangepunt. Voorts werktuigen voor houtbewerking, keukenwerk, rijstmesjes — en deze hele serie, inclus de picol en de patjul, is gebaseerd op het dissel-model. D.w.z. dat een hypothetisch vlak door de snede het werktuig in twee asymmetrische delen verdeelt, i.p.v. zoals bij de bijl, in twee symmetrische. De dissel wordt dwars gesteeld.

De patjols en de picols komen voor als grote exemplaren, vervaardigd van fraaie steensoorten en glanzend gepolijst. De verzamelaar komt dan in de verleiding alleen deze prachtexemplaren te bewaren en de kleinere of minder mooie te verwaarlozen. Dit is bewust niet gedaan door de heer J. H. Houbolt, wiens verzameling aan de Universiteit van Amsterdam werd geschonken, en daar te bestuderen is. Het merkwaardige geval wil nu, dat in deze hele collectie slechts een enkel werktuig

voorkomt dat als „bijl” geduid zou kunnen worden, maar er zijn evenmin dissel-fragmenten. De mogelijkheid is niet uit te sluiten, dat dit laatste verband houdt (a) met de wijze van verzamelen, waarbij veelal van inlanders artefacten worden overgenomen: misschien worden dan brokstukken achtergehouden. Of (b) een zuiniger gebruik, waarbij kapotte exemplaren tot kleinere werktuigen worden herslepen.

Of is er voor dit ontbreken een andere verklaring? Zou de dissel een praktisch werktuig zijn dan de bijl? Immers: door de excentrische stand van de snede wordt de slagkracht door méér materiaal opgevangen en is de kans op breuk kleiner. Het zou wellicht mogelijk zijn om deze theorie te toetsen door een aantal glazen bijlen en dissels te laten gieten (in Australië worden artefacten gevonden, die zijn vervaardigd van moderne glasscherven!): een homogeen materiaal, dat de moeizame aanmaak van geslepen stenen werktuigen zou ondervangen — en daarmee „aan de slag te gaan”.

Zou in onze streken misschien traditie en het verlangen naar symmetrie het blijven gebruiken van een minder geschikt werktuig in de hand hebben gewerkt?

Het vraagstuk van de breukvlakken bij de bijlen werd jaren geleden eens aan de Technische Hogeschool, Delft, voorgelegd. Hierop werd geen bevredigend antwoord ontvangen. Daarna heeft de confrontatie met het Indonesische dissel-materiaal een nieuwe dimensie aan het probleem toegevoegd — hetwelk ik gaarne ter discussie aan de A.W.N.-leden en vaklieden voorleg.

IN MEMORIAM PASTOOR BINCK

Op 2 december j.l. overleed te Breda pastoor W. J. C. Binck, tot aan zijn emeritaat verbonden aan de St. Willibrord-parochie te Alphen (N.B.).

Pastoor Binck was in tweeërlei opzicht een van de „oudste” leden van de A.W.N.: Zijn lidmaatschapsnummer 19 spreekt in dit verband een even duidelijke taal als zijn leeftijd: 89. Na prof. Byvanck, in 1970, is ons dus opnieuw een van de mannen „van het eerste uur” ontvallen, iemand met een grote liefde voor en een veelomvattende kennis van de historie en prehistorie van de plaats, waar hij jarenlang heeft gewerkt en, na gedane arbeid, zijn levensavond heeft doorgebracht: Alphen. Hij ruste in vrede.

DE SCHEDEL UIT DE ST. PIETERSKERK TE UTRECHT

P. Moerman en M. H. J. Th. van der Veer

In Westerheem XX nr. 4 werd door de heren van Dijk en ten Cate de nodige aandacht besteed aan de vondst van een gebrandmerkte schedel in de St. Pieter te Utrecht. Hoewel we grote bewondering hebben voor hun werk, en vooral voor de speurzin van de heer ten Cate, willen we het geheel toch van de nodige kanttekeningen voorzien en tevens een aantal andere mogelijkheden onder de loupe nemen.

Vondstomstandigheden:

Hierbij verdienen twee punten bijzondere aandacht.

Allereerst het feit dat de schedel lager aangetroffen werd dan de andere vijf schedels, maar niettemin in een veel betere staat verkeerde. Vervolgens dat de schedel zonder andere skeletresten of beenderfragmenten gevonden werd. Zelfs de onderkaak ontbrak, en ondanks verder graven werd er niets meer gevonden, we komen hier nog op terug.

Bijzonderheden over de schedel; door sommigen als „Piet” aangeduid:

De schedel is afkomstig van een man, rond de 35 jaar oud. Hij is brachycephaal (schedelindex 82.7) of breedschedelig, hengeen niet overeenkomt met het type van de Spaanse schedel uit de „bigamistentijd” dat over het algemeen sterk dolichocephaal (langschedelig) is.

Een sterk punt tegen de „bigamistentheorie”.

De tekens op de schedel zijn zonder enige twijfel brandmerken, alleen is het nog niet duidelijk of de brandmerken tijdens het leven zijn aangebracht, of de man tengevolge van de verschrikkelijke brandwonden overleden is of dat de brandmerken kort na het overlijden zijn aangebracht, bijvoorbeeld als middel tot identificatie.

Foto's van de heer van Esch en een dia van mevrouw Vorstius-Kruijff, kort na de vondst van de toen nog vochtige schedel, later onder het grote brandmerk van een kruis en het Z-vormige teken nog vrij duidelijk drie kleinere kruisjes zien (ongeveer x x x). Door het uitdrogen van de nog niet geconserveerde schedel zijn ze nu nog nauwelijks zichtbaar.

Een kleine bijzonderheid is dat het kruisje wat zich het dichtst bij de rechter oogkas bevindt tengevolge van de torus supraorbitalis (wenkbrauwwal/verdikking) tijdens het brandmerken niet geheel op het bot is overgekomen, een kleine aanwijzing dat het brandmerken in ieder geval gebeurd is toen er nog hoofdhuid aanwezig was, en niet, zoals de wel gehoorde mening lang na het overlijden op het kale voorhoofdsbeen.

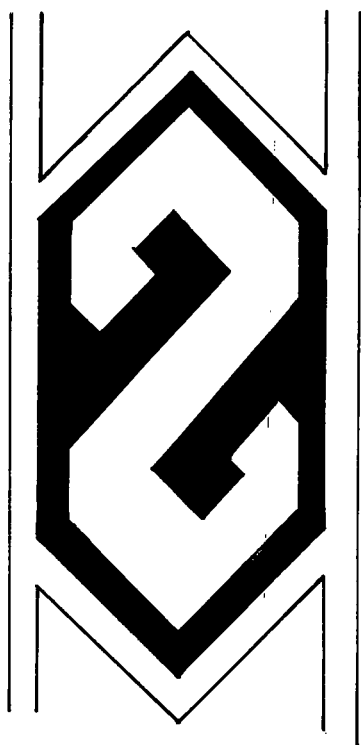
Sommigen zullen zich hebben afgevraagd waarom het grote kruisteken en de „Z” zo hoog op de schedel zijn aangebracht. Deels vindt dit dus zijn verklaring in het feit dat er zich nog drie kruisjes (brandmerken) onder bevinden, maar vooruitlopend op onze theorie kan het heel goed mogelijk geweest zijn dat de aanwezigheid van een tonsuur (afb. 1) plaatsbepalend voor de brandmerken is geweest.

Ouderdom:

Met de bouw van de St. Pieter is in 1039 een aanvang gemaakt. Theoretisch zou de schedel dan ook afkomstig kunnen zijn uit een tijd tussen 1039 en als jongste datum 1565 (bovengelegen grafkamer). Toch blijft ook de mogelijkheid bestaan dat de schedel veel en veel ouder is, en

afb. 1

afb. 2

eerst na de voltooiing van de St. Pieter in de kerk gebracht is, bijvoorbeeld als relikwie. Het dateren van de schedel is bijzonder moeilijk omdat voor bijvoorbeeld een C-14 datering een belangrijk deel van de schedel opgeofferd zou moeten worden.

Maar er zijn toch nog andere mogelijkheden voor datering?

We denken hierbij aan de fluor-stikstof-uraniumdatering (gehalte stikstof-fluor en -uranium) voor bepaling van de relatieve ouderdom ten opzichte van bijvoorbeeld de vijf hoger gevonden schedels. Ook bestaat er nog de magnetisme- en thermo-luminescentiemethode.

Is „Piet” een misdadiger geweest?

Wij menen hier een stellig -nee- te kunnen laten horen. Ten eerste is de schedel in een Kapittelkerk gevonden, en ten tweede bleef in de oudheid een brandmerk een brandmerk. Met andere woorden een algemeen bekend teken voor een misdadiger of een slaaf, zowel in als buiten Nederland. Bovendien werd in de oude „regtspleging” in alle ons bekende gevallen slechts éénmaal gebrandmerkt op het voorhoofd, bij hoge uitzondering nog een tweede maal op het lichaam, maar zeker geen twee of zelfs driemaal op het voorhoofd. Terecht haalt de heer ten Cate dit ook aan in zijn artikel (blz. 219); éénmaal brandmerken, bij recidive „kortoren”, en hierna onherroepelijk „het hennepen venster” (galg) of een andere vorm van executie. De schedel is echter tenminste twee, waarschijnlijk zelfs driemaal gebrandmerkt met in totaal vijf tekens.

Eigendomsmerk:

Evenmin waarschijnlijk. Een eigendomsmerk had alleen zin wanneer de aldus behandelde in leven bleef. Door vijf brandmerken aan te brengen ontstond er een grote kans op infectie.

Ondanks het feit dat ons onderzoek nog in volle gang is dienden zich nu al een aantal mogelijkheden aan, en misschien is dit aanleiding voor een groter aantal mensen om zich met deze vondst bezig te gaan houden.

De schedel is door zijn ongewone brandmerken nu een bezienswaardigheid, maar moet dit ook in het verleden geweest zijn! Misschien dat een onderzoek naar de oude archieven van de St. Pieter zinvol zal blijken te zijn, want misschien staat hij ergens beschreven?

Andere mogelijkheden:

Het grote kruis en de kleinere zijn naar onze mening een indicatie voor een religieuze achtergrond, immers de drie kleine kruisen zijn wel bekend als een symbool voor de drie nagels aan het Christuskruis, één door iedere hand, en één door beide voeten. Het grote kruis schept nog veel meer mogelijkheden. Het komt voor in tal van oude Orden, tijdens de Kruistochten en in de geschiedenis van de Rooms-Katholieke Kerk.

Ook is er nog de mogelijkheid dat het een Christenslaaf betreft. In de Ottomaanse tijd werden de gekaapte Christenschepen meestal opgebracht naar Gallipolis en de Christenen als slaaf gebrandmerkt. Soms wisten ze wel te ontsnappen.

Ons onderzoek naar de oude Orden had ook enig resultaat.

Het grote brandmerk/kruis is door verschillende Orden gebruikt, o.a. door de Franciscanen en de Johannieten. Het kruis van de Franciscanen uit de tijd kort na de oprichting komt zelfs merkwaardig veel overeen met het grote brandmerk. Opvallend is dat de Franciscanen drie orden kenden (ridders, broeders, priesters) die misschien met één, twee of drie kruisen werden aangeduid. Dan is er nog het schilderij van Taddeo Gaddi (Florence) waarop het opdragen van de nachtmis door Franciscus in de Kerststal te Greccio staat afgebeeld. Een Z-vormig teken komt hier als versiering op de kledij voor. (afb. 2).

Uit Engeland (Orde van St. George) bereikte ons de suggestie dat de schedel heel goed een relikwie zou kunnen zijn uit de tijd van de Kruistochten; mogelijk de ouderdom van de St. Pieter in aanmerking genomen.

Al met al mogelijkheden genoeg. Ons onderzoek is nog steeds in volle gang, naar we hopen met resultaat, en we zijn daarbij van mening dat de oplossing ligt in de Kruistochten of de geschiedenis van de oude Orden en de Rooms-Katholieke Kerk.

Resumerend:

De schedel werd alleen gevonden zonder andere resten, in een Kapittelkerk, en was voorzien van in totaal vijf brandmerken waarvan vooral het grote kruis en de kleine naar onze mening duidelijk wijzen op een religieuze achtergrond. Wij zoeken dan ook verder in deze richting ons daarbij afvragend: een relikwie?

Voetnoot:

Inmiddels is ons gebleken dat tal van anderen zich bezighouden met de schedel uit de Pieterskerk.

Een contact met dr. W. Dezutter (Aardenburg) die zelf ook een artikel in voorbereiding bleek te hebben, verliep uitermate bevredigend.

Misschien is het zinvol gegevens en ideeën uit te wisselen.

DE SCHEDEL UIT DE PIETERSKERK TE UTRECHT: SPOREN VAN EEN MEDISCHE BEHANDELING ?

G. T. Haneveld, patholoog-anatoom
Pathologisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht
Hoofd: Prof. Dr. G. Bras.

In het doorwrochte artikel van *Ten Cate* (1971) over de schedel uit de Utrechtse Pieterskerk werden de merkwaardige kruis- en Z-vormige tekens op het voorhoofd verklaard als resten van brandmerken. In dit exposé werd vooral het brandmerk belicht als straf voor misdaden, als eigendomsmerk — bijvoorbeeld bij slaven —, als oud-christelijke monogrammen of relieken.

Een niet genoemde vorm van „brandmerken” is de cauterisatie voor medische doeleinden. Sporen van cauterisaties werden beschreven door *Manouvrier* (1895) in neolithische schedels uit een district ten noorden van Parijs. Vooral bij de Grieken en Romeinen was cauterisatie in zwang. Van *Hippocrates* bijvoorbeeld is het bekend Aphorisme (I, 279) dat het vuur het werkzaamste geneesmiddel is en dat wat hierdoor niet genezen wordt als ongeneeslijk geldt. *Celsus* noemt bij het begin van onze jaartelling het branden bij de behandeling van beten van dolle honden (*De Medicina*, V, 27). Het effect van een cauterisatie zou bestaan uit het opwekken van een etterende ontsteking waaruit de kwade vochten zouden kunnen wegstroomden. Als behandeling van oogontstekingen adviseerde *Celsus* cauterisatie van de schedel en het voorhoofd. Eerst werd de huid geïncideerd en vervolgens werd het brandijzer hierin geplaatst.

Vijf eeuwen later gaf *Caelius Aurelianus* in zijn „Tardarum passionum” een compilatie van de diverse methoden van cauteriseren met de verschillende controversie meningen hieromtrent. De gebruikte brandijzers varieerden: cauters voor oppervlakkige verbrandingen en voor diepe, ijzers in de vorm van een drietand, getande vonnen, ronde vormen.

Wat het materiaal betrof gaf bijvoorbeeld *Aristoteles* de voorkeur aan brons. De latere Arabieren gebruikten vooral het ijzer (*Huard* 1966).

De cauterisatie werd in de elfde en twaalfde eeuw in Arabië zeer veelvuldig toegepast. *Ibn Sina* of *Avicenna* (980—1037) schreef in zijn „Canon Medicinae”, deel I, over de behandeling van melancholie met het brandijzer: „De cura Melancholiae: & quandoque oportet, ut caput eius secundum crucem cauterizetur si nihil aliud congruit”.

Albucasis (1013—1106) gaf eveneens uitvoerige voorschriften voor het gebruik van cauterisatie, o.a. van het hoofd (Key Errâs). Het hoofd werd eerst geschoren en vervolgens werd het brandijzer midden op de schedel, op het achterhoofd en op de voorhoofdsknobbels geplaatst. De cauterisatie ging tot op het bot. Deze methode werd aanbevolen bij migraine, apoplexie, hemiplegie en bij aandoeningen „waarbij te veel vocht en kou in de hersenen was”.

Door de verbreiding van de Arabische geneeskunde naar Spanje en van daar naar de overige westerse wereld kwam in de 12e en 13e eeuw vooral in de Salernitaanse school het cauteriseren in zwang. Twee bekende chirurgen *Ruggiero Frugardi* van Palermo en *Rolando Capelluti* van Parma schreven hierover in hun „Glossulae quatuor Magistrorum super chirurgian Rogerii et Rolandi” in het hoofdstuk „De maniâ et melancholiâ ac epilepsiâ et de similibus et cauteriis earum” dat boven op het hoofd gebrand moest worden in de vorm van een kruis.

Ook op diverse medische miniaturen en afbeeldingen uit die tijd wordt cauterisatie afgebeeld. Het branden van het voorhoofd speciaal vindt men in een 13e eeuwse manuscript uit de Bayrische Staatsbibliothek te München (MS lat. 17403, f 2 en F 3): twee brandmerken beiderzijds op het voorhoofd. Ook op een tweetal manuscripten uit de Salernitaanse school, aanwezig in het British Museum (MS Harley 1588, ff 8 en MS Sloane 2839) en een miniatuur in de Wissenschaftliche Bibliothek te Erfurt (MS Amplonianum Q 185) treft men afbeeldingen van cauterisaties van het voorhoofd aan.

De kwalen die hiermee behandeld waren varieerden van tumor, hoofdpijn, oogafwijkingen en neusverkoudheid tot vallende ziekte, melancholie en bezetenheid (*McKinney* 1695).

Na de 13e eeuw lijkt het gebruik van het brandijzer wat te verminderen, maar in de 16e en 17e eeuw vindt men nog tal van monografieën hierover. Een in dit verband interessant geval vindt men in „Alle de wenken van den Heere Frederik Dekkers, M.D. Hoog-Leraar der Geneeskunde op 's Lands Hoge School te Leyden bestaande, in deszelfde Genees-Konstige Oeffeningen” Amsterdam MDCCXLIII (1743).

Hij beschrijft hierin een „Vrijster zynde na ik meine, omtrent 24. jaren oud” die last had van hoofdpijn, pijn in de ogen, een sensatie „datter Vliegen of Muggens voor haar Oogen inde lugt om zworven, eindelyk is sy in korten tyd daar na blind geworden”. Alle middelen waren vergeefs.

„Als doen is, volgens Hippocrates syn VI. Kortbondige Spreuk der VIII. Sneede (dat de Geneesmiddelen niet en helpen, laat dat het Yser geneesen, dat het Yser niet en geneest, laat dat het Vuur geneesen, dat het Vuur niet en geneest, dat oordeelt Ongeneeslyk) een Fontanel of etterdraght op den kroon of pylnaat, met het Brandyser van Aquapendens, Scultetus & c. afgetekent, te zetten, beraamt en hoogsten noodzakelyk geoordeelt van de Genees-Meesters, het welke ten by zyn van seer vele, het eerst in het werk stelden den Heel-Meester Harmen van Delden in syne konst wel ervaren, brandende tot aan d'eerste plaat of tafel van het bekkeneel, en de wonde daar na volgens de konst handelende. Terstond heft zy verligtinge bespeurt, en zy is in 't kort van hare blindheit verlost”.

Fig. I.

Fig. III.

Fig. II.

Toen de wond weer was genezen keerden de klachten weer terug. Een tweede en tenslotte een derde maal werd zij gebrand, waarna zij vrijwel geheel genas. Na verloop van enige weken na deze behandeling werd een rond stuk bot afgestoten en verwijderd. Deze therapie werd geïllustreerd met een drietal afbeeldingen:

„d'Eerste Figuur toont de manier aan om de plaats te vinden; alwaar men het Brandyser moet zetten; De Tweede Figuur toont aan de wys om een Brandyser te zetten; De Derde Figuur den brok beens van het Bekkeneel” (zie afbeelding).

Tot in het begin der vorige eeuw heeft de cauterisatie zich nog kunnen handhaven als behandelingsmethode (*Kern* 1828). In de veterinaire geneeskunde wordt zij nog toegepast.

Botafwijkingen na cauterisatie:

In principe zal elke beschadiging van de huid die leidt tot een vermindering van de bloedtoevoer van de onderliggende benige schedel botveranderingen tot gevolg hebben. In de literatuur zijn over botafwijkingen na cauterisaties weinig gegevens te vinden. Het betreft dan merendeels precolombiaanse schedels en voorts sporadisch vermeldingen van schedels uit Hongarije, de Kaspische Zee en uit de dolmen van Menouwiles, een plaatsje ten noorden van Parijs (*Manouvrier*).

Het beste overzicht wordt gegeven door *P. Weiss* (1958) over de veranderingen door cauterisatie bij een aantal schedels uit de Centrale Andes. Meerendeels zijn dit botprocessen die doen denken aan een osteïtis (botontsteking) met een reactieve botwoekering. Wanneer het branden zeer diep ging konden alle lagen van de schedel te gronde gaan en werd het dode bot uitgestoten, zoals ook blijkt uit het bovengenoemde relaas van *Dekkers*. Wanneer het branden minder rigoureuus geschiedt ontstaat eerst oedeem, dichdrukken van de bloedvaten die naar de schedelkap lopen waarna ook daar de bloedvoorziening te kort schiet. Het gevolg is òf een afstoten van necrotisch

Legenda:

I. Figuur

A. De Blinde Maagt.

B. Een draad van 't eene Oor tot aan het andere.

C. Het Oor.

D. Een anderen draad van de Neus tot den top des Hoofds of den Nek toe gespannen.

E. Het Middelpunt of de plaats alwaar de draden te zamen lopen die men moet afteekenen en afschrappen, sommige wyse maar met eenen draad, van de Neus tot de kruin of top des Hoofds getrokken, de plaats aan, het welk ook alleenlyk met de Vingers kan geschieden.

F. De Neus.

G. Dek.

H. De Kruin.

II. Figuur

1. De Blinde Vryster.

2. De Plaats geteekent en afgeschraapt, daar men het Brandyser moet zetten.

3. Het gloeyend Brand-yser.

4. De Hand van den Heel-Meester, het gloeyende Brand-yser al drukkende tot de eerste tafel des Bekkeneels voortduwende.

5. Een Pot met gloeyende koolen .

6. Het Brand-yser inde gloeyende koolen leggende.

III. Figuur

a. Den Brok van 't Bekkeneel afgezondert eenigzins gebrand.

b. Een gedeelte van den Pylnaat.

(gedood) botweefsel òf, indien het proces minder heftig en kortdurend is, een versterkte vascularisatie. Dit laatste is dan als een poreusheid van het bot — een röntgenologisch ophelderen — zichtbaar.

Het feit dat in de schedel uit de Pieterskerk een dergelijke opheldering zichtbaar was, precies onder het kruis maar met iets ruimere en vagere contouren, wijst er op dat hier een porotisch of vasculariserend reactief proces aan de gang is geweest. Dat dit proces na de dood zou zijn ontstaan ligt niet voor de hand, evenmin een chemische erosie.

Juist met de gedachte aan cauterisatie als geneesmethode werd de schedel uit de Pieterskerk door mij onderzocht op eventuele andere ziekelijke veranderingen, bijvoorbeeld een voorhoofdsholteontsteking, kaakontstekingen, botgezwollen enz. Men zou hier dan een analogie kunnen vinden voor de trepanaties die werden uitgevoerd bij patiënten met syphilitische afwijkingen, middenoorontstekingen of uitgesproken wervelafwijkingen, resulterend in heftige hoofdpijn (*Lisowski* 1967).

In deze schedel konden geen ziekelijke afwijkingen worden aangetoond. De mogelijkheid blijft nog dat deze ongeveer veertig jarige man geleden heeft aan een geestesziekte, vallende ziekte of andere aandoeningen van de hersenen die geen sporen achterlaten op het benige omhulsel.

Hoe het zij, het brandmerk als straf, als teken van slavernij, is niet de enige verklaring voor dit hoogst merkwaaardige artefact.

Literatuur:

Avicenna (1595). Canon Medicinæ. Venetië.

C. L. ten Cate (1971). De schedel uit de Pieterskerk te Utrecht. — *Westerheem* 20, 213—223.

P. Huard et M. D. Grmek (1966). Mille ans de chirurgie. Paris.

L. McKinney (1965). Medical illustrations in medieval manuscripts. Berkeley.

L. Leclerc (1861). La chirurgie d'Albucasis. Paris.

F. P. Lisowski (1967). Prehistoric and early historic trepanation. — In: „Diseases in antiquity” ed. by D. Brothwell and A. T. Sandison. Springfield.

G. G. Maccurdy (1905). Prehistoric surgery — a neolithic survival. — *Am. Anthropol.* 7, 17—23.

L. Manouvrier (1895). Le T sincipital: curieuse mutilation crânienne néolithique. — *Bull. Soc. Anthropol.* Sér. 4, 357.

V. Ritter von Kern (1828). Über die Anwendung des Glüheisens. Wien.

Ruggiero. Glossulae quatuor Magistrorum super chirurgiam Rogerii et Rolandi. Ed. Daremberg. 1854. Napels.

T. D. Stewart (1937). Did American Indians use cautery in bones surgery? — *Am J .Phys. Anthropol.* 23, 83—88.

T. D. Stewart (1956). Significance of osteitis in ancient peruvian trephining. — *Bull. Hist. Med.* 30, 293—320.

M. Tabanelli (1955). La chirurgia italiana nell'alto medioevo. Florence.

P. Weiss (1958). Osteologica Cultural. Practicas cefalicas. Lima.

DE PROVINCIALE ARCHEOLOOG; ZIJN TAAK EN ZIJN VERHOUDING TOT DE AMATEUR-ARCHEOLOOG

Zo langzamerhand hebben provinciale archeoloog en amateur-archeoloog elkaar wel gevonden. In de ene provincie kon de provinciale archeoloog weliswaar wat eerder en sneller starten met zijn werkzaamheden en kwamen de contacten met de amateurs wat vlotter tot stand dan in de andere provincie, maar de voorlopige balans opmakend, kan gesteld worden dat met de aanstelling van de provinciale archeoloog de verhouding vakman-amateur in een nieuw en gunstig stadium is gekomen.

Desondanks blijken vele amateur-archeologen nog niet voldoende op de hoogte te zijn van de wijze, waarop zij de provinciale archeoloog kunnen benaderen.

In verband daarmee voldoet de redactie gaarne aan het verzoek van drs. H. Sarfaty, provinciale archeoloog van Zuid-Holland, om onderstaand bericht dat betrekking heeft op de situatie in Zuid-Holland, maar waaraan ongetwijfeld een ruimere strekking kan worden toegekend, te plaatsen.

„Een viertal jaren reeds subsidieert de provincie Zuid-Holland belangrijke archeologische onderzoeken binnen zijn grondgebied. Sinds enige tijd kent de provincie ook een eigen archeoloog, nu het Provinciaal Bestuur, na overleg met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, drs. H. Sarfaty heeft aangewezen als de Provinciale archeoloog van Zuid-Holland. Het werk van drs. Sarfaty omvat verschillende aspecten van het oudheidkundig bodemonderzoek. Zo komen er geregeld meldingen binnen van vondsten bij bouwwerken, wegaanleg e.d., die alle stuk voor stuk nader worden onderzocht. Als er scherven zijn, worden deze geborgen en de vindplaats zelf wordt volledig gedocumenteerd. Behalve deze vondstmeldingen komt ook het eigenlijke opgravingswerk aan bod. Soms is dit het uitvloeisel van een melding, vaker betreft het terreinen die b.v. door sanering in een oude binnenstad zijn vrij gekomen, of juist terreinen buiten de stad, die door uitbreiding van de bebouwing verloren dreigen te gaan. De idee echter dat de archeologie vertraging van de in uitvoering zijnde werken zou veroorzaken, berust op een misverstand. Bijna altijd kunnen de archeologische werkzaamheden in overleg met de eigenaren van de terreinen, aannemers of andere belanghebbenden zo geregeld worden, dat er van enige belemmering of oponthoud geen sprake is.

Behalve deze uit nood geboren onderzoeken is er ook werk, dat duidelijk op de toekomst is gericht. Zoveel mogelijk van wat ons archeologisch nog rest moet worden opgespoord en vastgelegd. En archeologische monumenten, als tastbare tekenen van het verleden, dienen waar dit wenselijk is tegen verdwijning beschermd te worden; het is mogelijk deze monumenten een wettelijke bescherming te geven.

Maar ook moet goed voor het nageslacht bewaard worden, wat er bij de werkzaamheden aan werktuigen, scherven e.d. gevonden wordt. Daartoe wordt in de provincie een centrale documentatie opgezet en zal er naar gestreefd worden een centrale bergplaats in te richten voor de bodemvondsten uit Zuid-Holland, die op den duur als Provinciaal Bodemarchief aan vak- en amateur-archeoloog belangrijke diensten zal kunnen bewijzen.

Bij het uitvoeren van deze werkzaamheden zal drs. Sarfaty, naast de onontbeerlijke hulp van de verschillende overheidsdiensten, een beroep doen op de medewerking van amateur-archeologen. Vele jaren al bestaat er op archeologisch gebied een hechte vorm van samenwerking tussen vakman en amateur. Het ligt nu in de bedoeling, dat de amateur, om deze samenwerking zo efficiënt mogelijk te laten zijn, zich in het algemeen direct zal wenden tot de provinciale archeoloog. Om het contact te vengemakkelijken is drs. Sarfaty iedere woensdagmiddag tussen 2 en 5 uur bereikbaar op de Provinciale Griffie, Koningskade 1, 's-Gravenhage (tel. 070-264111). Men kan daar vondstmeldingen doorgeven, vondsten tonen, maar ook archeologische problemen

bespreken. Voor diegenen, die zich verder in de problemen willen verdiepen, is er voorts de mogelijkheid gespecialiseerde, soms moeilijk bereikbare literatuur te raadplegen in de Provinciale Bibliotheek."

Tot slot een overzicht van in de provincies werkzame archeologen:

Groningen	: drs. J. W. Boersma	Biologisch-Archeologisch Instituut (B.A.I.), Poststraat 6, Groningen; Groninger Museum voor Stad en Lande, Praedinius-singel 59, Groningen.
Friesland	: G. Elzinga	B.A.I. en Fries Museum, Koningsstraat 1, Leeuwarden.
Drenthe	: drs. O. H. Harsema	B.A.I. en Provinciaal Museum van Drenthe, Brink 4, Assen.
Overijssel	: drs. A. D. Verlinde	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.), Kleine Haag 2, Amersfoort; Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129, Enschede.
Gelderland	: drs. R. S. Hulst	R.O.B. en Gemeentemuseum, Utrechtseweg 87, Arnhem.
Utrecht	: W. J. van Tent	R.O.B.
Noord-Holland	: drs. Ph. J. Woltering	R.O.B.
Zuid-Holland	: drs. H. Sarfaty	R.O.B. en Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden.
Zeeland	: ir. J. A. Trimpe Burger	R.O.B.
Noord-Brabant	: G. Beex	R.O.B. en Noordbrabants Museum, Bethaniëstraat 4, 's-Hertogenbosch.
Limburg	: drs. J. H. F. Bloemers	R.O.B. en Bonnefantenmuseum, Bonnefantenstraat 4, Maastricht.

RUBRIEK „BOEKENBEURS"

Van het A.W.N.-lid A. van Sprang te Voorthuizen ontving de redactie, al weer geruime tijd geleden, de suggestie, in Westerheem plaats in te ruimen voor een rubriek „Boekenbeurs". De redactie staat positief tegenover deze suggestie en wil A.W.N.-leden, die op zoek zijn naar werken op archeologisch (en verwant) gebied óf deze willen aanbieden, gaarne in de gelegenheid stellen hun verzoek resp. aanbod in Westerheem te plaatsen.

De beschikbare ruimte enerzijds en de grote hoeveelheid voorradige kopy anderzijds noodzaakt de redactie echter, de rubriek binnen bescheiden perken te houden en zo nodig uit vraag en aanbod te selecteren.

Opgaven m.b.t. te plaatsen titels kunnen gezonden worden aan de hoofdredacteur, Volendamlaan 1094, Den Haag.

WAT DOEN ZIJ ?

Activiteiten van „geestverwanten”

Stichting „Alde Fryske Tsjerken”, Achter de Grote Kerk 17, Leeuwarden.
donateurschap : f 10,— p.j.

Stichting „Oude Groninger Kerken”, Praediniussingel 23, Groningen.
donateurschap f 10,— p.j.

Gaarne brengen wij beide Stichtingen hierbij onder de aandacht van onze lezers! Voor wie het nog altijd prachtige Friese en Groningse land kent, is het duidelijk welk een onmisbare rol de oude dorpskerken daarin spelen.

Vele hiervan staan leeg, worden verwaarloosd en met ondergang bedreigd. Vandaar, dat een betrekkelijk kleine groep belangstellenden nu bezig is, te redden wat er nog te redden valt, door aankoop, het geven van nieuwe bestemming, voorlopige restauratie, enz. Beide Stichtingen geven aan hun donateurs een publicatieband, waarin geleidelijk aan steeds meer interessante, geïllustreerde gegevens kunnen verzameld worden. Zo omvat de eerste nu al heel wat bijzonderheden over opgravingen die onze vriend van de R.O.B. drs. H. Halbertsma in en om Friese Kerken heeft verricht, prettig om te lezen, nu wij deze in de „vondstberichten” niet langer onder ogen krijgen. Boeiende en leerzame lectuur!

De tweede geeft een prachtig artikel van Herma M. van den Berg over de kerk van Leermens, in- en uitwendig en verder een zeer belangwekkend stuk — met vele afbeeldingen — van Anneke T. Smit over: „Twaalfde eeuwse koperen beslagstukken in het Groninger Museum”. Dit gaat over de wonderlijke vondst in een beerput, van Romaans en vroeg-Gothisch koperbeslag, prachtig van uitdrukking, dat eens waarschijnlijk reliquikisten versierde.

Op zichzelf is dit alles al te geef voor f 10,—, maar het voornaamste blijft toch, dat ieder van ons voor zo'n gering bedrag kan mee helpen, om in deze benarde tijd een cultuurgood van hoge waarde te helpen behouden! Want wat zou er over blijven van het Friese en Groningse land, zonder deze trouwe wachters, die al zovele eeuwen een onmisbaar baken zijn geweest in de zee der tijden? „Help ze behouden” vraagt men ook U!

H. J. C.

Speleologie en haar beoefenaars

Het is de meeste lezers van Westenheem waarschijnlijk niet bekend, dat in Nederland — een land, dat bepaald niet rijk gezegend is met grotten — een vereniging bestaat, die zich bezighoudt met het beoefenen van de speleologie: de Vereniging voor Speologische Aktiviteiten „Speleo-Nederland”. Over deze vereniging, haar doelstellingen en activiteiten en over de speleologie in het algemeen volgt hieronder enige informatie:

Over speleologie:

We kunnen de speleologie het beste omschrijven door een vergelijking te maken, enerzijds met de aardrijkskunde (een wetenschap), anderzijds met het alpinisme (een sport). Speleologie is namelijk zowel een wetenschap als een sport.

Als wetenschap bestudeert de speleologie, evenals de aardrijkskunde, de geologie (het ontstaan

van grotten, de vorming van druipsteen, onderaardse rivierlopen), de biologie (de flora en fauna van de grot, fossielen), en de archeologie (de grotschilderingen).

De speleologie als sport kunnen we vergelijken met de bergsport, omdat voor een groot deel de zelfde technieken en hulpmiddelen worden gebruikt. De omgeving waarin de speleologie bedreven wordt is echter geheel anders (in volkomen duisternis), en dit vereist wel enige aanpassing.

Over Speleo-Nederland:

In Nederland houdt de Vereniging voor Speleologische Aktiviteiten „Speleo-Nederland” zich bezig met het beoefenen van zowel de sport als de wetenschap:

- zij organiseert tenminste eenmaal per maand een speleologische excursie naar het Belgische karstgebied (Huy — Namur — Dinant);
- zij organiseert excursies naar andere gebieden waar speleologie wordt bedreven: Duitsland, Engeland, Frankrijk, Joegoslavië;
- zij geeft kunsussen: e.h.b.o., materiaalkunde, technieken, zowel theoretisch als in de praktijk;
- beheert een bibliotheek en verzamelingen;
- zij geeft viermaal per jaar een tijdschrift uit.

Over het lidmaatschap:

Om lid van Speleo-Nederland te kunnen worden, dient u aan drie z.g. beginnerstochten deelgenomen te hebben. Door de tochtleiders kunt u dan voor het lidmaatschap worden voorgedragen. U kunt ook donateur worden — u heeft dan echter niet het recht deel te nemen aan speleologische excursies (m.u.v. beginnerstochten).

De jaarkontributie bedraagt f 20,—, voor huisgenootleden f 10,—, donateurs betalen een bijdrage welke tenminste f 20,— bedraagt.

Daarnaast dient u als lid een eigen uitrusting te bezitten, welke o.a. bestaat uit een helm met verlichting, een zekeringskoord met karabiner, een overall, laarzen. Voor beginnersochten wordt de uitrusting door de vereniging geleverd.

Nadere inlichtingen:

Die worden u — zowel over speleologie als over Speleo-Nederland — door de sekretaris van de vereniging, Londenweg 243, Vlaardingen, tel. 010-343000, gaarne verstrekt.

R.O.B.-KALENDER

In de vorige aflevering van Westenheem vermeldden wij al, dat de R.O.B. bij gelegenheid van zijn 25e verjaardag een bijzonder goed verzorgde maandkalender het licht heeft doen zien. Van de voor de A.W.N. gereserveerde exemplaren is nog een gering aantal voorradig. De 12 prachtige monumentenfoto's van deze kalender vormen op zichzelf al een waardevol bezit. Bestellingen uitsluitend door storting van f 7,50 op gironummer 577808 t.n.v. de Alg. Penningmeester van de A.W.N. te Utrecht, met vermelding op het strookje: „Kalender”. Haast u, de voorraad is beperkt!

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

Tot 19 maart worden in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen 25 uit de Oosterschelde opgeveste monumenten, gewijd aan de godin NEHALENNIA tentoongesteld. Degenen, die niet in staat waren of anderszins hebben nagelaten de expositie in Middelburg te bezoeken, kunnen dit verzuim dus alsnog goedmaken.

Van 24 februari — 31 mei wordt in het Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam de tentoonstelling

AMSTERDAM, DIE KLEINE STAD

gehouden. Onderwerp is de geschiedenis van Amsterdam vanaf het ontstaan tot 1578. O.m. zullen voorwerpen worden geëxposeerd, gevonden bij de metro-aanleg.

Openingstijden: weekdays van 9.30—17 uur; donderdagavond van 19—21.30 uur; op zondagen van 13—17 uur.

Van 18 februari — 3 april vindt in het Stedelijk Museum „De Lakenhal”, Oude Singel 28—32 te Leiden de tentoonstelling

UIT BAGGER GEBORGEN

plaats. Aan de toelichting ontleen wij een aantal gegevens:

De tentoonstelling geeft een beeld van wat men regionale archeologie kan noemen: Een muntvondst uit Noordwijkerhout uit de 16e eeuw, een grafveld te Koudekerk a/d Rijn uit de 6e/7e eeuw en bewoningssporen te Leidschendam uit de 21e eeuw ... vóór Christus, geven ruimtelijk de grenzen aan van het gebied waaruit de bodemvondsten afkomstig zijn. Centraal ligt Leiden, waar vooral in de jaren 1964—1971 tijdens grondwerkzaamheden ten behoeve van verbouwingen en stadsuitbreidingen vele archeologisch belangwekkende vondsten zijn geborgen.

Het museum is geopend van 10—16 uur, op zondagen van 13—16 uur. De toegangsprijs bedraagt f 1,50, voor leden A.W.N. en N.J.B.G. f 1,—, scholieren f 0,40. De catalogus, verlicht met ca. 35 afbeeldingen, kost f 6,— + evt. verzendkosten.

ARCHEOLOGISCHE LEZINGEN RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

9 maart Prof. Jean Yoyotte, Parijs:
Tanis.

21 maart Drs. M. Maaskant-Kleibrink:
Romeinse gemmen en ringen uit Nederland.

25 april Dr. P. Stuart en prof. dr. J. E. Bogaers:
Nehalennia van Colijnsplaat — De vondsten van 1971.

Zij die een of meer lezingen wensen bij te wonen, kunnen zich hiertoe opgeven bij de directie of bij de portier van het museum, tegen betaling van f 1,— (giro 171035 t.n.v. Rijksmuseum van Oudheden). Voor elke lezing ontvangen zij dan gratis een toegangskaart.

LITERATUURBESPREKING

T. Vos-Dahmen von Buchholz. De Wiking van Walacra. Hoorn, U. M. Westfriesland. Prijs f 7,90.

In jaargang XIV van Westerheem (1965) mochten wij met veel waardering het boek „Divico” bespreken, voor de jeugd geschreven door het A.W.N.-lid, mevrouw T. Vos-Dahmen von Buchholz te Vlaardingen. Van haar hand verscheen thans „De Wiking van Walacra” eveneens voor jonge lezers, een boeiend verhaal dat speelt in het Walcheren van de 9de eeuw. Maar ook de ouderen onder ons zullen dit boek met plezier en belangstelling lezen, want het is geschreven met een grote kennis van zaken en daarnaast met een fijn gevoel voor de sfeer van dit mooie eiland in barre tijden. De illustraties zijn eenvoudig en goed en de omslag zelfs bijzonder fraai (door Reint de Jonge). Aan het eind vinden wij een kaartje van ons land in de tijd van Karel de Grote, een lijst van vreemde woorden en de geraadpleegde literatuur, waaronder vermeld staat dat ir. J. A. Trimpe Burger en de heer C. Hoek aan de schrijfster waardevolle adviezen hebben gegeven. Het boek, dat wij onze leden warm kunnen aanbevelen, eindigt met een beschouwing van A. Viruly, waarin deze bekende auteur zijn bijzondere waardering uit voor wat hier werd geboden. Hij schrijft o.m.: „Het klinkt lang, elf eeuwen, maar toch: wat er in zo’n tijd niet verandert zijn de zee, het strand, de eb, de vloed, de zon, de regen en de wind en ... de jongensharten.”

H. J. C.

Roeland Roghman. 12 prenten van Nederlandse kastelen. IJmuiden, Vermande, 1972. Prijs f 17,50 incl. B.T.W., exclusief verzendkosten.

Een prachtige uitgave, deze map met reproducties op groot formaat, nl. 34 x 23 à 25 cm, van 12 tekeningen van de kastelentekenaar bij uitstek, Roeland Roghman. A. I. J. M. Schellart, directeur van de Nederlandse Kastelenstichting, schreef een inleiding en voorzag de afbeeldingen van instructieve toelichtingen, waarin de resultaten van het oudheidkundige bodemonderzoek, o.m. resulterend in enkele plattegrondstekeningen, niet ontbraken.

Achtereenvolgens zijn gereproduceerd:

De Buroht Ruwiel; Huize Geeresteyn te Woudenberg; Het Huis Dever te Lisse; Het Huis te Speyk; Het Kasteel van Oud-Heusden (N.B.); Het Kasteel De Binokhorst te Voorburg (Z.H.); Het Kasteel Schonauwen te Houten (U.); Het Kasteel Wulven; De Kommandeurshof te Maasland; De Kronenburg te Castricum; De Hof van Moenkerken te Mijnsheerenland; Ruïne van Ravestein te Heenvliet (Z.H.); Het Slot-op-den-Hoef te Egmond.

Dat deze opsomming 13 kastelen oplevert is te danken aan het feit, dat de Hof van Moenkerken de map zelf siert.

Roghman (1620 — ± 1686) was niet alleen de meest kunstzinnige van onze 17e en 18e eeuwse topografische tekenaars (Pronk, Rademaker, Spilman, De Beijer e.a. *), maar tevens een scherp opmerker en nauwkeurig weergever, een eigenschap, waarvan niet in de laatste plaats de middel-eeuwse archeologen hebben kunnen profiteren bij hun onderzoekingen.

De prijs mag, gezien het formaat en de kwaliteit van de afbeeldingen, laag genoemd worden.

P. S.

*) ± 140 tekeningen van deze en vele andere Nederlandse kunstenaars uit de 18e en 19e eeuw zijn te zien op de prachtige tentoonstelling „Verheerlijkt Nederland” in het Rijksmuseum te Amsterdam, te bezichtigen t/m 19 maart. Een bezoek aan deze expositie kan van harte worden aanbevolen.

LITERATUURSIGNALEMENT

Helinium XI, 1971 -

Dit nr. bevat als artikelen in de eerste plaats een stuk van A. E. van Giffen, M. Addink-Samplonius en W. Glasbergen over „Een grafheuvel te Putten (Gld)”, het verslag van een opgraving die al in 1947-'48 plaats vond. In het primaire graf werd een SVB-zigzagbeker gevonden, vergezeld van een strijdhamer, een secundair bewerkte Grand Pressigny-dolk, een vuurstenen bijltje en 5 vuursteensplinters. Alles uitvoerig beschreven en afgebeeld. De volwassen dode (lijksilhouet) lag met opgetrokken knieën op de rechterzijde, gelaat naar het z. gekeerd. Een eigenaardig donker golfspoor doet vermoeden, dat de bijzetting plaats vond in een uit tenen gevlochten hut. Een dichtgestelde paalkrans omgaf de heuvel. Reeds eerder waren bij het verdwenen n. deel van de heuvel twee klokkekers uit secundaire graven te voorschijn gekomen. Binnen de paalkrans lagen scherven van minstens drie golfbandpotten, gebruiks-vaatwerk van de SVB, wijzend op een nabije nederzetting. Het zigzagbekergraf kan gedateerd worden: laatste fase SVB, $\pm$ 2000 v. Chr.

Vervolgens geeft M. Rogge een „Bijdrage tot de studie van het Gallo-Romeins wegnnet tussen Schelde en Dender” (de streek ten z. van Gent). Met kaarten, doorsneden en foto's. Drie Romeinse wegen: Bavai-Gent, Hofstede-Velzeke-Kortrijk en (nieuw) Flobecq-Etik-hove-Volkegem. Op sommige plaatsen bestaan deze wegen nog. Van meer dan één Rom. weg wordt een doorsnede gegeven, waaruit aanleg, samenstelling, breedte, tijd van gebruik, enz. duidelijk valt af te lezen. Zo liggen aan de weg Bavai-Gent, bij Beerlegem-Dikkelvenne, twee Rom. wegen boven elkaar; in de onderste zijn nog duidelijk karresporen zichtbaar! In natte gebieden werd eerst een drainagelaag van takken en boomstronken aangebracht (wat ons doet denken aan de heirweg langs de Oude Rijn en de discussie hierover tussen prof. Brunsting en wijlen Klaas Dekker).

S. J. de Laet vraagt zich af, of de godin

Nehalennia van Germaanse of van Keltische oorsprong was. In het algemeen wordt het eerste aangenomen, maar hij ziet haar activiteiten in Zeeland als speciale uitingen met een grotere, Keltische achtergrond, waarbij zij verwant zou zijn aan de Matres en Matronae. De Zeeuwse Menapiërs uit haar tijd waren stellig geen Germanen. Hij deed een merkwaardige ontdekking: bij oeroude legenden rond Périgord, nog in de vorige eeuw bekend, treedt een fee Nehaliéna op, gekleed in een lang gewaad, met zilveren schoei- en steeds vergezeld van twee honden! Toeval acht hij uitgesloten en daar, in Z-Frankrijk, was van Germaans geen sprake.

Calvin Wells bespreekt een vrijwel niet gesignaleerde en nog niet geheel verklaarbare uitwas, zoals die voorkomt aan (vooral rechter-) dijbeenderen van Angelsaksen in Engeland. Mogelijk staat deze afwijking in verband met zwaar grondwerk (met b.v. de hak) dat deze mensen in de periode van de VIde - XIde eeuw moesten verrichten. Op 516 dijbeenderen kwam de afwijking 12 maal voor. Deze aflevering van „*Helinium*” wordt gecompeteerd door de Kroniek van het district A: Groningen, Friesland, Drenthe, 1966-1968, samengesteld door Th. G. Appelboom, een groot aantal boekbesprekingen en een lijst van nieuw ontvangen publikaties.

H. J. C.

Germania 49, 1971, 1—2 Halbband. — Uit de zeer rijke inhoud lijkt vooral de studie van D. Eckstein en W. Liese, *Jahrringchronologische Untersuchungen zur Altersbestimmung von Holzbauten der Siedlung Haithabu*, van groot gewicht. Uit deze studie blijkt o.a. dat men voor het noorden van Duitsland nu beschikt over een onafgebroken jaarring-serie van nu af terug tot 1352, dan volgt een hiaat tot de tijd van Haithabu. De ca. 400 houtmonsters verdelen zich over een periode van 205 jaar, waardoor een relatieve chronologie in de nederzetting zelf mogelijk wordt. Een ander speciaal onderwerp behandelt S. von Schnurbein, *Ein Bleibarren der 19. Le-*

gion aus dem Hauptlager von Haltern. Het 19de legioen was een van de drie die met Varus in Germania zijn ondergegaan. De mogelijkheid dat dit legioen loodmijnen in de Eifel heeft geëxploiteerd lijkt onder ogen te moeten worden gezien.

De inscriptie luidt CCIII - L.XIX, het gewicht nu is 64 kg. Opmerkingen over andere loodvondsten, ook in Engeland, en over gewichten completeren dit opstel. Keulen is een tijdlang het vaste garnizoen van het bewuste legioen geweest. Het wachten is nog op een metallurgisch onderzoek waardoor uitgemaakt kan worden of dit lood inderdaad uit de Eifel afkomstig is.

Tenslotte blijkt uit een korte mededeling van A. E. Lanting (1) en van J. N. Lanting en J. D. van der Waals, Die Becherkulturen im nwdeutsch-holl. Gebiet und ihre gegenseitigen Beziehungen, dat men o.a. van de eerstgenoemde een dissertatie mag verwachten over de grazeden van de standvoetbeker-cultuur in dit gebied.

Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 70, 1971, 98-103.

Uit een zeer lezenswaardig artikel van W. J. A. Arntz blijkt dat de vroegste middeleeuwse baksteen omstreeks 1160 in noordwesteuropa is gefabriceerd. Doorgaande traditie uit de Romeinse tijd is niet aanwijsbaar, waarschijnlijk hebben de Cisterciënzer monniken de minderwaardige kleisoorten in onze streken het eerst gebruikt voor het maken van „klooster” moppen.

d. B.

Gasuniek, maandblad voor het personeel van de N.V. Nederlandse Gasunie, October 1971.

Hierin een met fraaie foto's geïllustreerde reportage van een onderzoek door de R.O.B., in een leidingsleuf van de Gasunie in Varsen bij Ommen. De sleuf doorsneed een oud nederzettingengebied bij de rivier de Vecht. Grondsporen van huizen uit verschillende perioden van de IJzertijd konden, voorzover ze in de sleuf gelegen waren, worden opgetekend. Enkele kringgreppels en een pot met crematieresten wezen erop dat ook een urnen-

veld was aangesneden. Uit een waterput uit de Romeinse tijd werden enige te reconstrueren inheemse potten en een Romeinse pot van terra nigra aardewerk geborgen. Het onderzoek was mogelijk door royale technische en financiële steun van de Gasunie.

Nu we toch met *Gasuniek* bezig zijn, in het nummer van juni 1971 troffen we een verslag aan van een door het B.A.I. verricht onderzoek in een leidingsleuf van de Gasunie in Buinen (Dr.), in het voorjaar van 1971. Hier kwamen Paleolithische (Tjonger) en Mesolithische vuurstenen werktuigen, een Klokbeckergraf en een urnenveld aan het licht. Deze reportage is met zo mogelijk nog fraaiere foto's verlucht, w.o. een luchtfoto van het urnenveld. Ook hier was het onderzoek mogelijk door belangrijke steun van de Gasunie.

v. B.

Scientific American, Oct. 1971, pp. 63-72:

C. Renfrew. Carbon 14 and the prehistory of Europe.

Jaartingenmetingen aan bepaalde boomsoorten (o.m. de sequoia en Pinus aristata) hebben aangetoond, dat op C 14 dateringen van vóór 1500 v. Chr. een niet onaanzienlijke correctie behoort te worden aangebracht. Een met behulp van de C 14 datering op 2500 v. Chr. gedateerd object b.v. blijkt niet minder dan 700 jaar ouder te zijn en dit verschil neemt nog toe bij „oudere” objecten. Een zeer belangrijk gevolg van deze ontdekking is o.m., dat ook de traditionele opvatting omtrent de culturele beïnvloeding van het barbaarse Europa door het hoogontwikkelde Midden-Oosten herziening behoeft; zo kan b.v. de Megalithen-cultuur van Noord-West-Europa niet langer als een „import”-cultuur uit het Midden-Oosten gezien worden.

Alkmaarsche Courant, 13 nov. 1971:

D. P. van Wigcheren. Nieuwbург liet zijn sporen na.

Onder leiding van dr. J. G. N. Renaud en met medewerking van de A.W.N.-werkgroep Noordholland-Noord, o.l.v. dr. E. H. P. Cordfunke, zijn in Oudorp bij Alkmaar de fundamenten van de Nieuwburg — een van de dwangburchten, door Floris V omstreeks

1290 in het gebied van de Westfriezen gebouwd — blootgelegd. De mogelijkheid bestaat, dat de fundementen gerestaureerd zullen worden en het geheel als archeologisch monument voor het nageslacht bewaard zal blijven.

Handelingen van het XLIIe congres (Mechelen 1970) van de Federatie van de kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België:

Dr. A. van Doorselaer. Inleidende beschouwingen over de Kemmelberg na drie opgravingscampagnes (*Archaeologia Belgica* 131). Sedert 1968 worden, onder auspiciën van de Nationale Dienst voor Opgravingen, onder leiding van de auteur opgravingen verricht. Een groot aantal niet in situ gevonden aardewerscherven en vuurstenen artefacten wijst op de aanwezigheid van — nog niet aangetroffen — neolithische bewoningssporen.

Het belangrijkste resultaat van het tot nu toe verrichte onderzoek is de constatering, dat de Kemmelberg, een 154 m hoge heuvel in West-Vlaanderen, een bergvesting uit de ijzertijd moet zijn geweest. Datering, afgaande op het gevonden aardewerkmateriaal, waarschijnlijk vroeg-La Tène. Merkwaardigste vondst een scherfje van zwart gevernist Attisch aardewerk (550—450 v. Chr.), waardoor de Kemmelberg de meest N.W. gelegen vindplaats van Grieks aardewerk is.

Trefpunt, tijdschrift van het Ministerie van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk, okt. 1971, blz. 296—299:

Unesco coördineerde redding Nubische monumenten.

Molennieuws 18, 1971, nr. 57, blz. 12:

E. G. Loeber. Interessante molenrestanten ontdekt (gegevens ontleend aan een artikel van N. Hammond in „The Times” van 19 aug. 1971).

Te Tamworth (Staffordshire, Engeland) heeft men, op $\pm$ 45 m van de huidige bedding van de rivier de Anker, de restanten ontdekt van twee Anglo-Saksische waterradmolens, die van voor het jaar 1000 moeten dateren. Vooral het houtwerk van de tweede molen is goed

bewaard gebleven en verschaft zodoende interessante bijzonderheden m.b.t. de bouwtechniek van die tijd. Tussen de restanten heeft men 20 fragmenten van molenstenen gevonden. vn. van plaatselijke zandsteen, maar ook enkele van Rijnlandse basaltlava.

Intermediair 7, 1971, nr. 21, 10 dec., blz. 21—29:

A. G. Nielson. Geld stinkt niet.

Een smakelijk voorgedragen — en ten onrechte vergeten — hoofdstuk uit onze cultuurgeschiedenis: De milieuverontreiniging in vroeger eeuwen (o.a. in het Romeinse Rijk), vooral die van het micro-milieu, in en om het eigen huis. Vooral toen mensen op min of meer grote schaal gingen samenleven in stadsverband, werden de problemen onoverkomelijk groot.

Newsweek, Nov. 22, 1971, p. 56:

Salvaging ancient ships.

In de Verenigde Staten heeft de Ocean Science and Engineering inc., een schip ontwikkeld, de Alcoa Seaprobe, met behulp waarvan men hoopt, grote aantallen scheepswrakken — waarvan men aanneemt, dat ze zich nog op de bodem van de Middellandse zee moeten bevinden — te kunnen opsporen, bestuderen en, voorzover mogelijk en wenselijk, te kunnen bergen. Door middel van een zeer gecompliceerde apparatuur, o.m. bestaande uit sonar, televisie-camera's en enorme grippers, hoopt men dit doel te kunnen bereiken.

Scientific American 225, 1971, Nr. 5, p. 72—81:

S. Talmon. The new covenants of Qumran. Ongeveer 200 v. Chr. stichtte een Joodse sekte, die van de Esseners, een religieuze gemeenschap aan de noordoever van de Dode zee. Na de toevallige vondst — in 1947 — van de eerste Dode zee-rollen, heeft systematisch onderzoek tussen 1951 en 1956 aangetoond, dat de nederzetting te Qumran tussen 180 v. Chr. en 67 of 68 n. Chr. — toen zij door Vespasianus verwoest werd — bewoond is geweest.

Sinds 1947 heeft men in grotten in de omgeving van Qumran talrijke resten van andere rollen ontdekt, die — tezamen met het archeologische materiaal — een vrij compleet beeld geven van het leven en de religieuze opvattingen van de Esseners.

De Werkgroep Zuid-Salland — IJsselstreek — Oost-Veluwezooom heeft zijn tot nu toe „anonieme” mededelingenblad een naam gegeven en een jasje aangetrokken, m.a.w. „*De Hunneper*” is, vanaf dec. 1971, een feit. Deze naam is, evenals het ontstaan van de werkgroep zelf destijds, niet zozeer te danken aan een hun(n)ebad — zoals ondeskundige lezers zouden kunnen menen — als wel aan het voormalige klooster ter Hunnepe, gelegen in de omgeving van Bathmen.

A. (W.J.) Meijer schrijft in „*Olie*” 24, 1971, no. 12, dec., blz. 373—377 onder de titel: „De Hanzekogge uit Bremen” over de ontdekking, in 1962 van de resten van een laat-middeleeuws vrachtschip in een stuk buitendijks land aan de Weser, de berging van het wrak, het conserveringsproces, dat zo'n 20 jaar in beslag gaat nemen en de bouw van een groot scheepvaartmuseum in Bremerhaven, waarin t.z.t. ook de kogge in hernieuwde glorie een plaats zal vinden.

Nature 234, 1971, no. 5327, Dec. 3, p. 251:

Descent of man.

Honderd jaar geleden verscheen Darwin's „The descent of man”. Ter herdenking van dit feit heeft men op 9 nov. j.l. te Londen een symposium georganiseerd, waarop prof. Henri de Lumley uit Marseille de resten heeft getoond van „de mens van Arago” (of Taubert), die ong. 200.000 jaar geleden, in het Midden-Pleistoceen, in de Franse Pyreneeën heeft geleefd. Uit dezelfde periode zijn slechts weinig andere, minder goed geconserveerde en onvolledig gepubliceerde menselijke resten bekend: Steinheim en Pithecanthropus VIII (Java).

Spiegel Historiael 6, 1971, nr. 12, dec.:

W. B. Douwes. Korucutepe; archeologische expeditie in Turkije (blz. 642—649).

In 1973 komt, a.g.v. de bouw van een stuwdam in de Euphraat in het oosten van centraal Turkije, een groot gebied onder water te staan. Om zoveel mogelijk gegevens m.b.t. de beschavingsgeschiedenis te verzamelen, werd door de Turkse regering een groot-scheeps archeologisch „reddingsprogramma” opgezet, waaraan o.m. een Amerikaans-Nederlands team (waarin de Universiteit van Amsterdam participeerde) deelnam.

Eind 1970 heeft dit team te Korucutepe („beboste terp”) tijdens een opgravingscampagne belangrijke gegevens verzameld m.b.t. de bewoning tijdens de Late Steentijd en Vroege Bronstijd (± 3000 v. Chr.).

Klein-Azië blijkt ook in deze periode als brug tussen Europa en Azië een belangrijke taak in de cultuurgeschiedenis te hebben vervuld.

M. K. E. Gottschalk. De Sint Elisabethsvloed (blz. 669—675).

Gedurende het eerste kwart van de 15e eeuw troffen drie grote stormvloeden (in 1404, 1421 en 1424), de zgn. St. Elisabethsvloeden, het Nederlandse kustgebied. De vloed van 1421 veroorzaakte vooral in het gebied van de Grote of Zuidhollandse Waard (tussen Dordrecht en Geertruidenberg enerzijds en Maasdam en Vlijmen anderzijds) een ware catastrofe. Een uitermate ongelukkige samenloop van natuurlijke omstandigheden gevoegd bij bestuurlijke onmacht had het mondingsgebied van de grote Nederlandse rivieren uiterst kwetsbaar gemaakt, zodat een stormvloed, die niet heviger was dan vele andere middeleeuwse stormvloeden, een ramp van ongekende omvang kon veroorzaken.

In „*Holland*”, regionaal-historisch tijdschrift, 3, 1971, nr. 6, dec., beëindigt drs. H. Sarfatij in een derde bijdrage zijn archeologische kroniek „Friezen - Romeinen - Cananefaten”. Achtereenvolgens worden behandeld:

- e. De Romeinse vestigingen na 70 na Chr.: „Bewezen” (de castella van Valkenburg, Zwammerdam, Roomburg/Leiden en Arentsburg/Voorburg) en „onbewezen” (castella? en/of nederzettingen te Oostvoorne, Rockanje en op Goeree);
- f. Het bewoningspatroon in Noord- en Zuid-Holland in de Romeinse tijd, duidelijk aan

de landschappelijke voorwaarden aangepast, maar ten zuiden en ten noorden van de limes toch duidelijk in omvang, intensiteit en karakter verschillend;

- g. Friezen - Romeinen - Cananefaten in de laat-romeinse tijd (260—402). Zoals ieder goed verhaal mondt ook deze archeologische kroniek in een open einde uit: Waarom vertrokken de Romeinen, waarom vooral vertrok de inheemse bevolking, waar zijn ze gebleven... de Frisii, de Cananefates, Sturii en Frisiavones? In een archeologisch én historisch luchtledig opgegaan. Dit moet nog steeds de eindconclusie zijn.

Time, Dec. 27, 1971, p. 37:

In een van de meest ontoegankelijke gedeelten van het Amazone-gebied hebben de Duitse ethnoloog Von Puttkamer en de anthropoloog Sales in een aantal grotten rots-tekeningen aangetroffen; waarvan de rituele voorstellingen de verhalen van de Spaanse kroniekschrijver Orellana betreffende het voorkomen van Amazones ten tijde van de conquistadores zouden kunnen bevestigen.

Spiegel Historiae 7, 1972, nr. 2, blz. 104-113:

J. S. Boersma. Bouwen in Athene.

Uit Athene en de provincie Attika zijn tussen 560 en 400 v. Chr. voldoende archeologische, historische en epigrafische gegevens bekend om de bouwactiviteit van de stad en de provincie te kunnen volgen en de motieven (sociale, politieke) voor de bouw van althans de voornaamste projecten te kunnen begrijpen. Statusoverwegingen speelden daarbij zeker niet de minst belangrijke rol.

Gérard Verlinden besteedt in *Elseviers magazine* 28, 1972, no. 12, 12 febr., blz. 52—53 onder de titel „Amsterdam, die grote stad, staat niet alleen op palen” aandacht aan de bij de metrobouw op het Waterlooplein aan het licht gekomen scheepsresten. Prof. W. Glasbergen, drs. H. H. van Regteren Altena en J. Baart van het I.P.P. verschaften hem daartoe de nodige informatie.

Intermediair 8, 1972, nr. 7, blz. 23 e.v.:

A. H. W. Aten jr. Ouderdomsbepaling door meting van radioactieve koolstof.

De ontwikkeling en de inhoud van de methode van de radiokoolstofdateringen, evenals de complicaties en onregelmatigheden, die bij dit soort metingen aan de orde zijn en correcties noodzakelijk maken, worden besproken. Aandacht wordt besteed aan de opvattingen van de Engelse archeoloog Colin Renfrew m.b.t. de gevolgen van deze correcties voor de gangbare opvattingen omtrent de culturele en technologische afhankelijkheid van West-Europa t.o.v. het Midden-Oosten tijdens de prehistorie.

In „*Oude geneeskunde*”, een uitgave van Stafleu te Leiden (347 blz., prijs f 22,50) geeft Kurt Pollak, uitgaande van oude documenten, inscripties in steen, oude perkamentrollen en andere epigrafische gegevens, een voor medici, historici en archeologen boeiend beeld van de beoefening van de geneeskunst bij de Egyptenaren, Babyloniërs, Indiërs, Chinezen, Azteken, Maya's en Inca's.

NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN - DE WERKGROEPEN IN HET NIEUWS

WERKGROEP KENNEMERLAND - VELSEN A.W.N.

Wisselbeker voor amateur-archeologen:

Op donderdagavond 13 jan. j.d. werd in het oude raadhuis van Velsen, door de voorzitter van de Velser Gemeenschap een „wisselbeker voor burgerzin” aangeboden aan de leidsman van de werkgroep Kennemerland-Velsen van de A.W.N., de heer P. Vons. Dit ging vergezeld van waarderende woorden voor wat in deze gemeente door onze amateurs werd verricht op oudheidkundig gebied. In zijn antwoord op dit bijzondere aanbod zei de heer Vons: „Deze beker is tenminste heel en nu hebben wij het voorrecht om eens niet alle stukjes bij elkaar te hoeven zoeken!”

Een jaar lang zal dit glimmende voorwerp dus tussen de gelijkde potten staan, bien étonnés de se rencontrer.

Stel, dat over 2000 jaar deze beker wordt opgegraven — als men dan nog graven kan . . . —, zal men zich dan het hoofd breken met de vraag: Waarvoor kan dit „bekervolk” zo'n ding toch gebruikt hebben?

WERKGROEP ZEELAND A.W.N.

Vrouwenpolder (gem. Veere) (Z) R.
Sinds 1968 worden op het strand van Oranjeston (gem. Veere) veelvuldig fragmenten verzameld van Romeinse dakpannen, o.a. met het stempel CGPF (3x), alsmede een bodemfragment terra sigillata Dr 37 met het stempel VITALIS (Lezoux) en een terra sigillata-scherf van SEVERUS (Lezoux). Een onderzoek naar het vermeende vlootstation in de monding van de Oosterschelde met de vissersboot Yerseke 82 heeft tot nu toe geen resultaat opgeleverd. Het onderzoek wordt voortgezet.

Middelburg (Z) R.

Op het industrieterrein te Middelburg werd op een diepte van ruim 1 meter een vrij dikke inheems-Romeinse bewoningslaag aangetroffen, die bij een eerste vluchtig onderzoek reeds een bijna volledig te reconstrueren Vlaams-Romeinse pot opleverde, alsmede enkele fragmenten onversierde terra sigillata. De werkgroep gaat met de onderzoekingen voort.

Voor al uw periodieken naar

N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Platterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Mej. H. M. Karreman (wnd.), Groeneveen 394, Amsterdam-Bijlmermeer,
tel. 020 - 983872;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Prof. dr. H. Brunsting, Kanaalweg 39, Leiden, tel. 01710 - 30210;
Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 23, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. J. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Kneppelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230-12153,
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem
023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: Mevr. F. C. Visser-Tilders, Schoolstraat 15, Amsterdam-O.W.:
020 - 164872;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg,
070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingen)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam.
010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam a.o.)*: Mevr. T. E. Henkes- Siertsema, 's Landswerf 70,
Rotterdam; 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 13, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: F. A. Groen, Van Heemskerklaan 41, Doorn,
03430 - 3930;
15. *Zuidwest-Veluwezoon, midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-
Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Granaatstraat 5, Nijmegen, 08800 - 56073;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoon*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepen-
veen, 05709 - 641.

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofdredacteur: P. Stuurman

Redacteuren: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Vacature

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

INHOUD:

Voorwoord: „Science-fiction voor analfabeten”	pag. 49
<i>R. van Beek.</i> Quod erat demonstrandum (met 4 tekn)	pag. 50
De opgraving van Geldersweert; een verslag door de A.W.N.- werkgroep Zuidwest-Veluwezooim, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard (met 4 foto's en 1 kaartje)	pag. 54
<i>J. D. J. Spaan.</i> Terreinonderzoek in Vechten (met 2 foto's)	pag. 60
<i>C. A. Kalmeijer.</i> A la recherche de Nehalennia, ofwel: Het mysterie ontsluit (met 2 afbn)	pag. 63
<i>P. J. R. Modderman.</i> Notitie bij het „sieraad” van Velsen	pag. 78
<i>F. H. W. Friederich.</i> Pijpelogie V (met 2 tekn)	pag. 79
Een nieuwe functie bij de A.W.N.: Administrateur	pag. 84
<i>H. J. Calkoen.</i> Een flesje van de Assumburcht (met 1 tek.)	pag. 87
<i>W. J. de Boone.</i> Munten van Madelinus/Dorestat in Nederland (met 1 kaartje)	pag. 87
Tentoonstellingsnieuws	pag. 89
Boekenbeurs	pag. 89
Achtste Nederlands archeologisch congres te Amersfoort	pag. 89
Literatuurbespreking	pag. 91
Literatuursignalement	pag. 95

Aan deze aflevering werkten o.m. mede:

R. van Beek, Beekstraat 19, Hattem;

Dr. W. J. de Boone, Van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort;

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen;

F. H. W. Friederich, Lorentzkade 402, Haarlem;

C. A. Kalmeijer, Spui 254, Den Haag;

Prof. dr. P. J. R. Modderman, Instituut voor prehistorie, Breestraat 87,
Leiden;

J. D. J. Spaan, Lingestraat 1, Utrecht;

P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 2 april 1972

„SCIENCE-FICTION VOOR ANALFABETEN”

In „Vrij Nederland” van 19 februari j.l. geeft de archeoloog L. Th. Lehmann onder bovenstaande titel een even stekelig als amusant commentaar op het „verschijnsel” Von Daeniken, zoals zich dat o.m. in de naar „het” boek vervaardigde film „The Chariots of the Gods” („Waren de Goden kosmonauten?”) heeft gemanifesteerd. Het gaat hem daarbij niet zozeer om feitelijke onjuistheden — al zijn die talrijk genoeg —, als wel om de bewuste misleiding, waaraan Von Daeniken zich, b.v. door een suggestieve, tendentieuze en soms zelfs insinuerende probleem- of vraagstelling, bij herhaling schuldig maakt. Een mooi voorbeeld hiervan is het geven van als vragen vermomde antwoorden, b.v.: „Zou het kunnen dat hier contacten met wezens van buiten de aarde bestonden”. De suggestie is gewekt, een goede verstaander . . . enz.

Uiteraard heeft Von Daeniken met zijn „theoriën” zeer uiteenlopende, soms zeer felle, reacties opgeroepen. Lehmann drukt het aldus uit: „Doodgewone mensen werden er fanatici van”. Een aantal reacties van geleerden is zelfs gebundeld en uitgegeven . . . n.b. door dezelfde uitgever, verantwoordelijk voor het de wereld inzenden van Von Daeniken’s producten. Uit waarheidsliefde? Tot herstel van het evenwicht? Uit commerciële overwegingen?

Ik herinner me nog goed het antwoord, dat de astronoom dr. Raimond, de voormalige directeur van het Planetarium van de Haagse Courant, gaf toen hem naar zijn mening over de vliegende schotels werd gevraagd: „Er zijn ongetwijfeld vele verschijnselen in de ruimte, die wij niet kunnen verklaren, maar er is geen enkele reden, om die verschijnselen vliegende schotels te noemen”.

Ik geloof, dat het goed is, ons die uitspraak te herinneren, als we weer driftig bezig zijn, etiketten te plakken op iets, dat nog geen opschrift behoeft, of . . . op niets!

P.S.

QUOD ERAT DEMONSTRANDUM *

R. van Beek

Van ongeveer half juli tot begin augustus 1971 heeft in de oude buurtschap Varsen bij Ommen een onderzoek door de R.O.B. plaats gehad in een leidingsleuf van de Nederlandse Gasunie. De wetenschappelijke leiding berustte bij de provinciaal archeoloog van Overijssel drs. A. D. Verlinde met als technische medewerker de heer K. Greving. Aassistentie verleenden verschillende amateurs uit Ommen (de heren G. Steen, M. Gerrits en J. Meijering), Dalfsen (de heren A. Goutbeek, J. Wijnberger en R. Klarenbeek), Zwolle (mejuffrouw A. van Wiechen) en de schrijver. Een voorlopig verslag van de resultaten van het onderzoek is te vinden in het maandblad voor het personeel van de N.V. Nederlandse Gasunie van oktober 1971 (1).

Door eerdere waarnemingen in zandafgravingen en perskuilen vlak bij de te graven sleuf was al enigszins bekend wat met grote kans op waarschijnlijkheid in deze sleuf te voorschijn zou komen. Zo konden sporen van bewoning uit de laat-Romeinse tijd (2), maar ook van bewoning uit de daaraan voorafgaande IJzertijd worden verwacht. Het leek niet onredelijk te verwachten dat ook sporen van oudere culturen, met name van de Trechterbekercultuur, aan het licht zouden komen.

Immers, in 1964 was door mij in een zandafgraving in de uiterwaarden van de Vecht in Varsen, vlak bij de te graven sleuf een enkel scherfje van een met diepsteek versierde trechterbeker gevonden (3). Zie fig. 3 bij B. Toch konden tijdens de officiële opgraving geen sporen van deze cultuur worden vastgesteld. Wel waren in het leesbare vlak (de bovengrond was al door de machine verwijderd) enkele veroerde paalgaten geconstateerd, maar een verband met een neolithische nederzetting kon niet worden gelegd. Enkele dagen na beëindiging van de officiële opgraving vond ik echter op de stort naast de nog openliggende sleuf een met diepsteek versierde scherf van een trechterbeker. Zie fig. 1 no. 1. De versiering is met een fijne puntige spatel aangebracht. Binnen- en buitenkant van de scherf zijn glanzend bruinzwart. Het baksel is vrij hard. Verschraling: fijn steengruis. Na schaven van de wand van de sleuf vlak voor de vindplaats van de scherf werd het in fig. 2 afgebeelde profiel getekend.

Het was duidelijk dat wanneer er ter plaatse een neolithische bewoning moest zijn geweest, de overblijfselen ervan in de grijsbruine grond C te vinden zouden zijn. Samen met de heren Goutbeek en Wijnberger uit Dalfsen en de heer E. Steegstra

* Hetgeen te bewijzen was.

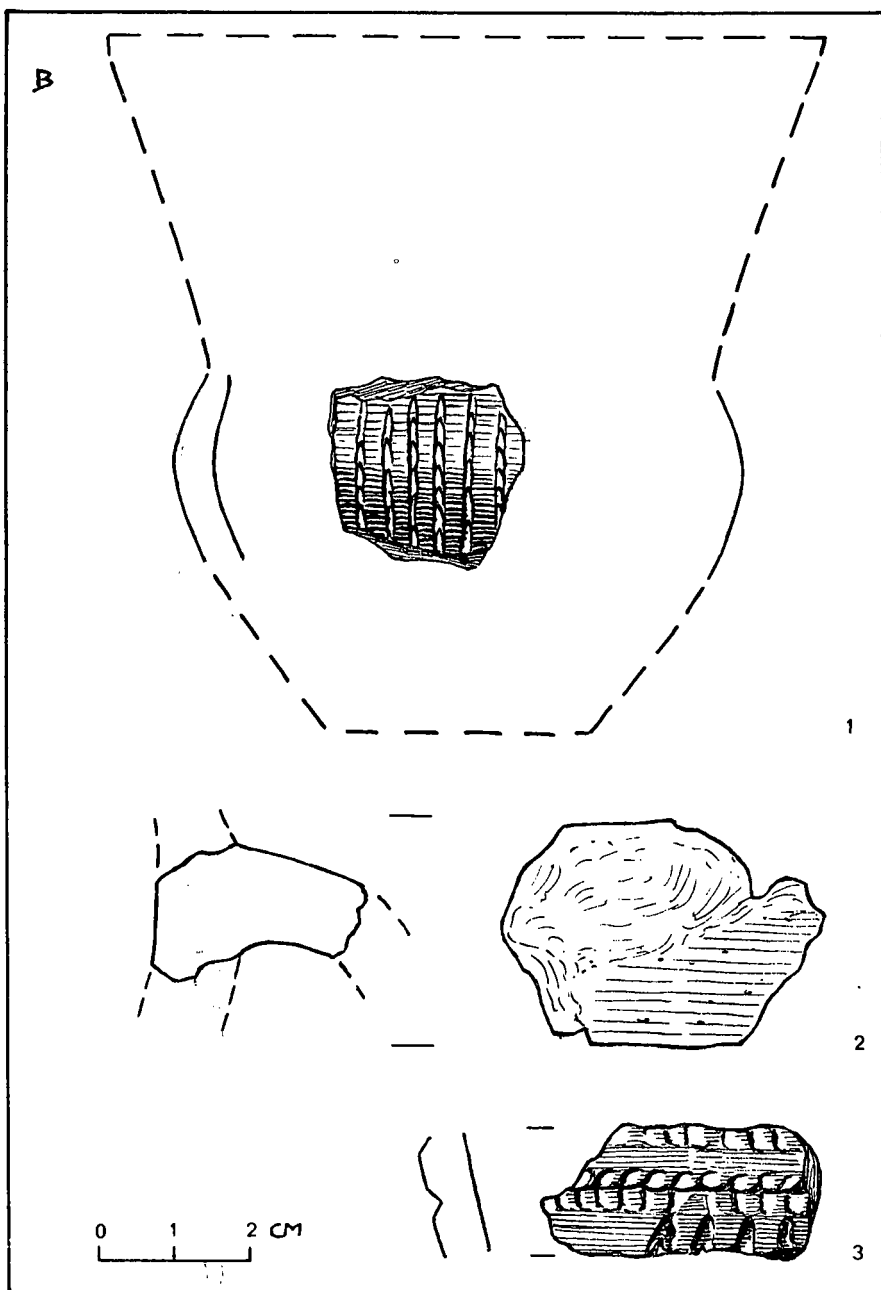

fig. 1

tek. R. van Beek

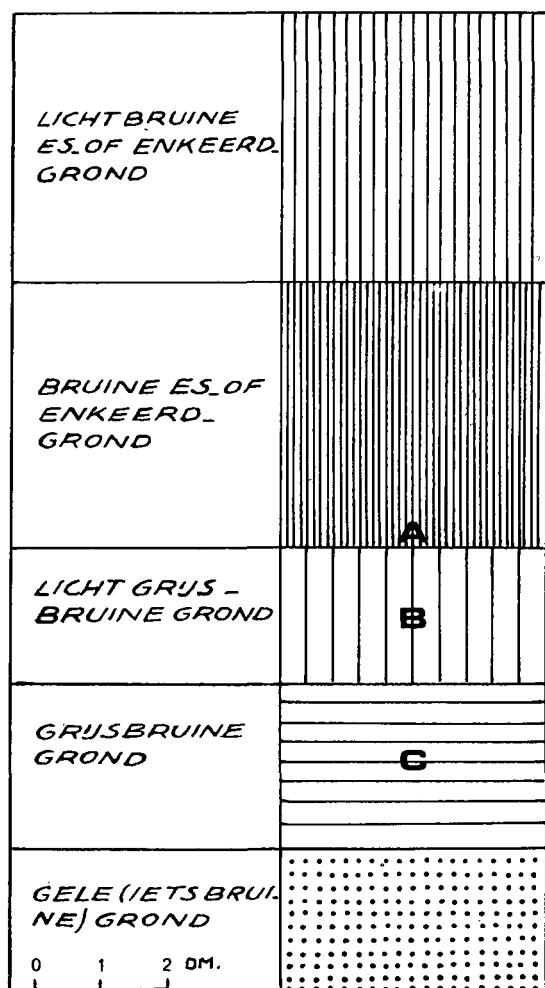

fig. 2

tek. R. van Beek

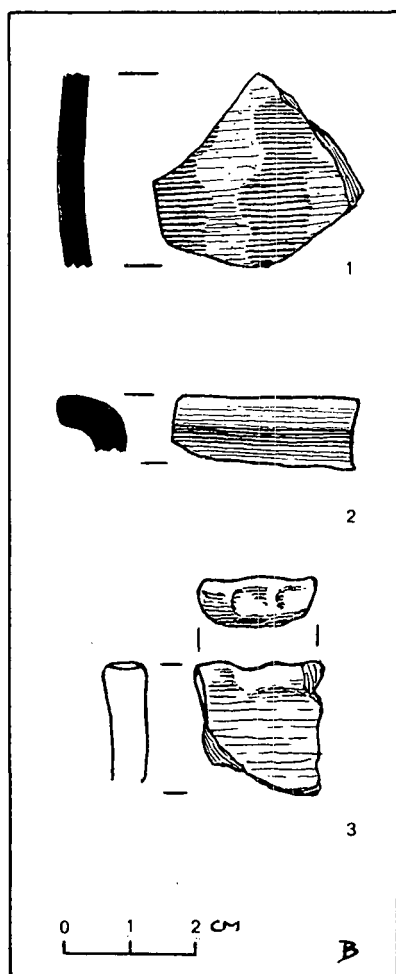

fig. 4

tek. R. van Beek

uit Zwolle, werd zorgvuldig de wand van de sleuf op de betreffende plaats geschaafd. Meerdere stukje vuursteenafslag en verschillende onversierde wand-scherven die wel van een Trechterbekernederzetting afkomstig konden zijn werden uit de grijsbruine laag C verzameld. Zekerheid kregen we pas toen de in fig. 1 no. 3 afgebeelde scherv te voorschijn kwam. Zie het kaartje fig. 3 bij K. Op de lichtbruin met grijze buitenkant is tweërlei versiering te zien. De ene is (met een vrij grove puntige spatel aangebrachte) diepsteeckversiering, de andere bestaat uit dwarsstempellijnen. De kleur van de binnenkant van de scherv is lichtbruin.

Beide kanten zijn gladgestreken. Verschraling: fijn steengruis. Baksel: hard. De scherf zal deel hebben uitgemaakt van een schaal of emmer. Verder werd het in fig. 1 no. 2 afgebeelde fragment van een dik bandvormig oor gevonden. De binnen- en buitenkant zijn lichtbruin, met sporen van glimmer. Het oppervlak is tamelijk glad, het baksel opvallend hard. Verschraling: steengruis. De vondsten zijn te plaatsen in de fase Drouwen D van de Nederlands-Noordwestduitse Trechterbeker-cultuur, conform drs. J. A. Bakker (4). Vermoedelijk in het begin van deze fase. Er zijn in Varsen op een geheel andere plaats al eerder enkele scherven met een dwarsstempellijnversiering gevonden. Zie het kaartje fig. 3 bij A. Zo kon met de twee los gevonden scherven als gids alsnog aangetoond worden dat er inderdaad een bewoning van de Trechterbekercultuur in Varsen ter plaatse is geweest (Q.E.D.).

Over de aard en de duur van deze bewoning zullen misschien meer gegevens verkregen kunnen worden als het urnenveld, dat tijdens het officiële onderzoek op zeer korte afstand is geconstateerd (1), nader zal worden onderzocht. Ter informatie over de in fig. 2 afgebeelde grondslagen A en B, boven de grijsbruine grond C, zijn in fig. 4 enkele, tijdens het schaven van de wand gevonden, nog enigszins significante scherfjes afgebeeld. De aan de onderkant van de bruine

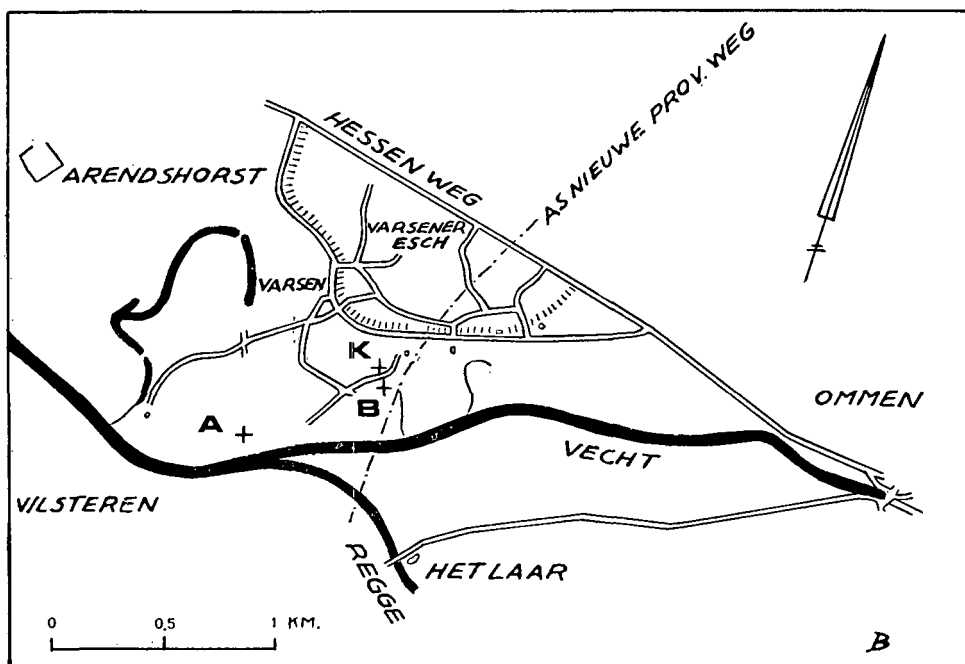

fig. 3

tek. R. van Beek

es- of enkeerdgrond gevonden Pingsdorf scherf no. 1 is vuilgeel van kleur met donkerbruine verfstrepen. Datering mogelijk 11e eeuw. De ophoging van de es ter plaatse zou dus na die tijd begonnen moeten zijn. Scherf no. 2 komt uit het bovenste gedeelte van laag B. De kleur ervan is aan de binnenkant grijs en aan de buitenkant licht grijsbruin. Op de breuk egaal grijs. Er is praktisch geen verschralling te zien.

De scherf lijkt mij afkomstig van een terra nigra-achtige pot uit de laat-Romeinse tijd. Ingevoerd dus uit het Gallo-Romeinse gebied, en in verband te brengen met de Frankische nederzetting (1) (2). Tenslotte het donker grijsbruine scherfje no. 3, eveneens uit laag B. *Op* de rand zijn nog net enkele vingertopindrukken te zien. Hij is mogelijk van een tonvormig potje afkomstig. Er zijn in Varsen uit diverse perioden van de IJzertijd scherven van dit soort aardewerk gevonden. Voorzover dit valt te overzien dateert de bewuste scherf uit een periode vlak voor de komst van de Franken (Chamaven), dus vóór de 3e, 4e eeuw na Chr. Het aardewerk van laatstgenoemden heeft bijna zonder uitzondering geen vingertopindrukken *op* de rand, wel *tegen* de rand.

Het aardewerk met vingertopindrukken *op* de rand heeft zich in Varsen waarschijnlijk uit het urnenveldenaardewerk via het z.g. Harpstedter, autochtoon ontwikkeld. Het zou in de Vechtstreek aan de Saliërs kunnen worden toegeschreven.

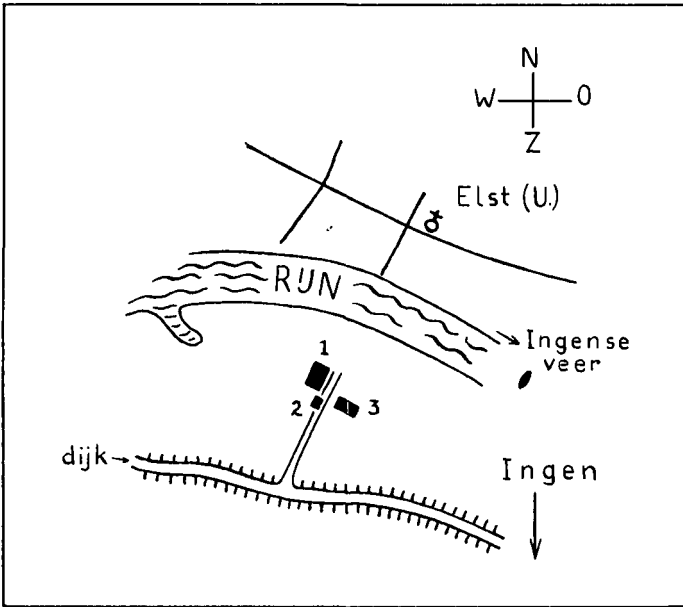
Aangehaalde literatuur:

1. Opnieuw archeologische vondst in leidingtracé. — Gasunie 7, 1971, no. 9.
2. *Beek, R. van*. Nieuwe sporen van een Frankische nederzetting in Salland. — *Westerheem* 14, 1965, blz. 152 e.v.
3. *Beek, R. van*. TRB en andere neolithische vindplaatsen langs de Overijsselse Vecht. — *Westerheem* 19, 1965, blz. 76 e.v.
4. *Bakker, J. A.* Diepsteekceramiek uit Hooghalen, gem. Beilen. — *NDV* 88, 1970, blz. 185 e.v.

DE OPGRAVING VAN GELDERSWEERT

een verslag door de A.W.N.-werkgroep Zuidwest-VeluwezooM, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard

Het begon met de melding aan het museum te Tiel: „De werklui zijn met de bulldozer op een graf uit de Napoleontische tijd gestoten.” Daarna een run van amateurs over de Ingense waard, tegenover Elst (Utr.), gevolgd door een verzoek van de provinciaal archeoloog van Gelderland, drs. R. S. Hulst, aan bovengenoemde werkgroep om de fundamenteN, die in de waard lagen, uit te graven.

En daar stonden we dan, met de spa in de hand, naast de bulldozers, met vóór ons een vage aanduiding van kloostermoppen en onbekende personages, die groeven, alsof hun leven ervan afhing.

Hier moest eens de jonkersburcht Geldersweert hebben gestaan in de 16e en 17e eeuw en de spa zou dit gaan bewijzen! Het werd een wedloop tegen het wassende water, want de fundamenteën lagen in een recreatie-plan voor een jachthaven. Er moest tenslotte nog een graafmachine aan te pas komen, om binnen de gestelde termijn klaar te komen.

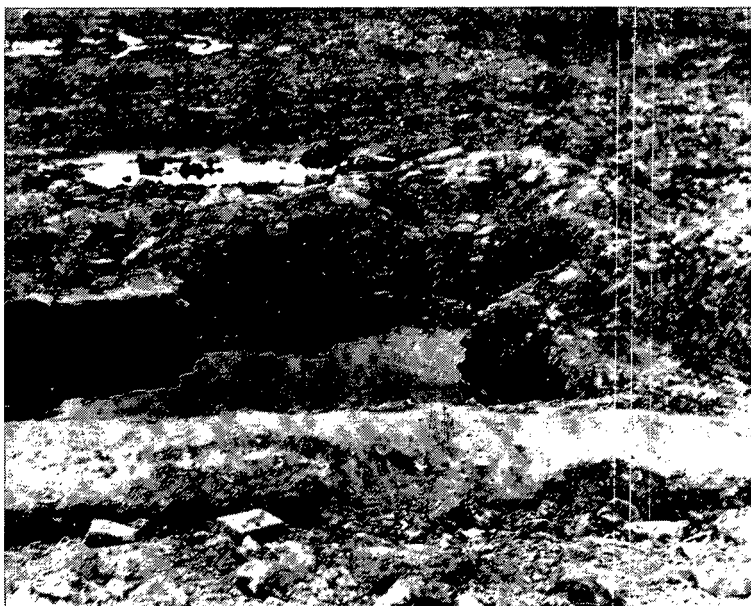
Er werd met veel enthousiasme gewerkt, wat niet kon verhinderen, dat enkele keren de twijfel hoogtij vierde, b.v. toen we op scherfjes, uit de middeleeuwse afvalput, het merk Petrus Regout lazen! Pijnlijk waren ook de nadrukkelijke verzekeringen van diverse omstanders, dat de fundamenteën alleen maar resten van de steenfabriek konden zijn, die hier de vorige eeuw gestaan had. Hier stonden toen ook de arbeidershuisjes, op „De Pol” (op fundament 2). Maar het werk ging door en de vondsten spraken voor zich.

Hieronder volgt een korte samenvatting van de resultaten:

De maat van de kloostermoppen bedroeg 26 x 13 x 6 cm. Er werden achtereenvolgens gevonden de fundamenteën van (zie situatieschets):

1. Een *rechthoekig hoofdgebouw*, met een muurdikte van bijna een meter, even buiten het midden, over de lengte, in tweeën gedeeld, door een smallere muur.

*afb. 1:
Hoefijzer-
vormige
afvalput*

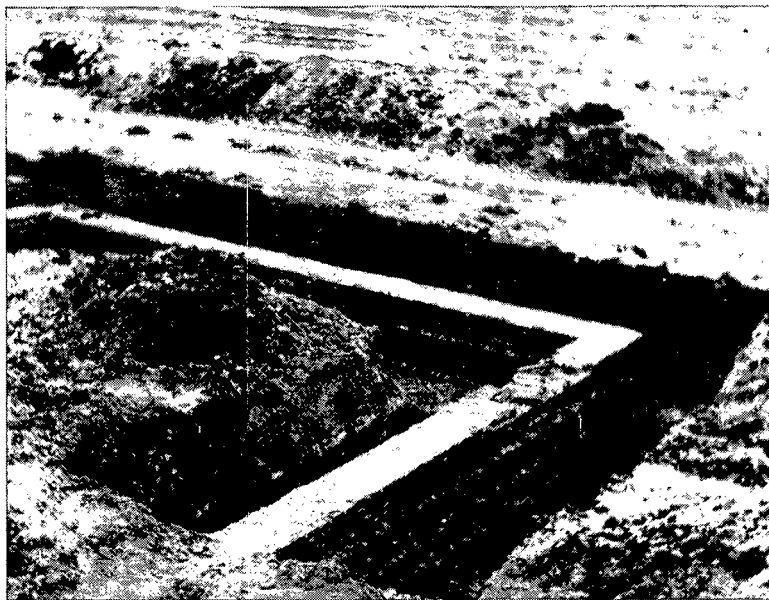
*afb. 2:
Basis
van de
boektoren*

Aan de westzijde een hoefijzervormige afvalput (afb. 1), aan de noordzijde een ronde waterput. Alles met tras gemetseld. Tot spijt van dr. J. G. N. Renaud boden de fundamenteen geen enkele aanwijzing over de inrichting van het interieur. De funderingsresten lagen onder het woonniveau, in de maagdelijke zandbodem. Er kwam geen aanzet voor een keldergewelf, ingang of wenteltrap aan het licht. Algemene bewondering oogstte de noordwesthoek, waar een toren moet hebben gestaan, wegens zijn vele, prachtig gekonserveerde versnijdingen, diep de bodem in (afb. 2).

2. Een *toren*, of *Duyfhuis*, werd splenderwijs in de vast aangebulldozerde oprit ontdekt en onder houweelslagen bevrijd. Hier vallen allereerst meerdere brokken tufsteen uit het wegdek te vermelden. De torenmaat bedroeg 5 x 5 m. Een onlogisch tegen de toren geplaatst muurtje voerde naar een fundament, dat aan de oostzijde van de oprit lag, t.w.:

3. Het *bijgebouw* (afb. 3), ca. 13 x 7 m, anderhalfsteens, eveneens met goed behouden versnijdingen de bodem in, met als enige afwijking, een extra versterking aan de noordoosthoek, mogelijk om zware ijsgang te weerstaan. Bij het graven naar het bijgebouw leende de R.O.B. ons een Atlas-graafmachine, waarmee tevens naar alle windstreken toe sleuven werden getrokken, met het oog op een beter begrip omtrent de algemene ligging en het grachtverloop.

afb. 3: Het bijgebouw

Aan de zuidzijde moet een breed water hebben gelegen; aan weerszijden van het gebouw waarschijnlijk twee natuurlijke stroompjes of hanken.

V o n d s t e n :

De datering van de vondsten loopt vn. van de 16e tot en met de 19e eeuw. Over het gehele terrein werd verzameld:

Een haardtegel van baksteen met een leeuw erop in reliëf; een hele dakpan; natuurstenen fragmenten van raamkozijnen; een deel van een omvangrijke aspot (afb. 4), die met levensgevaar net vóór de bulldozer werd weggegrist. Ettelijke aardewerkscherven, oren en pootjes van geheel of gedeeltelijk geglaazuurd aardewerk, overwegend bruin van kleur, doch ook wel groen en geel.

Als oudste scherven, vooral aan de noordzijde, grijs-zwart kogelpotmateriaal en Baardmankruikfragmenten. Als kleine vondsten: een munt uit 1749 en een koperen vingerhoed. Enkele later gedateerde munten bleven in het bezit van de vindsters. Uit de voormalige vuilnisstortplaats kwam onder veel gejuich een oude helm te voorschijn en een ijzeren plaat, waarschijnlijk een borstkuras.

P u t v o n d s t e n :

Van het begin af ging er een enorme aantrekkingskracht uit van de put. Er werd zelfs in het donker nog in gevist, bij het schijnsel van een zaklantaarn. De put leverde op:

- een schouderstuk van een harnas
- een pilaartje van natuursteen, versierd met een reliëf
- fragmenten van een pannekoeken bord, met vrouwenkopje en schapjes versierd, voorzien van de datum 1671
- geel geglaazuurde zalfpotjes
- majolica aardewerk
- potjes op drie poten, geheel of gedeeltelijk geglaazuurd
- zeer fijn 17e eeuwse glaswerk
- een Siegburg zalfpot
- Baardmankruikfragmenten, begin 16e eeuw (det. Wijnman)
- plavuizen en tegelfragmenten
- een tinnen lepel, een fragment van een benen kam, een benen mesheft, een gedraaid benen staafje.

E n k e l e b e w o n e r s :

De geschiedenis heeft ons enkele namen van de bewoners van het kasteeltje overgeleverd; nl.:

afb. 4: Fragment van een aspot: Wie z'n kies is dit?

Daniël de Bedarrides, Heer van Geldersweert (luitenant collonel) en Elsabé van Gelder, vrouwe van Geldersweert. Zij schonken aan de kerk te Ingen, ter ere van hun huwelijk: een zilveren avondmaalsschaal en twee zilveren bekers. De eerste draagt o.m. het jaartal 1671.

Daniël de Bedarrides was afkomstig uit het prinsdom Orange en kapitein in het Staatse leger; Elsabé van Gelder was een kleindochter van Karel van Gelder de Jonge, halfbroer van Karel den Olden. Van deze Karel weet men dat hij in 1555 woonachtig was te Ingen.

Wanneer de allereerste bouw van de jonkersburcht plaatsvond, is niet bekend. Nadat mevrouw de Bedarrides in 1678 gestorven was, nam Arent Sloet het huis over. Hierna volgden nog enkele huurders, waarna het huis in de vergetelheid verzonk. Begin 19e eeuw werd het kasteeltje volledig afgebroken, tot op de hierboven genoemde fundamenteën.

Belangstelling:

De belangstelling en ook medewerking tijdens de opgraving waren overweldigend. Zondags-uitgedoste mensen grepen zelfs naar de spa, hoewel ze met passieve bedoelingen gekomen waren.

De burgemeester van Lienden, zijn gemeentesecretaris en zijn technisch ambtenaar stonden naast ons in de klei te sloven. De eigenaar van het Ingense veer assisteerde met een motorpomp. Meer bekend waren voor ons de volgende bezoekers, die vaak ook kwamen werken: mejuffrouw Thera van den Heuvel, de heren Achterop, Van Dijk en Groen, terwijl ook de voorzitter en enkele leden van de archeologische afdeling van de Historische Kring Rheden-Rozendaal kwamen graven, evenals een ploeg van het A.W.N. zomerkamp.

Dank tenslotte aan de R.O.B. en alle medewerkers: Het was plezierig „al doende veel te leren”.

TERREINONDERZOEK IN VECHTEN

J. D. J. Spaan

In 1970 werden werkzaamheden verricht aan een sloot in de omgeving van het Castellumterrein te Vechten, wat een kans bood om de vrijgekomen, opgeworpen aarde en naastgelegen bodem op oudheidkundig materiaal te onderzoeken.

Het onderzoek vond plaats op een strook grond van circa 20 meter breed direct ten zuiden van de rijksweg Utrecht-Arnhem tussen de Mereveldseweg en fort Vechten.

De opgeworpen aarde bestond grotendeels uit klei, dicht begroeid met onkruid waardoor het speurwerk lange tijd in beslag nam en eerst augustus '71 kon worden voltooid. Het gevonden materiaal bestaat uit aardewerk scherven, voornamelijk uit de Romeinse periode.

Terra sigillata:

Allereerst scherven van Oost-Gallische, versierde t.s. De eerste scherf toont een parelrij en een mensfiguur, de tweede enige ornamenten en mogelijk een dierfiguur. Beide scherven 2e eeuws.

Vervolgens een t.s.-bodem met pottenbakkersstempel MELAVSVS F van Oost-Gallisch fabrikaat uit Rheinzabern, volgens Oswald gedateerd op 130—140 (afb. 1).

Eveneens uit de 2e eeuw een voetje met een stempelfragment (letter S) van andermaal Oost-Gallische herkomst.

De scherven van onversierde *terra sigillata* behoren tot de typen Dragendorff 27, 18/31 en 32, daterend 1e en 2e eeuw.

afb. 1: T.S.-bodem met stempel MELAVSVS F

foto M. W. M. Geskers

afb. 2: Fragmenten van terra nigra urntje

foto M. W. M. Geskers

Terra nigra:

Enkele scherven konden worden samengevoegd tot een gedeelte van een terra nigra urntje Brunsting type 5a, voorzien van barbotine versiering bestaande uit parelrijen en halvemaanvormige figuren (afb. 2)).

Dit urntje wordt toegeschreven aan de periode 37—117.

Gevernist en beschilderd aardewerk:

Deze groep is vertegenwoordigd door een aantal scherven van met gearceerde banden voorziene jachtbekers Brunsting type 5a. Tot de scherven behoren zowel rand- en wandgedeelten als een voetje en een bodem. Het aardewerk is vervaardigd van wit, zwart vernist materiaal, en wordt gedateerd op de tweede helft van de 2e eeuw.

Gladwandig aardewerk:

Een behoorlijk groot aantal scherven (waaronder een bovenlip, twee- en driedelige kruik-oren, voetjes en wandgedeelten) is afkomstig van gladwandige kruiken van de typen Stuart 106, 109 en 110.

Uit het verkregen materiaal kon een kruik van het genoemde type 110 worden gereconstrueerd. Het materiaal varieert, naar de aard der onderscheiden typen, van fijn tot grof en is afkomstig uit het begin van de 2e eeuw.

Ruwwandig aardewerk:

Hiertoe behoort een randgedeelte van een schaal met naar binnen gebogen, verdikte rand. Grof, wit materiaal uit de 2e eeuw. Voor determinatie zijn vergelijkingen getroffen met de verzameling van Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen.

Voorts een tweedelig kruik-oor van Nijmeegs aardewerk Holwerda type 117; grijs/wit aardewerk, tussen glad- en ruwwandig in, van rood materiaal met grijze kern. Datering 80—105.

Niet-Romeins aardewerk:

Het inheemse aardewerk omvat scherven van ruwwandig aardewerk van grijs materiaal, gesmoord oppervlak. Gedeelten van kookpot en van een kleinere pot. Dit aardewerk wordt gedateerd op 70—200.

De dateringen van de vondsten vallen hoofdzakelijk in het tijdvak 80—200, de periode van de tweede nederzetting van de Romeinen te Vechten. De eerste vestiging werd verwoest bij de Batavenopstand in het jaar 69; de bouw van het stenen castellum vond plaats rond het jaar 200, waarmee de bepaling tot de genoemde tweede periode wordt bevestigd.

Door de vondst van waterputten nabij de legerplaats, waarvan onder meer in 1968 nog melding is gedaan, was reeds vastgesteld dat de Romeinen ook wel buiten het castellum gelegerd zijn geweest.

Alle hier beschreven vondsten zijn afkomstig, zoals reeds vermeld, van het terrein buiten (ten noorden van) het castellumterrein „De Burg”, dicht bij de plaats waar genoemde waterputten indertijd zijn aangetroffen. Het is waarschijnlijk dat het onderzochte terrein mede gebruikt is voor legering van de Romeinse troepen, en wel in de tweede periode van hun aanwezigheid in Vechten.

A LA RECHERCHE DE NEHALENNIA

ofwel

HET MYSTERIE ONTSLUIERD

C. A. Kalmeijer

Terwijl het opvissen van enkele altaarfragmenten uit de Oosterschelde tot gevolg had dat het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden de oudheidkundige boomkorvisserij op Nehalennia ging uitoefenen ¹⁾, gaf het lezen van een mysterieuze passage in een biografie van Cornelis Felix van Maanen ²⁾ de stoot tot een speurtocht in archieven en bibliotheken naar „onze Nehalennia of Nessalennia” zoals de Zeeuwse godin in die passage werd genoemd. Metgezel op die speurtocht was de genoemde C. F. van Maanen; onderstaand verslag vangt daarom aan met een beknopte levensschets van deze vroegere minister van justitie ³⁾.

1. Wie was Van Maanen?

Mr. Cornelis Felix van Maanen, geboren 9 september 1769 te 's-Gravenhage, vestigde zich na zijn promotie ⁴⁾ als advocaat in zijn geboorteplaats. Bij de Bataafse Omwenteling werd hij ⁵⁾ benoemd tot secretaris van de Provisionele Municipaliteit van Den Haag, welke functie hij echter al spoedig ⁶⁾ neerlegde vanwege zijn benoeming tot Adjunct of Tweede Procureur-Generaal en Advocaat-Fiscaal bij het Hof van Holland en Zeeland. Ondanks alle politieke machtswisselingen wist hij dit ambt ruim 12 jaren te behouden tot Lodewijk Napoleon hem op 10 december 1807 benoemde tot Minister van Justitie en Politie. Op zijn verzoek werd hem op 11 april 1809 „alleszints honorabel” ontslag uit dit ambt verleend. Inmiddels was hij benoemd tot lid der Tweede Klasse ⁷⁾ van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten te Amsterdam ⁸⁾. Na de inlijving bij Frankrijk werd Van Maanen gekozen tot lid van de „Conseil pour les affaires de Hollande” ⁹⁾, in welke hoedanigheid hij van 29 juli tot 9 november 1810 in Parijs vertoefde. Hij keerde vandaar terug met in portefeuille zijn benoeming tot Eerste President van het Keizerlijk Geregtschhof in Den Haag ¹⁰⁾. Toen bij het Herstel der Onafhankelijkheid het Keizerlijk Geregtschhof ¹¹⁾ werd

vervangen door het Hooge Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden¹²⁾, bleef Van Maanen Eerste President. Bovendien werd hij op 7 december 1813 belast met „alle voordrachten het Justitiewezen betreffende”¹³⁾, op 16 september 1815 gevolgd door zijn benoeming tot Minister van Justitie¹⁴⁾, welk ambt hij — met een korte onderbreking in 1830¹⁵⁾ — bekleedde tot 1 april 1842¹⁶⁾. Cornelis Felix van Maanen, gehuwd¹⁷⁾ met Maria Theodora van der Meersch, overleed te 's-Gravenhage op 14 februari 1846¹⁸⁾.

2. Brief Van Maanen

Op 22 juli 1812 schreef Van Maanen een brief aan de secretaris van de Tweede Klasse van het Instituut te Amsterdam waarin hij Nehalennia ter sprake bracht.

2. 1. Inhoud volgens biografie.

In vorenbedoelde biografie wordt het betreffende gedeelte van die brief als volgt weergegeven¹⁹⁾:

„Hij maakte uitgebreid melding van een artikel in het maandschrift *l'Esprit des Journaux*, een excerpt uit een boek van Lenoir, handelende over „onze Nehalennia of Nessalennia”. Graag zou de briefschrijver dit boek over „autels votifs, trouvés dans les fouilles faites à Notre Dame”, die volgens Lenoir niet verder teruggingen dan op Keizer Tiberius, in zijn geheel lezen. Maar het boek was zeer nieuw en niemand bezat het.”

Bij het lezen van deze mysterieuze passage rezen enkele vragen, zoals: Heeft Lenoir een boek geschreven over wijaltaren, gevonden in de Notre Dame? Was een van die altaren toegewijd aan Nehalennia? Werd Nehalennia ook Nessalennia genoemd?

Voor het antwoord op deze vragen werd in eerste instantie te rade gegaan bij de schrijver van de brief.

2. 2. Werkelijke inhoud.

Hetgeen Van Maanen in werkelijkheid heeft geschreven, bleek nog al af te wijken van bovenstaande weergave (2. 1); het betreffende gedeelte van de oorspronkelijke brief²⁰⁾ luidt nl.:

„en UWEDg. daarbij tevens aanbieden een door mij gemaakt uittreksel uit een der laatste nummers van het bekende maandschrift *l'Esprit des Journaux*, waarin van onze Nehalennia, of, gelijk aldaar gezegd wordt *Nessalennia*, gehandeld wordt, en waarop ik dan ook daarom mijnen aandacht meer bijzonder heb gevestigd: — gaarne had ik het werk zelve van den Heer le Noir hierop nagezien, maar het is geheel nieuw, en ik heb niemand gevonden, die hetzelfde bezit.”

Zoals blijkt, repte Van Maanen in zijn brief in het geheel niet over „autels votifs”. Naar het schijnt, heeft ook hij zich echter afgevraagd, of Nehalennia ook Nessalennia werd genoemd²¹⁾. Aangezien dus de tekst van de brief de bovengestelde vragen

(2.1) onbeantwoord liet, werd alle hoop gevestigd op de inhoud van het door Van Maanen aangeboden uittreksel.

2. 3. Uittreksel Van Maanen.

Deze hoop was echter ijdel: het uittreksel bleek niet (meer) aanwezig te zijn ²²). Wel kwam aan het licht dat in de vergadering van de Tweede Klasse van het Instituut van de 30ste van de Hooimaand 1812 ²³) de secretaris, zonder daarbij melding te maken van het meegezonden uittreksel, mededeling had gedaan van de ontvangst van de brief. De president verzocht daarop de tegenwoordige leden „omtrent het werk van *Le Noir* eenige nasporing te doen”.

Het voorbeeld van die leden volgend, was de volgende stap het raadplegen van het door Van Maanen (2.2) bedoelde artikel in het „Esprit des Journaux”.

2. 4. Esprit des Journaux.

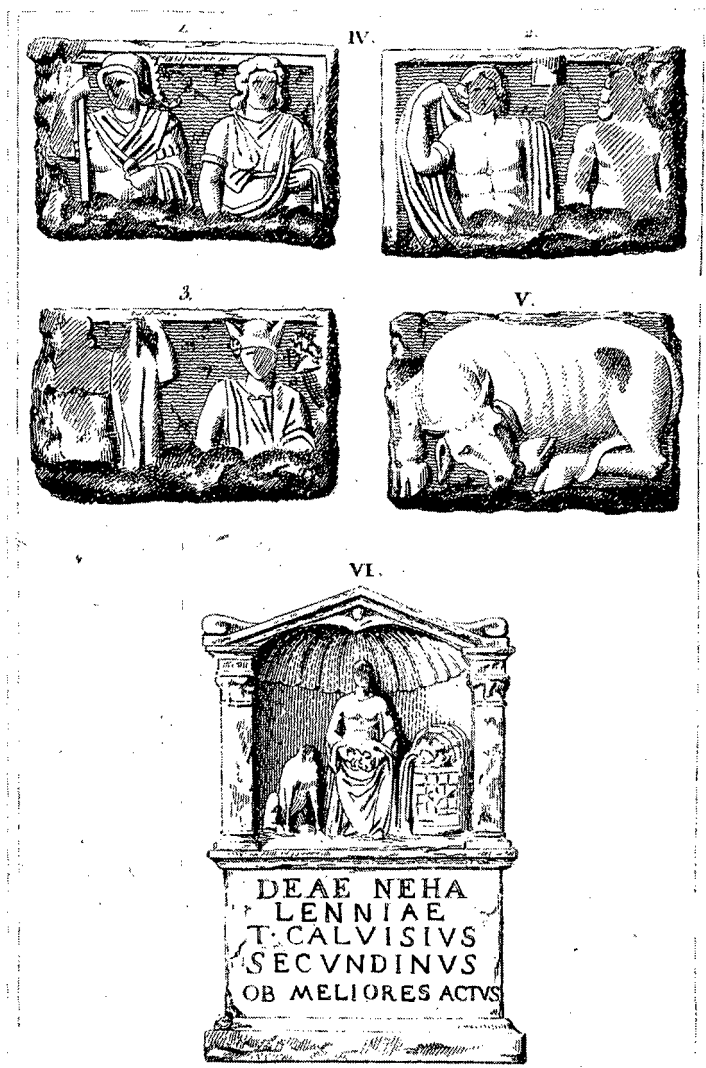
Het artikel dat de aandacht van Van Maanen had getrokken, stond in het „Esprit des Journaux” van april 1812 ²⁴). In dat artikel werd een boek van Alexandre Lenoir, getiteld „Histoire des arts en France, prouvée par les monumens” besproken. De passage welke kennelijk de biografie van Van Maanen parten heeft gespeeld, en voorts de Nessalennia-vraag in het leven heeft geroepen, is de volgende ²⁵):

„M. Lenoir considère d'abord, ainsi que / nous l'avons indiqué plus haut, l'état des / arts chez les Gaulois: il en reste bien peu / de traces; les pierres druidiques ne nous / apprennent pas grand'chose; les autels / votifs, trouvés dans des fouilles faites à / Notre-Dame, ne remontent qu'à Tibère / et nous indiquent quelques objets du culte / de la nation à cette époque, tels que les / dieux *Esus et Kernaunos*; la déesse *Nes- / salennia*, le *Taureau à trois grues*, etc. / *Esus* était le mars gaulois, et *Kernaunos*, / représenté avec des cornes, pourrait bien / avoir quelques rapports avec le Jupiter / Ammon.”

Er was dus inderdaad sprake van „autels votifs” en van „Nessalennia”, maar gezien de plaatsing van de puntkomma's in de lange zin, was twijfel gerechtvaardigd of er enige directe relatie bestond tussen die wijaltaren en de godin. Zekerheid hierover en over de spelling van de naam kon slechts het werk van Lenoir verschaffen. Voor een goed begrip van het vervolg van dit verslag, volgt nu eerst een beknopte karakteristiek van de functie die de schrijver van „l'Histoire des arts en France, prouvée par les monumens” bekleedde ²⁶).

3. De functie van Lenoir

De Franse archeoloog ²⁷) Marie-Alexandre Lenoir (1761—1839) werd in 1790 op eigen initiatief door de Assemblée Nationale belast met het verzamelen van alle kunstvoorwerpen waarop hij „au nom de la nation” de hand zou weten te leggen. Hij richtte daartoe het voormalige klooster van de Petits Augustins te Parijs in als depot, waarheen hij in 1793 ook liet overbrengen alle door hem in

Monuments Celtiques découverts à Paris.

afb. 1

foto Prentenkabinet
Rijksuniversiteit Leiden

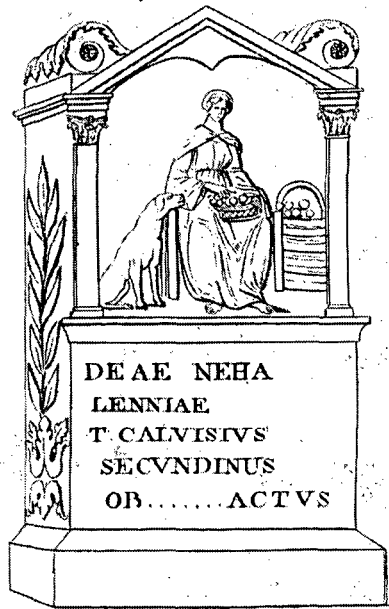
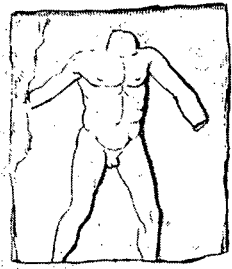
N°. 4

Quatrième Autel

N°. 423

N°. 4

Tenour del

Guyot Sculp

kerken en kloosters aangetroffen kunstwerken die vernield dreigden te worden. Vervolgens stelde hij in oktober 1793 dat depot als museum open voor het publiek, dat de verzameling kon bewonderen aan de hand van een door Lenoir geschreven catalogus ²⁸).

Nadat in 1795 alle schilderijen, antieke beelden en andere stukken vanuit het depot waren overgebracht naar het Musée Central au Louvre, stelde Lenoir, als conservator, uit de resterende beeldhouwwerken „aux Petits Augustins” een historische, chronologische collectie samen onder de naam „Musée des Monumens français”. Ter gelegenheid van deze „changement de décor” verscheen de derde editie van de catalogus van Lenoir onder een aangepaste titel ²⁹). Evenals ander Parijse musea werd ook het museum van Lenoir regelmatig verrijkt met kunstschaten die uit bezette gebieden waren geroofd, hetgeen o.a. blijkt uit volgende edities van de catalogus ³⁰).

De Restauratie betekende het einde van het Musée aux Petits Augustins: krachtens Ordonnance Royale van 24 april 1816 werd het museum opgeheven en de ruimte ter beschikking gesteld van de „Ecole des Beaux-Arts”, die er tot op heden in gevestigd is. Het lot dat de schepping van Lenoir bedreigde, weerspiegelde zich reeds in zijn laatste, nog in 1816 verschenen catalogus, die sterk was ingekrompen ³¹).

4. Lenoir en Nehalennia

Lenoir was een vruchtbaar auteur; behalve de bovenbedoelde catalogi staan nog andere werken op zijn naam. Een van deze werken is de in het „Esprit des Journaux” (2. 4) besproken „Histoire” die de oplossing van het raadsel moet brengen.

4. 1. Histoire des arts en France, prouvée par les monumens.

Ten gebruike bij deze in 1811 uitgegeven „Histoire” ³²) verscheen in 1812 een „Receuil de gravures” ³³). Op planche 3 van deze „Receuil” nu staat de hierbij afgedrukte gravure (afb. 1) met als onderschrift „*Monuments Celtiques découverts à Paris*”. Daarop ziet men inderdaad o.a. een Nehalennia-altaar en wel het altaar ³⁴) dat zich thans in het museum te Brussel bevindt ³⁵).

Zou dit altaar in Parijs zijn ontdekt? Lenoir gaf daar zelf het antwoord op. Bij zijn beschrijving van dit monument in zijn „Histoire” ³⁶) onder inventarisnummer 423 zegt hij namelijk „apporté de la Belgique”, of wel in goed Nederlands „geroofd in België”.

Hoe is nu deze mystificatie ontstaan?

Lenoir rangschikt het Nehalennia-altaar onder de „monumens celtiques” te zamen met een in 1711 in het koor van de Notre-Dame te Parijs gevonden altaar ter ere van een aantal Gallische of Gallo-Romeinse godheden. Deze godheden staan in de „Receuil” ten dele afgebeeld boven het altaar van Nehalennia (zie afb. 1).

Het onderschrift heeft dus betrekking op die vier boven Nehalennia afgebeelde sculptures. Vermoedelijk is de recensent in het „Esprit des Journaux” (2.4) hierdoor toch op een dwaalspoor gebracht. Hoewel het niet zeker is, dat de „Receuil” al was verschenen toen hij zijn recensie schreef, had hij deze gravure wellicht reeds eerder gezien; zij werd namelijk al in 1807 afgedrukt in de „Mémoires de l'Académie Celtique” bij een artikel van Johanneau³⁷⁾. Hoewel hiermede het mysterie is ontsluit, is het toch de moeite waard na te gaan wat Lenoir zoals heeft geschreven over het Nehalennia-altaar, dat volgens hem was „le monument gaulois ou gallo-romain le plus remarquable du Musée”³⁸⁾. Aangezien echter de beschrijving in zijn „Histoire” een beknopte versie is van vroegere beschrijvingen, verdient het de voorkeur een eerder verschenen werk te raadplegen.

4. 2. Musée des Monumens Français.

In 1800 publiceerde Lenoir het eerste deel van zijn achtdelige werk onder bovenstaande titel³⁹⁾. Hij gaf daarin een uitgebreide beschrijving van Nehalennia nr. 423. Ook deze beschrijving ging vergezeld van een gravure (afb. 2), met als onderschrift „Monumens Celtiques”⁴⁰⁾. Vergelijken we deze gravure met die van 1807/1812 (afb. 1), dan blijken er aanmerkelijke verschillen te zijn. De afbeelding van het Nehalennia-altaar van 1807/1812 benadert veel dichter de werkelijkheid dan die van 1800. Dit geldt ook voor de inscriptie, die op de latere gravure volledig werd weergegeven⁴¹⁾. Dat Lenoir het niet zo nauw nam met de werkelijkheid, wordt ook gedemonstreerd door de afbeeldingen van de Gallische of Gallo-Romeinse godheden boven nr. 423 op de gravure van 1800. De bovenste twee zijn namelijk het spiegelbeeld van de overeenkomstige op de gravure 1807/1812. In het nu volgende verhaal over Nehalennia zal blijken, dat ook in andere opzichten de betrouwbaarheid van Lenoir aanvechtbaar is.

5. Lenoir over Nehalennia

Het verhaal van Lenoir over Nehalennia in zijn eerdergenoemd standaardwerk⁴²⁾ is te mooi om het hier niet in zijn geheel over te nemen. *

5. 1. No. 423 Nehalennia:

„Ce ne fut qu'en 1646⁴³⁾ qu'on fit la découverte de Nehalennia, déesse adorée dans le fond de la Germanie. Le 5 janvier, un vent d'est soufflant avec violence vers la Zélande, le rivage de la mer se trouva à sec proche d'Oësborg⁴⁴⁾, dans l'île de Valchren, et on y aperçut des masures que l'eau couvrait auparavant. Parmi ces masures étaient des autels, des vases, des urnes et des statues de Jupiter, de Neptune, et entre autres plusieurs qui représentaient la déesse *Nehalennia* avec des inscriptions qui apprenaient son nom. Voyez Mongez, Dict. antiq.⁴⁵⁾ et Montfaucon, tome II, 2e partie⁴⁶⁾.”

L'on voit encore dans la sacristie d'un village bâti dans les environs de Dombourg; ancienne ville, couverte aujourd'hui par la mer, plusieurs monumens de la déesse Nehalennia. De temps

* Voor verkorte weergave in het Nederlands, zie bijlage (blz. 77-78).

en temps la mer jette sur ses bords des monumens et des débris de cette ville. Les pêcheurs en retirent aussi dans leurs filets, et l'on voit dans le Musée de Flessingue des meubles, des ornemens et autres ustensils qui servaient à l'usage des malheureux habitans de Dombourg.

Le monument dont je donne ici la gravure a été probablement découvert à cette époque, car il porte le même caractère que ceux qui sont gravés dans Montfaucon⁴⁷), et on voit encore les excavations de l'eau dans la pierre, et des racines, débris des plantes marines qui s'y étaient attachées; observation qui sert à appuyer ce que l'on a avancé sur la découverte de ces monumens. Celui dont je parle, apporté de la Belgique, paraît avoir pour but l'accomplissement d'un vœu qui avait été fait à la déesse. Quoique l'inscription ait prodigieusement souffert des ravages du temps et des eaux, qui l'ont tellement minée, qu'elle est presque disparue, j'ai rapporté ici de qui en reste: (volgt inscriptie van afb. 2).

Les monumens érigés à Nehalennia sont communément en pierre, et portent tous le même caractère; le dessin qui y est observé tient à un style antique dégénéré. Cette déesse est représentée assise, ayant sur ses genoux un panier chargé de fruits; à son côté droit est un chien, et au côté gauche un autre panier tout-à-fait semblable à ceux dont nous vous servons, également rempli de fruits. Hercule, et plus ordinairement Neptune accompagne la déesse; ce qui a donné lieu à Keisler⁴⁸), qui a publié plusieurs monumens sur Nehalennia, d'avancer qu'elle présidait à la navigation et au commerce maritime. D'autre savans l'ont prise pour la lune, *nea selene*, *nouvelle lune*,⁴⁹) dont ont fait Nethalennia; et le chien qui l'accompagne serait là comme un des attributs de Diane qui s'en servait, tantôt pour la chasse, et, selon Théocrite⁵⁰), pour la servir à table. On sait aussi que les Gaulois et les Germains honoraient la lune, et qu'ils fixaient les époques des fêtes qu'ils consacraient, suivant ses phases. Si l'on remarque toutes les statues qui nous sont parvenues de Nehalennia, on verra que généralement elle est représentée voilée, allégorie qui peut servir d'autorité aux auteurs qui ont vu la nouvelle lune dans cette divinité, et, en adoptant leur opinion, je ne suis pas éloigné de croire que les artistes qui ont représenté Nehalennia, et les poètes qui l'ont chantée, ont voulu annoncer, par ce voile mystérieux, que la lune *nea selene*, dans cette situation, ne se fait voir qu'à moitié, et qu'elle cache aux hommes une partie de sa lumière⁵¹).

Il paraît certain que le culte de cette divinité est plus ancien qu'on ne le croit, et qu'il ne se bornait pas seulement aux contrées du Nord, puisque l'on connaît une mosaïque⁵²) trouvée à Nîmes, qui représente Nehalennia sur le bord de la mer avec ses attributs ordinaires, ayant un petit chien à ses pieds, et une torche allumée qui semble jetée près la base du tableau. Ce flambeau est remarquable, et est ainsi placé par l'auteur du monument, pour exprimer que Nehalennia, ou la lune, ne se montre que la nuit, et que le jour s'éloigne lorsqu'elle paraît⁵³). Les fréquentes représentations de Neptune avec Nehalennia marquent qu'elle était invoquée par les gens de mer pour l'heureux succès de la navigation et de leur négoce, suivant Tacite, et, depuis, Montfaucon; c'est pour cela qu'on la quelquefois représentée ayant le pied sur un vaisseau. Cependant, si j'examine les attributs qu'on lui donne, je pourrais étendre mes idées sur Nehalennia, et la confondre avec *Isis*, *Cérès*, *Minerve*, *Diane*, même la *Vierge* des chrétiens. *Isis*, placée dans le ciel, près du vaisseau, a fait dire aux Egyptiens qu'elle présidait à la navigation. La garde d'*Isis*, selon eux, avait été confiée à *Anubis*, ou au chien des constellations; aussi *Anubis* était-il représenté avec une tête de chien. On donne aussi à *Diane* deux chiens, *Procyon* et *Syrius*. La *Vierge* des chrétiens, ou la femme porte-épi, présidait aussi aux moissons et aux vendanges; et l'on se rappelle d'avoir vu dans nos temples des épis et des raisins dans les mains des statues de la *Vierge* qu'on y adorait. D'après ces rapprochemens, il est certain que la déesse dont je parle est la même que l'*Isis* adorée des Parisiens, qui ont encore conservé le vaisseau symbolique qui l'accompagne pour armoiries, et la *Diane* des Ardennes, dont parle Ruinart dans ses notes sur Grégoire de Tours (Lib. VIII, chap. 15)⁵⁴).

Porphyre⁵⁵) fait parler ainsi la lune dans un oracle qu'elle rendit elle-même. *Vous donnerez à ma statue l'air, les traits, et la figure de Cérès tenant toutes sortes de fruits, mes habits seront tout blancs et mes souliers d'or.* Comme ces divinités, Nehalennia est chargée de fruits et de feuillages, tout ce qui l'entoure annonce la fécondité, et par conséquent la nature. Hercule et Neptune, qui accompagnent cette femme mystérieuse, viennent à l'appui de mon assertion; car on sait que, dans plusieurs contrées de l'Asie, le culte de Neptune était essentiellement lié à celui de Cérès, et principalement en Arcadie, où ils avaient un temple commun. Cette déesse, selon Pausanias⁵⁶), eut des particularités avec ce dieu, dont elle se purifia dans les eaux du Ladon. On connaît aussie les rapports de cette divinité avec Hercule, ou le *dieu lumière*⁵⁷); c'est donc la nature ou la grande déesse que l'on adorait dans Nehalennia."

Aldus het relaas van Lenoir dat, met enkele varianten, ook valt te lezen in catalogi van zijn museum⁵⁸) en beknopt in zijn „Histoire" (4. 1), m.d.v. dat de tweede alinea over de verdronken stad Domburg slechts voorkomt in bovenstaand citaat.

5. 2. De bronnen van Lenoir.

Waar haalde Lenoir zijn kennis omtrent Nehalennia vandaan? Hij zelf noemt drie auteurs, te weten Mongez, De Montfaucon en Keysler. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat hij ook te rade is gegaan bij Jacques Martin, die in zijn anoniem verschenen werk „La Religion des Gaulois"⁵⁹) uitvoerig aandacht besteedde aan Nehalennia. Ook andere Franstalige schrijvers die zich⁶⁰) hebben bezig gehouden met de Domburgse altaren, zoals Des Roches⁶¹, Du Chasteler⁶²), Mongez⁶³), Johanneau⁶⁴), Pougens⁶⁵), Schayes⁶⁶) en Marchal⁶⁷) hebben direct of indirect kennisgenomen van de beschouwingen van Martin over Nehalennia⁶⁸). De meeste van hen, zo niet allen, verkondigden met Martin en Lenoir de Celtische afkomst van Nehalennia⁶⁹). In de vraag over haar afkomst zullen we ons echter niet verdiepen, want tijdens de speurtocht naar nr. 423 rees een andere vraag.

6. Wat is de herkomst van nr. 423?

Op 4 juni 1788 bood de markies Du Chasteler namens wijlen mr. Van de Perre⁷⁰), buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister van Hunne Hoogmogenden bij Het Hof te Brussel, het onderhavige altaar aan aan de Académie Impériale & Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles. De publicatie van zijn daarbij gehouden toespraak⁷¹) was de eerste die aan dit altaar werd gewijd. Danckers⁷²), Van Boxhorn⁷³), Vredius⁷⁴), Van Leeuwen⁷⁵), Smallegange⁷⁶), Gargon⁷⁷), De Montfaucon⁷⁸), Keysler⁷⁹), Martin⁸⁰), Van Loon⁸¹), Van Cruisselbergen⁸²), Des Roches⁸³), noch andere auteurs die voor 1788 over de Domburgse altaren hebben geschreven, maakten gewag van dit altaar.

Wel zou het volgens Janssen⁸⁴) zijn beschreven door Cannegieter⁸⁵), doch de door laatstgenoemde gegeven lezing van de laatste regel van de inscriptie wijkt zo zeer af van de werkelijkheid⁸⁶), dat twijfel gerechtvaardigd is of er sprake is van hetzelfde altaar.

Men zou zich dus kunnen afvragen, of dit altaar inderdaad in 1647 is gevonden, en zo ja, hoe het dan 140 jaren aan de aandacht is ontsnapt. Hoe en wanneer kwam het in het bezit van Van de Perre en waarom schonk (of legateerde?) hij het aan de Academie te Brussel? Vragen waarop wellicht anderen het antwoord kunnen geven.

Hoe echter die antwoorden ook mogen luiden, zeker is dat het bewuste altaar van 1796 tot 1816 deel uitmaakte van de collectie van het Musée des monumens français aux petits Augustins te Parijs⁸⁷). Deze constatering roept echter een nieuwe vraag op: heeft Van Maanen dit altaar in Parijs gezien?

7. Van Maanen en Nehalennia

Van Maanen was, zoals meer juristen uit zijn tijd, een zeer erudiet man die een brede kennis en belangstelling had op velerlei gebied. Dit komt duidelijk tot uitdrukking in de vele geschriften die hij heeft nagelaten en waaruit de volgende interessante wetenswaardigheden werden geput.

7. 1. Van Maanen bezoekt het museum.

Tijdens zijn verblijf in Parijs (1) bezocht Van Maanen op 12 augustus 1810 het museum van Lenoir, getuige de volgende aantekening in zijn dagregister⁸⁸):

„Petits Augustins en Tuin met oude monumenten aldaar”.

In een brief aan zijn vrouw⁸⁸) van 13/15 augustus deed hij verslag van dit bezoek: „Gister, Zondag; hebben wij eerst 's morgens Staats Raad gehad; — Daarna zijn wij gegaan naar het Musée des Monumens français, aux petits Augustins; waarvan zuster Pietje⁸⁹) ons van den winter de catalogus geleend heeft . . .”

Vervolgens vertelt hij welke monumenten hij er zoal heeft bewonderd, zonder echter te reppen van het altaar van Nehalennia, dat als „monument gaulois ou gallo-romain le plus remarquable du musée” (4.1) toch een ereplaats innam in de salle d'introduction.

De aanwezigheid van het Nehalennia-altaar moet hem wel bekend zijn geweest, want de catalogus die zuster Pietje hem en zijn vrouw had geleend, was vermoedelijk de 8e editie van 1806⁹⁰) waarin bovenstaand relaas van Lenoir over nr. 423 (5.1) eveneens voorkomt.

Dat hij wel zeer onder de indruk was van zijn bezoek aan het museum van Lenoir, blijkt uit zijn bovenaangehaalde brief aan het Instituut te Amsterdam over „onze” Nehalennia (2). In die brief komt nl. nog de volgende passage voor:

„De Heer Le Noir is de kundige Conservateur van het Musée des anciens monumens, in de Abdij des petits Augustins, te Parijs; — aan zijne kunde, zorgen en goede directie is men het behoud van alle die fraaie gedenkstukken der Oudheid verschuldigd.”

Het stilzwijgen van Van Maanen over het bewuste altaar krijgt echter een merkwaardig accent door een andere gebeurtenis tijdens zijn verblijf in Parijs.

7. 2. Van Maanen te gast bij Napoleon.

Op zondag 19 augustus 1810, precies een week na zijn bezoek aan het museum, was Van Maanen blijkens zijn dagregister⁸⁸⁾ zamen met acht andere prominente Hollanders als genodigde op het „cercle dans les petits appartements te Saint Cloud”. Hij had toen een lang gesprek met Napoleon, over welk gesprek hij het volgende aantekende:

„Ampel discours met dK⁹¹⁾, Gogel, v. d. Poll en mij, wel 1½ uur — over 's Lands bevolking, gewoonten, oudheid, wat Cesar en Tacitus er van zeggen, of wij nog resten van oudheid hebben; — graft van Corbulo, huis te Britten, Nehalennia; — oudheid van den Haag en Amst. oude keuren; —”

In een brief aan zijn vrouw van 23/24 augustus 1810⁸⁸⁾ voegde hij aan het verslag van dit gesprek nog toe:

„De meeste deezer punten waren mij niet geheel vreemd, en dit discours had dus niets embarrassants voor mij.”

Men mag dus aannemen dat Nehalennia geen vreemde was voor Van Maanen. Het is zelfs niet uitgesloten dat hij de Domburgse altaren heeft bewonderd toen hij in 1793 bij vrienden in Zeeland vertoefde⁹²⁾.

Hoe het ook zij, er was een zekere relatie tussen Van Maanen en Nehalennia, maar er was nog een andere relatie, 'n relatie die ons terug zal voeren naar ons uitgangspunt.

8. Van Maanen en het R.M.O.

Op 7 december 1811 installeerde Van Maanen, als Eerste President van het Keizerlijk Gerechtshof te 's-Gravenhage, enige nieuwe presidenten bij dit hof. Tijdens zijn installatierede zwaaide hij uitbundig lof toe aan een der scheidende presidenten, die door Napoleon was benoemd tot raadsheer in het Hof van Cassatie te Parijs. Deze scheidende president was, zo zei Van Maanen⁹³⁾, „met de meesten onzer sedert veele jaren bekend; aan veelen, ook aan mij, door langdurige vriendschap verbonden . . .”.

Deze oude vriend van Van Maanen en nieuwe raadsheer in het Hof van Cassatie nu had een zoon, welke zoon zijn vader naar Parijs volgde en daar in 1813 het licentiaat in de rechten verwierf. Die zoon was de latere hoogleraar in de archeologie en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Caspar Jacob Christiaan Reuvers⁹⁴⁾.

En hiermede is dan de kring gesloten, de speurtocht ten einde en wordt dit verslag van die speurtocht afgesloten op 5 januari 1972, de dag waarop het 325 jaren geleden is dat Nehalennia, de daad bij het woord voegend, sprak: „Luctor et emergo”.

Noten:

- 1) L. P. Louwe Kooijmans, *Westerheem* XX, 3, 151.
- 2) Maria Elisabeth Kluit: „Cornelis Felix van Maanen tot het Herstel der Onafhankelijkheid”, Groningen 1953.
- 3) Voor zover niet anders vermeld, zijn de gegevens ontleend aan Kluit.
- 4) Te Leiden op 22 juni 1793.
- 5) Op 2 februari 1795.
- 6) Op 14 april 1795.
- 7) Voor Hollandsche Letterkunde en Geschiedenis.
- 8) Lod. Nap. keurde de door de Tweede Klasse gedane benoeming op 14 februari 1809 goed (ARA Afd. II, Wetgevende Colleges, Staatssecretarie Lod. Nap. dln 60 en 180, 14 feb. 1809 nr. 20).
- 9) Op 19 juli 1810.
- 10) Dit hof werd op 1 maart 1811 geïnstalleerd.
- 11) Op 1 december 1813 (Staatsblad 1813 nr. 3).
- 12) In feite niet veel meer dan een naamsverandering.
- 13) Ned. Stcrt. 1813 (1814) nr. 2.
- 14) Ned. Stcrt. 1815 nr. 223.
- 15) Van 3 sept. tot 5 okt. (Ned. Stcrt. 1830 nrs 209 en 237).
- 16) Ned. Stcrt. 1842 nr. 65.
- 17) Op 11 november 1798.
- 18) Weekblad van het Regt 1846, 678 p. 4.
- 19) Kluit p. 279.
- 20) Kon. Ned. Akad. v. Wetenschap., Arch. 2e Kl. Inst., Missiven van leden nr. 40.
- 21) Zie zijn onderstreping van *Nessalennia* en de zinsnede „en waarop gevestigd”.
- 22) Brief Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. dd. 21-9-1971 aan schr.
- 23) Kon. Ned. Akad. v. Wetensch., Arch. 2e Kl. Inst., Notulenboek I (1808-1812) p. 360.
- 24) *Esprit* 1812, t. IV, pp. 24-35.
- 25) T.a.p. pp. 26/27.
- 26) Gegevens ontleend aan *Nouvelle Biographie Générale* (1862), Müntz: *Guide de l'Ecole Nationale des Beaux-Arts* (1889), Gauthier: *Palais et Musée du Louvre* (1962), en aan werken van Lenoir.
- 27) Aanvankelijk schilder, dramaturg en kunstkriticus.
- 28) *Notice historique des monumens des arts réunis au dépôt national, rue des Petits-Augustins, Paris 1793.*
- 29) *Description historique et chronologique des monumens de sculpture, réunis au musée des monumens français*, 3me édition, Paris, An V de la République (herfst 1796/herfst 1797).
- 30) 5me éd. an VIII (1799/1800); 6me éd. an X (1801/1802); 7me éd. 1803; 8me éd. 1806; nouv. éd. 1810.
- 31) *Nouv. éd.* 1816.
- 32) De volledige titel luidt: „Histoire des arts en France, prouvée par les monumens, suivie d'une description chronologique des statues en marbre et en bronze, bas-reliefs et tombeaux des hommes et des femmes célèbres, réunis au Musée Impérial des Monumens Français” Paris 1811.
- 33) *Recueil de gravures pour servir à l'histoire des arts en France, prouvée par les monumens, Paris 1812.*
- 34) Hondius Crone nr. 9, CIL 8782, Esperandieu 6643, Bijvanck 260.
- 35) Musée du Cinquantenaire.

- 36) p. 218.
- 37) Mém. de l'Ac. Celt., tome premier, Paris 1807, pp. 144—198: E. Johanneau, secrétaire perpétuel de l'Académie, sur un ouvrage intitulé „Description historique . . .” par Alexandre Lenoir, 8me éd.
- 38) „Histoire” avant propos, p. vij.
- 39) Musée des Monumens Français ou description historique et chronologique des statues en marbre et en bronze, bas-reliefs et tombeaux des hommes et des femmes célèbres, pour servir à l'Histoire de France et à celle de l'Art, Paris An IX — 1800, tome 1er, prem. partie.
- 40) Dit onderschrift ontbreekt op de hier gereproduceerde foto.
- 41) De verschillen in weergave van de inscriptie door meerdere auteurs is een hoofdstuk apart. Zelfs bij zijn beschrijving in de „Histoire” (p. 218) geeft Lenoir een enigszins afwijkende versie van de laatste regel: OB . . . MELIORES ACTUS.
- 42) „Musée” pp. 137—142.
- 43) Moet zijn 1647.
- 44) Hoewel plaatsnaam en jaartal door Lenoir zijn gecorrigeerd in „Mém. de l'Acad. Celt.” tome 4me, Paris 1809, p. 8, zijn ze in zijn „Histoire” van 1811 nog steeds onjuist.
- 45) Mongez: „Encycl. Méthodique”, tome 4me, Paris 1792, p. 261.
- 46) B. de Montfaucon: „L'Antiquité expliquée”, tome sec., sec. partie, Paris 1719, pp. 443—445.
- 47) Bij Montfaucon 7 afb. n. Van Mel/Vredius 4, 5, 8, 9, 10, 11 en 12.
- 48) J. G. Keyser: „Antiquitates Selectae Septentrionales et Celticae”, Hannover 1720, pp. 236—296.
- 49) Vlg. Vredius: „Historiae Comitum Flandriae”, pars prima, Brugge 1650, Additiones p. XLV.
- 50) Grieks dichter ± 300 voor Chr.
- 51) De kennis van Lenoir van de maanstanden liet ook te wensen over.
- 52) Noot van Lenoir: „On a aussi publié plusieurs médailles frappées en l'honneur de Nehalennia; une entre autres est remarquable: on y voit deux victoires en l'air, tenant chacune une patère; elles soutiennent de chaque côté deux espèces de rideaux qui pendent d'un dais sous lequel la déesse est assise, ayant deux paniers remplis de fruits, et le chien à sa droite, comme on le remarque dans le monument que je publie”.
- 53) Zie over deze dubieuze Nehalennia: Hondius Crone „The Temple of Nehalennia at Domburg”, Amsterdam 1955, pp. 9, 96 en 115 (noot 10).
- 54) Th. Ruinart: „Gregorii Episcopi Turonensis opera”, 1699; Grégoire de Tours, bisschop van Tours, (538—594), was theoloog en historicus, voornaamste werk: „Histoire des Francs”.
- 55) Wijsgeer 233—304.
- 56) Grieks geograaf en historicus, 2e eeuw na Chr.
- 57) Noot van Lenoir: „A Mycales, Cérès recevait des hommages sous le nom de Mycalésienne. On disait que chaque nuit on fermait son temple, et que chaque nuit Hercule l'ouvrait. On déposait aux pieds de la statue les fruits que produit l'automne”.
- 58) Zie noot 30.
- 59) Tome sec., Paris 1727, pp. 78—103.
- 60) Dit in tegenstelling tot de bewering van De Laet (Helinium XI, 2, 1971, p. 162) dat de altaren uitsluitend waren becommentarieerd in het Nederlands en het Latijn.
- 61) M. Des Roches: „Mémoire sur la Religion des Peuples de l'ancienne Belgique” in Mém. de l'Acad. de Brux. 1773, pp. 430—446.
- 62) Marquis Du Chasteler: „Mémoire sur la déesse Nehalennia” in Nouv. Mém. de l'Acad. de Brux., histoire tome prem., 1788, pp. 70—73.
- 63) Zie noot 45 en „Recueil d'Antiquités”, 3me partie, Paris 1804, p. 103.
- 64) Zie noot 37.

- 65) Ch. Pougens: „Doutes et Conjectures sur la Déesse Nehalennia” in *Mém. de l'Acad. Celtique*, tome prem., Paris 1807, pp. 199—245; afz. herz. uitgave Paris 1810.
- 66) A. G. B. Schayes: „Les Pays-Bas avant et durant la domination Romaine” tome sec., Brux. 1838, pp. 268—270; en „La Belgique et Les Pays-Bas avant et pendant la domination Romaine”, Brux. 1858, pp. 482—486.
- 67) M. Marchal: „De la déesse Neha Lennia” in „Bull. de l'Acad. Royale . . . de Brux., 1842, tome IX, 1re partie, pp. 46—50.
- 68) Dit is wellicht ook het geval met de door De Laet (t.a.p. p. 161) geciteerde auteur E. Le Roy, wiens Nehaliéna uit zijn roman *Jacquou le Croquant* een treffende gelijkenis vertoont met de Nahelennia van Martin.
- 69) Met zijn stelling „quelques rares savants ont opté pour la thèse celtique” ziet De Laet (t.a.p. p. 160) deze auteurs over het hoofd.
- 70) P. E. van de Perre, Middelb. 1745 — Bruss. 1786.
- 71) Zie noot 62.
- 72) H. Danckers: „Aaffbeeldinge van de over Oude Rariteyten aande strandt omtrent Domburgh . . . gevonden”, 's-Gravenhage 1647.
- 73) M. Z. van Boxhorn: „Bediedinge van de tot noch toe onbekende Afgodinne Nehalennia”, Leiden 1647; en „Antwoord op de vraaghen voorgesteld over de Bedieninge . . .”, Leiden 1647.
- 74) Zie noot 49.
- 75) S. van Leeuwen: „Batavia Illustrata”, Dl. I, 's-Gravenhage 1685, pp. 121 en 124/125.
- 76) M. Smallegange: „Oudheden uit den Tempel van de Godinne Nehalennia bewezen”, in *Nieuwe Cronyk van Zeeland*, 1e Dl., Middelb. 1696, pp. 82—88.
- 77) M. Gargon: „Walchersche Arkadia”, 1e Dl., 2e dr., Leiden 1715, pp. 130—152; 2e Dl., Leiden 1717, pp. 7—12 en 318/319.
- 78) Zie noot 46.
- 79) Zie noot 48.
- 80) Zie noot 59.
- 81) G. van Loon: „Aloude Hollandsche Histori”, 1e Dl., 's-Gravenhage 1734, pp. 293—296.
- 82) D. van Cruisselbergen: „Antwoord over de oudheden van Zeeland”, in *Verhand. Zeeuwsch Genootsch.*, 2e Dl., Middelb. 1771, pp. 44—48.
- 83) Zie noot 61.
- 84) L. J. F. Janssen: „De Romeinsche Beelden en Gedenksteenen van Zeeland”, Middelb. 1845, p. 68.
- 85) Niet geraadpleegd manuscript.
- 86) Vlg. Janssen: *IMPERIO ET IVSSV EIVS i.p.v. OB MELIORES ACTVS*.
- 87) In feite bestaat ook hierover geen volstreckte zekerheid; sommigen vermelden 1792 en 1814. Vast staat dat het laatste inventarisnummer in de „Description” 3e ed. (zie noot 29) nr. 422 is en dat nr. 423 nog vermeld wordt in de editie van 1816.
- 88) *ARA* Afd. II, Coll. Van Maanen, Aanw. 1936 nr. 18 (briefwisseling met zijn vrouw en dagregister tijdens verblijf in Parijs).
- 89) Zijn schoonzuster Petronella van Bloys van Treslong-Van der Meersch.
- 90) Zie noot 30.
- 91) Lees: de Keizer.
- 92) Zie verjaarsgedichten door P. Slob, wed. Holtzheij. nu gehuwd met de heer P. van Gote, en van G. van Gote (*ARA* Afd. II, Coll. Van Maanen, aanw. 1900 XXIII 244 nrs. 7 en 9). Nader onderzoek naar de identiteit van deze poëten kan misschien meer licht verschaffen.
- 93) *ARA* Afd. II, Coll. Van Maanen, aanw. 1900 XXIII 43 No. 12 B bijlage tot 's-Hofs Resolutiën van den 7 Dec. 1811.
- 94) 1793—1835; zoon van Jan Everard en Maria Susanna Garcin.

Bijlage:

Vrije vertaling van 5.1: No. 423 Nehalennia:

De in Germanië vereerde godin Nehalennia werd pas ontdekt in 1646, toen men op 5 januari op het door een oosterstorm drooggevalen strand bij Oësburch (?) op Walcheren tussen de resten van een gebouw, te zamen met o.a. beelden van Jupiter en Neptunus, beelden vond met inscripties waarin haar naam voorkwam.

In de sacristie van een dorp in de omgeving van de oude, verdrinken stad Domburg bevinden zich verscheidene monumenten van Nehalennia. Van tijd tot tijd werpt de zee overblijfselen van Domburg op het strand, terwijl deze ook door vissers worden opgehaald. Huisraad, versierselen en gebruiksvoorwerpen van de ongelukkige bewoners van die stad zijn te zien in het museum te Vlissingen.

Het afgebeelde monument, dat afkomstig is uit België, is kennelijk een van de destijds gevonden beelden; het was blijkens het opschrift bestemd om een gelofte in te lossen.

De Nehalennia-monumenten zijn uitgevoerd in een gedegenereerde antieke stijl. De godin is zittend afgebeeld met een mand met vruchten op haar schoot, een hond aan haar rechter- en een andere mand vruchten aan haar linkerzijde. Soms wordt zij vergezeld door Hercules, maar vaker door Neptunus, hetgeen er volgens Keyser op zou wijzen, dat zij de beschermster was van de scheepvaart en de zeehandel. Volgens andere geleerden was zij de personificatie van de nieuwe maan, de griekse „*neia selene*” waarvan haar naam „Nehalennia” zou zijn afgeleid. De haar vergezellende hond was een van de attributen van Diana, die zich daarvan o.a. bediende voor de jacht en, volgens Theocritus, om haar aan tafel te bedienen. Zoals bekend werd de maan ook vereerd door de Galliërs en de Germanen, die feesten te harer ere vierden. Nehalennia werd meestal gesluierd uitgebeeld, hetgeen een allegorie van de nieuwe maan zou zijn. Door middel van de sluier wilden de beeldhouwers en dichters aanduiden, dat de maan in haar nieuwe gestalte zich slechts gedeeltelijk vertoont en een deel van haar licht voor de mensen verbergt.

De cultus van deze godin, die al zeer oud is, was niet beperkt tot het Noorden. In Nîmes is een mozaïek gevonden, voorstellende Nehalennia, staande aan het strand met een hondje aan haar voeten en een brandende fakkel. Deze fakkel beduidt dat Nehalennia, ofwel de maan, zich slechts des nachts vertoont en dat de dag verdwijnt bij haar opkomen. Ook is zij afgebeeld op een medaille met twee manden met vruchten en de hond aan haar rechterzijde.

Volgens Montfaucon blijkt uit het samengaan van Neptunus en Nehalennia, dat zeevarenden hun toevlucht tot haar namen voor een behouden vaart en voorspoed in de handel. Gezien haar attributen vertoont Nehalennia overeenkomst met Isis, Ceres, Minerva, Diana en de christelijke Maagd. Isis, tronend in de hemel bij een vaartuig, liet de Egyptenaren weten dat zij de scheepvaart behoedde. De bewaking van Isis was toevertrouwd aan Anubis met de hondekop, of aan de hondster. Ook Diana had twee honden, Procyon en Sirius. Beelden van de christelijke Maagd, als beschermster van de oogst, dragen korenaren en druiventrossen in de handen. Het is vrijwel zeker dat Nehalennia dezelfde is als de Isis die vereerd werd door de Parisii; vandaar het vaartuig in het stadswapen van Parijs. Zij is ook de Diana van de Ardennen, waarvan sprake is bij Ruinart in zijn aantekeningen bij Gregorius van Tours.

De maan heeft volgens Porphyrios eens in een orakel bevolen: „Gij zult mijn beeld het uiterlijk, het gelaat en de gestalte geven van Ceres, dragende alle soorten vruchten; mijn

gewaden zullen sneeuwwit en mijn schoenen van goud zijn". Al wat Nehalennia omgeeft, vruchten en gebladerte, symboliseert de vruchtbaarheid en dus de natuur. Deze opvatting wordt ondersteund door het feit dat Hercules en Neptunus haar vergezellen. In Azië en vooral waar zij een gemeenschappelijke tempel hadden, was de cultus van Neptunus nauw verbonden met die van Ceres. Volgens Pausanias had zij gemeenschap met hem, waarvan zij zich reinigde in de wateren van de Ladon. Zij onderhield ook betrekkingen met Hercules, de god van het licht, die in de nacht haar tempel opende.

In Nehalennia vereerde men dus de natuur, de grote godin.

NOTITIE BIJ HET „SIERAAD" VAN VELSEN

P. J. R. Modderman

Toevallig kreeg ik deze dagen afbeeldingen van de vondsten uit de bekende steenkist van Skogsbo, Ksp. N. Säm in Västergötland onder ogen. Daarbij bevindt zich een stenen hanger die enige gelijkenis vertoont met het „sieraad" van Velsen, dat onlangs door de heer A. E. L. van IJzendoorn in Westerheem bekend werd gemaakt. Trouwens in het artikel van Behrens, waarop de redactie in een noot wijst, is de hanger van Skogsbo ook als vergelijkingsstuk aangevoerd.

Het sieraad uit Skogsbo is vrijwel evenlang als dat van Velsen. Het bestaat voor meer dan de helft uit een ring, waarop een rechthoekig stukje aansluit, dat doorboord is om het geheel te kunnen laten hangen. Draaien we het voorwerp 180° om, dan heeft het de vorm van een sleutelgat waarin een sleutel met een relatief grote buis ten opzichte van een korte baard moet passen.

Veel interessanter lijkt mij echter het vondstencomplex dat de hanger van Skogsbo begeleidt. Daaronder bevinden zich: twee potjes met wikkeldraadstempel versierd; vier pijlschijven, die typologisch goed passen in de Sögeler Kreis, de eerste fase van de Vroege Bronstijd in Nederland; dertien vuurstenen dolken (vooral typen II en III en éénmaal type V volgens Forssander) en nog wat voorwerpen van steen en brons die nu weinig ter zake dienen. Bij deze vondsten komen we bekende tegen, die door J. H. F. Bloemers in de Berichten R.O.B. 18, p. 47 e.v. met elkaar in verband zijn gebracht, nl. de zgn. Scandinavische vuurstenen dolken en de wikkeldraadstempel versiering.

De relatie door de heer Van IJzendoorn met Zweden gelegd lijkt dus duidelijk aanwezig. Alleen geeft Behrens aan het „sieraad" van Velsen een veel wijder perspectief door te wijzen op vergelijkbare stukken uit de DDR, Bohemen, Hongarije tot in Roemenië en Bulgarije toe.

Het door de heer Van IJzendoorn voorzichtig geuite vermoeden dat het voorwerpje van Velsen voor onze voorvaders méér te betekenen heeft gehad dan dat het louter als sieraad werd geapprecieerd, wil ik gaarne onderschrijven. Het grote probleem is wat zij erin hebben gezien. Met de afbeeldingen van Behrens voor mij ben ik geneigd om het hachelijke avontuur te wagen aan een vrouwelijk idool te denken, maar ik laat het bij deze neiging.

PIJPELOGIE V

F. H. W. Friederich

De heer F. H. W. Friederich te Haarlem zond de redactie als afsluiting van zijn in diverse jaargangen van *Westerheem* opgenomen artikelenreeks „Pijpelogie” (*Westerheem* 13, 1964, blz. 9 e.v., 38 e.v., 59 e.v.; *Westerheem* 19, 1970, blz. 160 e.v.) een uitgebreide literatuurlijst toe, die hierbij als „Pijpelogie V” gepresenteerd wordt. De redactie is mét de samensteller van mening, dat deze lijst in een bij velen bestaande behoefte zal voorzien.

De heer Friederich deed de literatuurlijst vergezeld gaan van een „Decimal classification of clay tobacco pipes”, een geschrift van kloeke omvang (34 x 23 cm; 30 blz.), verlucht met vele illustraties van roos- en andere figuurmerken. Om een indruk te geven van deze illustraties zijn aan de hierna volgende literatuurlijst enkele bladzijden van de „Decimal classification” toegevoegd. Hierbij dient te worden aangetekend, dat de roosmerken slechts principeschetsen zijn en dat de figuurmerken de werkelijke afmetingen 1½ maal vergroot weergeven.

Belangstellenden kunnen bij de redactie een exemplaar van de „Decimal classification” ter kopieëring in bruikleen ontvangen. Aanvragen hiertoe kunnen gericht worden aan de hoofdredacteur, Volendamlaan 1094, Den Haag.

Literatuurlijst:

1. *Carver*. The curing of tobacco. 1779
2. *L. Jewitt*. A few words on fairy pipes. — *Reliquary* vol. 3 1862
3. *F. G. H. Price*. Notes upon early clay tobacco pipes from the 16th to The 18th centuries found in the city of London. — *Reliquary* 1862
4. *F. G. H. Price*. Notes upon clay tobacco pipes of the 17th century found in Bristol 1901
5. Mediaeval tobacco pipes; Guildhall Museum 1903
6. *T. Sheppard*. Early Hull tobacco pipes and their makers 1912
7. *J. E. Prichard*. Tobacco pipes of Bristol of the 17th century and their makers. — *Wills's works magazine* 11.2 (1924) 110 1924
12.2 (1925) 157 1925
8. *G. C. Helbers* en *D. A. Goedewaagen*. Goudse pijpen 1942
9. *A. Pezolt* und *Dr. M. Gertsch*. Das Buch vom Tabak 1946
10. Worlds Tobacco Congress; catalogus 1951
11. *D. R. Atkinson*. Sussex clay tobacco pipes. — *The Archaeological Newsletter* 8.3 (1951) 118 1951
12. *A. Oswald* and *R. E. James*. Tobacco pipes of Broseley, Shropshire;
I: — *The Archaeological Newsletter* 9.3 (1951) 187 1951
II: — *The Archaeological Newsletter* 10.3 (1951) 222 1951
13. *A. Oswald*. English clay tobacco pipes. — *The Archaeological Newsletter* 10.3 (1951) 153 1951

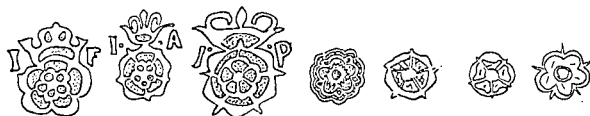
46. 1630-40 44a 1627 47. 1612-1632 48. 1635 48a 1622-26 48b 1632 49. 1635-45 50. 1630

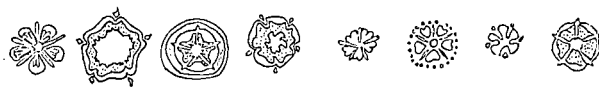
51. 1610-38 51a 1632-42 52. 1614-28 53. 1620-45 54. 1610-35 55. 1632 56. 1620-30

57. 1614-1640 58. 1618-38 59. 1620 60. 1620-30 60a 1632 61. 1630 62. 1630 63. 1640 64. 1625-45

65. 1625-1640 66. 1625-32 67. 1630-35 68. 1590-1600 69. 1614-45 70. 1630-40 70a 1645

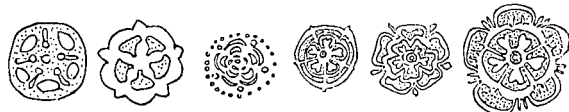
71. 1675 72. 1620-35 72a 1625 72b 1630 73. 1610-35 73a 1615-32 74. 1620-40 75. 1620-45

76. 1620 77. 1605-30 78. 1615-35 78a 1635 79. 1620-40 80. 1620-32 81. 1620-32 82. 1620-35 83. 1625-40

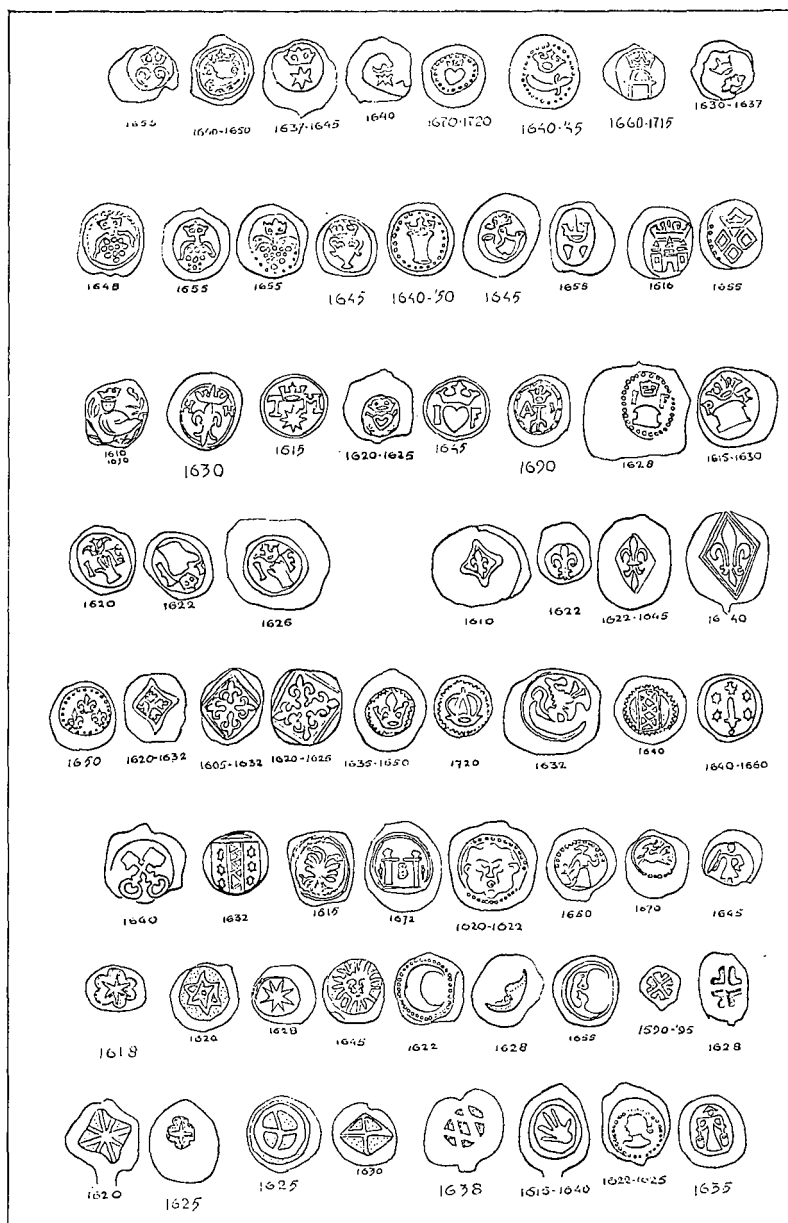

84. 1610-32 85. 1610-35 86. 1620-25 86a 1625 86b 1620 87. 1620-30 88. 1635 89. 1625

90. 1625 91. 1625-1640 91a 1620 92. 1610-28 93. 1615-1632 94. 1615-1620

14. *A. Oswald.* The evolution and chronology of English clay tobacco pipes. — The Archaeological Newsletter 8.7 (1955) 243 1955
15. *D. R. Atkinson.* Maker's marks on clay tobacco pipes found in London. — The Archaeological Newsletter 9.7 1955) 249 1955
16. *D. A. Goedewaagen.* Iets over het ontstaan der pijpenindustrie binnen Gouda. — Die Goude 1934
17. *D. A. Goedewaagen.* Over de aanvoer van klei voor het pijpenmakers-gilde. — Die Goude 1941
18. *D. A. Goedewaagen.* Over het leven en streven van de eerste pijp-makers in Gouda. — Die Goude 1940; herdrukt 1946
19. *D. A. Goedewaagen.* Over turf, bakloon, gouds aardewerk en nog wat. — Die Goude 1947
20. *D. v. d. Want.* Iets uit de geschiedenis van de Goudse pijpen;
I: — Keramiek 13 (1958) 13 1958
21. II: — Keramiek 17 (1959) 17 1959
22. *S. Laansma.* Oranje pijpen. — Keramiek 22 (1961) 5 1961
23. *S. Laansma.* Pijpmakers en pijpmerken van 1724 tot 1865 1960
24. *H. F. & Ph. F. Reemtsma.* Tabago 1960
25. *D. v. d. Want.* Uit de geschiedenis van de Goudse pijp. — Keramiek 23
(1961) 3 1961
26. Vijfduizend pijpekoppen. — Haarlems dagblad 19-3/2-62 1962
27. *Mr. W. J. van Balen.* Lof der tabak 1958
28. *A. Hammacher.* Tonpfeifen aus Gouda
29. *G. A. Konitsky.* Indianische Tabakpfeifen aus Nord Amerika 1963
30. *L. S. Harley F.S.A.* The clay tobacco pipe in Britain. — Essex field
club special memoirs vol. 8 1963
31. *Dr. P. Hendrickx.* De pijp door de eeuwen heen. — Ons Heem
5.17 (1963) 149 Genk, België 1963
32. *G. A. Brongers.* Pijpen en tabak. 1964
33. *J. E. Parsons.* The archaeology of the clay tobacco pipe in North
East England. — Archaeologia Aeliana 1964
34. *G. A. Brongers.* Nicotiana Tebacum; Th. Niemeyer N.V., Groningen 1964
35. Hij delft pijpengeschiedenis uit Haarlems bodem; interview met
F. Friederich. — Nieuwsblad voor de pijproker 1970
36. *F. H. W. Friederich.* Pijpelogie 1, 2 en 3. — Westerheem 13 (1964)
9 e.v., 38 e.v., 59 e.v. 1964
37. *F. H. W. Friederich.* Pijpelogie 4. — Westerheem 19 (1970) 160 e.v. 1970
38. *F. H. W. Friederich* goochelt met 12000 pijpekoppen. — Noord-
Hollandse pers 19-25/11 1966
39. Twaalfduizend pijpjes in nok van Haarlems huis. — Trouw 10/12 1966

40. *A. Oswald*. English clay tobacco pipes. — The journal of the British Archaeological Association vol. 23 (1960); reprinted 1967
41. *I. C. Walker*. Statistical methods for dating clay pipe fragments 1968
42. Mijn lesje in pijpelogie. — Haagse courant 20/6 1969
43. *D. R. Atkinson* and *A. Oswald*. London clay tobacco pipes. — Journal of the Archaeological Association vol. 32 1969
44. *A. Oswald*. Marked clay pipes from Plymouth, Devon. — Post Medieval Archaeology vol. 3 1969
45. *D. R. Atkinson*. Clay tobacco pipes and pipemakers of Marlborough. — The Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine vol. 60 (1965); reprinted 1969
46. *D. R. Atkinson*. Clay tobacco pipes and pipemakers of Salisbury, Wiltshire. — The Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine vol. 65 1970
47. *W. Asadorian & Prof. Dr. L. Herzkowitz*. Tobacco clay pipes. — History 783 U 1970
48. Tabakkorama; catalogus Niemeyer 1969
49. Aan het hoofd van 14000 pijpen. — Vrije Volk 12/12 1970
50. Geschiedenis van een duitse pijpekop. — Leeuwarder courant 5/11 1970
51. *G. A. Brongers*. Porseleinen pijpekoppen. — Antiek 3.5 (1970) 150 1970
52. *J. M. G. van der Poel*. Gedecoreerde pijpekoppen. — Antiek 3.5 (1970) 159 1970
53. *D. R. Atkinson*. Clay tobacco pipes found in Shaftesbury. — Proceedings of the Dorset Natural History and Archaeological Society vol. 91 1970
54. *A. Oswald*. The clay tobacco pipe; its place in English ceramics. — The Transactions of the English Ceramic Circle vol. 7 1970

In het decembernummer 1971
van Westerheem
heeft het hoofdbestuur van de A.W.N.
een oproep geplaatst voor belangstellenden
naar de vacante plaats
van algemeen secretaris van onze vereniging.

Zeër tot onze spijt heeft deze oproep
geen enkele reactie opgeleverd.

Nu thans ook onze tweede secretaresse
op medisch advies haar werkzaamheden
voor onze vereniging heeft moeten
beëindigen, dreigt het werk tot schade
van de vereniging te stagneren.

Om deze reden heeft het hoofdbestuur
noodgedwongen gemeend
aan de ledenvergadering het voorstel
te moeten doen, een betaalde
administratieve medewerker aan te stellen.

Deze behoeft niet noodzakelijk
lid van de A.W.N. te zijn.

Om de leden hierover te informeren en tevens om belangstellende leden de gelegenheid te geven te kunnen reflecteren, maken wij bekend — gehoord de mening van de afgevaardigden van de werkgroepsbesturen en vooruitlopend op de beslissing van de ledenvergadering — dat begin mei de volgende advertentie zal worden geplaatst:

DE ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

— een snel groeiende landelijke organisatie van amateur-archeologen —
zou graag in contact komen met gegadigden voor de functie van

Administrateur *(manl. of vrouwelijk)*

Tot zijn (haar) taak zal o.m. behoren:

- het voorbereiden en notuleren van bestuursvergaderingen
- het verzorgen van de ledenadministratie
- het beheren van het archief
- het redigeren van een maandelijks mededelingenblad
- het verzorgen van de interne correspondentie
- het zorgen voor goede contacten tussen leden en bestuur.

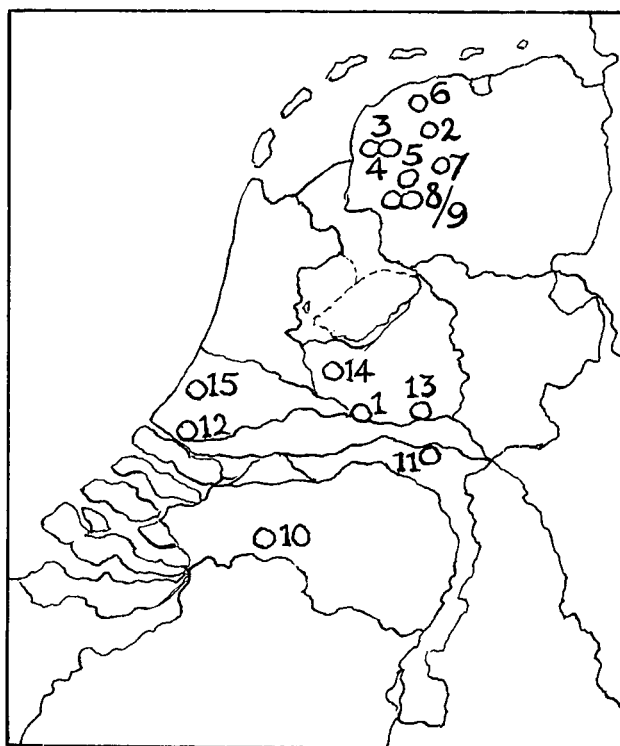
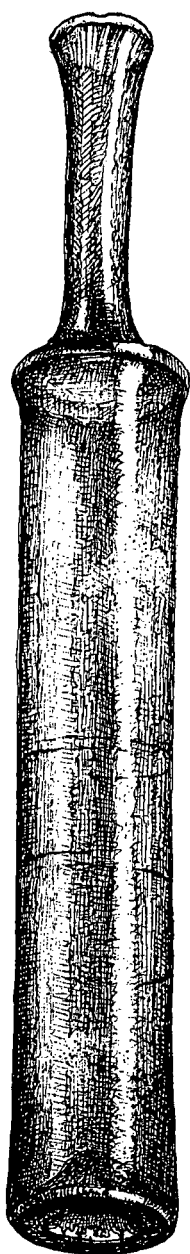
De vervulling van deze interessante en afwisselende functie wordt voorlopig gezien als een part-time taak tegen een, nader overeen te komen, passende vergoeding, alsmede een onkostenvergoeding.

Enige ervaring in soortgelijk werk strekt tot aanbeveling, terwijl goede contactuele en organisatorische eigenschappen vereist zijn.

Gegadigden dienen centraal in het westen van het land woonachtig te zijn.

Belangstellenden worden verzocht hun **schriftelijke** sollicitatie met vermelding van uitvoerige personalia (o.m. leeftijd, opleiding en ervaring) binnen 14 dagen te zenden aan de Algemeen Voorzitter van de vereniging, Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14 te Alkmaar.

tek. H. J. Calkoen

Verspreidingskaartje Madelinus-munten

tek. H. J. Calkoen

Het flesje van de Assumburcht

EEN FLESJE VAN DE ASSUMBURCHT

H. J. Calkoen

De heer en mevrouw Schermer te Driehuis toonden mij het hierbij afgebeelde flesje, dat enige jaren geleden werd opgebaggerd uit de slotgracht van het kasteel Assumburg te Heemskerk. Het sierlijke voorwerp is gemaakt van stevig, lichtgroen glas, dat door lang verblijf in een vochtig milieu enigszins kleurig verweerd is. Het doet denken aan de bekende apothekersflesjes uit de 17de eeuw, maar wijkt daarvan af door de uitzonderlijke lengte: 24,5 cm. De dikte bedraagt 3 cm en de iets getordeerde hals is 7,5 cm lang. Bij de aanhechting van hals op cylinder bevindt zich een verdikking met een naad, die doet vermoeden dat het flesje uit twee gedeelten is samengesteld. Op zijn smalle bodem — met kleine ziel — kan het maar nauwelijks rechtop staan en dit zal nog moeilijker zijn geweest in gevulde toestand.

De vraag is: waartoe kan een dergelijk, vrij onhandig voorwerp gediend hebben? Kan het een voorganger zijn geweest van de latere heupflacon en droeg men het in de binnenzak met een warmte gevend drankje? De inhoud bedraagt juist 100 cm³. Of . . . werd het mogelijk als zuigfles gebruikt? Bij nadere beschouwing zijn er, met een diamant, een drietal primitieve deelstrepen ingekrast, de bovenste even boven het midden, (inhoud tot daar 50 cm³). Een bejaarde drogist te Haarlem, die zelf een collectie oud apothekersmateriaal bezit, kende dit type niet. Hij dacht aan een flesje voor balsem of voor een medicament en vertelde mij, dat het vroeger meer voor kwam, dat dergelijke vloeistoffen in liggende toestand bewaard werden. Een nieuw gezichtspunt opende dr. J. G. N. Renaud, die mij wist te vertellen dat dergelijke flesjes, in de 17de eeuw, vrij veel geïmporteerd werden uit Byzantium, gevuld met rozenolie. Zij werden dus liggend per schip vervoerd en dit doet mij weer denken aan het transport van Romeinse amphoren, die ook niet konden staan. In mijn bezit is — eveneens uit het oosten komend — een cilindrisch Romeins flesje, waarschijnlijk uit Syrië afkomstig en ook dit vertoont de verdikking bij de aanhechting van de hals. Laten wij het voorlopig dus maar op deze geunige inhoud houden!

MUNTEN VAN MADELINUS / DORESTAT IN NEDERLAND

W. J. de Boone

„Onze voorzaten bedraayt in de duysterheyd der tijden, en geene uytkomst ziende om alles te recht te brengen, hebben zich zelve, na de drift haarer vlotte herrsenen, kettingen van verzierselen gesmedet, en d'eene beuzeling aan d'ander vast geschakelt.” ¹⁾

Dit schoon proza vormde in 1664 de inleiding van een betoog waarin werd verondersteld dat tenslotte de oorzaak van het verhaal over een gefantaseerde koning Elinus te zoeken was in een muntopschrift. De verklaring van deze „beuzeling” zou een goudstuk zijn waarop aan de voorzijde een kop met omschrift „madELINUS” en op de achterkant „DORESTAT FIT” ²⁾ stond.

Op deze wijze komen de oudste berichten over dergelijke munten tot ons en zó weten wij

dat een of meer van deze munten uit de VII eeuw, in het begin van de zestiende eeuw gevonden zijn in de ruïnes te Voorburg Z.H., d.w.z. Arentsburg.

Dit gestempeld goud uit de koopstad Dorestad is wijd en zijd verspreid geraakt en alleen het feit al, dat ook talrijke imitaties bekend zijn, bewijst de algemene gangbaarheid van deze munt en het vertrouwen, dat men overal in dit geld had.

Nu op het ogenblik een grootscheeps onderzoek aan de gang is naar de resten van dit oude Dorestad loont het de moeite om zoveel mogelijk de Nederlandse vondsten van de Madelinusmunten uit Duurstede bijeen te zetten; voor Friesland is dit reeds gebeurd en in het buitenland is men ons op dit punt ook al voor ³⁾. Toch moet het aantal in ons land gevonden Madelinus-Dorestad munten vrij groot zijn geweest, getuige een opmerking van S. H. van der Noordaa: „De Nederlandsche verzamelaars kennen ze veel eerder dan buitenlanders” ⁴⁾. Maar, zoals zo vaak, zijn veel van deze stukken zonder notitie over de vindplaats in de collecties geraakt (mogelijk bevindt zich hier of daar in een verzameling ook nog wel een dergelijke munt mét de vindplaatsaanduiding!).

De volgende voorlopige vindplaatsenlijst betreft zowel „officiële” exemplaren als die welke kennelijk geïmiteerd zijn:

1. Wijk bij Duurstede, o.a. Mus. Flehite, Amersfoort; R.v.O., Leiden, cat. 1908 p. 257, no.'s 48, 61.
2. Cornjum, P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 2e dr., 1951, p. 514.
- 3/4. Dronrijp, als voren.
5. Flansum, bij Rauwerd, als voren.
6. Hallum, als voren.
7. Wijtgaard, als voren.
- 8/9. Provincie Friesland, als voren.
10. Bergeyk, mond. med. J. Ypey, niet gepubl.
11. Beuningen, J. Ypey, Arch. Nieuws, in Nieuwsbulletin K.N.O.B. 1970, afl. 12, p. 150 +.
12. Europoort, vóór ca. 1960 gevonden in uitgeworpen grond afkomstig uit het gebied van Europoort, med. C. Verwey, niet gepubl.
13. Renkum, H. Cannegieter, Dissertatio de Brittenburgo, 1734, p. 145.
14. Utrecht-Domplein, opgravingen 1936—1939, mond. med. prof. dr. H. Brunsting, niet gepubl.
15. Voorburg, H. Junius, Batavia etc., 1588, p. 314.

Het leek wenselijk deze voorlopige inventaris nu op te maken, omdat door een recente, verbluffend goede naslag in goud uit 1971, aanstonds „vondsten” kunnen gaan opduiken die wél de publiciteit van de „vinder”, maar niet het historisch onderzoek dienen!

Aangehaalde literatuur:

1. J. Oudaan, Roomsche Mogentheid, Amsterdam 1664, p. 21.
2. Menso Alting, Notitia Germaniae Inferioris Antiquae, Amsterdam 1697, p. 54.
3. P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 2de druk 1951, p. 514; J. Werner, Naturalwirtschaft im östl. Merowingerreich, in: 42. Ber. d. Röm-Germ. Kommission 1961, p. 341 sub 9; H. Jankuhn, Haithabu, 3. Aufl. 1956, Abb. 5, p. 30.
4. S. H. van der Noordaa, Geschied- en Penningkundige aanmerkingen, etc. in: Ts. v. Algem. Munt- en Penningkunde I, 1833—1838, p. 849.

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

1001 JAAR WALCHEREN

Op 14 april van dit jaar is het precies duizend jaar geleden, dat Walcheren voor het eerst in een oorkonde genoemd wordt. Walcheren bestaat natuurlijk langer dan die duizend jaar oude oorkonde. Vandaar de titel „1001 jaar Walcheren”. Bovendien is die oorkonde bepaald sprookjesachtig.

Duizend jaar geleden was Walcheren eigendom van de Duitse keizer die het op 14 april 972 gaf aan zijn bruid Theophano.

Dr. D. P. Blok, directeur van het naamkundig bureau van de Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen te Amsterdam opent op 14 april de tentoonstelling met een inleiding over Walcheren als koningsgoed.

De A.W.N.-werkgroep Zeeland werkt aan de tentoonstelling mee.

De tentoonstelling wordt gehouden van 15 april tot en met 26 augustus in het Rijksarchief in Zeeland, St. Pieterstraat 38 te Middelburg.

Zij is geopend van 9.30 tot 12.30 uur en van 13.30 tot 17.30 uur, zaterdags van 9.30 tot 12.30 uur en op zon- en feestdagen gesloten.

BOEKENBEURS

A. N. van der Lee, Weth. van Soestbergenstraat 27, 's-Hertogenbosch

vraagt:

J. Butter, *Les silex de Budel*, Maastricht, 1931;

M. Schroevers, *Op zoek naar Dordogne, Servire pookets*.

biedt aan:

Brabantia, tweemaandelijks tijdschrift van het Prov. Genootsch. van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant; jrg. 1966 t/m 1970, in losse nummers; tegen vergoeding van de verzendkosten.

E. J. A. Duffels, Van Speijkstraat 97, Den Haag

vraagt:

Berichten R.O.B.; 1e—13e jrg.;

P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, met index;

A. E. van Giffen, *De hunnebedden in Nederland*;

H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*;

In het voetspoor van A. E. van Giffen; o.r.v. W. Glasbergen e.a.;

W. J. van Liere, *De bodemgesteldheid van het Westland*; bodemkundige kaart.

ACHTSTE NEDERLANDS ARCHEOLOGISCH CONGRES TE AMERSFOORT

In het „Grand Théâtre” te Amersfoort, waar 's avonds de film „Little big man” werd gedraaid, heette dinsdagochtend 28 maart prof. dr. W. A. van Es de — ruim 300 — deelnemers aan het Achtste Nederlands archeologisch congres, dat geheel in het teken van het 25-jarig bestaan van de R.O.B. stond, welkom. Onder de genodigden vertegenwoordigers van „crm”, provinciale en gemeentelijke overheden, verwante en bevriende instellingen (Geologische dienst, Stichting v. d. bodemkartering, Kon. Penningkabinet) en verenigingen van amateur-archeologen (A.W.N., N.J.B.G.).

Staatssecretaris Vonhoff van crm opende het congres met een inleiding over „Politiek en archeologie”, een op het eerste gezicht misschien vrij willekeurige combinatie, maar toch niet zonder zin: Zo men (d.w.z. boze tongen) politiek de kunst van het bedekken zou kunnen

noemen, zo kan men de archeologie als de kunst van het ontdekken beschouwen. Spr. wekte de archeologen op, meer nog dan voorheen, het belang van de archeologie voor de mens van vandaag te onderstrepen en te pogen, de archeologie tot een integrerend deel van de samenleving te maken. Het is goed, in dit verband te herinneren aan hetgeen prof. Van Es hierover in een vraaggesprek met de redactie van het crm-tijdschrift „Trefpunt” opmerkte: „Als je weet wie je bent en wat je verleden is, dan begrijp je je plaats in het heden ook veel beter”.

Na deze kernachtige inleiding schetste prof. Van Es ontstaan en groei van de R.O.B. Met name de „prehistorie” werd uitvoerig belicht, nl. de periode, beginnend in 1939, toen de regering het oudheidkundig bodemonderzoek, dat tot dat toe, behalve door officiële instellingen als het R.M.O., B.A.I. en het Museum Kam, door een aantal onafhankelijk van elkaar opererende locale en regionale verenigingen, genootschappen en musea werd verricht, wilde gaan centraliseren. In 1940 werd het Rijksbureau voor oudheidkundig bodemonderzoek opgericht, gehuisvest te Leiden en „operationeel” nauw verbonden met het R.M.O. Tot de taak van het bureau behoorde vooral de archeologische documentatie; het bodemonderzoek bleef vn. aan het R.M.O. voorbehouden. Van deze opgravingsactiviteiten werd een filmpje vertoond, dat nogal wat hilariteit veroorzaakte. Omdat het onderzoek een nogal primitieve indruk maakte? Over 30 jaar zegt men van de huidige generatie van onderzoekers misschien hetzelfde. Of omdat de filmstijl nogal gedateerd aandeed? Met veel cliché's en een gedragen commentaar. Ook hier geldt: Over 30 jaar . . . (zie boven).

Na de oorlog werd het Rijksbureau opgeheven; in 1947 volgde de oprichting van de huidige Rijksdienst, die zich — na een bij tijd en wijle veelbewogen historie — in 25 jaar ontwikkeld heeft tot het vooral coördinerend middelpunt van de Nederlandse archeologie-beoefening.

's Middags, in een zestal korte lezingen, geïllustreerd met welgekozen dia's, een kaleidoscopisch beeld van de veelzijdige activiteiten van de provinciaal archeoloog: Zes sprekers, zes benaderingen. De thema's:

- Het contact met het Provinciale Museum
- De monumentenzorg
- De archeologische documentatie
- De contacten met de Provinciale overheid
- De opgravingsactiviteiten
- Het contact met de amateur-archeologen.

Dat samenwerking tussen provinciaal archeoloog en amateur-archeologen tot waardevolle resultaten kan leiden, toonde vooral de lezing van drs. H. Sarfatij („Romeinse waar in een warenhuis”) aan.

Om 5 uur volgde in de Markthallen een ontvangst door B. en W. van Amersfoort, terwijl 's avonds in het domein van de jubilaris, het Mariënhof, „Open huis” werd gehouden, een ideale gelegenheid voor oude bekenden om „oude” discussies te hervatten en „nieuwe” bomen op te zetten.

De tweede dag, woensdag 29 maart, vertrok een aanmerkelijk uitgedund gezelschap — de eigenlijke „correspondenten” — in 3 bussen zuidwaarts, naar Wijk bij Duurstede. In de aan de deelnemers uitgereikte toelichting tot de excursie werd beloofd, dat ze — als alles goed ging — fragmenten te zien zouden krijgen van de aanlegsteigers, door de kooplui van Dorestad in de — onlangs aangesneden Karolingische — Rijnbedding gebouwd. Als alles goed ging . . . Maar tot verbazing van prof. Van Es en zijn medewerkers kwamen ter plaatse van de veronderstelde Rijnbedding, wel rijen palen met aan weerszijden greppels tevoorschijn, maar geen Karolingische Rijn . . . Mogelijk een plankier, dat leidde naar de meer oostelijk gelegen rivier? Een veronderstelling, die nog bewezen dient te worden.

Het tweede excursie-object vormde het grote complex „Celtic fields” rond het Wekeromsche

zand, ten noordoosten van Lunteren. Dank zij de deskundige toelichting van drs. Brongers én een uitgereikte plattegrond zagen de aanwezigen, hoewel zij zich niet in de lucht bevonden, de schaakbordvormige akkercomplexen, die tussen ± 600 vóór en ± 200 ná Chr. op de met dekzand bedekte hellingen van de stuwwal, waarop o.m. Ede gelegen is, werden aangelegd. Na de lunch werd een bezoek gebracht aan de welbekende, zo niet overbekende Huneschans aan het Uddelermeer. Wélbekend, zelfs óverbekend? Dr. Renaud ondergroef in korte tijd onze zekerheden. De onder zijn leiding in 1966 uitgevoerde onderzoeken hebben geleid tot een nieuwe interpretatie van de aanleg, die sterk afwijkt van de interpretatie van Holwerda: Geen aarden wal tussen houten bekledingen, maar een aarden wal met een kroonpalissadering. Op grond van de huidige dateringen van het middeleeuwse aardewerk wordt nu ook de bewoningstijd later gesteld dan Holwerda destijds gedaan heeft, nl. in de 12e/13e eeuw, i.p.v. de 10e eeuw. Maar ook de nieuwe interpretatie bergt nog zoveel onzekerheden in zich, dat men niet tot een volledige reconstructie, maar tot een conservering van het monument in de huidige toestand is overgegaan, een conservering, die tevens een landschappelijke aanpassing heeft ingehouden.

Op de terugweg naar Amersfoort werd gedurende korte tijd haltgehouden bij de, ten westen van Garderen gelegen, groep grafheuvels op de Bergsham, die met elkaar een goede „doorsnede” geven van de voor de Bronstijd geldende karakteristiek van grafheuvels. Drs. Hulst vertelde er, in het voetspoor van zijn in de reeks „Archeologische monumenten in Nederland” verschenen boekje: „Garderen, grafheuvels op de Bergsham” (Fibula Van Dishoeck/R.O.B., 1971) interessante bijzonderheden over.

En daarmee kwam dan een einde aan twee gezellige dagen; prof. Van Es en zijn medewerkers kunnen m.i. — en ik meen namens alle aanwezigen te mogen spreken — terugzien op een bijzonder geslaagd congres.

P.S.

LITERATUURBESPREKING

Zandstra, E. Lascaux, de dieren en hun mensen; een roman uit de prehistorie. Amsterdam, Contact, 1971, 231 blz. Prijs f 16,90.

Een gewetensvol archeoloog zal enerzijds pogen, de stukjes en beetjes aan informatie, die hij aan de bodem ontsteelt, aaneen te passen tot één geheel, anderzijds zal hij zich er steeds van bewust zijn, dat al deze pogingen tot reconstructie van een ver verleden in hoge mate hypothetisch en speculatief zijn en blijven. Het dagelijkse leven, de sociale organisatie, de religieuze denkwereld en de daaruit voortvloeiende rituele handelingen, om kort te gaan de verhouding — in de ruimste zin — van de prehistorische mens tot zijn omgeving blijven voor de archeoloog van vandaag nog steeds een grotendeels gesloten boek.

Desondanks zijn er al zeer vele (en zeer dikke!) boekjes over dit prehistorische verleden open gedaan, door vakarcheologen (en id. geologen, biologen, antropologen, godsdienstsociologen enz.) én door archeologisch geïnteresseerde leken. Veelal werden (en worden) daarbij stokpaarden bereiden, een diersoort waarvan — hoewel mag worden aangenomen, dat het zo oud als de wereld is — niet bekend is, dat het in de prehistorie reeds bestond.

Een van de voorrechten van de amateur-archeoloog is, dat hij ongestraft meningen mag en kan verkondigen, die de vakarcheoloog uit hoofde van zijn wetenschappelijke verantwoordelijkheid niet met goed fatsoen kan debiteren . . . ook al zou hij dat graag willen. Ik zal niet licht het commentaar vergeten van een vooraanstaand Nederlands archeoloog op mijn artikel „Archeologie van het jaar nul” (Westerheem 18, 1969): „Ik wou, dat ik het nog zo zou kunnen doen”, al lag in dit commentaar ook een stuk kritiek opgesloten.

Evert Zandstra heeft het zich, als talentvol romancier én gewetensvol amateur-archeoloog, niet

gemakkelijk gemaakt met het onderwerp van zijn jongste werkstuk: De grotschilderingen van Lascaux. Hij heeft zijn roman de titel: „Lascaux, de dieren en hun mensen” meegegeven, met als ondertitel: Een roman uit de prehistorie.

Niet gemakkelijk: Geen ander thema uit de prehistorie is zozeer onderwerp geweest van de meest uiteenlopende meningen, tegenstrijdige interpretaties en „romantische” benaderingen als de paleolithische kunst.

Er is de „klassieke” benaderingswijze van Reinach, Capitan, Bégouen en vooral Breuil en, als bijna volledig contrast, de moderne interpretatie van Annette Laming en André Leroi-Gourhan. Hun oppositie tegen de klassieke benadering berust enerzijds op hun weigering het toepassen van etnografische parallellen te aanvaarden, anderzijds op hun afwijzing van de generaliserende veronderstellingen van hun voorgangers aangaande de inhoud van de paleolithische kunst. Het gaat bij hen om de context en de inhoud van de afbeeldingen zélf.

Maar in hun interpretaties m.b.t. de betekenis van de afbeeldingen komen ook zij tot zeer uiteenlopende conclusies. Leroi-Gourhan legt de nadruk op de frequentie van de ruimtelijke spreiding van dieren over de grotten en de analyse van de tekens in de paleolithische kunst. Hij onderscheidt 2 thema's: het mannelijk element, verpersoonlijkt in het paard en de niet-naturalistische tekens als lijnen, stippen enz., en het vrouwelijk element, belichaamd in de bison en tekens als ovals, driehoeken enz. Zijn eindconclusie is, dat de grotten systematisch ingedeelde heilighdommen geweest moeten zijn.

Laming gaat vooral uit van het verschil tussen de afbeeldingen, die aan het daglicht blootgesteld zijn en de diep in de grotten aangebrachte schilderijen en graverijen. Ze komt tot conclusie, dat het mannelijke principe werd uitgebeeld door de bison, het vrouwelijk element mogelijk door het paard. Zoals men ziet, een conclusie, volstrekt tegengesteld aan die van Leroi-Gourhan.

Tegenstrijdigheden dus te over. En de vragen blijven: Waarom kwam de prehistorische mens ertoe, te schilderen, te graveren en te beeldhouwen op rotswanden; waarvoor werden de grotten gebruikt; in hoeverre leefde de prehistorische mens in grotten; wat was de functie van de afbeeldingen en waarom werden vrijwel uitsluitend dieren, zelden menselijke figuren en nimmer landschappen afgebeeld?

Tegen de achtergrond van dit netwerk van vragen en tegenstrijdigheden heeft Zandstra zijn roman geconcipeerd. Hij heeft zich ter dege voorbereid, de grotten bezocht, literatuur bestudeerd. Hij heeft willen weergeven, dat de prehistorische mens „anders én eender” was. „Mensen zoals wij”, zegt hij in zijn verantwoording en in dit licht valt het te verklaren en te verdedigen, dat mij bij het lezen o.a. het hooglied en . . . Tolkien door het hoofd speelden. Dat „Mensen zoals wij” geeft echter ook de zwakheid van romans als die van Zandstra aan: Wij annexeren a.h.w. de prehistorische mens en vormen hem naar ons beeld en onze gelijkenis . . .

Maar dit is dan weer het goede recht van de romancier en als we de beperkingen, inherent aan het genre „historische roman” (men kan Zandstra's roman het beste karakteriseren als een „prehistorische boerenroman, spelend in het . . . jagerstijdsperk”) accepteren, blijft een boeiende, goedgeschreven roman over van een schrijver die, mede gezien zijn vroegere productie, blijvend geboeid lijkt door het verre verleden en daarin steeds verder doordringt om „het spoor terug” te vinden. Ongetwijfeld zullen vele A.W.N.'ers hem op zijn speurtocht willen blijven volgen.

P.V. Glob. Mummies uit het veen; IJzertijdmensen tweeduizend jaar bewaard. Amsterdam, Strengbols, 1971. 200 blz. Prijs f 25,—.

In dit in bijzonder bevattelijke taal en met grote kennis van zaken geschreven boek vertelt de auteur, directeur van het Nationale Museum te Kopenhagen, het boeiende verhaal van de ontdekking van de „mummies uit het veen”: Veenlijken, die door de inwerking van bodem-

zuren uit de veenmoerassen, vaak uitzonderlijk goed geconserveerd zijn. De man van Tollund, van Grauballe, de vrouw uit het Juthe-veen („koningin Gunhilde”) zijn voor ons, na lezing van dit boek, geen onbekenden meer.

Professor Glob beschrijft de sfeer van het landschap, waarin deze ontdekkingen plaatsvonden, zó beeldend en dichtertlijk alsof hij er zelf bij was. En dat wás hij dan ook meermalen. Hij schetst de reacties van de vinders, het ongeloof van de publieke opinie, die — zoals m.b.t. de man van Grauballe het geval was — niet kon aannemen, dat men te doen had met iemand uit een vér verleden, en niet met „Rooie Christiaan”, een turfsteker, die in 1887 spoorloos was verdwenen . . .; hij schetst tenslotte ook de dichtertlijke onboezemingen, waartoe met name de ontdekking van het lichaam van „koningin Gunhilde” leidde:

Toen:

Toen waart ge gekleed in marter en bont / getooid met kostbare stenen / met diamanten en paarden in Uw haar / maar Uw hart vol kwade gedachten.

Nu:

Nu ligt ge naakt, verschrompeld, vervuild; / Uw hopfd zo kaal als een doodskop / Zwarter nog dan de donkere staak / Die U vasthield in het moeras.

Tot zover het verhalende gedeelte, dat men leest als een roman. De auteur beperkt zich echter niet tot het verhaal van de ontdekkingen; hij poogt tevens de betekenis ervan te duiden, m.a.w. hij toetst het archeologisch gegeven, nl. de veenlijken, aan schriftelijke bronnen, o.m. Julius Caesar en vooral Tacitus, en aan afbeeldingen, o.m. die op de zuil van Marcus Aurelius, op het Keltische invloeden verradende zilveren bekken van Gundestrup, alsook de Zweedse rotstekeningen.

Glob brengt „de mens achter het veenlijk” opnieuw tot leven, tekent hem in zijn afhankelijkheid én zijn beheersing van de hem omringende natuur, maakt ons vertrouwd met het huis waarin hij woonde, met zijn kleding en opschik, zijn gereedschappen . . .

Waarom vond deze mens een gewelddadig einde: door onthoofding, ophanging of wunging? De auteur toont heel overtuigend aan, dat het hier gaat om mensenoffers, gebracht in het kader van de vruchtbaarheidsritus ter ere van de godin Nerthus, Moeder Aarde, door Tacitus in zijn „Germania” beschreven.

Ik kan niet nagaan, wat het aandeel van de wetenschappelijke bewerker van deze Nederlandse uitgave, drs. O. M. Harsema, in het voor ons liggende boek is. Dit aandeel had zich m.i. in ieder geval dienen uit te strekken tot een voor Nederlandse lezers wat overzichtelijker gebruik van de termen „IJzertijd”, „Vroege IJzertijd”, „Romeinse IJzertijd” en „Keltische IJzertijd”. De Nederlandse vertaling voldoet aan redelijke eisen, het boek maakt een zeer verzorgde indruk en de illustraties zijn schitterend. Al met al: Een begerenswaardige uitgave. P.S.

Prof. dr. W. A. van Es. Paddepoel, Excavations of Frustrated Terps, 200 B.C.—250 A.D. (R.O.B.-overdruk 31).

De R.O.B. verblijdde ons met een overdruk uit *Palaeohistoria* 14, 1968, (verschenen in 1971; de overige artikelen worden later besproken), waarin een uitvoerig verslag van de opgravingen die in 1964 werden verricht door het B.A.I., onder leiding van prof. dr. W. A. van Es op het terrein genaamd Paddepoel, ten n.w. van de stad Groningen.

Behalve een artikel van meer dan 100 blz., met achterin vele tekeningen en foto's, wordt deze intensieve studie nog aangevuld door een map met 25 plattegronden en profielen, die in minutieus uitgevoerde werktekeningen het gevondene verduidelijken. De naam „pad”, „pade”, betekent moerassig terrein. Dit lag juist op de grens van het Groningse kleigebied en de zandgronden vlak ten n. van de Hondsrug. Oorspronkelijk werd dit gebied beheerst door het kronkelige riviertje A.

Onder vaak moeilijke omstandigheden — men was al druk bezig met straataanleg voor toekomstige bebouwing — is hier een schat van gegevens verworven over de mens en zijn milieu, gedurende twee eeuwen vóór en ruim twee eeuwen na Chr., die de lezer grote bewondering afdwingt. Dit te meer, waar kleiafzettingen van de na-Romeinse en Middeleeuwse transgressies, de overblijfselen van vroegere terpachtige bewoning vrijwel aan het oog onttrokken. In totaal werden 4 plaatsen onderzocht: Paddepoel I, II en III en tenslotte IV. De eerste drie vallen binnen de genoemde datering, de laatste is vroeg M.E. en $\pm$ 12de eeuw. Aanvankelijk heeft men hier op vlak kleiterrein gewoond; gevonden zijn vele greppels, rivierbochten, landindelingen en de resten van één graanschuurtje. Maar daarna is men begonnen met de aanleg van min of meer vierkante platformen (max. hoogte ca. 1 m), eerst nog door diepe, zoet- of brakwaterhoudende greppels gescheiden. Hierop werden de drieschepige boerderijen gebouwd, met vele bijgebouwen en spiekers.

Het vroegste P. III-huis wordt gedateerd 175 ± 35 B.C., door C 14-onderzoek. Uit de enorme hoeveelheid gevonden aardewerk, in vele types onderverdeeld — met verwijzingen naar Ruinen-Wommels, Wijster, Ezinge, terpvaatwerk, enz. — blijkt dat P. I, II en III gelijktijdig hebben bestaan, al begint P. I iets later. Bijzonder interessant zijn ook de conclusies aan het streepband-aardewerk gewijd. Bij een latere periode van II en III zijn de platformen uitgebreid tot over de dichtgeslibde greppels.

Toevallig bleek, doordat arbeiders met menselijke skeletdelen kwamen aanzetten, dat er ook bij het meer noordelijke P. IV iets aan de hand was. Daar werd door de Groningse universiteit met draglines rustig een terpje afgegraven! Gelukkig kon nog net door prof. van Es en zijn mensen een deel hiervan onderzocht worden. Het bleek een verhoogd kerkhof te zijn, met een combinatie van een crematiegraf en inhumatiegraven (7de—9de eeuw) waarop in later tijd (12de eeuw e.v.) een boerderij was gebouwd. Hiertoe behoorden vondsten van Pingsdorf en kogelpotaardewerk.

Bijzonder interessant zijn de houtvondsten uit P. III en IV, w.o. fragmenten van wagenwielen met spaken en, uit III verscheidene kommen van esdoornhout in nog onvoltooide staat. Metaal is schaars, maar een Romeins email-broche uit P. III (laat II, vroeg III) gaat samen met een geringe hoeveelheid t.s. en terra nigra van tussen 150 en 250 na Chr. Merkwaardig zijn ook de vele fragmenten van ringvormig, zachtgebakken aardewerk, die met doorboorde bodemscherven worden toegeschreven aan zoutwinning. De post-Romeinse transgressie heeft de bewoning gefrustreerd.

Op dit interessante verslag van de opgravingen volgen nog een aantal aanhangsels. Dr. Van Zeist bespreekt de plantengroei: veel zoutplanten, maar daarnaast ook vlas, gerst, tarwe, gierst en misschien haver, benevens planten die op veel betreden of afgegraaide terreinen groeien, zoals de weegbree. Drs. W. A. Casparie onderzocht de gebruikte houtsoorten: vooral eik, daarnaast iep en beuk. Mevrouw dr. W. Groenman-van Waateringe en M. J. Jansma deden het diatomee-onderzoek, waaruit de verschillende overstromingen van het gebied konden worden vastgesteld. Dr. A. T. Clason geeft een overzicht van de dierenbeenderen: hond, paard (veel), varken, schaap, geit, wild zwijn en ree (weinig). De gevonden molenstenen uit Mayen, slijpstenen en maalstenen van graniet en zandsteen, werden bekeken door dr. G. J. Boekschoten. Daarnaast geeft V. N. van Vark een overzicht van de menselijke skeletdelen, waaraan ook een hypothese is toegevoegd over de ouderdom der gestorvenen, over hun sexe en lichaamslengte.

Alles tezamen toont deze voorbeeldige opgraving, hoe het mogelijk is om met betrekkelijk geringe en moeizaam verkregen gegevens, toch een vrij volledig beeld te verkrijgen van het leven en de levensomstandigheden van mensen die hier 2000 jaar (en langer) geleden woonden.

H. J. C.

LITERATUURSIGNALEMENT

Time, Febr. 28, 1972, p. 22-27:

The lost Atlantis.

Sinds enkele jaren worden op het Griekse eiland Santorini (Thera) in de Aegeïsche zee opgravingen verricht onder leiding van prof. Marinatos. Zoals men weet is het huidige eiland Santorini een overblijfsel van een vulkaan, die $\pm$ 1500 voor Chr. in een vernietigende uitbarsting en een daarmee gepaard gaande vloedgolf aan de Minoïsche beschaving op Kreta en omringende eilanden abrupt een einde heeft gemaakt.

De resultaten van de thans plaatsvindende opgravingen tonen aan, dat ook op Santorini zelf destijds een bijzonder rijkontwikkelde cultuur heeft bestaan. Huizenbouw, pottenbakkerskunst en vooral wandschilderingen wijzen op een uitzonderlijk hoog beschavingspeil. Naarmate het onderzoek vordert, neemt het aantal aanwijzingen toe, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden, dat Plato's beschrijving van Atlantis betrekking moet hebben op Santorini.

In *spiegel Historiae* 7, 1972, nr. 3 zijn, onder de titel „Schrift en communicatie” enkele, ook voor de lezerskring van *Westerheem* interessante, artikelen gebundeld.

Genoemd kunnen worden:

A. M. van der Woude. Schrift en cultuur (blz. 130-133);

H. W. Pleket. Schrift en geletterdheid in de Griekse wereld (blz. 134-141);

J. P. Gumbert. Van antieke naar moderne schriftcultuur (blz. 142-149);

H. Voorn. Geschiedenis van het papier (blz. 150-159);

H. van Krimpen. De ontwikkeling van de druktechniek (blz. 160-164);

L. Brummel. De bibliotheken (blz. 165-171).

Spiegel Historiae 7, 1972, nr. 1, blz. 2-9; A. van Doorselaer. Grafplundering in de vroege middeleeuwen.

Het gebruik, een dode rijkelijk van graf-giften te voorzien was in de vroeg-christelijke periode, met name in de merovingische tijd, nog springlevend. Vooral rijke graven

uit 7e eeuwse grafvelden zijn veelvuldig „slachtoffer” geworden van grafroof, hoewel zowel door de overheid als door de kerk er streng tegen werd opgetreden.

De grafrovers wisten, te oordelen naar de door hen gehanteerde methodes, veelal bijzonder goed, wáár de graven lagen, wat er te vinden was en langs welke kant het graf en de kist het beste geopend konden worden. De auteur beschrijft zo'n geplunderd graf te Beerlegem en komt tot de conclusie, dat het doel van de grafroof was: het zwaard. Mogelijk hebben hierbij magische motieven een rol gespeeld. De rover hoopte, de kwalliteiten van de overledene door de roef van het zwaard op zichzelf te kunnen overdragen.

Time, Jan. 17, 1972, p. 44:

Tracking the Scythians.

Russische archeologen hebben bij Ordzhonikidze in het zuiden van de Ukraine voor het eerst in 50 jaar een ongeschonden koningsgraf ontdekt en onderzocht. De rijk gedecoreerde skeletten van een prins, een prinses en een kind maken deel uit van de zeer kostbare grafinventaris.

In „*Trefpunt*”, no. 3, maart 1972 (een uitgave van het ministerie van CRM) wordt, in gesprekken met prof. dr. W. A. van Es, drs. B. H. J. Klok, A. Flonk en H. F. Wijnman, de nodige aandacht besteed aan de jubilerende R.O.B.

In een gesprek — onder de titel: „Vertrouwen hebben in de toekomst” — met prof. Van Es over een kwart eeuw „dieptepunten” bij de R.O.B., wordt de vraag gesteld, of er reden is tevreden te zijn over de ontwikkeling van de Rijksdienst. „Tevreden wel, hoewel er toch nog heel wat verlangens en wensen blijven voor de toekomst”, is het antwoord van prof. Van Es, die een aantal van die verlangens en wensen met name noemt: Meer financiële mogelijkheden om de wet tot bescherming van archeologische monumenten uit te voeren, een betere personeelsvoorziening bij de R.O.B., een betere huisvesting enz. Een tweede belangrijke

vraag: De zin van het archeologisch onderzoek. Antwoord: „Als je weet wie je bent en wat je verleden is, dan begrijp je je plaats in het heden ook veel beter”.

Drs. Klok gaat nader in op het — belangrijke — onderwerp „Monumentenwet en archeologie”, waarbij hij er vooral de nadruk op legt, dat deze wet in een sfeer van overleg dient te worden gehanteerd.

A. Flonk en H. F. Wijnman tenslotte geven, onder de veelbetekenende titels „Scherven brengen Rijksdienst geluk” en „Ik heb altijd gevochten tegen roest” interessante kijkjes in de R.O.B.-restaurantkeuken, een en ander van fraaie illustraties voorzien.

Scientific American 226, 1972, nr. 3, pp.60-72:

B. Kurtén. The cave bear.

De hollenbeer, die gedurende de IJstijd — vn. de Würm-IJstijd — een gedeelte van Europa, nl. een brede strook tussen Pyreneeën en Kaspische zee, bevolkte, trok zich 's winters terug in grotten en holen. In een grot bij Mixnitz in Oostenrijk heeft men de resten van niet minder dan 30.000 individuen aangetroffen. Dit wijst niet zozeer op een „bevolkingsexplosie” gedurende de Würm-IJstijd als wel op de gunstige conserveringsomstandigheden in de grotten. Waarom is de hollenbeer aan het einde van het IJstijdperk in zeer korte tijd uitgestorven? De auteur brengt dit in verband met het beperkte verspreidingsgebied van de species, en meer nog met het zeer beperkte territorium van de indivi-

duële exemplaren. Dit leidde tot zeer veel en zeer uiteenlopende locale ontwikkelingen. Als gevolg hiervan bleek de hollenbeer slecht bestand tegen de vrij ingrijpende klimatologische en de daarmee samenhangende oecologische veranderingen tegen het einde van de laatste IJstijd. Ook de laat-Paleolithische mens kan een — waarschijnlijk geringe — bijdrage hebben geleverd aan het vrij plotse-linge verdwijnen van de hollenbeer.

In *National Geographic* 141, 1972, no. 3 March, zijn enkele bijdragen over het leven op de toendra — nu en in een ver verleden — bijeengebracht, voorzien van schitterende illustraties, o.m. in een afzonderlijk supplement.

Paul A. Zahl geeft onder de titel: „Portrait of a fierce and fragile land” (p. 302-314) een boeiend beeld van het leven van plant en dier op de toendra van Alaska; hij waarschuwt tegen de oliewinning, die steeds grotere vormen gaat aannemen en een gevaar gaat vormen voor het voortbestaan van flora en fauna van de toendra. Schitterende kleurenfoto's geven van deze flora en fauna een beeld.

Russell D. Guthrie beschrijft de dieren, die gedurende de IJstijden Alaska bevolkten in een artikel, getiteld: *Recreating a vanished world* (p. 294-301); dit artikel dient tevens als toelichting op een supplement, getiteld: *Alaska's ice age mammals*, waarin de schilder Jay H. Matternes deze dieren en hun omgeving a.h.w. opnieuw tot leven brengt.

Voor al uw periodieken naar

N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Vacature;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Prof. dr. H. Brunsting, Kanaalweg 39, Leiden, tel. 01710 - 30210;
Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. J. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Kneppelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230-12153,
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem, 023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: Mevr. F. C. Visser-Tilders, Schoolstraat 15, Amsterdam-O.W.; 020 - 164872;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, 070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingen)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam, 010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam a.o.)*: Mevr. T. E. Henkes- Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam; 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 13, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: F. A. Groen, Van Heemskerklaan 41, Doorn, 03430 - 3930;
15. *Zuidwest-Veluwezoon, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Hengstdalseweg 16, Nijmegen;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoon*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepenveen, 05709 - 641.

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofredacteur: P. Stuurman

Redacteurs: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Vacature

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

Inhoud:

Laat uw vondsten zélf aan het woord	pag. 97
A. J. Janssen en W. N. Tuyn. Bewoningsresten uit de Brons- tijd en de Romeinse tijd op de Pas te Wijchen (met 6 foto's en 6 tekn)	pag. 98
Rectificaties Westerheem XXI, no. 2	pag. 116
P. Vons. De Romeinen in Velsen (met 1 foto en 2 tekn) . .	pag. 117
R. J. Ooyevaar. Eiteren bij IJsselstein (met 2 kaarten) . .	pag. 120
Tentoonstellingsnieuws	pag. 125
Bewogen in beweging: De A.W.N vergaderde in Middelburg (met 3 foto's)	pag. 126
H. J. Calkoen Een netverzwaring uit Pernis (met 1 tek.) . .	pag. 130
Verstelbare tekenmal (met 1 tek.)	pag. 131
Literatuurbespreking	pag. 132
Literatuursignalement	pag. 135
Nieuws uit de werkgroepen — De werkgroepen in het nieuws	pag. 140

Aan deze aflevering werkten o.m. mede:

R. van Beek, Beekstraat 19, Hattem;

J. van den Berg, Arnelaan 27, Middelburg;

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen;

A. J. Janssen, Piet Heinstraat 5, Druten;

R. J. Ooyevaar, Prinses Margrieteplein 12, IJsselstein;

P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag;

W. N. Tuyn, Willem Degenstraat 26, Nijmegen;

Drs. G. J. Verwers, Schout van Eijklaan 39, Leidschendam.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 3, juni 1972

LAAT UW VONDSTEN ZELF AAN HET WOORD

Marinus Schroevers, de auteur van het boekje „Het oudste Frankrijk”, waaraan elders in deze aflevering van „Westerheem” de nodige aandacht besteed wordt, brengt, tijdens zijn verblijf in de landstreek tussen Dordogne en Vézère, een bezoek aan „La Maison Forte de Reignac”, halverwege Les Eyzies en Montignac. Daar vindt men, behalve prehistorische vondsten, in scene gezette reconstructies van het leven van de oermens: Een man in gevecht met een beer; een vrouw, met een kind op haar arm, kijkt op de achtergrond angstig toe. Schroevers twijfelt aan de waarde van dergelijke ensceneringen. „De man, die dit alles vervaardigd heeft projecteerde eerder zichzelf terug naar de eerste ochtend, dan dat hij meeluisterde naar de eerste woorden en de winsten terugbracht naar vandaag, om aldus in zichzelf te stijgen”.

Nu een ander citaat, een verkorte weergave van een stelling, behorend bij het proefschrift van drs. C. H. J. de Geus, getiteld „De stammen van Israël”: „De wetenschappelijke discussie over de archeologie . . . dreigt steeds meer een besloten gesprek te worden van die archeologen, die elkanders ongepubliceerde materiaal kennen”.

Welke conclusies kunnen we uit deze twee citaten trekken? In de eerste plaats, dat we in onze publikaties onze vondsten zelf het woord moeten laten doen en niet moeten pogen, onze eigen meningen m.b.t. die vondsten op de voorgrond te plaatsen; „archeologie van het jaar nul” bedrijven blijft een aantrekkelijke, maar hachelijke zaak. In de tweede plaats, dát we inderdaad onze vondsten aan het woord laten, niet in een besloten gesprek, maar in kernachtige bijdragen in „Westerheem”, ons aller tijdschrift, úw tijdschrift, úw spreekbuis!

P.S.

BEWONINGSRESTEN UIT DE BRONSTIJD EN DE ROMEINSE TIJD OP DE PAS TE WIJCHEN

A. J. Janssen en W. N. Tuyn *

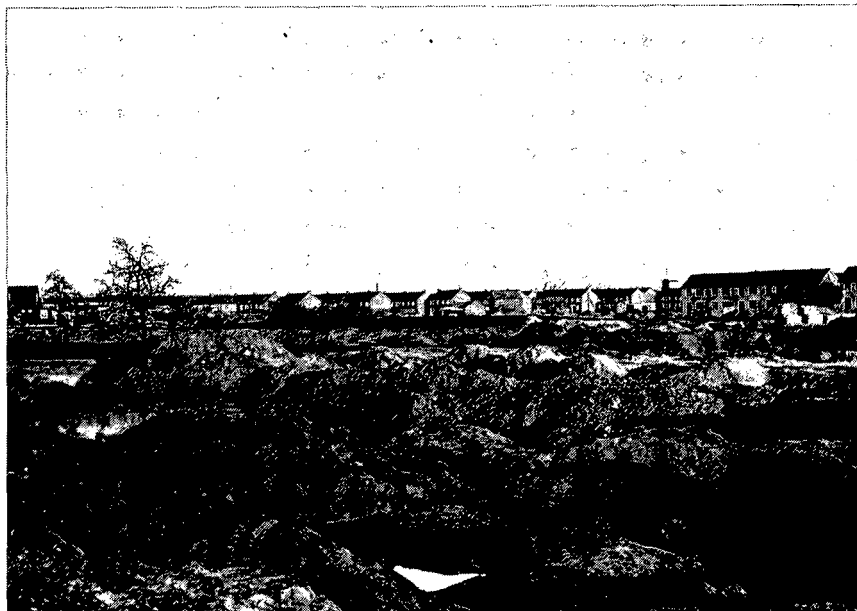

fig. 1: Panorama van „de Pas” tijdens de grondwerkzaamheden in april 1971.

Inleiding:

Er zijn in ons land een aantal plaatsen die door hun gunstige ligging vrijwel ononderbroken vanaf de vroegste tijden tot nu toe als woonplaats voor mens en dier hebben gediend. Een voorbeeld daarvan is het buurtschap de Pas onder Wijchen. Het tegenwoordig sterk stijgende inwoneraantal van de gemeente Wijchen maakt het noodzakelijk dat op de Pas een moderne woonwijk zal moeten verrijzen. Voor het bouwrijp maken van dit terrein moeten enorme hoeveelheden zand verplaatst worden. Fig. 1 laat zien hoe het terrein er tijdens deze werkzaamheden uit zag. Talrijke woonsporen zijn tijdens de egalisatie en andere grondwerkzaamheden voor de dag gekomen. In wezen is er op dit gebied geen plaats aanwijsbaar waar mensen uit prehistorische tijden geen sporen hebben achtergelaten. De Pas moet in die tijden vrij intensief bewoond zijn geweest. De vele urnen, in de twintiger jaren door wijlen F. Bloemen in de omgeving van Wijchen opgegraven, mogen dit nog eens onderstrepen.

* Voorzover niet anders vermeld: Tekeningen en foto's van de schrijvers.

Topografie:

De Pas ligt op een langgerekte strook van stuifduinen die als een wig in het rivierklei-gebied van het Land van Maas en Waal steekt. In het oosten sluiten deze stuifzandgronden aan bij de stuwwal bij Nijmegen en de hoge zandgronden van Noord-Limburg. In het westen wordt deze strook smaller om uiteindelijk over te gaan in meer afzonderlijk gelegen zandopduikingen te midden van het komklei-gebied. De eigenlijke vorming van dit landschap heeft plaats gevonden gedurende het einde van de laatste ijstijd en het begin van het Holoceen (Pons 1957). In het laatglaciaal begonnen de rivieren Rijn en Maas t.g.v. het regelmatig worden van hun waterafvoer en de afname van het puintransport vrij diepe dalen in te snijden in de vlakte waarin zij, ten zuiden en westen van de Nijmeegse heuvels, stroomden. De Rijn concentreerde zich van nu af, noordwaarts om de Nijmeegse heuvels heen, in de Betuwe; de Maas sneed zich ongeveer ter plaatse van zijn huidige loop in. Uit het toen ontstane gedeelte van het Maasdal tussen Mook en Appeltern waaiden 's winters, als de brede rivierbedding droog lag, grote massa's stuifzand over verlaten delen van de riviervlakte bij Heumen, Alverna, Wijchen en Bergharen. Daar er nog niet veel plantengroei was, vormde dit stuifzand aanvankelijk nog weinig reliëf. Toen de ijstijd eenmaal afgelopen was en zich op vele plaatsen bosjes en andere plantengezelschappen begonnen te vormen, heeft het stuifzand nog éénmaal massaal gestoven, met name in het warme maar vrij droge Boreaal (7500—5500 jaar voor Chr.). De aanwezigheid van de bosjes, die op vele plaatsen het zand opvingen, leidde nu tot het ontstaan van een duidelijk stuifzand-reliëf: duintoppen en duinpannen. De hoogste duintoppen reiken tot bijna 20 m + N.A.P. (de omgeving van het duincomplex ligt op 7 à 8 m + N.A.P.).

Vanaf het Atlanticum (5500—3000 voor Chr.) beginnen verschillende duinpannen vochtig te worden en geleidelijk worden daarna verschillende van deze laagten tot vennen. Van tijd tot tijd vond er echter nog steeds locale stuiving plaats, waardoor kleinere vennen overstoven konden raken, zodat ze als waterplassen uit het landschap verdwenen. Tijdens de recente grondwerkzaamheden zijn op diverse plaatsen min of meer diep ondergestoven veenlagen voor de dag gekomen. Vanaf het Atlanticum ook begon in de omgeving van het stuifzandcomplex de afzetting van rivierklei door de Rijn en de Maas.

In het Subboreaal (3000—700 voor Chr.) vormden zich op verschillende plaatsen op deze kleivlakte uitgestrekte moerassen. Pons (1957, p. 41) zegt dan ook: „Het rivierklei-gebied moet in die tijd dan ook een betrekkelijk slecht bewoonbaar, moerassig gebied geweest zijn”. Het is duidelijk dat men hier sporen van bewoning uit het Neolithicum en de Bronstijd in hoofdzaak op de hogere stuifzandgronden zal aantreffen. Dat er echter ook bewoning mogelijk was op de lager gelegen delen in het rivierklei-gebied wordt wel bewezen door de recent ontdekte sporen van een

Bronstijd nederzetting op een oude stroomrug bij Ewijk (R. S. Hulst, 1970). Pas aan het einde van het Subboreaale en in het voorromeins Subatlanticum hadden belangrijke oeverwalvormingen langs Rijn, Waal en Maas plaats. Op deze stroomruggen ontstonden even vóór en tijdens de Romeinse periode talrijke nederzettingen. Toch bleven ook in deze tijden de hogere zandgronden als woonplaats zeer in trek.

De vindplaats:

De situatieschets fig. 2 geeft een overzicht van de belangrijkste vindplaatsen die op de Pas zijn aangetroffen. In volgorde van ouderdom:

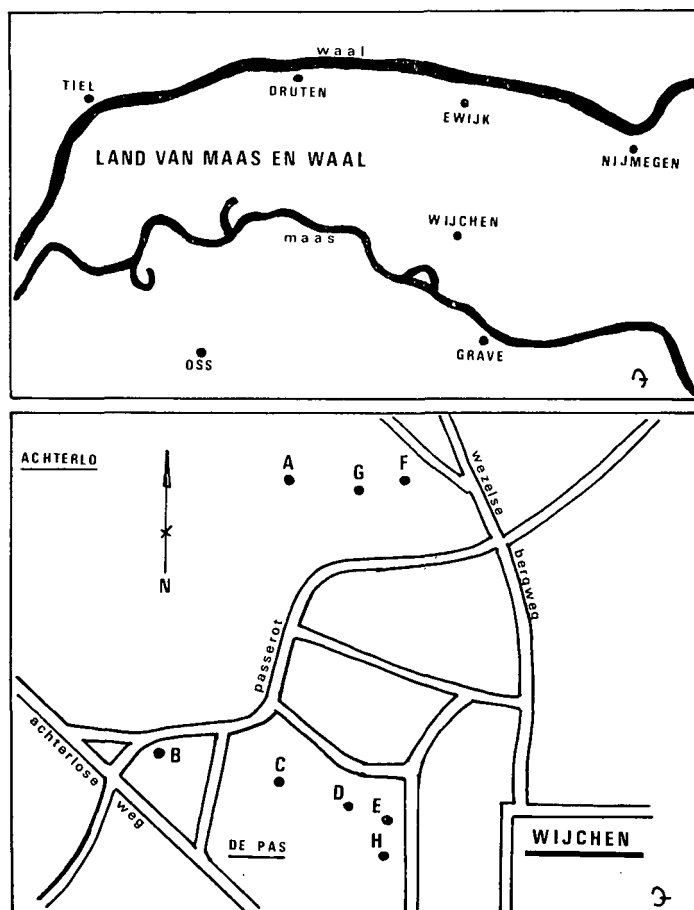

fig. 2: Ligging en situatieschets met de belangrijkste vindplaatsen op „de Pas“.

- A Concentratie van mesolithische artefakten.
- B Nederzettingsresten uit Bronstijd en Romeinse tijd.
- C, D en E Nederzettingsresten uit de vroeg- La Tène tijd.
- F Bewoningsresten uit de Fries-Bataafse periode.
- G en H Resten van bewoning uit de Karolingische tijd en de late middeleeuwen.

Dit artikel zal uitsluitend vindplaats B behandelen. Van de overige vindplaatsen hoopt de werkgroep Nijmegen e.o. binnen afzienbare tijd eveneens verslag te doen.

Vindplaats B ligt op de zuidelijke helling van een langgerekte rug van stuifduinen. Het gebied is tot voor kort als bouwland in gebruik geweest.

V o n d s t o m s t a n d i g h e d e n :

Toen door enige leden van de werkgroep Nijmegen e.o. in november 1970 een onderzoek op deze plaats werd ingesteld was dit gedeelte van de Pas reeds goeddeels afgegraven. Op een enkele plaats was de bovengrond nog aanwezig zodat een bodemprofiel gefotografeerd en opgemeten kon worden. Onder een 30 cm dikke bouwvoor bleek een ca. 25 cm dikke laag van grijs/bruin zand voor te komen waarin enkele Romeinse scherven werden gevonden. Tussen 55 en 60 cm beneden het maaiveld werd een donkerbruine cultuurlaag aangetroffen waarin talloze aardewerkfragmenten uit de Romeinse tijd en enkele brokstukken van aardewerk uit de Bronstijd. Blijkbaar heeft er hier in de periode tussen de Bronstijd en de Romeinse tijd geen zandverstuiving van enige omvang plaats gehad. Bovendien moet de bovengrond in de Romeinse tijd sterk omgewoeld zijn waardoor resten uit de Bronstijd en de Romeinse tijd in één cultuurlaag terecht zijn gekomen. Resten van de Bronstijd nederzetting bleken ongestoord voor te komen in een viertal afvalkuilen. Deze afvalputten met een gemiddelde doorsnede van ca. 1 meter waren kenbaar aan een donkerrood/bruine kleur van het zand waarin talrijke houtskooldeeltjes voorkwamen. Deze putjes waren vanuit de genoemde cultuurlaag tot een diepte van 30 tot 50 cm in het gele zand uitgegraven. In de vulling werden een aantal Bronstijd aardewerkfragmenten aangetroffen alsook vuursteenafslagen, enkele bewerkte stukken silex, brokken zandsteen en talrijke, deels stukgeslagen, kiezelstenen.

Helaas was dit terreingedeelte reeds zo sterk vergraven dat zelfs het blootleggen van een klein gedeelte van deze woonplaats niet meer mogelijk was. Het vernietigende werk van de dragline maakte het ons niet mogelijk de bodemsporen over een grotere afstand te volgen. Het is echter niet uitgesloten dat een gedeelte van de Bronstijd nederzetting nog aanwezig is in de tuin van het perceel hoek Passerot/Achterloseweg. Het sterk incidentele karakter van het onderzoek dwingt ons, aan de hand van de vondsten te trachten een beeld te vormen van de

bewoning resp. bewoningsfasen zoals deze hier in de Bronstijd en de Romeinse tijd moeten zijn geweest.

Het Bronstijd aardewerk:

De hier aangetroffen aardewerkresten uit de Bronstijd bestaan uit scherven van potbekerachtig aardewerk en fragmenten van Hilversum/Drakestein (of kortweg HVS/DKS) aardewerk, zo genoemd naar die plaatsen in ons land waar voor het eerst dergelijk aardewerk werd gevonden. In stratigrafisch opzicht wees niets er op dat we hier met twee afzonderlijke culturen, te weten de (laat-)neolithische beker-cultuur en de HVS cultuur uit de Bronstijd, te maken zouden hebben. Beide soorten aardewerk werden door elkaar in de afvalkuilen aangetroffen.

Potbekers zijn grote vrij dunwandige potten met een typische versiering van rijen nagelindrukken, lijnen en knobbels. Deze versiering is vrijwel altijd in zônes verdeeld en strekt zich over het hele oppervlak van de pot uit. Het baksel heeft een typisch lichte kwartsverschraling. Dit potbekeraardewerk vertoont veel verwantschap met het klokbekeraardewerk; in het bijzonder met het Veluwe type (Lehmann, 1965, p. 27). Uit de potbeker zou zich in de vroege Bronstijd het z.g. wikkeldraadaardewerk hebben ontwikkeld. Ook te Monster zijn aanwijzingen gevonden dat klokbekers, potbekers en Hilversumaardewerk in één cultuurlaag voorkomen (Stuurman, 1965, p. 71). Bovendien doet de versiering op de Hilversumurnen uit Vorstenbosch en Wijchen met nagelindrukken toch wel sterk aan potbekers denken (Smith, 1961, p. 113), en vormt zij mede een aanwijzing dat (late) potbekers, wikkeldraadaardewerk en Hilversumurnen in dezelfde tijd te plaatsen zouden zijn. Dat het z.g. wikkeldraadaardewerk, een keramiek soort die zo kenmerkend is voor de vroege Bronstijd fase, hier op de Pas in het geheel niet voorkomt is wel opmerkelijk. Wel werden enige kleine fragmentjes met z.g. pseudo-wikkeldraadversiering gevonden.

Hilversum urnen zijn grote vrij dikwandige potten vol krimpscheuren en met grove stukken kwarts verschraald. De HVS cultuur is hier waarschijnlijk gebracht door immigranten van de Wessex-cultuur. Deze lieden verlieten het door zijn tinerts rijk geworden Brittannië om zich via Noord-Frankrijk en België op de hoge zandgronden van ons land een nieuw bestaan op te bouwen. Waarschijnlijk zijn deze immigranten bronshandelaren geweest die hier samen met het brons hun aardewerk-vormen brachten. De dubbelkonische vorm van deze potten is uitgesproken Engels (Glasbergen, 1969, p. 18 e.v.). Dit Hilversumaardewerk devolueerde in ons land tot een meer emmerachtige vorm: de Drakestein fase. Ook de versiering bestaat dan nog slechts uit enkele vingertopindrukken onder de rand; later is er in het geheel geen versiering meer: de Laren fase. Bij de vroege HVS-vormen bestaat de versiering uit touwindrukken die in vele patronen van ruiten, driehoeken, lijnen

en lussen kunnen zijn aangebracht op de buitenwand van de pot tussen rand en stafband, die op de schouder van de pot is uitgeknepen. Ook deze rand en stafband vertonen vaak versieringsvormen zoals vingertopindrukken en touwlijnversiering.

Het potbekerachtige aardewerk :

Van deze keramieksoort werd een 20 tal scherven gevonden. In fig. 3 zijn een paar profielen afgebeeld; in fig. 4 de meest karakteristieke fragmenten. De overeenkomstige stukken hebben dezelfde nummering.

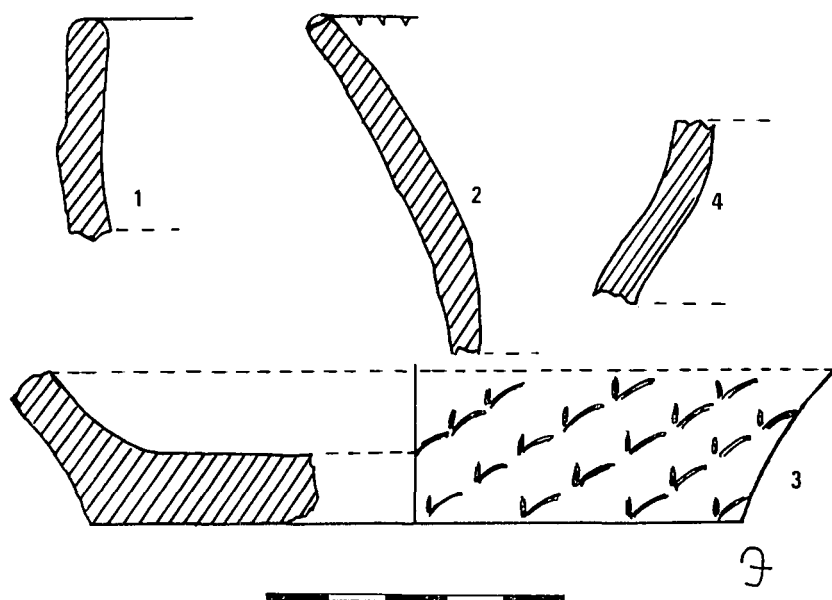

fig. 3: Potbekerachtig aardewerk.

- 1 Randfragment van dunwandige beker met cilindrische hals (hals-potbeker?) met versiering van nagelindrukken; de rand is afgerond. Rand diameter ca. 26 cm. Lichtbruin baksel verschaald met aardewerkgruis en fijne kiezel.
- 2 Randfragment van dunwandige beker met naar buiten uitstaande rand (trompet-potbeker?). De rand is versierd met op korte afstand van elkaar geplaatste kleine indrukjes. Het oppervlak van de hals is glad gepolijst. Randdiameter ca. 23 cm. Bruin tot donkergrijs aardewerk verschaald met aardewerk- en kiezelgruis.
- 3 Wand/bodemfragment van beker versierd met schuin gerichte rijen van nagelindrukken.
- 4 Schouderfragment van dunwandige beker van bruin tot donkergrijs aardewerk gemagerd met aardewerkgruis en fijne kiezel. Het oppervlak van deze beker is onversierd. Diameter van de schouder ca. 24 cm.
- 5—10 De overige scherven zijn wandfragmenten versierd met nagelindrukken. Deze scherven zijn te klein om met zekerheid hun oorspronkelijke vorm te kunnen herkennen.

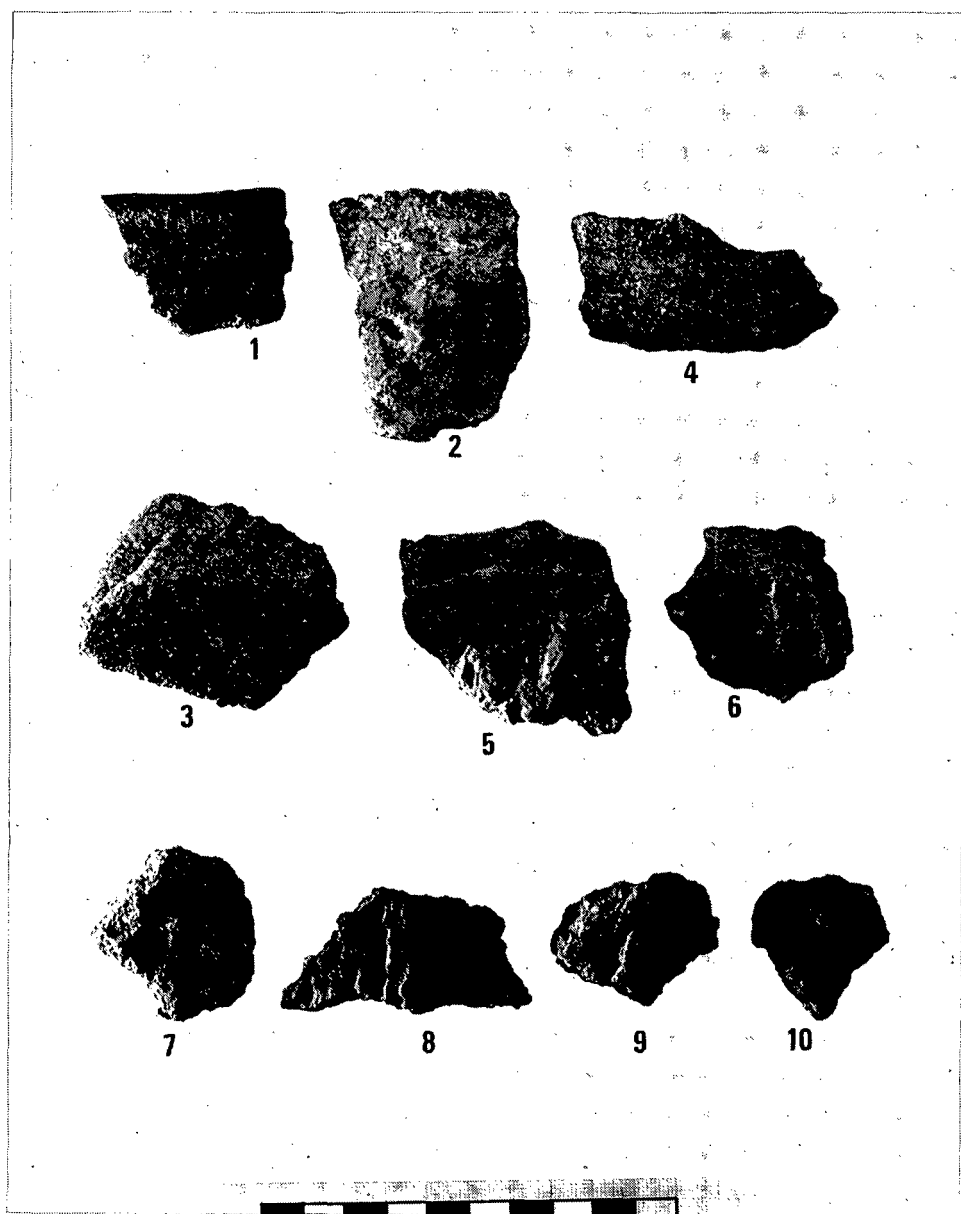

fig. 4: Potbekerachtig aardewerk.

Het Hilversumaardewerk:

Van deze grovere aardewerksoort zijn ca. 200 fragmenten gevonden. Hieronder is een aantal randfragmenten waaraan de oorspronkelijke potvorm nog duidelijk herkend kon worden. Afgezien van versiering, randvormen en stafbandtypen kunnen we hier vier gidsvormen onderscheiden die in fig. 5 zijn aangegeven: A en B

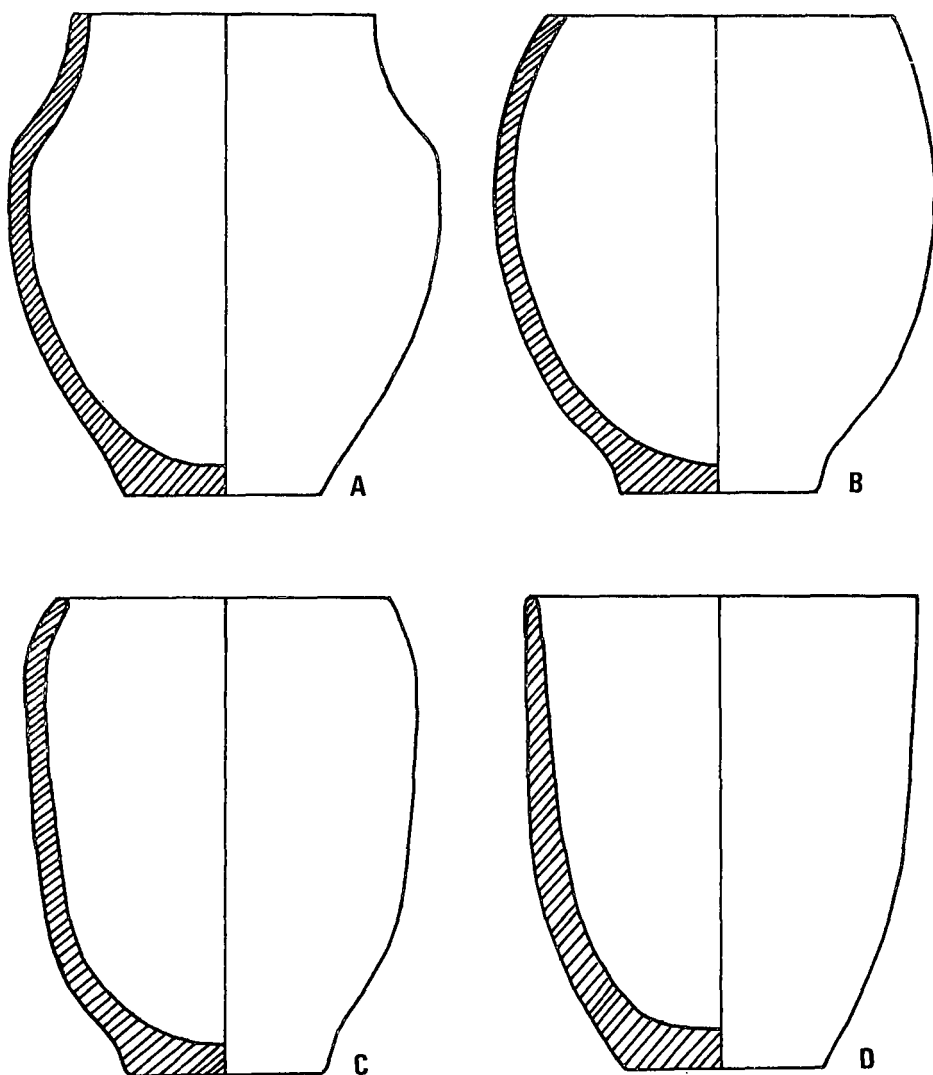

fig. 5: Gidsvormen HVS/DKS-keramiek.

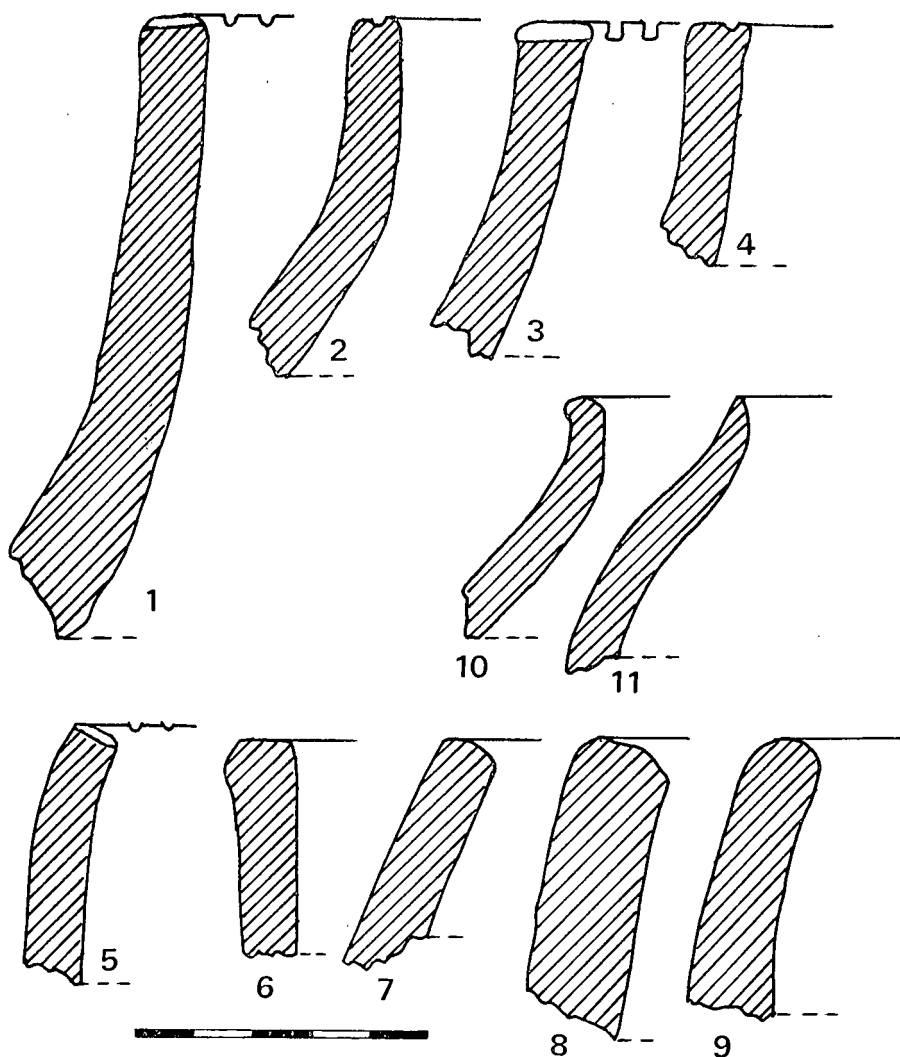

fig. 6: HVS/DKS aardewerk.

zijn de vroege vormen van de Hilversumfase. Gelijkvormige typen zijn ons uit Engeland bekend waar ze Wessex Biconical Urns worden genoemd (cf. Smith, 1961, p. 98 e.v.). C en D zijn de latere gedevalueerde vormen die resp. de Drakenstein fase en de Laren fase van de Bronstijd representeren. Van de genoemde randfragmenten zijn in fig 6 de profielen afgebeeld; fig. 7 toont de meest karakteristieke scherven. Ook hier hebben de overeenkomstige stukken dezelfde nummering.

- 1 Groot randfragment van grote dubbelkonische pot van vorm A. Rood/bruin aardewerk gemagerd met kwartsgruis. Dwars op de rand (radiaal) zijn op korte afstand van elkaar vele touwindrukken aangebracht. De kraag is versierd met op regelmatige afstand van elkaar geplaatste reeksen van 4 rijen touwindrukken. Randdiameter ca. 28 cm.
- 2 Randfragment van grote dubbelkonische pot van vorm A. Lichtbruin aardewerk gemagerd met kwartsgruis. Op de rand is een touwindruk evenwijdig aan de rand aangebracht. De kraag is versierd met 5 horizontaal rondlopende touwindrukken, waarover een zig-zag lijn van dezelfde versieringswijze is aangebracht. Randdiameter ca. 20 cm.
- 3 Randfragment van grote dubbelkonische pot van vorm A. Lichtbruin aardewerk gemagerd met grove kwartsgruis. De kraag is onversierd. Op de vlakke rand zijn m.b.v. een stukje hout of been dicht naast elkaar indrukken aangebracht. Randdiameter ca. 21 cm.
- 4 Randfragment van grote dubbelkonische pot van vorm A. Donkergrijs/bruin aardewerk gemagerd met kwartsgruis. Op de vlakke rand is een touwindruk evenwijdig met de rand aangebracht. De kraag is versierd met een vertikaal geplaatste reeks van tenminste 4 touwindrukken. Randdiameter ca. 19 cm.
- 5 Randfragment van tonvormige pot; vorm B. Rood/bruin aardewerk verschaald met aardewerk- en kwartsgruis. Dwars op de vlakke rand zijn vele touwindrukken aangebracht. De kraag is versierd met een vertikaal geplaatste reeks van tenminste 4 touwindrukken. Randdiameter ca. 18 cm.
- 6 Randfragment van onversierde emmerachtige pot; vorm verwant aan C. De rand is vlak en naar buiten een weinig verdikt. Bruin aardewerk.
- 7 Randfragment van grote onversierde pot van vorm C. De rand is iets afgerond. Bruin aardewerk met kwartsverschaling.
- 8 Randfragment van grote onversierde emmervormige pot van vorm C of D. Grof lichtbruin en zeer broos baksel verschaald met kwartsgruis en zand. De rand is afgerond.
- 9 Randfragment van grote onversierde emmervormige pot; vorm C. Lichtbruin aardewerk gemagerd met grof kwartsgruis. De rand is afgerond en wat golvend. Randdiameter ca. 25 cm.
- 10 Randfragment van dunwandig potje met vernauwde hals en naar buiten gebogen iets verdikte rand. Randdiameter ca. 15 cm. Rood/bruin op de breuk grijs aardewerk verschaald met kwartsgruis.
- 11 Randfragment van dunwandig potje met vernauwde hals en vrij spits afgewerkte rand. Randdiameter ca. 12 cm. Rood/bruin aardewerk gemagerd met grove kiezelgruis.
- 12 Wandfragment van grote pot met deel van een uitgeknepen stafband, waarop bij wijze van versiering vingertopindrukken zijn aangebracht.
- 13 Randfragmentje van grote pot met sterk afgeschuinde rand.

Drie opmerkelijke fragmenten Bronstijd-aardewerk zijn in fig. 8 afgebeeld.

- 14 Wandfragment van grote dikwandige (10 mm) pot met een grootste diameter van ca. 30 cm, waarop een deel van een onversierde stafband is te zien. Onder deze stafband twee kommavormige indrukjes, mogelijk aangebracht door een (vogel-?)botje in de nog natte klei te drukken. Opmerkelijk zijn de gaatjes in de wand op ca. 15 mm boven de stafband. Dergelijke gaatjes doen sterk aan potbikers denken waarin deze veelvuldig voorkomen. Lichtbruin, op de breuk donkergrijs aardewerk gemagerd met kwartsgruis.
- 15 Klein wandfragmentje van pot met (pseudo-?) wikkeldraadstempelversiering. Lichtbruin aardewerk gemagerd met aardewerk- en kwartsgruis.

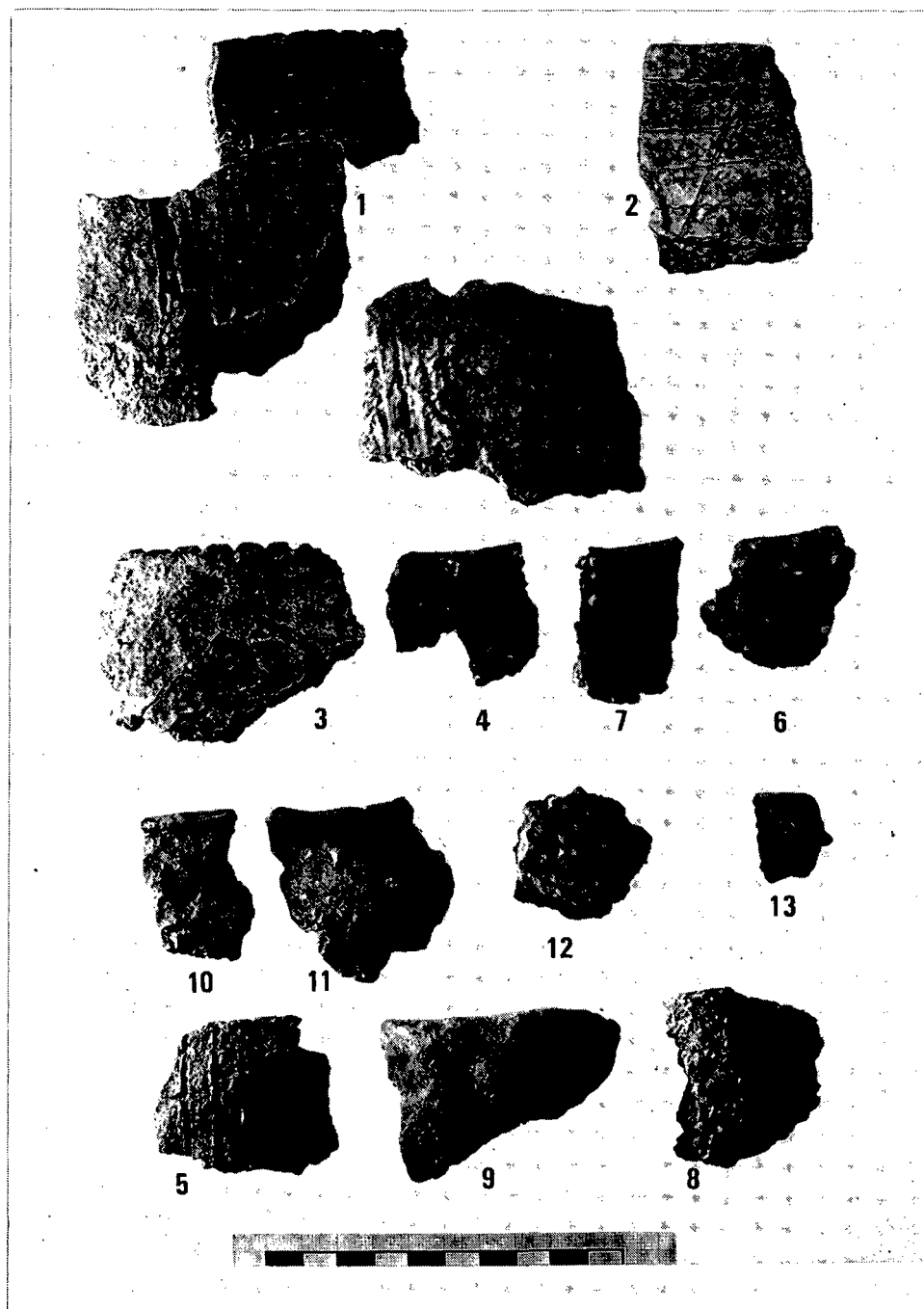

fig. 7: HVS/DKS aardewerk.

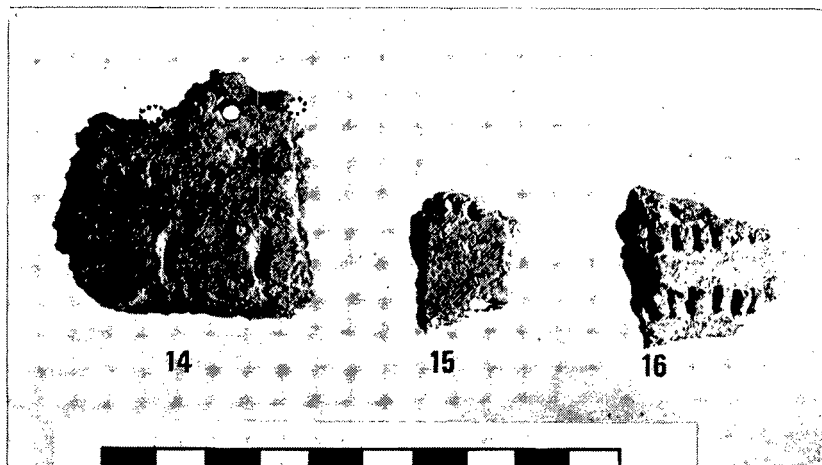

fig. 8: Bronstijd-aardewerk.

- 16 Wandfragment van betrekkelijk dunwandige pot (wanddikte ca. 0,9 cm) met horizontaal lopende rijen van nogal diep ingestoken spatelindrukken; z.g. pseudo-wikkeldraadstempelversiering. Lichtbruin aardewerk gemagerd met kwartsgruis.

Vuursteen artefacten en andere bewerkte natuursteen:

Tussen de talrijke vuursteenafslagen die hier gevonden werden komen ook enige bewerkte stukken voor welke in fig. 9 zijn afgebeeld.

- 1 Afslag van donkergrijze opaque vuursteen als mesje gebruikt. De scherpe zijden vertonen gebruiksretouche.
- 2 Kling van bruine vuursteen met twee encoches in alternerende retouche uitgevoerd. Mogelijk een ruimer of pijlschrabber (mesolithisch?).
- 3 Bladspits van lichtgrijze vlekke vuursteen. Bronstijd.
- 4 Pijlspits met brede doorn en weerhaken van lichtgrijze vuursteen. Zorgvuldig geretoucheerd oppervlak, gedrongen vorm. Laat-neolithisch of vroege Bronstijd.
- 5 Kleine knoepschrabber van donkergrijze vuursteen, vervaardigd uit een rolsteentje.
- 6 Dunne schrabber van lichtgrijze vuursteen met zeer fijne retouche.
- 7 Dubbel-schrabber van lichtbruine vuursteen.
- 8 Schrabber van lichtbruine vuursteen.

Alle hier beschreven schrabbers kunnen zowel in het Neolithicum als in de Bronstijd geplaatst worden.

- 9 Plat stukje kwartsiet waarbij men aan een zijde heeft getracht er een gaatje in te boren. Bovendien vertoont het stuk aan deze zijde nog slijpsporen. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een half voltooid sieraad of amulet.

Voorts werden nog twee fragmenten van zandstenen wrijf- of maalstenen gevonden.

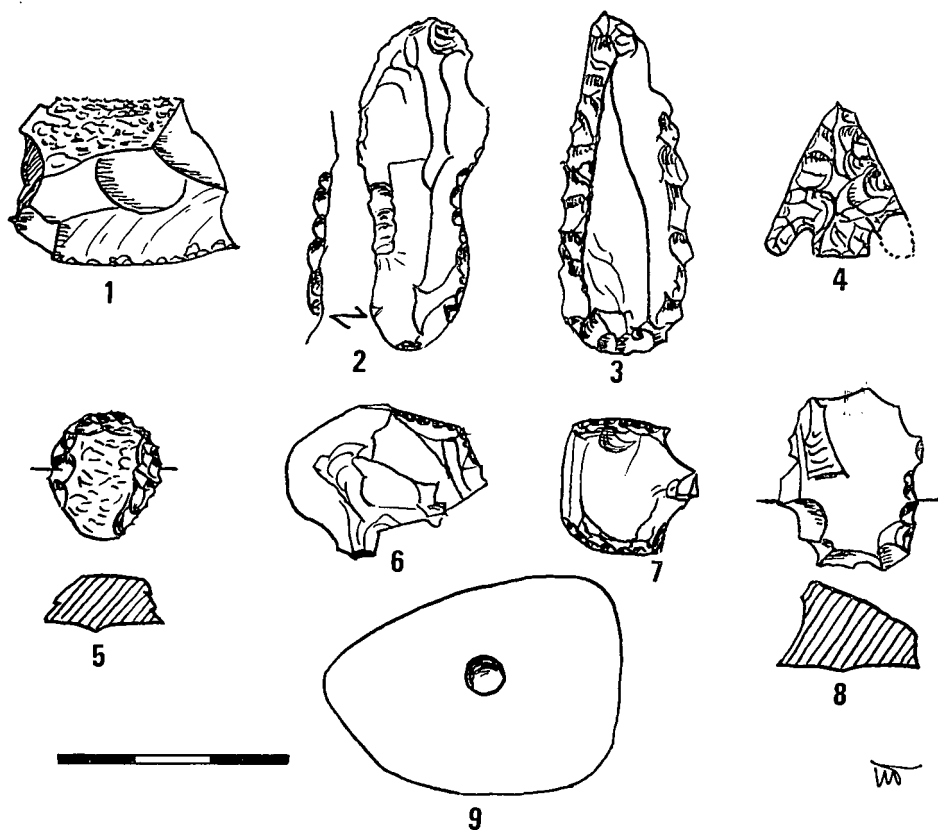

fig. 9: Bewerkte vuursteen.

Middelen van bestaan in de Bronstijd:

In het betrekkelijk zure karakter van deze stuifzandgronden zijn helaas geen organische materialen zoals been of hout bewaard gebleven zodat we in dit opzicht niets naders te weten kunnen komen over het leefmilieu van deze Bronstijdlieden. Door een gelukkig toeval weten we echter toch iets van hun middelen van bestaan. Eind 1968 werd bij een zandafgraving ca. 300 meter oostelijk van de hier besproken vindplaats een veentje in het stuifzand ontdekt (Tuyn en Teunissen 1969, p. 25 e.v.). Aanvankelijk werd gemeend, dat dit veen uit de IJzertijd zou stammen, aangezien zich in de laag scherven uit deze periode bevonden. Het daarna uitgevoerde C-14 onderzoek maakte echter uit, dat het veen in de Bronstijd werd

gevormd. In de IJzertijd moet het desbetreffende veen al een modderpoel zijn geweest, waarin men aardewerkafval wierp, dat door eigen gewicht of door intrappen door vee in de diepere veenlagen terecht kwam. Het veen is, zoals gezegd, echter ouder en de resultaten van de stuifmeelanalyse blijken op de Bronstijd betrekking te hebben; zij leveren gegevens voor een reconstructie van het leefmilieu van de naburige Bronstijdnederzetting.

De onderste pollenhoudende laag, waarvan het C-14 onderzoek een datering van 1530 jaar voor Chr. aanwees (GrN-5482), laat zien dat het omringende stuifzandgebied bedekt is met een gemengd bos van berken en eiken. Hierin komen open plekken voor met gras, onkruid en heide; een duidelijke aanwijzing voor menselijk ingrijpen in de bosgroei. Stuifmeelkorrels van granen komen aanvankelijk nog niet voor, maar ze verschijnen spoedig. In hoger gelegen lagen treden steeds meer stuifmeelkorrels van granen (gerst en primitieve tarwesoornten) op; tijdelijk is er ook meer heide en zijn de kruiden van de open bosplekken (weegbree, zuring e.d.) talrijker. De landbouw heeft dus een belangrijke plaats in het leven van deze Bronstijdmensen ingenomen. Een veenmonster uit deze niveau's bleek volgens het C-14 onderzoek een ouderdom te bezitten van 1160 jaar voor Chr. (GrN-5481).

Overigens zijn van enige recent ontdekte veenlagen in de nabijheid van de hier besproken vindplaats eveneens monsters genomen welke door dr. D. Teunissen pollen-analytisch worden onderzocht. Mogelijk levert het resultaat van dit onderzoek nog nadere gegevens m.b.t. deze Bronstijdnederzetting.

De nederzetting uit de Romeinse tijd:

Van de nederzetting uit de Romeinse tijd konden om de reeds eerder genoemde redenen ook geen bodemsporen gevolgd worden, zodat we ook hier naar de juiste aard van deze nederzetting moeten gissen.

De vondst van talrijke fragmenten van dakpannen, zowel tegulae als imbrices, het ontbreken van resten van fundamenteen en verder de afwezigheid van bouwpuin zoals tufsteen, tegels etc. doen vermoeden dat we hier te maken hebben met de overblijfselen van een of meerdere houten gebouw(en) met de typische Romeinse dakbedekking. Ook het grote aantal ijzeren spijkers dat hier voor de dag kwam wijst in die richting. Onder deze dakpanfragmenten komen twee brokstukken voor (waarschijnlijk van tegulae) met een deel van een stempel. Op een groot fragment was nog leesbaar VEX·B [---, welke door prof. J. E. Bogaers werd gelezen als VEXILLATIO BRITANNICA. Het stempel op het andere kleine brokstukje dakpan is zó fragmentarisch dat het niet meer leesbaar is :---] XS·X [---. Wel is zeker dat het niet hetzelfde opschrift draagt als het eerste fragment. Voor de datering van deze nederzetting zijn we verder geheel op de aardewerkvondsten aangewezen.

Het inheemse aardewerk:

Het met de hand gevormde inheemse aardewerk is slechts door een dertigtal deels zeer kleine fragmenten vertegenwoordigd. Onder deze scherven komen enkele voor met glad oppervlak, de meeste zijn aan de buitenzijde besmeten. Het aardewerk is doorgaans in oxyderend milieu gebakken en is verschraald met aardewerkgruis.

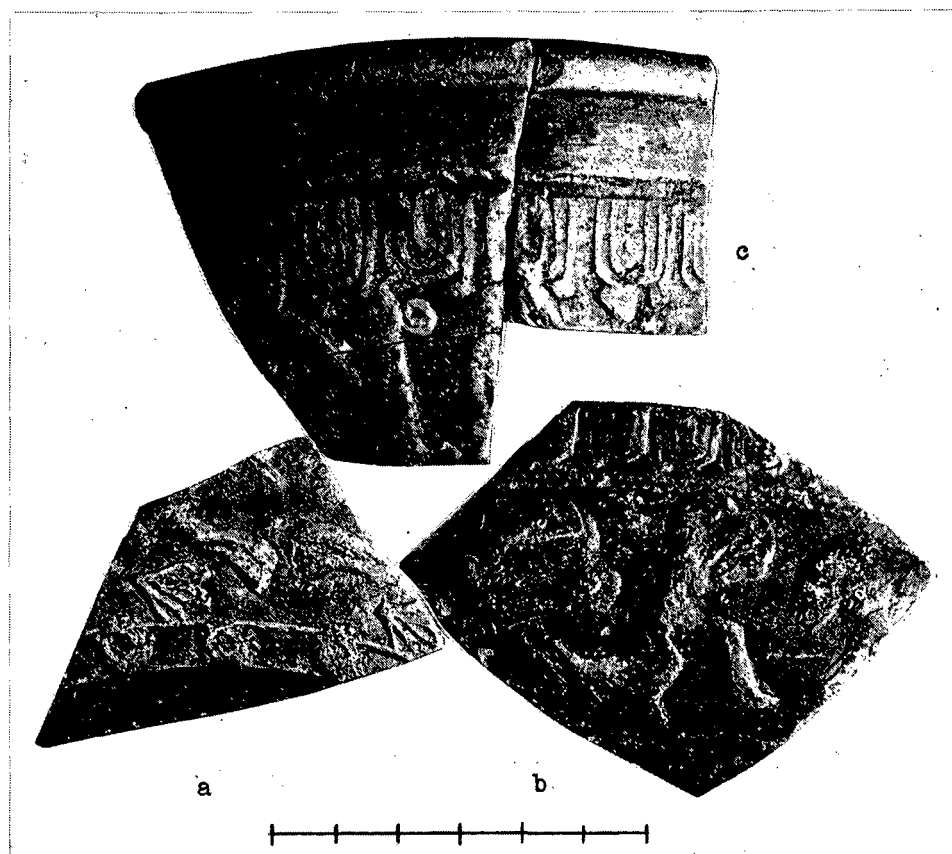

fig. 10: Versierde terra sigillata.

foto J. K. Haalebos.

Het Romeinse aardewerk:

Het overgrote deel der vondsten bestaat uit scherven van het op de draaischijf vervaardigde, geïmporteerde, Romeinse aardewerk. Van de onversierde terra sigillata konden worden gedetermineerd:

2 fragmenten bord Drag. 32;	Dat.: IIA tot IIIA
2 fragmenten bakje Drag. 33;	Dat.: IIA
1 fragment kom Drag. 44;	Dat.: IIA tot IIIA
4 fragmenten wrijfschaal Drag. 45;	Dat.: IIIA
(A = eerste helft, a = eerste kwart van een eeuw)	

De versierde terra sigillata is in fig. 10 afgebeeld.

Al deze fragmenten behoren tot het type Drag. 37.

- a. Afsluitend benedenfries van rosetten; Ricken pl. 13 nr. 3: resten van rennende dieren; als vul-ornament het blad Ricken pl. 13 nr. 7. Argonne-waar met eierlijst A/B (Gesatus-Tribunus). Dat.: ongeveer Hadrianus.
- b. Rennende figuur; Ricken pl. 12 nr. 31, geflankeerd door een plomp hert en een leeuw. Argonne-waar met de eierlijst E. Iets jonger dan a.
- c. Voor de kruisbloem in de cirkel, vergelijk Ricken pl. 13 nr. 53; van de meest rechtse van de twee staande figuren: Ricken pl. 12 nr. 34. Indeling door gevederd zuiltjes met spiraaltjes: Arentsburg afb. 82 nr. 6. Op deze zeer verwante scherf (mogelijk dezelfde decoratie) bevindt zich ook de tegen het zuiltje staande figuur en de kruisbloem in de cirkel. Voor het aan de eierlijst hangende blad vergelijk Arentsburg afb. 82 nr. 21. Argonne-waar met eierlijst G, datering als b.

Onder de vele fragmenten geverfde waar komen de volgende typen voor: Stuart nr. 2 en 10 en Gose nr. 190, 196, 198 en 231. Dat.: Id tot IIIa. Vermeldenswaard is nog een fragmentje van een glanzend zwartgeverfde deukbeker met witte barbotine versiering. Dat.: III.

Ruw- en gladwandig gebruiks aardewerk is vertegenwoordigd in talloze (ca. 2000) scherven van kruiken, amphoren, wrijfschalen, kookpotten, deksels, kommen en borden, waaronder één randfragment van kookpot met hartvormig profiel, dat.: IIIB tot IVa. De overige fragmenten kunnen alle worden gedateerd van IIA tot IIIA. Op de rand van een grote grijze kookpot is het graffito XII ingekrast. De rand van een wrijfschaal vertoont een ingekraste X. Waarschijnlijk betreft het hier in beide gevallen een aanduiding van de inhoudsmaat.

Onder de overige vondsten vallen op: een groot fragment van een ronde maalsteen en een deel van een platte maalsteen, beide van bazaltlava.

Voorts werden o.a. 40 sterk geoxideerde ijzeren spijkers en een vijftiental andere ijzerfragmenten gevonden. Glas was vertegenwoordigd met een enkel stukje Romeins vensterglas. De bronzen voorwerpen zijn in fig. 11 afgebeeld.

- 1 IJzeren sleutel met bronzen handvat in de vorm van een acanthusblad. Een vergelijkbaar exemplaar werd in de Saalburg gevonden (Tafel 44 nr. 19).
- 2 Bronzen gesp met fraaie groene patina. Een identiek stuk is bekend uit de voormalige verzameling Bezaan (J. Ypey, 1962, p. 132).
- 3 Sterk geoxideerde bronzen haarpen waarvan de punt ontbreekt (zie ook fig. 12). Op het bovenste deel van de naald en op de kop van het sieraad zijn nog sporen van versiering

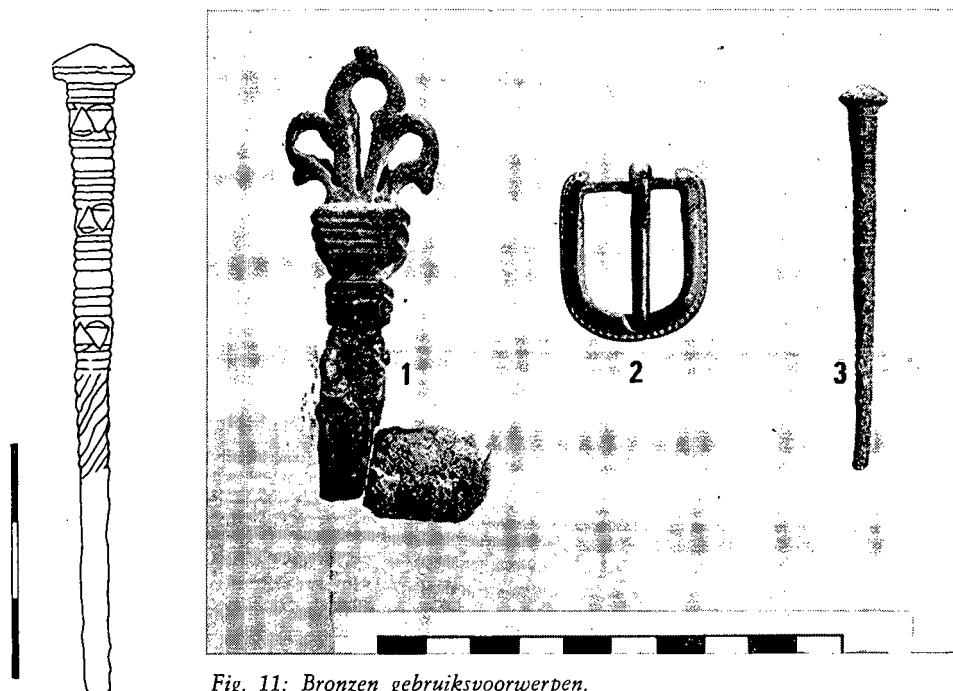

Fig. 11: Bronzen gebruiksvoorwerpen.

fig. 12: Bronzen haarpen.

tek. R.O.B.

zichtbaar. Het hier gevonden exemplaar doet sterk aan de haarpen uit Ommeren denken (J. Ypey, 1961, p. 563). Dergelijke haarnaalden zijn in ons land betrekkelijk zeldzaam. Door Ypey worden deze sieraden laat 4e eeuw en begin 5e eeuw gedateerd. De hier besproken vindplaats leverde echter geen enkel fragmentje Frankisch aardewerk op. Slechts een kookpotfragment kon na het midden van de derde eeuw gedateerd worden. Waarschijnlijk moet deze haarpen in de laatste periode van deze nederzetting, dus in de derde eeuw na Chr., geplaatst worden.

Samenvatting:

De oudste resten van de hier besproken vindplaats stammen van een nederzetting die begint in de overgangperiode van de vroege- naar de midden-Bronstijd. Deze nederzetting eindigt aan het einde van de midden-Bronstijd. Globaal genomen beslaat de bewoning de periode tussen 1600 en 1100 vóór Chr. In deze periode versmelten elementen van de klokbekercultuur met die van de Hilversum/Wessex-cultuur. Uit de vondsten blijkt dat hier de laatstgenoemde cultuurgroep sterk domineert.

De nederzetting uit de Romeinse tijd, die geheel bovenop de Bronstijdnederzetting gesitueerd was, bestond waarschijnlijk uit een of meer houten bouwwerken met als dakbedekking de typisch Romeinse dakpannen. Deze nederzetting is bewoond geweest vanaf het einde van de eerste eeuw tot ver in de derde eeuw na Chr. De vondst van enkele resten van dakpanstempels alléén is niet voldoende om een mogelijk militair karakter van deze nederzetting te bewijzen. Wel is duidelijk dat de bewoners Romeinen of sterk geromaniseerde inheemsen zijn geweest.

Gaarne brengen de schrijvers dank aan de heer J. K. Haalebos voor de determinatie van de terra sigillata, aan dr. D. Teunissen voor het beschikbaar stellen van de gegevens van het stuifmeel-onderzoek en voor zijn topografische aanwijzingen en aan de heer A. M. Wouters voor de determinatie van de vuursteen vondsten.

Geraadpleegde literatuur:

- D. J. Doeglas, 1951, Meanderende en verwilderde rivieren, *Geol. en Mijnbouw* 1951, p. 297 e.v.
- E. Fölzer, 1913, Römische Keramik in Trier, *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata Manufakturen*, Bonn.
- A. E. v. Giffen, 1961, Nederzettingssporen van de vroege klokbekercultuur bij Oostwoud (N.H.), In het voetspoor van A. E. v. Giffen, Groningen.
- W. Glasbergen en M. Addink-Samplonius, 1965, Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster (Z.H.), *Helinium V*, p. 97—117.
- W. Glasbergen, 1969, Nogmaals HVS/DKS, *Haarlemse voordrachten XXVIII*, Haarlem.
- W. Groenman-van Waateringe, 1961, Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.), In het voetspoor van A. E. v. Giffen, Groningen.
- J. H. Holwerda, 1923, Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg, Leiden.
- R. S. Hulst, 1970, Ewijk, In *Arch. nieuws*; *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1970, kol. 90—91.
- S. J. de Laet en W. Glasbergen, 1959, *De voorgeschiedenis der Lage Landen*, Groningen.
- L. Th. Lehmann, 1964, Een potbeker uit Speulde, gem. Ermelo prov. Gelderland, *Ber. ROB* 14, p. 23—36.
- L. Th. Lehmann, 1965, Placing the potbeker, *Helinium V*, p. 3—31.
- P. J. R. Modderman, 1951, Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Maas en Waal, *OMROL-N.R.* XXXII, p. 25—61.
- L. Jacobi, 1897, *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe*.
- A. J. Pannekoek e.a., 1956, *Geologische geschiedenis van Nederland*, Den Haag.
- L. J. Pons, 1957, De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen, Den Haag.
- L. J. Pons, 1966, *De bodemkartering van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, Wageningen.
- H. Ricken, 1934, *Die Bilderschüsseln der Kastele Saalburg und Zugmantel*, Saalburg-Jahrbuch 8, p. 130 e.v.
- I. Smith, 1961, An essay towards the reformation of the British Bronze Age, *Helinium I*, p. 97—118.
- P. Stuart, 1963, Gewoon aardewerk uit de Romeinse legenplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, Leiden.
- P. Stuurman, 1965, Een archeologisch drama onder de (het) bedrijven door, *Westerheem* 14,

nr. 2—3, p. 35—79.

W. N. Tuyn en D. Teunissen, 1969, Een IJzertijdnederzetting te Wijchen, Numaga 16, nr. 1, p. 25—34, Nijmegen.

J. D. van der Waals en W. Glasbergen, 1955, Beaker types and their distribution in the Netherlands, *Palaeohistoria* 4.

J. Ypey, 1961, Een bronzen haarpen uit Ommeren, gem. Lienden, Ber. ROB 10—11, p. 562—565.

J. Ypey, 1963, Die Funde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld Huinerveld bei Putten im Museum Nairac in Banneveld, Ber. ROB 12—13, p. 99—152.

RECTIFICATIES WESTERHEEM XXI no. 2:

A la recherche de Nehalennia

blz. 65, 2. 4., 2e al., 4e regel: achter „Tibère” komma plaatsen.

blz. 65, 2. 4., 2e al., 6e regel: „mars” moet zijn „Mars”.

blz. 65, 2. 4., 3e al., 3e regel: „hiero-” moet zijn „hier-”.

blz. 65, 2. 4., 3e al., 6e regel: „vn” moet zijn „van”.

blz. 68, 10e regel van boven: „ander” moet zijn „andere”.

blz. 68, laatste regel: „Receuil” moet zijn „Receuil”.

blz. 69, 8e regel van boven: „zoals” moet zijn „zoal”.

blz. 70, 3e regel van boven: „ustensils” moet zijn „ustensiles”.

blz. 70, 11e regel van boven: „de qui” moet zijn „ce qui”.

blz. 70, 18e regel van boven: „D'autre” moet zijn „D'autres”.

blz. 70, 22e regel van boven: „qu'ils consacraient” moet zijn
„qu'ils lui consacraient”.

blz. 72, 3e regel van onder: „verschudigd” moet zijn „verschuldigd”.

blz. 74, noot 32, 3e regel: „célèbres” moet zijn „célebres”.

blz. 74, noot 33: „server” moet zijn „servir” en „prouvée” moet zijn „prouvée”.

blz. 76, noot 68, 3e regel: „Nahalennia” moet zijn „Nehalennia”.

blz. 76, noot 73, 2e regel: „Bedieninge” moet zijn „Bediedinge”.

Met dank aan dr. P. Stuart voor diens desbetreffende mededeling dient voorts te worden vermeld, dat Cannegieter het bedoelde altaar, hoewel hij het zelf niet heeft gezien, wel degelijk heeft beschreven. De hierover op blz. 71 (6.) geuite twijfel was derhalve niet gerechtvaardigd.

C. A. Kalmeijer

Wat moet uw hoofdredacteur hier aan toevoegen? Dat hij aan vakantie toe was? Dat was hij inderdaad, letterlijk én figuurlijk. Misschien dat daardoor het zet-duiveltje zijn kans schoon zag en zodoende een kwelduiveltje werd. Niet alleen Nehalennia, maar ook de Assumburg is daarvan het slachtoffer geworden. Dit „kasteelachtig landhuis” (Kunstreisboek voor Nederland) wordt op blz. 86 en 87 en in de inhoudsopgave ten onrechte met „burcht” aangeduid.

DE ROMEINEN IN VELSEN

P. Vons

Nadat eind 1945 in Velsen de eerste Romeinse vondsten werden gedaan¹⁾ — afgezien van de schatvondst van 16 laatromeinse gouden munten, gevonden bij het graven van het Noordzeekanaal, die omtrent 570 aan de bodem moeten zijn toevertrouwd en van de losse vondst van een ring met gesneden steen, die in 1899 aan de Biezenweg te voorschijn kwam²⁾ — zijn bij latere opgravingen zo overweldigend veel Romeinse archeologica (w.o. verscheidene militaire uitrustingsstukken) geborgen, dat met recht verondersteld mag worden, dat er bij Velsen een belangrijk Romeins legerkamp moet gelegen hebben³⁾.

Aanvankelijk waren het losse vondsten, vooral afkomstig uit zand van een Duitse tankgracht, zoals b.v. de terra sigillata bodemscherf met stempel INGENVI uit La Graufesenque⁴⁾. Later, in 1953, kwamen de vondsten hoofdzakelijk uit de bouwput van de tunnel onder het Noordzeekanaal. In geen van beide gevallen kon gesproken worden van een duidelijke „Romeinse laag” en vrijwel algemeen gold de indruk, dat een groot deel der vondsten uit een „verspoeld milieu” afkomstig was⁵⁾.

Het duurde tot 1966, toen bij de aanleg van een watertransportleiding van de Lek naar Kennemerland, ter plaatse waar deze juist ten o. van Velsen een weiland doorsneed, opnieuw in de gegraven sleuf Romeinse vondsten aan het licht kwamen. Op grond hiervan werden enkele opgravingsputten gemaakt, waarin een onvoorstelbare hoeveelheid Romeinse zaken werd gevonden. Belangrijk hierbij was, dat er nu geen sprake was van een verspoeld milieu, maar dat zij in situ uit het Romeinse niveau konden worden geborgen.

Het beeld, bij deze opgraving verkregen, was, dat wij de met riet begroeide oeverrand van een kreek hadden aangetroffen, waar de Romeinen hun schepen gelost, geladen en waarschijnlijk ook gerepareerd hadden. Dit laatste kon worden opgemaakt uit talrijke scheepsonderdelen, zoals kromhout, dik kabeltouw en zelfs pek, benevens duizenden houtspaanders. Ingeheide, secundair gebruikte palen gaven de indruk van aanlegsteigers of mogelijk oeverbekleding⁶⁾. Slechts een klein deel van het terrein waaronder zich de Romeinse laag moet bevinden, is tot nu toe onderzocht. Alhoewel een belangrijk deel hiervan door de tunnelbouw on-

1) Westerheem I (1952) nr. 1, blz. 11.

2) Westerheem IV (1955) nr. 10—12, blz. 97, XX.

3) Berichten R.O.B. 17 (1967) blz. 99 en aff. 1 op blz. 100.

4) Westerheem I (1952) nr. 1, blz. 11, fig. 4.
Westerheem I (1952) nr. 4, blz. 84, pl. III.

5) Westerheem III (1954) nr. 3—4, blz. 31.

6) Westerheem XIII (1964) nr. 4, blz. 114—115.

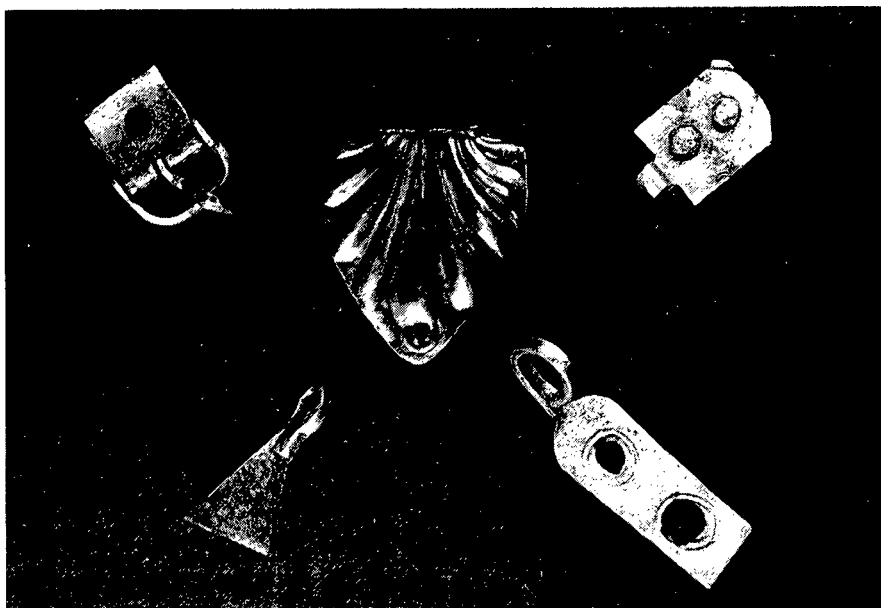

fig. 1:
foto P. Vons.

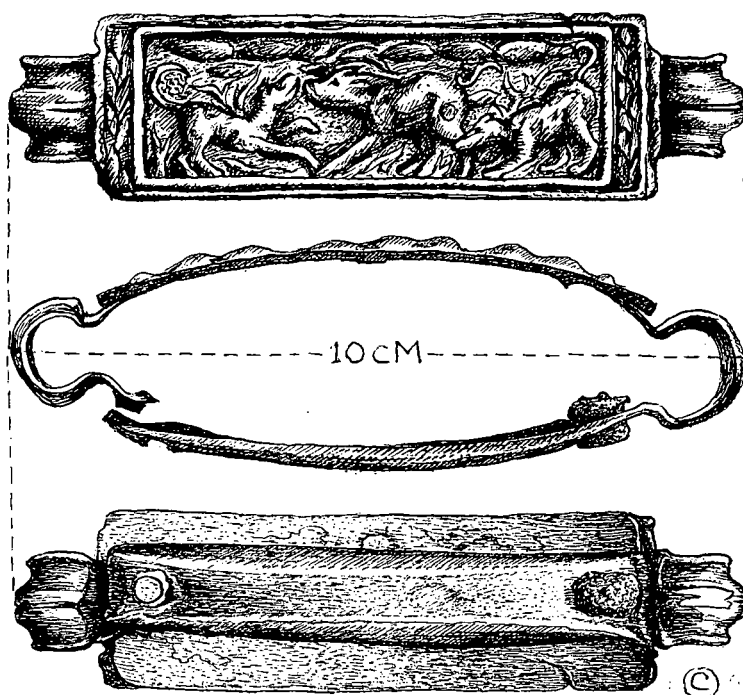

fig. 2:
tek. H. J. Calkoen.

bereikbaar is: geworden of is verdwenen en daarnaast vele bewoningssporen door het latere Wijkmeer zijn verspoeld, blijft de hoop bestaan dat nog enkele definitieve overblijfselen van de Romeinse vestiging in Velsen (een vlootstation?) kunnen worden gevonden.

Geen wonder dat iedere gelegenheid die zich voordoet om opnieuw een opgravingsput te maken, door de werkgroep Kennemerland-Velsen met beide handen zal worden aangegrepen! In het najaar van 1970 vond een kleine opgraving plaats, waarbij de groep Velsen door de groep Hoogovens werd geholpen.

Weliswaar bevond de opgravingsput zich in een wat dieper gedeelte van de Romeinse kreek en bijgevolg waren de vondsten wat geringer in aantal. Toch echter nog zóveel, dat het ondoenlijk zou zijn hiervan een volledige opsomming te geven. Na afloop van deze opgraving stonden er op de vloer van de raadzaal in het voormalige raadhuis van Velsen 180 genummerde kistjes, geheel of gedeeltelijk gevuld met keramiek, brons, ijzer, glas, leer, bot, natuursteen, enz. Daarbij waren ook vele stukjes sintels en steenkool, waarvan de herkomst (Limburg? Brittannië?) nog nader moet worden vastgesteld. Van de bronsvondsten willen wij hier iets vertellen. Op de foto (fig. 1) ziet de lezer bronzen haakjes, een gesp en een palmetvormig versierd plaatje. Onze tekening fig. 2 laat een verguld-

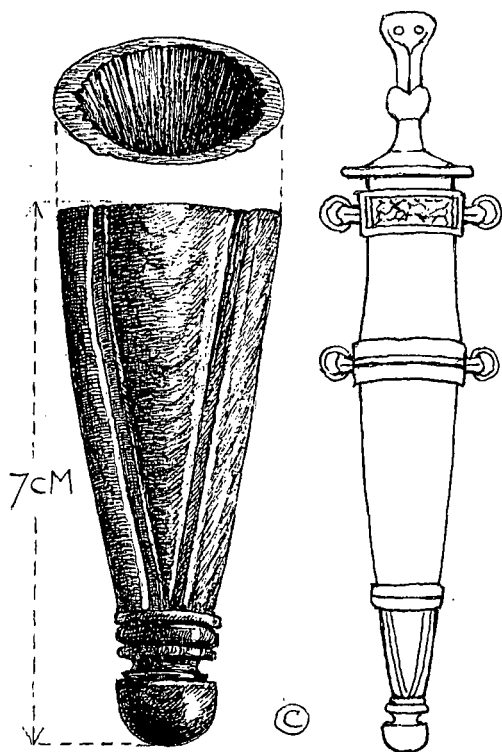

fig. 3:

tek. H. J. Calkoen.

bronzen randafsluiting zien van de schede van een Romeinse dolk of kort zwaard. Van boven naar beneden: voorkant, zijaanzicht en onderkant. De eerste vertoont een reliëf in bronsblik, waarop een wild zwijn tussen struikgewas door twee honden wordt aangevallen. Op de doorsnede is te zien hoe dit reliëf is vast gesoldeerd op de omsluiting van de schede, waarvan het leder niet werd terug gevonden. Oorspronkelijk was deze omsluiting met twee ijzeren klinknagels (waarvan er één is losgeraakt) op het leer bevestigd. De onderzijde licht dit nader toe. Fig. 3 geeft de beëindigingspunt van de zwaardschede weer; deze werd daar vlakbij aangetroffen. Het is een op doorsnede ovale punt, gemaakt van een iets gevlamd, hard, licht bruingrijs materiaal, waarbij de randjes en eindknop gedraaid zijn. Is het hout, of been, misschien walrus-ivoor? De voorzijde vertoont een V-vormig ornament en de gleufjes aan de binnenzijde kunnen ten dele ontstaan zijn door het herhaaldelijk insteken van het wapen. Deze schedepunt is bijzonder goed geconserveerd. Hoe zo'n zwaardschede eruit zag, laat de schets ernaast zien (voorbeelden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden).

In het „Shell-journaal van de Archeologie” (1970) zien wij op pag. 96 een Romeins soldaat afgebeeld, die aan zijn rechterzijde een dergelijk kort zwaard draagt. Uit dit dragen volgt ook het slijtgaatje, op de onderste tekening zichtbaar (rechts). Later hopen wij nogmaals terug te komen op de vele overige vondsten, die alle dateren uit of tegen het midden van de eerste eeuw en die wij bij onze laatste opgraving konden verzamelen.

EITEREN BIJ IJSSELSTEIN

R. J. Ooyevaar.

Inleiding

De voorbereiding van het bestemmingsplan Achterveld van de gemeente IJsselstein vormde voor mij de aanleiding te onderzoeken waar Eiteren gelegen heeft. Het gebied dat in aanmerking komt voor de ligging van dit verdwenen kerkdorp valt namelijk volledig binnen genoemd bestemmingsplan. Aangezien Eiteren niet als archaeologisch monument geregistreerd staat, maar echter wel uit de Karolingische tijd stamt, is een onderzoek zeer gewenst. Uit het volgende hoofdstuk zal blijken dat Eiteren reeds bestond in de 9e eeuw.

Samenvatting van de historie van Eiteren

A: Een aantal oude bronnen

Eiteren wordt voor zover bekend voor het eerst genoemd in een lijst van goederen, behorende aan de abdij van Werden aan de Ruhr, van rond het jaar 900.

Eiteren komt eveneens voor in twee lijsten van inkomsten van de abdij van Werden uit landerijen in het Sticht uit de periode 950—1050 en 1050—1100.

Volgens een oorkonde van het jaar 1036 schenkt keizer Conrad II op verzoek van

de vroegere bezitter, de klerk Waldger, een landgoed in Eiteren aan de abt Gerold en de kerk van Werden.

In een oorkonde van 1122 herstelt keizer Hendrik V de abdij van Werden in het bezit van een landgoed in de gouw Eiteren, welk haar lang geleden gewelddadig was ontnomen door graaf Rutbert en diens vrouw Ermentrude.

Deze opsomming vormt een samenvatting van de oudste vermeldingen van Eiteren, die ik heb kunnen vinden.

B: De kerk van Eiteren

In Eiteren stond de parochiekerk, welke gewijd was aan O.L. Vrouwe Hemelvaart. Het stichtingsjaar van deze kerk is niet bekend. Van het kerspel Eiteren, dat begrensd werd door de kerspelen Jutfaas, Vreeswijk, Lopik, Benschop en Heeswijk, werd in 1217 een deel afgesplitst. Dit deel van Eiteren, waaronder de landen van de Rijpckerwaard, vormde samen met een deel van het kerspel Vreeswijk in genoemd jaar het nieuwe kerspel van het Gein.

In het jaar 1293 werd door Agnes weduwe van Ridder Werenbold Vlaminck in de kerk van Eiteren een vicarie gesticht, waarvan de vicaris werd aangesteld door het kapittel van St. Marie te Utrecht.

De bouw van een nieuwe parochiekerk in IJsselstein is in het jaar 1307 begonnen. In 1310 werd deze nieuwe kerk geconsacreerd door Joannes Scopia, wijbisschop van de Utrechtse bisschop Guy van Avesnes, en toegewijd aan de H. Nicolaas. Hiermede is het kerspel Eiteren veranderd in het kerspel IJsselstein. De kerk in Eiteren bleef echter bestaan als kapel, waarin de dienst verricht werd door de Vicaris van de O.L. Vrouwe vicarie tot 1579, het jaar waarin de kapel door de protestanten is verwoest.

C: O.L. Vrouw van Eiteren

Volgens een legende is in de veertiende eeuw schuin tegenover het melaatsenhuis op een akkerland, grenzende aan een middeldijkje achter aan de boomgaard van de St. Nicolaaskerk te IJsselstein, het beeldje van O.L. Vrouw van Eiteren gevonden. De slootgravers die het vonden brachten het beeldje naar de pastoor van IJsselstein, die het in de kerk plaatste. Het beeldje verdween echter twee of drie keer en werd telkens op de vindplaats weer aangetroffen. De pastoor overlegde daarop met de geestelijke overheid in Utrecht, die antwoordde dat ter plaatse een kapel voor O.L. Vrouw moest worden opgericht om het beeldje daarin te plaatsen om het te vereren. Dit is gebeurd en terstond trok het beeldje veel belangstelling. Er zijn nog meer legenden over het beeldje, maar deze zijn voor dit onderzoek minder van belang.

Het beeldje, dat dateert uit de tweede helft van de 12e eeuw, is in ieder geval gevonden na 1310, het jaar waarin de kerk van IJsselstein ingewijd is. De vondst heeft echter voor het jaar 1399 plaats gevonden, omdat in genoemd jaar de oprich-

ting van een broederschap in de kerk van IJsselstein ter ere van Maria van Eiteren door de Paus bevestigd wordt. De vondst heeft dus in ieder geval tussen 1310 en 1399 plaats gevonden.

In de voorgaande legende is er sprake van dat in Eiteren een nieuwe kapel gebouwd is. Het is echter bijna zeker dat het beeldje in de toen nog bestaande kapel van Eiteren geplaatst is geweest totdat deze in 1579 werd verwoest.

D: Een klooster te Eiteren ?

In 1342 werd te Eiteren bij IJsselstein een cisterciënserabdij gesticht. Dit klooster blijkt in 1349 verwoest te zijn. In 1349 vraagt namelijk het generaal kapittel aan de abdijen van de omliggende streken hulp en bijstand om de verdreven monniken te steunen en het klooster weer op te bouwen. De eerstvolgende vermelding van het klooster is pas in 1394, waarbij het klooster als priorij opnieuw gesticht is op het terrein genaamd de „Nieuwpoort” bij IJsselstein. Dit terrein lag toen binnen de stadsmuren, die in 1390 waren opgetrokken. De ligging van het eerste klooster te Eiteren is echter niet bekend. Vermoedelijk heeft het klooster gelegen in de omgeving van de oude St. Nicolaaskerk. De stad IJsselstein is namelijk ook op het gebied van Eiteren ontstaan. Bovendien staat sinds 1310 de parochiekerk te IJsselstein. In het jaar 1349 is de stad IJsselstein door de maarschalk van Utrecht belegerd en ingenomen, waarbij het klooster vermoedelijk verwoest is. Bij deze gelegenheid is veel geroofd en platgebrand in de landen van IJsselstein. Indien het klooster bij de kapel van Eiteren zou hebben gelegen, zou bij vernietiging van het klooster ook aan de kapel wel enige schade zijn aangericht. Er blijkt echter nergens dat de kapel te Eiteren enige schade heeft geleden. De ligging van het klooster in de aangeduide omgeving is zeker niet onmogelijk omdat de weg, die loopt van de IJsselpoort naar de vroegere kapel van Eiteren thans nog Eiteren heet.

E: Het Lazarushuis te Eiteren

In de omgeving van de kapel van Eiteren heeft een melaatsenhuis gestaan. Hierin werden de zieken geschouwd, hetgeen noodzakelijk was voor opname in een leprozenhuis of om toestemming te krijgen om met een witte band om het hoofd en de lazarusklopper in de hand rond te gaan om aalmoezen te ontvangen. De melaatsen hebben zich voor 1447 verenigd in een gilde ter ere van O.L. Vrouw van Eiteren. Volgens een ordonnantie van 1447 moesten in de kapel van Eiteren wekelijks vijf missen gelezen worden voor het welzijn van de leden en weldoeners van het gilde. Tevens moesten de leden de jaarlijkse processie ter ere van O.L. Vrouw van Eiteren volgen met een schone kaars. Ook niet-melaatsen traden tot het gilde toe, waaronder Jacoba van Beieren en Frank van Borselen. Het melaatsenhuis is in april 1684 afgebroken. Het is niet bekend tot welk jaar het als Lazarushuis dienst heeft gedaan. De ligging van het melaatsenhuis moet gezocht worden in de direkte omgeving van de kapel van Eiteren.

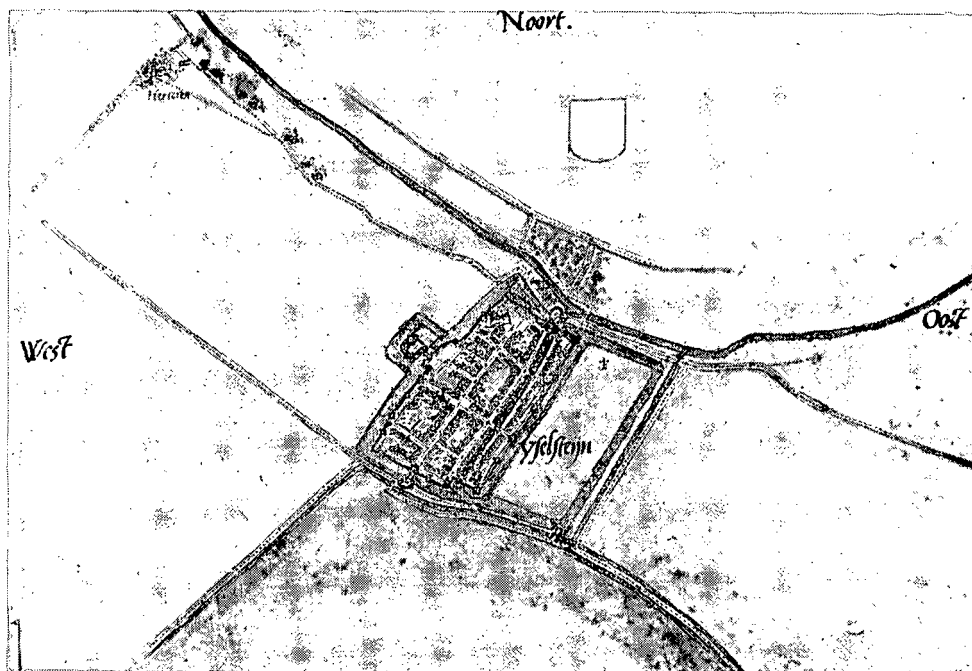

fig. 1

De ligging van Eiteren

De kaart van Jacob van Deventer van 1550 (fig. 1) is de enige kaart die ik heb kunnen vinden, waarop Eiteren redelijk aangegeven is. Bij vergelijking van deze kaart met de huidige situatie (fig. 2) blijkt dat de ligging van de Eiterse Steeg ongewijzigd is en dat het tracé van de weg, genaamd Eiteren, die loopt vanaf de Ijsselpoort, ongeveer hetzelfde verloop heeft.

Het terrein dat op figuur 2 aangegeven is, ligt hoger dan zijn omgeving. Een onderzoek ter plaatse met de jeugdwerkgroep van de afdeling Utrecht van de A.W.N. heeft een aantal vondsten opgeleverd. Deze vondsten bevestigen de juistheid van de veronderstelling dat op dit terrein Eiteren gelegen heeft. Op de eerste plaats zijn er een aantal menselijke skeleresten gevonden, waaronder een dijbeen van een kind. Dit duidt op een menselijke begraafplaats, welke inderdaad bij Eiteren aanwezig was. Vervolgens zijn er vele scherven gevonden voornamelijk uit de 13e en 14e eeuw. Verder is er een benen dobbelsteentje gevonden, groot 6 mm — waarbij de cijfers 1 t.o. 2, 3 t.o. 4 en 4 t.o. 6 staan — dat mogelijk Karolingsch maar waarschijnlijk later is. Bovendien is er een pijpenaarden mariabeeldje gevonden van omstreeks 1470. Dit kan tevens verband houden met het feit dat Eiteren een bedevaartplaats is geweest: Naderhand is er door mij op hetzelfde terrein nog een randscherf gevonden van een Badorf pot met radstempel versierd, type II B, daterend uit de 9e eeuw. Deze vondsten tonen aan dat op het aangegeven terrein Eiteren gelegen moet hebben.

fig. 2

Stand van zaken

Bovenstaande gegevens vormden voor mij de aanleiding een schrijven te richten aan het college van burgemeester en wethouders van IJsselstein. De reactie hierop was zeer positief. Het college antwoordde mij namelijk, dat zij de stedenbouwkundige bij het verstrekken van de opdracht tot het ontwerpen van een bestemmingsplan voor Achterveld zullen verzoeken dit perceel zo mogelijk geheel vrij te houden van bebouwing, zulks door hierop bijvoorbeeld een groenbestemming te leggen.

Literatuur:

- J. J. de Geer. Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheden der provincie Utrecht I: Eiteren en IJsselstein. 1860.
- Dr. G. Brom. Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht. 1908.
- A. van de Koppel. Geschiedenis der op 10 augustus 1911 afgebrande kerk der Nederl. Herv. Gemeente te IJsselstein. 1911.
- L. J. van der Heijden. Het miraculeuse beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren en de parochie van de H. Nicolaas te IJsselstein. 1936.
- Mr. J. J. Abbink Spalink. IJsselstein verleden en heden. 1963.
- D. Heesters O. Cist. O.L. Vrouwenberg te IJsselstein — in: Jaarboekje van Oud-Utrecht. 1968.
- W. F. J. den Uyl. De Lopikerwaard deel I: Dorp en kerspel. 1963.
- J. G. M. Boon. IJsselstein uw woonstede. 1971.

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

HET VERLEDEN IS „IN”

Het lijkt een „*contradictio in terminis ipsis*” (een tegenspraak in zichzelf), maar een feit is dat het verleden, de geschiedenis, de historie actueel is geworden, in het bijzonder bij de jeugd. Typerend is in dit verband dat de velerlei musea, de schatbewaarders van het verleden, een steeds groter publiek trekken. De drempelvrees voor musea verdwijnt en de schooljeugd voelt er zich zelfs thuis.

Er zijn twee musea in ons land welke thans wel bijzonder populair zijn geworden zoals het Legermuseum te Leiden dat in 20 zalen 20 eeuwen geschiedenis in beeld brengt, en het Vestingmuseum te Naarden dat in een stad onder de stad op een verrassende wijze het verleden doet herleven. Hoewel beide musea uiteraard voorwerpen uit de krijgsgeschiedenis exposeren, kan niet worden gezegd dat zij fungeren als propaganda-instituut voor vrijwillige dienstneming e.d. Een „dagje-uit” naar deze beide musea is zowel educatief als recreatief voor jong en oud, voor het gehele gezin.

In het vm. Nederlands-Hervormde kerkje te Millingen aan de Rijn (ten oosten van Nijmegen) wordt, van 19 augustus t/m 30 september, door de Heemkundekring „De Duffelt” een tentoonstelling georganiseerd over het verleden van de streek „De Duffelt”, het gebied tussen Nijmegen en Kleef. Velerlei bodenvondsten en historische documenten zullen dit verleden opnieuw tot leven brengen. Openingsdagen: zo. 11—13 en 16—19 uur; di. en do. 18.30—20.30 uur; za. 13—17 en 19—22 uur.

Van 17 juni tot midden september vindt in museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort, de tentoonstelling: RAMPJAAR 1672; REDELOOS, RADELOOS, REDDELOOS plaats.

In Enkhuizen kan in het Zuiderzeemuseum (werkd. 10—17, zo. 12—17 uur) tot 1 november de tentoonstelling „ENKHUIZEN 1572” bezocht worden.

Tot 1 oktober kan men in het Fries Munt- en Penning-kabinet te Franeker (Cammingshastins; dinsdag t/m zaterdag 10—17 uur) genieten van „MUNTVONDSTEN UIT FRIESLAND”.

Ten overvloede zij ook in deze rubriek vermeld, dat tot 30 september in het British Museum te Londen de tentoonstelling „TREASURES OF TUTANKHAMUN” plaatsvindt. Openingsdagen: maandag 15—21 uur; dinsdag t/m zaterdag 10—21 uur, zondag 14—18 uur.

In de Kunsthalle te Keulen wordt van 14 mei tot 23 juli de tentoonstelling „RHEIN UND MAAS; KUNST UND KULTUR 800—1400” gehouden (toegangstijden 10.00—20.00 uur; ma. en vr. tot 22.00 uur).

De catalogus, in het Duits, Frans en Nederlands gesteld, geeft in 452 blz., 616 afbeeldingen en 22 gekleurde platen en tegen een naar verhouding zeer lage prijs van 25 DM een schitterend overzicht van een al even schitterende tentoonstelling.

Het Zeeuws museum heeft op 15 juni de poorten van zijn nieuwe behuizing, de zgn. kanunnikenhuizen aan het Abdijplein te Middelburg, officieel voor het publiek geopend. Voor archeologisch geïnteresseerden zijn vooral van belang de verzameling Nehalennia-altaren en de overblijfselen van prehistorische dieren, zoals mammoet, oeros, reuzenhert en de wolharige neushoorn.

BEWOGEN IN BEWEGING: DE A.W.N. VERGADERDE IN MIDDELBURG

De ± 110 deelnemers aan de algemene ledenvergadering op 27 mei j.l. moesten zich aan vele wateren ontworstelen, voor zij tussen 10.00 en 10.30 uur de Burgerzaal van het Middelburgse stadhuis konden betreden. Daar werden ze namens het gemeentebestuur van de Zeeuwse hoofdstad begroet door burgemeester Wolters die, refererend aan de tentoonstelling „1001 jaar Walcheren”, in het kort de vóórgeschiedenis én geschiedenis van zijn stad de revue liet passeren. Het gemeentebestuur — zo vervolgde hij — waardeert de keuze van Middelburg als plaats van samenkomst van de A.W.N. en stelt, als blijk van deze waardering, de Burgerzaal én koffie gratis beschikbaar.

De voorzitter wees in zijn dankwoord op de activiteiten van de werkgroep Zeeland en memoreerde de goede samenwerking met de provinciale archeoloog, ir. Trimpe Burger.

Vervolgens opende hij de algemene ledenvergadering. De notulen van de vorige ledenvergadering, op 15 mei 1971, werden — met dank aan mejuffrouw Karreman — goedgekeurd.

Jaaroverzicht algemeen voorzitter:

De in het jaaroverzicht van 1971 uitgesproken hoop — aldus dr. Cordfunke — dat door gezamenlijke inspanning het vele werk in de vereniging soepel opgevangen zou kunnen worden is helaas niet in vervulling gegaan. De heer Van Leeuwen, die het secretariaat van de heer Roodenburg zou gaan overnemen, zag zich, door functieverandering en een daaruit voortvloeiende verhuizing naar Friesland, genoodzaakt, zijn werkzaamheden voor de A.W.N. te beëindigen. Het bleek niet mogelijk voor hem een opvolger te vinden, ondanks een dringende oproep in Westerheem. Dit had weer een overbelasting van mejuffrouw Karreman, onze 2e secretaresse, tot gevolg; op medisch voorschrift moest ook zij haar werkzaamheden voor de A.W.N. beëindigen.

Een vereniging, die de 2500 leden nadert, kan niet meer „pro deo” worden geleid, ook al offeren de leden van het bestuur, in het bijzonder die van het dagelijks bestuur, vrijwel al hun vrije tijd hiervoor op. Slechts door aanstelling — op korte termijn — van een administrateur, zal het mogelijk zijn, uit de ontstane impasse te raken; aan de ledenvergadering wordt dienaangaande een voorstel voorgelegd.

Ook de financiële situatie van de vereniging baart zorgen. Aan contributieverhoging in 1972 en ook in 1973 valt niet te ontkomen (een voorstel daartoe werd aan de vergadering voorgelegd en aanvaard). Dan nog echter zijn niet alle tekorten weggewerkt; voor het realiseren van een aantal plannen — niet alleen in het belang van de A.W.N., maar van de archeologiebeoefening in Nederland in het algemeen — blijft steun van overheidswege noodzakelijk. Een ter zake dienend voorstel is aan „crm” gericht.

Een aantal leden is ons in 1971 ontvallen, t.w. mej. R. Roorda, mej. J. Roos en de heren M. Bevers, pastoor W. Binck, drs. A. J. van Houwelingen Rijkhoek, W. H. Kissing, H. M. Kooyman, ir. R. Levison, C. Meurs, G. de Ridder, mr. H. L. Sypkens en Theo de Vries. Voor hen werden enige ogenblikken stilte in acht genomen.

Tegenover deze sombere klanken ook een aantal hoopgevend geluiden. De werkgroepen ontwikkelden verrassend veel activiteiten. Enkele opgravingsobjecten, die in het afgelopen jaar in het nieuws kwamen: Het klooster Ter Hunnepe bij Deventer, het Catharijneklooster te Utrecht, het kasteel Nieuwbung bij Alkmaar, een 13e/14e eeuwse pottenbakkersoven te Haarlem, het kasteel Altena bij Delft. De werkgroepen Deventer en Nijmegen gaven een goed verzorgd jaarverslag uit. Verheugend ook was de toekenning van de „Zilveren anjer”, op 25 juni 1971, aan de heer Hoek te Rotterdam voor zijn voortreffelijke werk op historisch en archeologisch gebied, de tweede maal, dat deze eer aan een A.W.N.-lid te beurt viel.

Ook werd de nodige aandacht besteed aan veldverkenningen en archeologische documentatie, te weinig aandacht echter aan het publiceren van de resultaten van het veldwerk. Westerheem is en blijft hiervoor het aangewezen medium. In dit verband citeerde de voorzitter met instemming een fragment uit de toespraak van de heer Horke op de A.W.N.-dag: „Westerheem . . . geeft een steeds terugkerend beeld van het hoge niveau, waarop de amateur-archeologie zich in Nederland bevindt”. Het is aan ons — aldus dr. Cordfunke — dit hoge niveau ook in de komende jaren waar te maken.

Overige agendapunten:

De overige agendapunten gaven meermalen aanleiding tot bewogen discussies, minder, véél minder stormachtig weliswaar dan de rond de Burgerzaal razende elementen, maar toch bewogener dan in de voorafgaande jaren veelal het geval was.

Voor het achterwege blijven van het jaarverslag van de Algemeen secretaris werd dispensatie gevraagd en verkregen; het filosofisch getinte jaarverslag van de Algemeen penningmeester werd in dank aanvaard en goedgekeurd.

Het verslag van de kascontrolecommissie gaf, anders dan in vorige jaren, aanleiding tot uitvoerige discussies. Niét het advies aan de ledenvergadering, de penningmeester décharge te verlenen voor het door hem gevoerde beleid; wél echter de door de kascontrolecommissie geconstateerde verschillen tussen de begrote bedragen voor het jaar 1971 en de uitkomsten in de exploitatierekening 1971. Met name de aanzienlijke overschrijding van de begrote bestuursuitgaven achtte de commissie onaanvaardbaar.

De door het hoofdbestuur ingediende begroting voor 1972 en de conceptbegroting 1973 gaan — aldus de commissie — de geldelijke omstandigheden en mogelijkheden van de A.W.N. verre te boven. Een logisch gevolg van deze stellingname was een in het verslag van de commissie opgenomen alternatieve (concept-) begroting voor 1973.

Nadat de ledenvergadering unaniem haar goedkeuring had gehecht aan de contributieverhoging (tot f 20,—) voor 1972, schorste de voorzitter de vergadering om de aanwezigen — hoofdbestuur én leden — gelegenheid te geven, zich te beraden op het verslag van de kascontrolecommissie.

Na de schorsing spitste de levendige discussie m.b.t. de begroting 1972 zich toe op de vraag, in hoeverre de verwachting, dat aanzuivering van het — o.m. door de aanstelling van een administrateur — voor 1972 begrote tekort d.m.v. subsidies zal kunnen plaatsvinden, reëel genoemd kan worden. Tenslotte werd de begroting goedgekeurd, echter onder voorbehoud voor wat betreft de post „administratie en archief”.

Vervolgens werden de aanstelling van een administrateur, de conceptbegroting 1973 en de alternatieve begroting van de kascontrolecommissie aan de orde gesteld. Het hoofdbestuur — aldus de voorzitter — ziet een nauw verband tussen deze agendapunten. Zinvol leiding geven aan de vereniging is niet langer mogelijk, als het voorstel tot aanstelling van een administrateur wordt verworpen. Goedkeuring van de conceptbegroting 1973 stelt deze aanstelling veilig; de alternatieve begroting, waarop geen bedrag voor de aan te stellen functionaris is gereserveerd, is voor het hoofdbestuur derhalve onaanvaardbaar.

Nadat de ledenvergadering het principe-besluit had genomen, een administrateur aan te stellen, werd — na een geanimeerde en soms bewogen discussie — de door het hoofdbestuur voorgedragen concept-begroting met 50 tegen 25 stemmen goedgekeurd. Daarmee was tevens de voorgestelde contributieverhoging voor 1973 (f 25,— voor gewone leden, f 15,— voor jeugdden en f 5,— voor huisgenootleden) bekrachtigd.

Vervolgens werd de heren Fokkens en Bootsma verzocht, zitting te nemen in de nieuwe kascontrolecommissie. Beide heren gaven aan dit verzoek gaarne gehoor.

Punt 11 van de agenda: Bestuursmutaties, leidde opnieuw tot enige discussie. Mevrouw Wijnand en 10 andere leden van de werkgroep Utrecht hadden de heer Frankefort kandidaat gesteld voor de vacature-Brunsting. Het hoofdbestuur had gemeend deze kandidatuur niet te

moeten steunen, niet omdat men de heer Frankefort niet bekwaam zou achten, maar omdat men — uit financiële en tactische overwegingen — de open plaatsen in het hoofdbestuur voorlopig niet wil aanvullen. Met name de verwachting, dat binnen zeer afzienbare tijd tot een nauw samengaan tussen A.W.N. en A.W.L. (Archeologische Werkgemeenschap Limburg) zal worden besloten, had het hoofdbestuur voor de noodzaak geplaatst, een zetel voor een A.W.L.-vertegenwoordiger te reserveren. De ledenvergadering werd gevraagd, de door het aftreden van prof. Brunsting ontstane vacante plaats voor dit doel te bestemmen.

Nadat de vergadering zich akkoord verklaard had met de herverkiezing van de voorzitter en de hoofdbestuurleden Van Dijk en Van der Lugt, werd de kandidatuur-Frankefort in stemming gebracht. 22 leden verklaarden zich vóór, 40 leden tégen deze kandidatuur, terwijl 18 leden blanco stemden.

Tenslotte de rondvraag:

- Waarom hebben jeugdleden geen stemrecht? Omdat dit niet in de statuten is opgenomen.
- Kunnen nieuwe leden eerder aan de werkgroepen doorgegeven worden? Dit zal mede tot de taak van de administrateur gaan behoren.
- Voorgesteld wordt, de afgetreden alg. secretaris, de heer Roodenburg, tot erelid te benoemen. Het hoofdbestuur zegde toe, deze suggestie in overweging te nemen.

Om 13.10 sloot de voorzitter de jaarvergadering 1972, die hij terecht als „emotioneel doch nuttig” karakteriseerde.

Voordracht ir. Trimpe Burger:

Na de traditionele lopende lunch kwam ir. Trimpe Burger aan het woord, niet als provinciaal archeoloog van Zeeland, ook niet als professioneel archeoloog (er zijn amateurs onder de professionele archeologen en „professionelen” onder de amateurs), maar als A.W.(W.)N.-er van het eerste uur. Noodgedwongen — enerzijds door tijdgebrek, anderzijds door het zoekraken van een aantal dia's van de opgraving te Oost-Souburg — moest hij zijn aangekondigde voordracht over „Vluchtburgen en vluchtbergen” en „Aardenburg-aardewerk” bekorten.

In een tekst uit de *Miracula Sancti Bertini Sithiensia* wordt gewag gemaakt van „castella recens facta” (d.w.z. onlangs — voor 891 — opgeworpen versterkingen). Zijn deze burchten door of tegen de Noormannen opgeworpen? Waarschijnlijk tégen, maar helemaal zeker is dit niet. Het grondplan van de onlangs onderzochte ronde burcht te Oost-Souburg, met een diameter van 160 m, toont merkwaardig veel overeenkomst met de „Noormannenburchten” in Denemarken, zoals die te Trelleborg. Het is een zorgvuldig uitgezette, door een brede gracht omgeven aanleg, met twee, elkaar kruisende wegen en vier toegangspoorten. De huizen zijn regelmatig gegroepeerd. De aanleg, die mogelijk een semi-militair karakter heeft gehad, doet denken aan de oudere, tot de Romeinse tijd teruggaande burchten van vierkante aanleg (castella) te Aardenburg en Oudenburg.

Moeten de vluchtbergen als toevluchtsoord bij overstromingen of als „château à motte” beschouwd worden? Voor beide opvattingen is iets te zeggen, mogelijk is er soms sprake van een combinatie van beide functies. Soms maakt een berg deel uit van een kasteelcomplex (Baerland); dan is de functie duidelijk.

Uit onderzoekingen is gebleken, dat de vluchtbergen in fasen zijn opgeworpen: Eerst — d.w.z. op Walcheren in de 9e of 10e eeuw, op Beveland en Tholen later — een kernheuvel, met een boerderijtje; later, in de 12e en 13e eeuw, volgde verdere verhoging en uitbreiding, zodat heuvels met een diameter van 30—32 m en een hoogte van 12 m ontstonden.

Vluchtbergen en kasteelbergen kunnen ook wel, primair of secundair, als molenberg gebruikt zijn. Bekende vluchtbergen zijn die van Boudewijnskerke (gerestaureerd), Kloetinge, Wemeldinge en de Haseberg bij Domburg.

Tenslotte het Aardenburgs aardewerk.

ir. Trimpe Burger aan het woord over vluchtbergen . . .

. . . en de interpretatie van dit begrip door sommige A.W.N.-ers.

foto's dr. Cordfunke en mevr. Cordfunke-Dokter.

Aardenburg, in de middeleeuwen — vooral in de 13e eeuw — een gewichtige koopmansstad, is de belangrijkste vindplaats van middeleeuws aardewerk in Zeeland. Dit weerspiegelt zich in het museumbezit ter plaatse; zelfs uit Engeland komt men deze zeer belangrijke collectie, die maatgevend is voor wat in de landen langs de Noordzee voorkomt, bezichtigen.

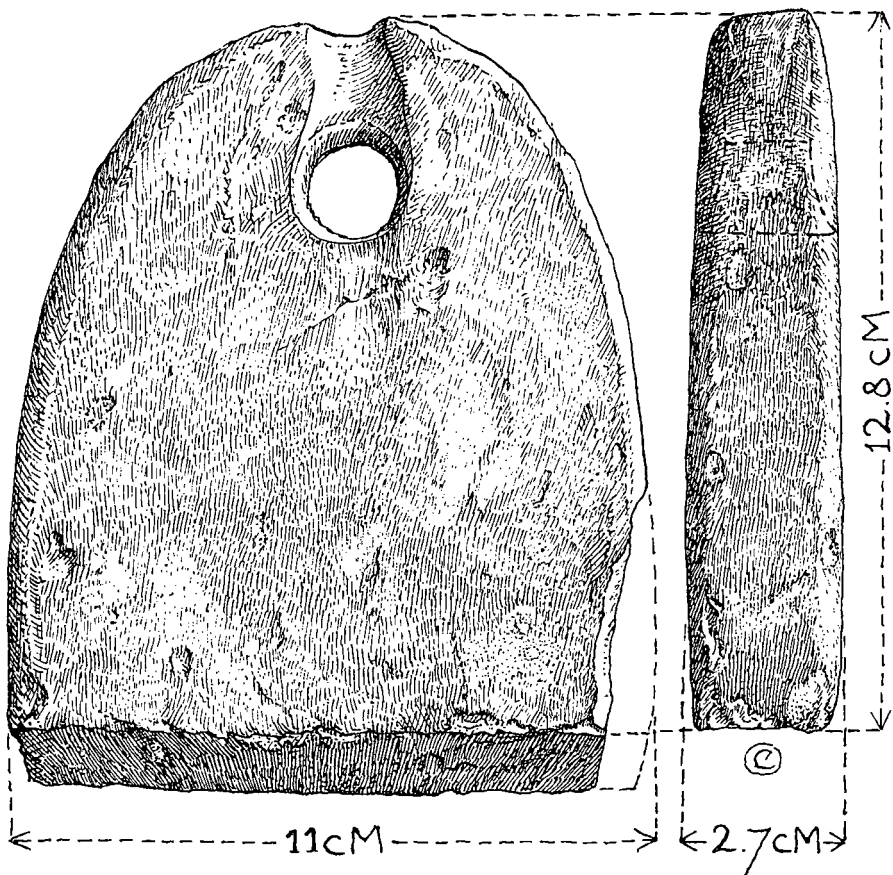
In een van de vele afvalputten, die men in de middeleeuwen door de Romeinse woonlaag heeft gegraven, zijn in 1945 de resten van een pottenbakkersoven blootgelegd, waarin naast veel misbaksels, ook grote aantallen op de kop geplaatste potten werden aangetroffen. Waarom, zo vroeg ir. Trimpe Burger zich af. Met behulp van welgekozen dia's liet hij vele aardewerksoorten de revue passeren: grappen, tuitpotten met gelobde rand, steelpannen met slanke steel en dikke rand en een aantal bijzonder fraaie wandborden.

Excursies:

Na de causerie van ir. Trimpe Burger werd het gezelschap in groepen verdeeld. Beurtelings ging men onder deskundige leiding het oude stadscentrum van Middelburg verkennen, de tentoonstelling „1001 jaar Walcheren” bezichtigen en een bustocht maken over het nog steeds bijzonder aantrekkelijke Walcheren. Vooral in het begin viel de regen nog bij stromen neer; de „stadsgroep” concentreerde zich daarom vooral op 1001 jaar Walcheren. Op de toevloed van excursisten, die daarvan het gevolg was, bleek het bescheiden expositiezaaltje in het Rijksarchief niet berekend. Desondanks hebben de meeste bezoekers toch nog een redelijk goed overzicht van (en inzicht in) 1000 jaar geschiedenis en $\pm$ 1300 jaar vóórgeschiedenis van Walcheren verkregen, niet in het minst dank zij het belangrijke aandeel van onze actieve werkgroep Zeeland in de organisatie van de expositie, alsook in het geëxposeerde materiaal.

In de loop van de middag brak de bewolking (keerde het getij, ben je geneigd in zo'n waterrijk land als Zeeland te zeggen), zodat de tweede „busgroep” niet slechts de knusse, door en wat waterig zonnetje beschenen en nog niet door vakantiedrukte ontwrichte Walcherense dorpjes en stadjes kon aanschouwen, maar tevens een vluchtberg kon bezoeken, ja zelfs beklimmen, of hoe de verrichtingen van een aantal excursisten ook aangeduid kunnen worden. Uw hoofdredacteur poogde zelfs, deze vluchtberg (die van Boudewijnskerke) met zijn voet op te lichten, een lofwaardige zij het mislukte poging tot grootscheeps bodemkundig onderzoek, waarvan zijn schoeisel nóg de sporen draagt.

Omstreeks 5 uur trof men elkaar weer in de foyer van het City-theater aan de Lange Delf. Daar praatte men, onder het genot van een kopje koffie of thee, nog wat na om daarna zijns of haars wegs te gaan, de herinnering aan een bewogen vergadering in een fel bewogen klimatologische entourage met zich mee thuiswaarts voerend, door de opnieuw mals neervallende regen.

tek.: H. J. Calkoen.

EEN NETVERZWARING UIT PERNIS

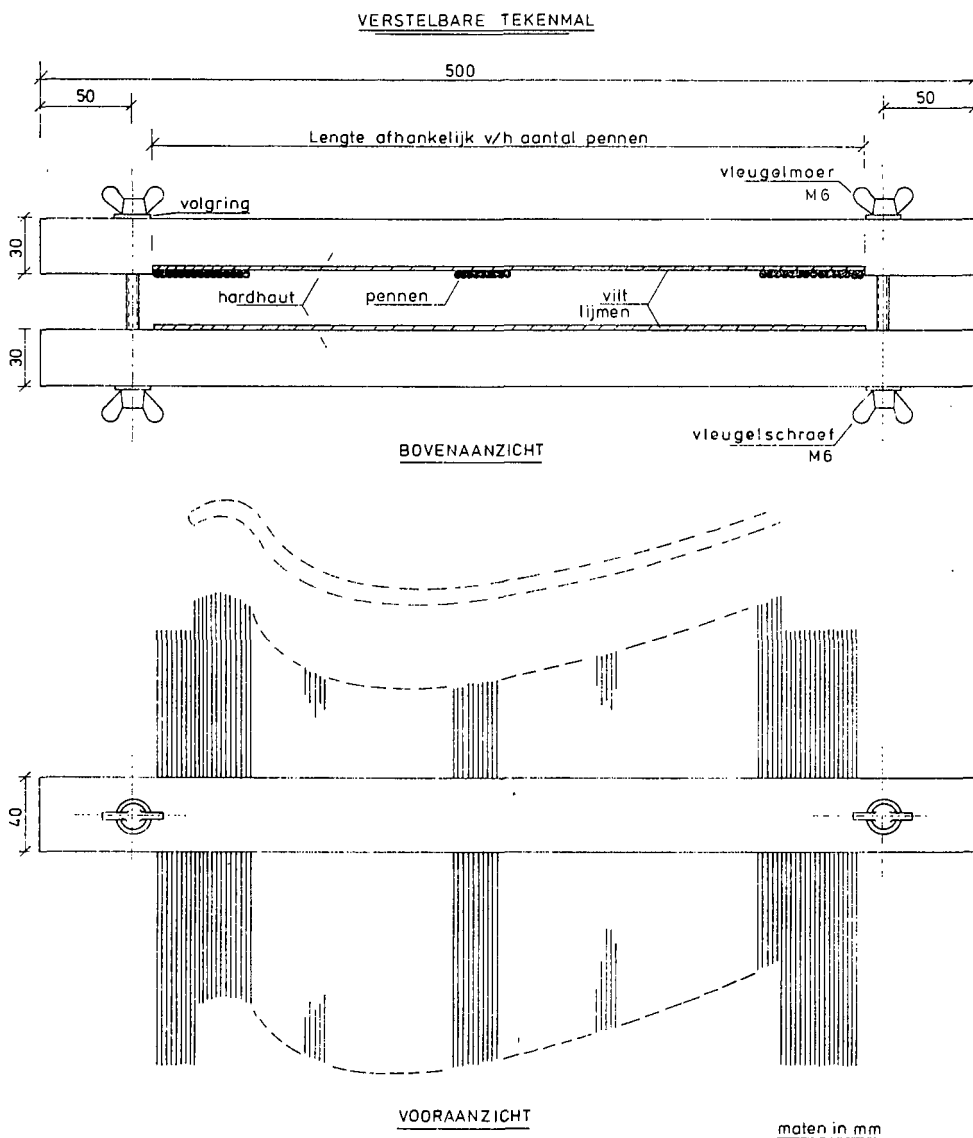
Door bemiddeling van de heer L. S. Wynia te Amsterdam, ontvingen wij de hierbij afgebeelde netverzwaring, die ongeveer 50 jaar geleden aan de Merwedeeoever bij Pernis door prof. dr. H. Brunsting werd opgeraapt. Het voorwerp moet daar in gebruik zijn geweest bij de zalmvisserij „Prins Hendrik”. Dit wijst er wel op, dat dengelijke dingen nog lang bij de visvangst dienst hebben gedaan en maant ons tot voorzichtigheid bij de datering ervan. Deze netverzwaring, die bestaat uit hardgebakken klei met de kleur van rode baksteen, schijnt afgesneden te zijn als een plak van een doorboorde kleipudding. Boven het gat is met de vingers een gleuf ingeknepen. Het gewicht bedraagt 530 gram.

Ter vergelijking: een netverzwaring uit Beverwijk, beschreven en afgebeeld in *Whm* XX, 3, p. 203—204, die daar op laat-Middeleeuwse ouderdom geschat wordt.

H. J. C.

VERSTELBARE TEKENMAL

De heer J. van den Berg, voorzitter van de werkgroep Zeeland A.W.N., zond de redactie een werktekening, voorzien van een korte beschrijving, van een verstelbare tekenmal. Het is, blijkens de toelichting, de bedoeling m.b.v. deze tekenmal op eenvoudige en snelle wijze profielen te tekenen van scherven, potten en uitwendige vormen van voorwerpen.

Korte beschrijving:

Op twee hardhouten latjes worden twee viltstroken gelijmd, waartussen een aantal pennen, d.m.v. een tweetal schroeven, geklemd kunnen worden. Indien de vleugelhoeken zover aangedraaid worden, dat de pennen nog juist kunnen schuiven, worden de pennen voorzichtig op het te tekenen voorwerp gedrukt, waarna de vleugelhoeken vast aangedraaid kunnen worden.

De punten van de pennen geven nu het juiste profiel aan van het te tekenen voorwerp. Door nu de tekenmal met de pennen onder een hoek op het tekenpapier te zetten, kunnen alle punten eenvoudig op het tekenpapier worden overgenomen.

Voor de pennen kunnen het beste de dunst mogelijke stalen breinaalden gebruikt worden.

Afwijkingen in de tekening bij gebruik van deze mal blijven beneden de 0,3 mm.

De redactie tekent voor alle volledigheid (en niet met een tekenmal!) bij het bovenstaande aan, dat men bij de ijzerhandel ook pennenmallen kan kopen, b.v. de bij de R.O.B. in gebruik zijnde Universal Template Former, 14 cm lang en door koppeling van meerdere exemplaren te verlengen (prijs f 14,— tot f 15,—). Voor handige „doe-het-zelvers” in onze werkgroepen biedt het door de heer Van den Berg beschreven model echter een uitkomst én . . . een uitdaging!

LITERATUURBESPREKING

A. D. Verlinde. *Spätneolithische und frühbronzezeitliche Siedlungsspuren auf der Meerlo-er Heide, Gem. Meerlo, Prov. Limburg, und ihre Stellung*. Overdruk uit: *Analecta praehistorica Leidensia* 4, 1971, blz. 26—46.

In de dertiger jaren werd een gedeelte van de Meerlo-er heide ontgonnen. In 1957 werden hier door de heer G. H. J. Hoeymakers voor het eerst scherven en stukken vuursteen verzameld. Sedert 1960 werd de vindplaats regelmatig door de archeologische werkgroep Venray onderzocht. Mede hieraan is het te danken dat in maart 1968 een beperkte opgraving door prof. dr. P. J. R. Modderman werd begonnen. De dagelijkse leiding berustte bij de schrijver, die de resultaten van het onderzoek in zijn doctoraal-scriptie neerlegde. De auteur is nu provinciaal archeoloog van Overijssel.

Een dozijn paalgaten behorend tot een klokbekernederzetting werden ingetekend. Een volledige plattegrond van een huis zoals in Molenaarsgraaf werd niet gevonden. De opgraving en de losse vondsten in het terrein leverden een complex van nederzetingsaardewerk van de klokbekercultuur, waarbinnen onderscheid kon worden gemaakt in scherven afkomstig van dun- en dikwandige klokbekers, potbekers, wikkeldraadbekers en overig nederzettingsaardewerk. Bij de indeling van de ceramiek werd gebruik gemaakt van een verdeling naar de profiel-opbouw — de op de breuk te onderscheiden kleuren — van de scherf. Als criterium gold de meerdere of mindere dikte, c.q. afwezigheid, van het middelste, het buitenste en het binnenste gedeelte van de scherf.

Stelling van de auteur, hierbij gedeeltelijk steunend op oudere onderzoekingen: de tot nu toe onderscheiden typen zoals de reuzenpotbeker, de trompetpotbeker, de halspotbeker, de gordelpotbeker en de wikkeldraadbeker, maakten deel uit van de VELUWSE klokbekercultuur en traden in een bepaalde periode naast elkaar op. Behalve klokbekeraardewerk werd o.a. ook aardewerk van de Hilversum-Drakensteincultuur gevonden.

Het totale complex van vondsten vertoont veel overeenkomst met die van het Monsterse Geestje, door onze hoofdredacteur gepubliceerd in *Westerheem* XIV, 1965, no. 2—3. We misten helaas in het literatuuroverzicht de verwijzing naar deze vindplaats.

v. B.

Alkmaars jaarboekje 1971; 7e jaargang. Alkmaar, Uitg. ter Burg, 1972. 174 blz. Prijs f 10,—.

Traditiegetrouw bevat ook deze aflevering van het Alkmaars jaarboekje, naast een groot aantal artikelen betreffende de historie van Alkmaar en omgeving, weer enkele bijdragen, waarin de archeologie geheel of gedeeltelijk centraal staat. Naast de weinige periodieken, die uitsluitend of grotendeels aan het oudheidkundig onderzoek gewijd zijn, gaan publicaties als de onderhavige een steeds belangrijker rol spelen in de kennisoverdracht m.b.t. de archeologie van ons land, een rol die van veel meer dan alleen maar plaatselijk of regionaal belang is.

Zo draagt dr. Cordfunke in zijn bijdrage „Inheemse bewoning rondom Alkmaar in de Romeinse tijd” enkele belangrijke bouwstenen (of, zo men wil: scherven) aan voor meerdere kennis m.b.t. het laat-2e en 3e eeuwse inheemse aardewerk, cultureel sterk verwant aan dat van het Friese terpengebied. Dit aardewerk, grijs tot zandkleurig en zeer grof gevormd, wordt o.m. gekenmerkt door een brede, sterk afgeplatte, gefacetteerde rand, die soms met sterk gegolfde kartels is versierd, en een korte, aan de binnenzijde dikwijls hoekig geprofileerde hals. Het zou de moeite waard zijn, het verspreidingsgebied (en dan denk ik vooral aan het Hollandse kustgebied) van dit karakteristieke aardewerk nauwkeurig te traceren.

De datering van het inheemse aardewerk is in sterke mate afhankelijk van de aanwezigheid van begeleidend Romeins importaardewerk. De bijdrage van drs. J. K. Haalebos, getiteld „Romeins importaardewerk in Alkmaar en omgeving” vormt dan ook een welkome aanvulling op de bijdrage van dr. Cordfunke. Merkwaardig is — merkt de auteur op — dat het gebied rond Alkmaar zich, wat de late datering van het Romeinse importaardewerk betreft, duidelijk tegen de Zaanstreek en de omgeving van Velsen aftekent. Hij waarschuwt echter, hieraan vergaande conclusies te verbinden m.b.t. een eventueel afbreken van de bewoning in het zuidelijk deel van Noord-Holland. Ook hier komt, hoewel niet overvloedig, laat Romeins importmateriaal wel degelijk voor.

Drs. J. T. Bremer vraagt zich af, of het estuarium van Egmond een invalspoort voor de Vikingen kan zijn geweest. Hij komt tot de conclusie, dat het geulensysteem in het estuariumgebied tussen Egmond en Bergen tot in de 10e eeuw van uit zee bereikbaar was en dat de Vikingen van deze gelegenheid gebruik gemaakt kunnen hebben. Legendes en de toponymie bieden een wankel houvast m.b.t. de bewijsvoering; systematisch archeologisch onderzoek kan wellicht belangrijke aanwijzingen geven.

Dr. J. G. N. Renaud tenslotte geeft opening van zaken omtrent de opgraving van de Nieuwburg bij Oudorp. Zijn bijdrage, getiteld „De Nieuwburg bij Oudorp, opgraving en historische achtergronden” geeft belangrijke aanvullingen op het beeld van Floris V als kasteelbouwer. Na de kastelen Radboud te Medemblik, Middelburg bij Oudorp en Nuvendoorn heeft tenslotte, d.w.z. eind vorig jaar, ook de Nieuwburg zijn geheimen prijsgegeven. De R.O.B. nam de hoofdburcht voor zijn rekening, de A.W.N. de voorburcht: een mooie (en symbolische ! ?) werkverdeling. Niet alle geheimen heeft men kunnen ontsluiten: Wat is de herkomst van de secundair verwerkte steen, waaruit het metselwerk bestaat? Hoe moeten wij ons de brugconstructie voorstellen?

Al met al: Het Alkmaars jaarboekje 1971 is een gedegen brok stads- en streekgeschiedenis, waarbij voor de archeologie een ruime plaats is ingeruimd. Het boekje is typografisch voortreffelijk verzorgd.

Marinus Schroevers. Het oudste Frankrijk; een reisboek over het land van de Dordogne. Wassenaar, Servire, 1972. 152 + 24 blz. Prijs f 7,90.

In 1962 verscheen, onder de titel „Op zoek naar de Dordogne”, in de serie Servire luxe-pockets de eerste druk van dit boekje. 10 jaar later ligt dan een aanzienlijk uitgebreide en gedeeltelijk herziene herdruk voor ons met als titel „Het oudste Frankrijk”. Is het initiatief tot deze titelwijziging uitgegaan van de auteur of van de uitgever? Betekent het een reële accentverschuiving of een aanpassing aan de publieke smaak? In ieder geval: de prehistorie neemt in de benaderingswijze van de auteur een belangrijke plaats in. In een boekje over het land van de Dordogne met z'n vele prehistorische grotten is dat natuurlijk min of meer vanzelfsprekend. Maar men doet Schroevers tekort, als men hem alleen maar belangstelling voor het verleden toedicht, integendeel, zijn benadering gaat uit van het heden, zoals hij dat beleeft in het dorpje Tursac aan de Vézère waar hij (nog?) woont en werkt.

Die benadering vanuit de eigen ervaring, vanuit het persoonlijk waargenomen geeft aan het boekje een persoonlijk accent, dat des te duidelijker is, waar de auteur zijn onderwerp — of dit nu het landschap, een stadje, een oude kerk, een prehistorische grot of de Dordogne zelf is — in een filosofisch kader plaatst. Zo'n filosofisch gerinte benadering brengt gevaren met zich mee; Schroevers ontsnapt niet steeds aan het gevaar, dat hij op blz. 95 als volgt — en in een ander verband — omschrijft: „De man die dit alles vervaardigd heeft, getuigt eer van de barok van zijn eigen geest, dan van de voorzichtige eenvoud van de ochtendschemer, honderd millennia geleden. Hij projecteerde eerder zichzelf terug naar de eerste ochtend, dan dat hij meeluisterde naar de eerste woorden en de winsten terugbracht naar vandaag, om aldus in zichzelf te stijgen”. Gelukkig bezit Schroevers voldoende „voorzichtige eenvoud” om dit gevaar te onderkennen. Het is de eenvoud, die hem meer waardering doet hebben voor „de simpele, aarzelande lijnen van de steenbokken in de grot van Cougnac” dan voor het „schroeien en slaan” van de haast expressionistische grotschilderingen van Lascaux, meer waardering voor het „prille voorportaal van die — romaanse — tijd van eenvoud, beheersing en zuiverheid” dan voor de „schelle stemmen der gotische geweldenaren” of „de byzantijnse leugen op de Franse akker”: de St. Front van Périgueux.

Zoals men ziet: een persoonlijke benadering. Persoonlijk ook is de stijl; voor sommigen misschien wat té lyrisch, al hoewel: het is geen confectie-lyriek à la Van Egeraat, en bovendien: Het landschap vraagt om lyriek.

En juist in de beschrijving van dit zeldzaam evenwichtige landschap is Schroevers op z'n best. „De essentie ligt in de volledigheid van het landschap. En de rivieren zijn ondergeschikt aan het landschap. En de dorpen en steden kwamen eruit voort. En de kunstvoortbrengselen entten zich in de totaliteit. Daarom zullen de ontvankelijken vóór alles de totaliteit zien”.

De waarde van het boekje wordt nog verhoogd door een toeristisch compendium. Typografisch is het niet zo geslaagd; de aanvullende gedeelten zijn in offset gedrukt, terwijl de oorspronkelijke tekst in boekdruk is weergegeven. Het verschil is te duidelijk zichtbaar. Een gevolg van deze opzet is ook, dat er — dwaas genoeg — 2 colophons in het boekje voorkomen: Een „oud en een „nieuw”, met uiteenlopende gegevens.

Maar al met al is de balans duidelijk positief. Ik wens dit boekje én zijn eigenaar een goede reis toe . . . niet persé naar het groene hart van Frankrijk, al is het moeilijk, na lezing niet meteen op zoek te gaan naar de Dordogne !

P.S.

LITERATUURSIGNALEMENT

Met ingang van dit nummer van Westerheem willen wij aan de serie tijdschriften die regelmatig in deze rubriek besproken worden twee buitenlandse periodieken toevoegen. De eerste en tevens de oudste, is het beoemde *Antiquity*. Het werd opgericht in 1927 en beleeft thans zijn 46ste jaargang. Het staat onder redactie van Dr. Glyn Daniel uit Cambridge.

In *Antiquity*, dat hoofdzakelijk engels-talige bijdragen bevat, vindt de lezer informatie over het wel een wee van de archeologie van Groenland tot Kaapstad en van Los Angeles tot Moskou. Van belangrijke opgravingen komen na het onderzoek voorlopige berichten in dit blad; resultaten van nieuwe onderzoekingsmethoden worden besproken; boekbesprekingen en -aankondigingen nemen een vaste plaats in.

In nummer 181 (maart 1972) vindt u een boeiend verslag van een recent onderzoek aan de mummie van farao Tutanchamon. Verder een mededeling over de fantastische vondst van meer dan 5000 houten sculpturen van Vroeg-Romeinse ouderdom, afkomstig uit Chamalières in Auvergne (Frankrijk). Zeer interessant is een artikel over de astronomische betekenis van megalithische monumenten. Wellicht tot uw verbazing neemt niet, zoals gebruikelijk, de zon, maar de maan in deze beschouwing een centrale plaats in.

Voor belangstellenden wordt vermeld dat *Antiquity* 4 x per jaar verschijnt. U kunt zich abonneren bij W. Heffer & Sons Ltd, 104 Hills Road, Cambridge, CB2 1LW, Engeland. De prijs bedraagt £ 2.50 per jaar.

Sinds 1970 verschijnt het tijdschrift *World Archaeology* onder redactie van de Londense archeoloog dr. Roy Hodson. Op de lijst van adviseurs treffen we ondermeer de naam van dr. J. J. Butler aan. Dit nieuwe internationale tijdschrift „... is the voice ... of a fresh generation of professional archaeologists. But its appeal is as much to the wide, interested public ...”.

Ieder nummer heeft een eigen thema. Van de tot op heden behandelde onderwerpen noemen we: Recent work and new approaches, Early Man, Urban Archaeology

(waarin een artikel van H. H. van Regteren Altena over The origins and development of Dutch towns), Subsistence, Archaeology and Ethnology.

Het jongste nummer van februari 1972 is getiteld: Art and Design. U vindt er bijdragen over rotsgravingen in Frankrijk, over kunst uit het Aurignacien in Centraal- en Oost-Europa, over stijlgroepen uit de Vroege La Tène-periode en over 14e eeuwse fresco's uit Polen.

World Archaeology verschijnt 3 x per jaar. Een abonnement kost £ 4.50 per jaar. Losse nummers kosten £ 1.90. Adres: Routledge and Kegan Paul Ltd, Reading Road, Henley-on-Thames, Oxfordshire, Engeland.

Reeds vorig jaar verscheen nummer IV van een serie Nederlandse publicaties die in deze rubriek niet eerder werd genoemd: *Analecta Praehistorica Leidensia*, een uitgave van het Instituut voor Prehistorie te Leiden, onder redactie van prof. dr. P. J. R. Modderman. De *Analecta*, die onregelmatig verschijnen, bestaan uit monografieën, artikelen en overdrukken van elders verschenen artikelen.

In nummer IV geeft prof. Modderman een voorlopig verslag van de Leidse opgravingen in een bandkeramische nederzetting in Beieren in de jaren 1968 en 1969. Verder beschrijft hij een hoeveelheid Beker-aardewerk, die in 1912 in een hunebed bij Drouwen werd gevonden. Tezamen met mej. C. C. Bakels schreef prof. Modderman een artikel over een Bronstijd grafheuvel te Kneegsel (N.Br.). A. D. Verlinde publiceert interessant materiaal uit het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd, dat hij vond tijdens een onderzoek in de gemeente Meerlo (L.). Tenslotte werd als overdruk uit de Berichten van de ROB het artikel van G. J. Verwers over de Late Bronstijd in het Nederrijn-gebied opgenomen.

De *Analecta* worden doorgaans in het Engels gepubliceerd. U kunt zich op deze serie niet abonneren. Losse nummers zijn via de boekhandel bij de Universitaire Pers te Leiden verkrijgbaar.

G. J. V.

Dronten, nieuwe gemeente in nieuw land.
Samengesteld door de Rijksdienst voor de
IJsselmeerpolders, Zwolle.
's-Gravenhage 1972.

Hierin: Van land tot water, door G. van
der Heide, blz. 9—27.

„Hoewel iedereen praat over het „nieuwe
land” en de „jonge polder”, heeft het
grondgebied van de gemeente Dronten al een
lange en bewogen geschiedenis achter de rug
van vele tienduizenden jaren”. Zo begint de
archeoloog van de IJsselmeerpolders G. van
der Heide zijn overzicht van de voorgeschie-
denis van het nieuwe gewonnen land in
O. Flevoland, met de nadruk op het noor-
delijke deel ervan. Hij heeft zijn overzicht
in 3 tijdvakken ingedeeld. Het 1e tijdvak
vóór 8300 voor Chr., het 2e van 8300 voor
Chr. tot 1200 voor Chr. en het 3e tijdvak
van 1200 voor Chr. tot heden. Het geheel
is rijk voorzien van kaartjes betreffende de
geologie van dit gebied. Van bijzonder be-
lang zijn de bij Swifterbant gevonden over-
blijfselen van een vroeg-neolithische cultuur,
aangeduid als Swifterbantcultuur A en B.
C 14 dateringen resp. 3660 en 3350 voor Chr.
v. B.

Nature 236, 1972, March 10, p. 55:

Archaeology using mathematics.

Naar aanleiding van het verschijnen van de
publikatie: Mathematics in the archaeological
and historical sciences; proceedings of the
Anglo-Romanian conference; ed. bij F. R.
Hodson, D. G. Kendall and P. Tautu; Edin-
burgh university press, 1971 wordt betoogd,
dat voor de destijds door Jacquetta Hawkes
uitgesproken vrees, dat de exacte weten-
schappen, o.m. de wiskunde, t.z.t. de historie
en de archeologie zouden gaan annexeren,
geen grond bestaat. Wel kan met name de
wiskunde, o.m. door toepassing van nume-
rieke methodes, een belangrijke bijdrage
leveren tot het classificeren en ordenen van
archeologisch materiaal, zoals b.v. paleolithi-
sche artefacten.

Nature 236, 1972, no. 5344, March 31,
p. 223—225:

Archaeomagnetism in Iran.

De resultaten van het m.b.v. een magneto-

meter bepalen van het remanent magnetisme
van brandmonsters, ter bepaling van de
ouderdom, worden besproken. De monsters
waren afkomstig van opgravingen in oostelijk
Iran.

Elseviers magazine 28, 1972, no. 16, 15 april:
B. Tadema Sporry. De redding van Karnak
(p. 123—124).

In eendrachtige samenwerking tussen Egypte
en Frankrijk is een veeljarenplan (voorlopig
„streefjaar” 1996; het totale project gaat
 ± 150 jaar duren) uitgewerkt om de on-
voorstelbare schade — veroorzaakt door de
inwerking van grondwater, zout en zon —
aan het tempelcomplex te Karnak een halt
toe te roepen.

Scientific American 226, 1972, nr. 4, April,
p. 34—41:

W. G. Solheim II. An earlier agricultural
revolution.

Men heeft tot nu toe vrij algemeen als vast
staand aangenomen, dat de mens ongeveer
10.000 jaar geleden in het Midden-Oosten
een begin heeft gemaakt met de domesticatie
van planten en dieren: De neolithische revo-
lutie was een feit. Duizenden jaren later
heeft zich in de Nieuwe Wereld hetzelfde
proces afgespeeld. De resultaten van opgra-
vingen in Zuidoost-Azië (o.m. in Spirit Cave
in Thailand) maken het waarschijnlijk, dat
dáár de omwenteling ongeveer 5000 jaar
eerder dan in het Midden-Oosten heeft
plaatsgevonden. De auteur stelt, uitgaande
van de thans bekende gegevens, een — hypo-
thetische — nieuwe cultuurperioden-indeling
voor Zuidoost-Azië op.

In „*Spiegel Historiael*” 7, 1972, nr. 4, april
geeft B. Demyttenaere (blz. 196—203) een
weinig flatterend portret van Clovis, de
Frankische koning, die tegen het eind van de
5e eeuw zijn gebied rond Doornik verliet,
zich eerst in Soissons, later in Parijs vestigde
en in een aantal bliksem-campagnes het oude
Gallië onderwierp, aldus de grondslag leg-
gend voor het Frankische Rijk. In 506 be-
keerde hij zich om niet geheel duidelijke
redenen tot het Christendom; bij zijn dood
in 511 liet hij een rijk na, dat zich uitstreckte
van Keulen tot de Golf van Biscaje.

G. L. Berk schrijft onder de titel „Leven in klein Amsterdam” (blz. 228—231) over de tentoonstelling „Amsterdam die kleine stad”, die van 24 febr. tot eind mei in het Amsterdams Historisch Museum werd gehouden. Hij besteedt vooral aandacht aan de wijze, waarop men — o.a. met gebruikmaking van de resultaten van het oudheidkundig bodemonderzoek — heeft gepoogd een indruk te geven van het leven in de Warmoesstraat anno 1557.

Prof. dr. W. A. van Es is vertegenwoordigd met de tekst van de voordracht, gehouden op 28 maart tijdens het Achtste Nederlands archeologisch congres: Ontstaan en groei van de ROB (blz. 240—248).

Spiegel Historiael 7, 1972, nr. 5, mei:

H. W. Pleket. De Olympische spelen; sport en maatschappij in de Grieks-Romeinse wereld (blz. 260—268).

Met de Olympische spelen te München in het vooruitzicht, loont het de moeite zich te verdiepen in de motieven, die Pierre de Coubertin er toe brachten, in 1896 deze antieke sportmanifestatie te doen herleven. In de eerste plaats: Een gezonde geest in een gezond lichaam . . . maar dan wel het lichaam van een jongeling-uit-de-betere-kringen; voorts de weldadige invloed van de sport op de menselijke persoonlijkheid, op de inter-menselijke verhoudingen en op de verhouding tussen de volkeren. De sport was dus middel, geen doel; betaling was dan ook uit den boze.

In hoeverre vallen deze idealen samen met die van de oorspronkelijke Olympische spelen? De in oorsprong voornamelijk aristocratisch getinte spelen ondergingen a.g.v. maatschappelijke ontwikkelingen, tussen 500 en 400 voor Chr., een zekere democratisering. Eindpunt van deze ontwikkeling vormde de opkomst, in de Hellenistisch-Romeinse tijd, van „professionele” atletenverenigingen, waarin atleten van lage én hoge komaf broederlijk samenwerkten. Dat, vanaf de 6e eeuw voor Chr., overwinnaars officieel beloond werden met b.v. privileges en giften, is zeker. In dit opzicht maakte De Coubertin een historische vergissing, toen hij het amateurisme aan de Olympische spelen koppelde. Twee legendarische vorsten uit een ver ver-

leden: Koning Arthur en Keizer Karel de Grote, worden ten tonele gevoerd in bijdragen van resp. Magdalena G. Schenk („Was de Graal in Glastonbury”, blz. 269—273) en R. C. van Caenegem („Karel de Grote”, blz. 286—293).

A. J. Bernet Kempers tenslotte geeft in „Bali; koningsgraven en rotskluizenarijen” (blz. 300—310) een bijzonder levendig beeld van het vooral na 1949 op gang gekomen oudheidkundig onderzoek op Bali, waaraan o.m. de namen van J. C. Krijgsman en dr. H. R. van Heekeren verbonden zijn. Omdat op Bali Hindoeïsme en Boeddhisme zich, anders dan op Java, vrijwel ongestoord tot in onze tijd hebben kunnen handhaven, zijn er tot in zeer recente tijd tempels gebouwd. Langzamerhand begint men de historische diepte te herkennen tussen dit recente enerzijds en het eeuwenoude (waarop de titel van dit artikel betrekking heeft) anderzijds.

Prof. S. Marinatos geeft, onder de titel: „Thera; key to the middle of Minos”, in *National Geographic* 141, 1972, no. 5, May, p. 702—726, een suggestieve, schitterend geïllustreerde beschrijving van de sinds 1967 onder zijn leiding plaatsvindende opgravingen op het tot de Cycladen behorende eilandje Santorin of Thera. Omstreeks 1500 voor Chr. heeft een onvoorstelbaar hevige vulkaanuitbarsting een abrupt einde gemaakt aan een hoogontwikkelde beschaving, niet slechts op Thera zelf, maar ook op de omliggende eilanden en Kreta. Het einde van de Minoïsche beschaving.

Hoewel het onderzoek nog in een beginstadium verkeert, overtreffen de resultaten nu reeds alle verwachtingen. Onder dikke lagen as en lava verborgen resten van een stad zijn blootgelegd, prachtige fresco's en zeer veel aardewerk geven een haast „ongeschonden” beeld van het dagelijkse leven op Thera, 3500 jaar geleden.

Opgravingen te Lubaantún in Brits Honduras hebben belangrijke gegevens opgeleverd m.b.t. de wijze, waarop tijdens de laat-klassieke fase van de Maya-beschaving (800—950 na Chr.), volgens een van te voren vastgesteld plan, ceremoniële centra werden aangelegd. Deze centra waren meestal evenzeer markt- en handelscentra.

N. Hammond geeft van het onderzoek te Lubaantún een beschrijving in het tijdschrift „Scientific American” 226, 1972, nr. 5, May, p. 82—91, onder de titel: „The planning of a Maya ceremonial center”.

H. C. Fritts behandelt in zijn bijdrage „Tree rings and climate” (p. 92—100) nieuwe ontwikkelingen in de dendrochronologie, o.m. door toepassing van statistische methodes en analyse d.m.v. X-stralen, en de invloed daarvan op b.v. de studie van de archeologie en de ecologie.

Treppunt mei 1972, blz. 136—137:

Rijksmuseum Kam in het goud.

Op 17 mei 1922 werd het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen officieel in gebruik genomen. De huidige directeur van het museum, drs. A. V. M. Hubrecht, brengt, bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan, een aantal hoogte- (en helaas ook diepte-) punten uit het bestaan van het museum, opnieuw in herinnering. Tevens ontvouwt hij enkele plannen voor de toekomst.

Ons lid P. C. Beunder geeft in „Holland”, regionaal-historisch tijdschrift, jrg. 4, 1972, nr. 2, april, blz. 21—35, onder de titel „De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijderd” een overzicht van de waarnemingen, die hij in het kader van Rijnverbredingswerkzaamheden te Zwammerdam heeft kunnen doen.

Daarbij kwamen resten van een damconstructie te voorschijn, die enig inzicht geven in de opzet van een 12e eeuwse waterstaatswerk, dat — hoewel bescheiden van omvang — in de waterstaats- én politieke geschiedenis van het Hollands-Utrechtse grensgebied een belangrijke rol heeft gespeeld.

Genoemde aflevering van „Holland” bevat tevens een interessant artikel van M. van der Kooy over „De Hof te Schie” (blz. 36—50).

Twee stellingen, behorend bij het proefschrift van drs. C. H. J. de Geus, getiteld: „De stammen van Israël” (promotie op 25 mei 1972 te Groningen):

IX: In recente publicaties over de dood en over de verwachtingen ten aanzien van een leven na de dood in het oude Israël, wordt onvoldoende rekening gehouden met het archeologische materiaal.

XI: De wetenschappelijke discussie over de archeologie van het Nabije Oosten dreigt steeds meer een besloten gesprek te worden van die archeologen die elkanders ongepubliceerde materiaal kennen.

Nature 236, 1972, no. 5346, April 14:

I. E. S. Edwards. The Tutankhamon exhibition (p. 324).

De auteur, als conservator verbonden aan het British Museum, geeft een beknopt overzicht van de „voorgeschiedenis” van bovengenoemde expositie, inclusief de activiteiten van de eerste grafschenders, kort na de oprichting van de graftombe door opperbouwmeester Maya.

Edward Bacon besteedt in „The illustrated London news” van april 1972 eveneens aandacht aan bovengenoemde tentoonstelling. Hij doet dat in een prachtig geïllustreerd artikel, getiteld: Tutankhamun's treasures (p. 39 e.v.).

Op 29 juni promoveerde drs. W. A. Casparie, verbonden aan het B.A.I., te Groningen op een proefschrift, getiteld: *Bos development in Southeastern Drenthe (The Netherlands)*. Wij hopen in een volgende aflevering van Westerheem nader op dit proefschrift in te gaan.

Richard (R. E. F.) Leakey gaat onvermoeibaar voort met het ontdekken van resten van zeer vroege hominiden in de buurt van het Rudolf-meer en met het publiceren van zijn bevindingen in „Nature”. Verrassende conclusie: Australopithecus en Home hebben tijdens het Vroeg-Pleistoceen gelijktijdig in Oost-Afrika geleefd.

Ook m.b.t. de dateringen van elders in Afrika ontdekte dierlijke resten uit dezelfde of een iets latere periode, zijn er nieuwe gegevens bekend geworden.

Een en ander heeft in Nature 237, 1972, no. 5353, June 2 geresulteerd in enkele bijdragen: More early hominids from East Rudolf (p. 250); R. E. F. Leakey. Further evidence of Lower Pleistocene hominids from East Rudolf, North Kenya, 1971 (p. 264—269); Do fossil elephants date the South African Australopithecines? (p. 291); Mammalian

remains from the Isimila prehistoric site, Tanzania (p. 292).

De gemeente-archivaris van Gouda, mr. J. Geselschap, heeft een handige lijst van „Goudse pijpmerken 1724—1881” samengesteld. In 16 blz. wordt een overzicht gegeven van achtereenvolgens: Figuurmerken, cijfermerken en lettermerken. Ook deze, door het Gemeente-archief van Gouda uitgegeven, publicatie zal, evenals de in Westerheem gepubliceerde bijdragen van F. H. W. Friederich, ongetwijfeld in een behoefte voorzien.

Nature 237, 1972, no. 5354, June 9:

A. Bilsborough. Cranial morphology of Neanderthal man (p. 351—352).

Met behulp van wiskundig-statistische methodes heeft de auteur een groot aantal schedels van de Neandertaler mens uit Europa en het Midden-Oosten en de (latere) Europese Homo Sapiens bestudeerd en gepoogd daaruit gevolgtrekkingen te maken m.b.t. de morfologische evolutie van de menselijke schedel gedurende Midden- en Laat-Paleolithicum.

Hij komt tot de conclusie, dat de schedel van de Europese Neandertaler in een aantal opzichten meer overeenkomst vertoont met die van de latere Europese Homo Sapiens dan met die van de Neandertaler uit het Midden-Oosten. Er is z.i. geen enkele reden om de schedel van de Europese Neandertaler als pathologisch gedefformeerd te beschouwen.

A. Aspinall, S. W. Feather, C. Renfrew. Neutron activation analysis of Aegean obsidians (p. 333—334).

Met behulp van de zgn. activeringsanalyse heeft men obsidiaan-monsters, afkomstig van een aantal vindplaatsen in het Aegeïsche zeegebied en daarbuiten op hun samenstelling onderzocht. Op deze wijze heeft men de

natuurlijke „bron” van herkomst nauwkeurig kunnen vaststellen.

M.b.t. de prehistorische handel in het Aegeïsche zeegebied gedurende de periode 7000—3000 voor Chr. heeft dit onderzoek belangrijke nieuwe gegevens opgeleverd.

Spiegel Historiael 7, 1972, nr. 6, juni:

J. de Meulemeester en J. Nenquin. Op zoek naar het verleden van Nigeria (blz. 324—333).

In de seizoenen 1969—1970 en 1970—1971 heeft een Belgische expeditie, bestaande uit archeologen, geologen, etnologen en historici, een onderzoek ingesteld in het gebied van de Jukun in het noordoosten van Nigeria. Doel was, zoveel mogelijk gegevens te verzamelen over de geschiedenis van deze bevolkingsgroep. De aanleg van grote waterbouwkundige werken én het in snel tempo verloren gaan van autochtone tradities (o.m. mondelinge overleveringen) maakten een gecombineerd archeologisch, historisch en etnologisch onderzoek dringend noodzakelijk.

E. Dhanes. Kastelen in België (blz. 340—349).

Fraai geïllustreerd overzicht van de in België voorkomende kasteeltypen en hun vormontwikkeling.

R. J. Demarée. Byblos (blz. 364—370).

Omstreeks 3000 voor Chr. breidde een kleine nederzetting in de Libanon, Byblos, zich uit tot een handelscentrum voor de export van cederhout. De handelscontacten met o.a. Egypte hebben een schat van kostbare voorwerpen opgeleverd. Zo betrof de klassieke wereld via Byblos het uit Egypte geïmporteerde papyrus. Byblos heeft aldus zijn naam gegeven aan een van de beroemdste geschriften: de bijbel.

P.S.

NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN - DE WERKGROEPEN IN HET NIEUWS

WERKGROEP HELINIUM A.W.N.

Van de werkgroep Helinium ontving de redactie de 63e afl. (januari 1972) van het werkgroepsorgaan „Terra nigra”.

C. Huisman vervolgt hierin zijn relaas omtrent het leven in en om „een Cherusken-boerderij”. Aandacht wordt besteed aan opbouw en inrichting van de boerderij en aan de bijgebouwen en de daarin verrichte werkzaamheden.

K. Hocking geeft in een eerste van zes, onder de titel „Archeologie in Engeland” verschijnende bijdragen een beschrijving van Richborough Castle, een door de Romeinen na hun landing, in 43 na Chr., gebouwde vesting, die — met enkele onderbrekingen — gedurende de daarop volgende eeuwen een belangrijke rol speelde in Romeins Engeland. Tot slot, naast enkele zakelijke mededelingen van intern belang, een kort bericht m.b.t. een munt van Maximianus, destijds uit de Oude Haven te Vlaardingen opgebaggerd.

WERKGROEP NIJMEGEN E.O. A.W.N.

„Met enige (gerechtvaardigde!, red.) trots” biedt het bestuur van de werkgroep Nijmegen e.o. een uitgebreid jaarverslag over 1971 aan.

Naast een voorwoord door de voorzitter en een beknopt jaarverslag door de secretaris treffen we in deze 36 blz. tellende publicatie een aantal bijdragen aan, waarin de voor-

naamste activiteiten in 1971 worden beschreven. Vondsten uit het Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum, de Bronstijd, IJzertijd, Romeinse tijd en Merovingische tijd passeren in korte, kernachtige karakteristieken de revue.

Hulde aan de werkgroep Nijmegen e.o. voor de vele door haar ontwikkelde activiteiten en vooral ook voor de wijze, waarop een en ander in dit jaarverslag is vastgelegd.

WERKGROEP ZAANSTREEK E.O. A.W.N.

Ook bij de werkgroep Zaanstreek e.o. enige gerechtvaardigde trots. Op 13 mei j.l. werd door haar — zo lezen we in „Grondspoor”, mededelingenblad van genoemde werkgroep, nr. 36, 1972 — de langverbeide werkruimte in gebruik genomen, een ruimte, waar vondstmateriaal op verantwoorde wijze opgeslagen, bewerkt en beschreven kan worden. De gemeente Krommenie stelde de bovenverdieping van het politiebureau (!), Zuiderhoofdstraat 117, beschikbaar. Op zaterdag 13 mei hield de werkgroep in deze ruimte voor leden, donateurs, genodigden en belangstellenden „Open Huis”.

De redactie van Westenheim wenst de werkgroep Zaanstreek e.o. van harte geluk met het gelukkige bezit van een „eigen” huis, dat op iedere donderdagavond van 20.00—22.30 uur voor belangstellenden toegankelijk is.

Voor al uw periodieken naar

N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Vacature;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. J. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Kneppelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230-12153,
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem, 023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: Mevr. F. C. Visser-Tilders, Schoolstraat 15, Amsterdam-O.W., 020 - 164872;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, 070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingens)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam, 010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam a.o.)*: Mevr. T. E. Henkes- Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam; 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 13, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: H. J. Reusink, Plaggeberg 37, „De Kei”, Leersum, 03434—2213;
15. *Zuidwest-Veluwezoon, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Hengstdalseweg 16, Nijmegen;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoon*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepenveen, 05709 - 641.

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofredacteur: P. Stuurman

Redacteuren: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Jan Mulderstraat 44, Voorburg

Administrateur A.W.N.: Van de Endelaan 90, Hillegom

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

Inhoud:

Schok der herkenning?	pag. 141
H. Schoorl: Administrateur van de A.W.N. (met 1 foto)	pag. 142
Mededeling van het Hoofdbestuur	pag. 143
W. R. K. Perizonius. Urnen met een historie (met 4 foto's)	pag. 144
A. Wassink. Een Romeins bronzen reliëf-medaillon (met 1 foto)	pag. 159
C. J. H. Franssen. Een praehistorische afvalkuil te Bennekom (met 2 foto's en 2 tek.)	pag. 162
J. P. Veerman. Vijzel van Purbeck marble (met 1 tek. en 1 kaartje)	pag. 171
Tentoonstellingsnieuws	pag. 174
Boekenbeurs	pag. 174
Th. G. van Dijk. Het studie- en werkkamp 1972 in Klein-Sinaai-België (met 5 foto's en 1 tek.)	pag. 175
Promotie drs. W. A. Casparie	pag. 183
Literatuurbespreking	pag. 184
Literatuursignalement	pag. 185
Reacties van lezers	pag. 187
Nieuws uit de werkgroepen — De werkgroepen in het nieuws	pag. 188

Aan deze aflevering werkten o.a. mede:

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen;
Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar;
Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht;
Dr. C. J. H. Franssen, Groene straat 34, Bennekom;
W. R. K. Perizonius, Toussaintkade 26, Den Haag;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag;
J. P. Veerman, Ardennenlaan 6, Son;
Drs. G. J. Verwers, Schout van Eijklaan 39, Leidschendam;
Dr. A. Wassink, Joh. W. Frisolaan 53, Voorschoten.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 4, augustus 1972

SCHOK DER HERKENNING ?

Ditmaal weer eens iets over de amateur-archeoloog en zijn verhouding tot de professionele archeologie. Neen, niet alleen naar aanleiding van de even leerzame als vermakelijke briefwisseling tussen dr. J. H. Holwerda en J. N. A. Panken, die u in deze aflevering onder de titel „Urnen met een historie” kunt aantreffen en — naar ik hoop — zult kunnen waarderen. Herkent u zichzelf in Panken, of — maar dat kan ik nauwelijks veronderstellen — in de „wildgravers”?

Vervolgens een citaat uit een artikel, getiteld: „Drs. O. H. Harsema (provinciaal archeoloog v. Drenthe) over Vermaning”, verschenen in het „Nieuwsblad van het Noorden” van 4 augustus j.l.:

„Hij (d.w.z. Tjerk Vermaning) weet veel van archeologie, is een goede stenenzoecker, maar verder gaat hij niet. Dat wil hij ook niet. Als wij met een opgraving bezig zijn, komt hij wel eens kijken. Maar hij interesseert er zich niet voor. Hij loopt onmiddellijk weer weg om stenen te gaan zoeken”.

Het artikel vervolgt: „Volgens de heer Harsema zijn er tientallen amateur-archeologen in Nederland die wél aan opgravingen deelnemen. En vaak ook over hun vondsten publiceren”.

Tot zover het citaat. Herkent u zichzelf in deze Vermaning? Of herkent u uit dit citaat Vermaning niet? Wellicht behoort u tot die „tientallen amateur-archeologen, die wél aan opgravingen deelnemen”. Over het publiceren van de vondsten zwijg ik nu maar. Dáár heb ik een vorige keer al over gesproken.

Een volgend citaat, opnieuw uit het „Nieuwsblad van het Noorden”, nu van 22 juni j.l. In een bijdrage, getiteld „Drenthe schatkamer van de archeologie” lees ik:

„... amateur-archeologen, de hobbyisten die een oudheidkundige hap en snap uit zand en veen meepikken, een aardige theorie weten op te bouwen en soms een dito privé-verzameling. Stuiten ze op „iets bijzonders”, dan kloppen ze aan bij genoemd Instituut (het B.A.I.)”.

Herkent u zich in die „hap en snap” hobbyist, die alleen dan bij een archeologisch instituut aanklopt, als hij op „iets bijzonders” stuit? En wat wil dat zeggen: „iets bijzonders”? Iets van waarde of iets, waar je geen raad mee weet?

Het gaat niet om namen, niet om Holwerda of Harsema, niet om Panken of Vermaning. Het gaat om „de” amateur-archeoloog en zijn verhouding tot „de” professionele archeologie. Een verhouding, die gebaseerd dient te zijn op wederzijds respect, d.w.z. op het herkennen — soms misschien met een schok — en erkennen van elkaars sterke en zwakke kanten.

P. S.

H. SCHOORL:

Administrateur van de A.W.N.

Het Hoofdbestuur van de A.W.N. heeft met ingang van 1 september 1972 tot administrateur van de vereniging benoemd de heer H. Schoorl te Hillegom.

Het doet mij veel genoegen de heer Schoorl op deze plaats bij onze leden te kunnen introduceren. Onze administrateur werd geboren in Den Helder. Na een onderwijzersopleiding te hebben voltooid, was hij werkzaam in de administratief-organisatorische sector als afdelingschef bij een groot boembollen-exportbedrijf. Daarnaast heeft hij als historisch-geograaf bekendheid verkregen door zijn gedegen studies over de historische-geografie van Noord-Holland. Binnenkort zal van zijn hand het door Z.W.O. gesubsidieerde standaardwerk „600 jaar land en water, 1150—1750” verschijnen. Voorts is hij als graficus lid van de Ned. Federatie van Beeldende Kunstenaars. De heer Schoorl is lid van de A.W.N.

De grote ervaring die onze administrateur zowel op organisatorisch als op historisch terrein heeft opgedaan, zal van veel waarde zijn in zijn nieuwe veelomvattende taak. Immers, de administrateur zal de spil gaan worden, waarom heen veel van ons verenigingsleven moet gaan draaien. Zijn taak zal in de eerste plaats zijn ervoor te zorgen dat al het dagelijkse werk in de vereniging vlot en soepel gebeurt, dat onze administratie goed verzorgd wordt en dat de leden een vraagbaak hebben bij hun problemen. Voor het Hoofdbestuur zal hij de onmisbare steun gaan worden bij het uitvoeren van het beleid. Gaarne verzoek ik de leden dan ook hem hierbij alle medewerking te geven.

*dr. ir. E. H. P. Cordfunke,
Alg. voorzitter.*

MEDEDELING VAN HET HOOFDBESTUUR:

Het Hoofdbestuur heeft uit zijn midden aangewezen tot

Algemeen secretaris

de heer mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44 te Voorburg.

Voorts heeft het Hoofdbestuur de heer H. H. J. Lubberding te Deventer benoemd tot vice-voorzitter van de A.W.N.

Het Dagelijks bestuur van de A.W.N. is derhalve thans als volgt samengesteld:

dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Alg. voorzitter

H. H. J. Lubberding, vice-voorzitter

mr. J. H. van Overbeek, Alg. secretaris

H. van der Lugt, Alg. penningmeester

P. Stuurman, Hoofdredacteur van Westerheem

Tot **Administrateur** is met ingang van 1 september 1972 benoemd de heer H. Schoorl.

Voor alle zaken betreffende het ledenbestand (nieuwe leden, mutaties, afzeggingen), alsmede voor inlichtingen, oude jaargangen van Westerheem e.d. verzoeken wij u zich rechtstreeks te wenden tot de administrateur:

de heer H. Schoorl,

Van de Endelaan 90

Hillegom

telefoon 02520—16482.

J. N. A. Panken in 1906

*„Wat getroost u
u een moeite
voor de
goede zaak!”*

*„hiervoor heb
ik de mooie
onderscheiding”*

*foto eigendom
fam. Hoeks
Bergeik*

*foto
R.v.O.*

Dr. J. H. Holwerda in 1909

URNEN MET EEN HISTORIE

een selectie uit de correspondentie tussen conservator J. H. Holwerda van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en museum correspondent J. N. A. Panken, grossier te Bergeik, Noord Brabant; 1906—1909

verzameld, ingeleid en van verbindende teksten voorzien door W. R. K. Perizonius

Bij wijze van inleiding; ditmaal geen prehistorie maar historie:

De urnen waar het hier om gaat zijn afkomstig van het urnenveld te Valkenswaard, en bevinden zich reeds een dikke zestig jaar in de magazijnen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Zij zullen binnenkort voor het eerst gepubliceerd worden, tesamen met de resultaten van de opgraving van dit urnenveld door het Rijksmuseum van Oudheden in 1954.

In verband hiermee werd een duik genomen in de archieven van het Rijksmuseum van Oudheden, welwillend toegestaan door de heer L. P. Louwe Kooijmans. De meeste belangstelling ging uit naar de correspondentie van het museum met de heer J. N. A. Panken *), die vanaf 1906 als correspondent van het museum in Valkenswaard en omgeving werkzaam was. Een 46 tal urnen, van het urnenveld van Valkenswaard afkomstig, werd door hem voor het Rijksmuseum van Oudheden aangekocht. Zij vormen slechts een schijntje vergeleken bij de talloze urnen, uit Riethoven, Goirle, Bergeik, Luyksgestel, Eersel, etc. die door bemiddeling van J. N. A. Panken in het Rijksmuseum van Oudheden belandden. Hoe dit alles in z'n werk ging wilden wij u niet onthouden. Met plezier geef ik het woord aan de heren Panken en Holwerda — de verbindende tekst is zo beknopt mogelijk gehouden:

*) Niet te verwarren met zijn meer bekende neef P. N. Panken.

Panken wenst inlichtingen om „in den geest van het museum werkzaam te zijn”

Panken 22-3-06:

*Bergeik den 22e Maart 1906
Den Hoog Ed. Geb. Heer Dr. J. H. Holwerda
Conservator van het Rijksmuseum van
Oudheden te Leiden.*

Hoog Ed. Geb. Heer!

Zeer vereerend waren mij de letteren in missive 18e dezer; in beleefd antwoord daarop diene dat ik volgaarne mij wil belasten, om zoo veel mogelijk voor het museum te behouden. Maar om nu in den geest van de directie werkzaam te zijn, wenschte ik eerst eenige inlichtingen te ontvangen . . .

Is de bedoeling van de directie van het museum Leiden, niet om alleen heele lijkurnen aan te werven? Indien urnen door mij worden aangevorven, waar die op te bergen? of moeten dezen naar museum Leiden opgezonden worden? daar de meesten nogal broos zijn, en sommige gescheurd; konde die onderweg veel gehavend worden. Als uit eene urn hier en daar een stukje uit is, of wat gebersten, mogen dezulke ook aangekocht worden? . . .

Gaarne eenig antwoord, hierop verwachtende heb ik inmiddels de eer te verblijven,

Van U HoogEdGeb de dwdr. J. N. A. Panken

Holwerda noemt de tarieven:

Holwerda 23-3-06:

*Den Wel Ed. Geb. Heer
J. N. A. Panken
Grossier te Bergeik N.B.*

Geachte Heer!

. . . Betaal voor elke geheele urn (of er een barst in is of een klein stukje af is doet er niet toe) minstens 5 gulden en indien er versiering aan is meer naar uw goedvinden tot 10 gulden toe. Betaal voor urnen die stuk zijn, mits de stukken althans eenigszins compleet zijn 3 gulden of meer . . . is een urn helemaal in kleine stukjes dan kunt u ook daar voor nog f 2,50 geven . . .

Namens de directie

Hoogachtend Uw dwdr. Dr. J. H. Holwerda Conservator

maar de prijs van een urn helemaal in kleine stukjes blijkt al gauw te aantrekkelijk te zijn:

Holwerda 11-4-06: . . . nu we al een aardige collectie bij elkaar krijgen, lijkt het ons, verstandig de al te grote ijver der gravers wat te doen verminderen en vooral het kapot maken der urnen zooveel mogelijk te voorkomen. Overeenkomstig uw afspraak . . . lijkt het ons dus wenselijk de prijzen eenigszins te veranderen en voortaan bv. voor een pot die niet geheel gaaf meer is hoogstens f2,—, voor een die geheel aan scherven ligt hoogstens f 1,— te betalen.

en als de Belgen meer betalen moeten er maar extra beloningen worden uitgelooft:

Holwerda 23-3-06: Behalve dit wensen wij aan de beide arbeiders uit te loven voor het eerste tiental gave of bijna gave urnen dat zij ons bezorgen, de som van vijf en twintig guldens extra. U zult hun dit gedeelte van dezen brief voor kunnen lezen en er hun op wijzen hoe die Belg aan wien ze tot nog toe verkocht hebben hun feitelijk te weinig betaald heeft . . .

Door deze zaak voor ons in orde te maken bewijst u het Rijksmuseum een grooten dienst . . . Voorlopig betuig ik u nogmaals onzen hartelijken dank en beveel ons museum zeer in uw hulpvaardigheid aan.

de uitgelooftde premies hadden geen resultaat, maar er zijn nog wel andere middelen om te voorkomen dat onze nederlandse oudheden de grens over gaan:

Panken 26-3-06: Door mijn toedoen, en aandringen zijn wel + — 20 werklieden van Bergeijk ijverig een gedeelte van de tumulus aan 't doorwoelen geweest, en hebben enkele al een urne opgedolven, en zijn door mij aangekocht, en zullen ten mijnen huize bewaard blijven . . . jammer genoeg zijn de meesten arbeiders die 1 dag daar aan 't graven zijn geweest allen maar arme dagloners, . . . daarom geef ik U HoogEdGeb in overweging om mij permissie te geven om enkele arme dagloners, die goed werken, en vertrouwd zijn, te verzoeken, om in daggeld bijv. voor f 1,— tot f 1,25 per dag de tumulus te laten doorzoeken, want het is mij gebleken door de vele houtskool en beenderen die daar worden aangetroffen, dat de inhoud, nog meerdere urnen zal bevatten . . .

Eenig antwoord op mijn voorstel gaarne tegemoet ziende verblijf ik intusschen . . .

de conservator heeft er wel oren naar:

Holwerda 28-3-06: Zeer bedankt voor uw brief en de moeite die u u wilt geven . . .

Uw voorstel lijkt ons zeer goed mits u niet al te veel lui aan het werk zet en er natuurlijk rekening mee houdt dat dit ook niet te lang duurt, zodat het ons ook niet al te duur wordt. U weet echter dat we er gaarne wat voor over hebben.

en zo lukt het correspondent Panken prachtig, de uitvoer naar België te doen ophouden:

Holwerda 7-4-06: Namens de directie dank ik u zeer voor uw moeite die er toe geleid heeft dat Scheerens ons zijn urnen en zijn arbeid aanbood en de verhouding met den Belg afbrak. Wij hebben daarmee voorlopig ons doel bereikt en nu lijkt het ons wenselijk om de al te groote ijver der andere zoekers wat te laten kalmeren, . . .

Mogelijk was het wenselijk bij den burgemeester er op aan te dringen het verbod van graven strenger te handhaven . . .

Het is natuurlijk allermint onze bedoeling dat u plotseling met koopen ophoudt want dan zouden ze weer naar den Belg gaan met hun vondsten maar u kunt misschien te kennen geven dat we nu wel haast genoeg krijgen. Enfin u zult er zelf wel weer een middel op vinden evenals het u zoo prachtig gelukt is de uitvoer naar België te doen ophouden.

het Rijksmuseum is zijn correspondent zeer dankbaar en Holwerda stelt H.H. Curatoren der Rijksuniversiteit te Leiden voor Panken de museum medaille te verlenen.

Holwerda 11-4-06: In de laatste jaren werden vondsten uit de necropolen in de omtrek van Bergeik Noord Brabant door Belgische liefhebbers over de grenzen gebracht. Het Leidsche Museum verkeeg er niets van evenmin het provinciaal museum in 's Hertogenbosch. Het was onmogelijk daar iets tegen te doen. Aan dien toestand is thans een eind gemaakt en dat hebben wij te danken aan den tact en belangenloze toewijding van den Museum correspondent den Heer J. N. A. Panken te Bergeik. Voorwerpen uit die necropolen mochte niet in het Rijksmuseum gemist worden; dat zou eene zeer bedenkelijke lacune in onze uitnemende verzameling van Nederlandsche Praehistorica geweest zijn. Bovendien was de waardigheid des lands er bij gemoeid dat vreemdelingen de opgraving op ons grondgebied beheerschten zonder dat de Rijks ambtenaren er iets tegen konden doen. Ook het vaderlandslievende motief heeft bij den Heer Panken zeer sterk gewogen. Redenen genoeg waarom ik u verzoek er bij den Regeering zeer sterk op aan te dringen dat den Heer Panken de zilveren medaille voor verdienste jegens wetenschappelijke en kunst verzamelingen des Rijks (ingesteld bij koninklijk besluit van . . .) worde toegekend.

Panken weet wel aan wiens tussschenkomst hij zijn Koninklijke onderscheiding te danken heeft:

Panken 6-6-06: Met dezen betuigt ondergetekende zijn oprechten dank aan Mevrouw en Mijnheer Dr. J. H. Holwerda voor de belangstellende gelukwensen met mijne ontvangene Koninklijke onderscheiding, dien ik geheel

aan U HoogEdGeb. tusschenkomst als ook van U Pa) heb te danken. Hoop nog lang als vertegenwoordiger voor bovengenoemd Museum werkzaam te zijn.*

voorlopig kunnen de Belgen geen urn meer machtig worden:

Panken 28-2-07: Er is geen enkele urn door de Belgen bemachtigd kunnen worden sedert, alhoewel nog wel pogingen zijn aangewend.

Pontiau de vaak besproken Belg, is woedend op mij, en beproefde vruchteloos persoonlijk ten mijnen huize, om enkele urnen machtig te worden, dit is een tijd geleden, verliet stampvoetend van boosheid mijn huis, en snauwde mij toe, van nu af aan zijn wij slechten vrienden geworden.

nu de Belg is verslagen moet er natuurlijk zo snel mogelijk een eind komen aan het „wildgraven”:

Panken 14-4-06: . . . en zal mijne beste pogingen krachtdadig weten aan te wenden, om het wildgraven te beteugelen, eerstens door de opgegeven verminderde prijzen de gravers bekend te maken, en verder het verbod van graven in de bosschen naast het gerooide bosch te helpen handhaven, door de wachtmeester met manschappen aan te moedigen, om jacht op de gravers in de bosschen te maken, waaraan reeds door hun gevolg is gegeven.

maar dat aanmoedigen van de Politie kan ook wel eens anders uitpakken!

Panken 6-6-06: . . . en ook de Politie heeft mij gewaarschuwd, dat wanneer urnen op het verboden terrein te Bergeik gevonden, en ik daarvan kennis draag, en toch zullen aangekocht worden, dezelve in beslag zullen worden genomen, omdat een Proces is geopend tegen een Bergeikenaar die op verboden terrein was gepakt, de schop en priem zijn in beslag genomen door de Politie, en naar 's Bosch opgezonden.

in dezelfde brief meldt Panken hoe de rage om urnen te zoeken overslaat op het nabij gelegen Valkenswaard:

Panken 6-6-06: In Valkenswaard gaat het al eveneens als te Bergeik en zijn reeds meerdere personen zelfs kinderen aan zoeken geweest op de vindplaatsen aldaar, sommige hebben een enkele urn in hun bezit waarvoor ze f 25,— per stuk durven vragen, dus geef ik u HoogEdGeb. in overweging, om de vondsten van Particulieren of inwoners van Valkenswaard bij aanbidding aan Museum Leiden niet aan te nemen, daar dezelve de prijzen veel te hoog opgeven, dan zullen ze van lieverlede wel de vraagsom verminderen.

één en ander is het Museum niet erg aangenaam:

Holwerda 8-6-06: In antwoord op uw schrijven diene dat de opgravingen

*) Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, toen directeur van het Rijksmuseum van Oudheden.

„Eenige dagen geleden had ik een persoon verzocht om voor mij een urn te gaan kopen in Valkenswaard . . . en had geen rust, voor dat dezelve bij mij op zolder is opgeborgen, zooals is geschiedt. Er loopen verschillende oudheidliefhebbers, die dergelijke prachtige versierde urnen gaarne voor liefhebberij aankopen, om op een antieke kast te zetten.”

foto R.v.O.

in Valkenswaard door Scheerens en anderen ons niet erg aangenaam zijn. We hadden veel liever dat de boel eerst eens goed tot rust kwam omdat nu dadelijk iedereen klaar staat om te gaan graven. Als we wat wachten zijn ze het vergeten . . .

Natuurlijk willen we echter aankopen wat ze hebben.

genoemde Scheerens had een week eerder het Museum geschreven:

Holwerda 2-6-06: Gisteren kreeg ik een brief van Scheerens dat hij weer wat had, nu uit Valkenswaard. Ik heb hem geschreven dat ik er u van in kennis zou stellen. Wilt u u met hem in verbinding stellen. Als het nodig is kunt u gerust op onze kosten een rijtuig nemen om naar hem toe te gaan of de boel bij hem weg te halen. Mogen wij dus dit weer aan u overlaten en wilt u de urnen voor ons inpakken en verzenden. Indien u dit te lastig is meld het dan even dan sturen we iemand.

Wees zo goed vooral de vindplaatsen goed uit elkaar te houden. Laat een etiketje met vermelding er van op de urnen. Ik zend u eenige etiketten.

Panken kan dus aan slag:

Panken 13-06-06: Den 10e Juni was Scheerens van Luyksgestel ten mijnt, na hem goed onthaald te hebben, hadden wij de afspraak bepaald om 12 Juni mij naar zijn woning te begeven, teneinde te trachten om het gevondene dat hij heeft staan te koopen . . . Na Scheerens op de verminderde tarieven te hebben gewezen van urnen, verzocht ik de prijzen, der gave, geschondene bijpotjes, en scherven, dat zoo wat 19 à 20 stuks bedraagt, hij verlangde persé f 70,— totaal voor de vondsten van Valkenswaard, . . . tenslotte kocht ik alles voor f 10,— minder . . .

Indien het mogelijk is was het zeer aan te bevelen, om a.s. vrijdag 15 juni een Zaakgelastigde te zenden om den boel te komen weghalen . . . Heb met Scheerens een onderhoud gehad, om het urnen graven in Valkenswaard, wat te laten rusten, ten einde particulieren het graven te doen vergeten, doch bij nader onderzoek is mij gebleken, dat dit reeds zoo ruchtbaar is geworden, dat dit niet gemakkelijk gekeerd kon worden . . . De etiketten door U Hoog-EdGeb. gezonden onlangs zullen op de urnen worden geplakt waarop de plaats van afkomst staat vermeld.

iedereen wordt naar correspondent Panken verwezen:

Holwerda 9-6-06: Van den heer J. W. de Louw te Valkenswaard kregen wij een aanbieding van eenige urnen. Ik schreef hem dat ik u van de zaak in kennis zou stellen en heb hem naar u verwezen.

soms is er wel eens drie uur redeneren voor nodig:

Panken 25-6-06: Den 22e dezer kwamen ten mijnt J. W. de Louw en

H. Mollen te Valkenswaard, die nu in 't geheel 11 stuks urnen hebben gedolven, . . . gedeeltelijk hadden ze de urnen bij zich . . . Genoemde personen wilde ze niet minder afstaan dan voor f 60,— ik wees hun Ed. op de verminderde tarieven, dat niemand meer zal geven, en er niemand zoveel kan gebruiken, dan het Rijks Museum enz. doch verlangde ze, dat ik direct zou telephoneren naar Museum Leiden, of de som van f 60,— mocht besteed worden voor genoemde urnen, ik weigerde dit, en overtuigde hun, dat dit niet kon aangenomen worden, na + — 3 uur aan 't redeneren geweest verzochten ze mij om naar de Directie te schrijven, of niet **meer** dan f 45,— (deze was de som dien ik geboden heb) mocht toegestaan worden.

En indien **dit** het geval niet is, dan zijn ze verkocht, voor f 45,—. Dus weest sup zoo beleefd, terwille van de goede zaak, dat bijv. in dezen geest geantwoord wordt, dat de prijzen (volgens tarief van 11 April 1906) wel is waar wat al te hoog voorkomen, doch om den hoel in 't land te houden, deze som bij uitzondering betaald mag worden ditmaal.

en conservator Holwerda is inderdaad „zoo beleefd, ter wille van de goede zaak, om in dezen geest te antwoorden”:

Holwerda 26-6-06: Naar aanleiding van uw schrijven kan ik u mededelen dat f 45,— voor 11 urnen feitelijk al een te hooge prijs is. In geen geval kunnen we aan uw vraag voldoen er meer voor uit te geven. Daar echter volgens uw beschrijving . . . er eenige versierde urnen bij zijn, willen wij u voor deze keer wel machtigen den h.b. de Louw en Mollen voor de geheele partij f 45,— te bieden.

als de koop gesloten is volgt het inpakken en verzenden:

Panken 25-7-06: Heb de urnen van de Heeren de Louw en Möllen enz. te Valkenswaard opgedolven, gekocht en reeds in mijne woning. Indien het U HoogEdGeb. naar goedvinden zal zijn, wil ik mij wel belasten ditmaal om den hoel in te pakken en naar Museum Leiden over te zenden, als naar gewoonte franco tot Valkenswaard met een kar op veeren en verder voor rekening van Museum . . . Er staat nog een kist met aanvulsel houtwol te Valkenswaard, . . .

de ene zending urnen volgt de andere:

Panken 28-9-06: Den 27e September jl mij weer naar Valkenswaard begeven, en heb er met behulp van een helper de daar aangekochte urnen, en fragmenten daarvan, zoo solied mogelijk ingepakt, en met v. Gend en Loos verzonden naar Rijks Museum van Oudheden te Leiden.

zelfs de etiketten raken op:

Panken 22-3-07: Heden heb ik de eer aan U HoogEdGeb. te zenden als

bestelgoed per v. Gend en Loos in 4 kisten $\pm$ 50 stuks gave en geschondene urnen, allen voorzien van etiket, vermeldende de vindplaats. Heb dezelfde met een voerman laten vervoeren, van uit Bergeik naar v. Gend en Loos te Valkenswaard, en wel onder toezicht . . .

Omdat de etiketten heelmaal verbruikt zijn, ontving ik sup er nog gaarne eenige, en heb nu maar tot aanvulling eenige andere van postzegels afkomstig genomen.

maar ondanks het solide inpakken en de voerman met zijn kar op veeren wil er kennelijk nog wel wat sneuvelen:

Holwerda 2-4-07: Als het niet te lastig is zou het dunkt mij het beste zijn dat u wat u nog mocht koopen bewaarde tot we zelf u dezen zomer bezochten, dan kan ik eens zien hoe de urnen er uitzien als ze bij u gebracht worden; ik vrees nl. dat ze door het transport te veel lijden en daarvoor moeten we dan andere maatregelen nemen.

onze correspondent wil natuurlijk ook wel eens het Museum zien:

Panken 24-7-07: heb ik plannen gemaakt om eens een reisje naar Holland te maken . . . daar wij Maandag 29 Juli a.s. in Leiden hopen te zijn, is mijn eerbiedig verzoek, of er dan gelegenheid voor ons beiden bestaat, om het Rijks Museum aldaar eens te mogen bezichtigen, en op welke uren, dit voor het publiek is opengesteld, mag ik sup. eenig bericht hierop ontvangen?

amanuensis Schregel heeft Panken „alles goed laten afzien”:

Panken 9-8-07: Nogmaals betuig ik de Directie van het R.M.v.O. te Leiden mijnen welgemeenden dank voor de vriendelijke ontvangst op 29 Juli j.l., heb buitengewoon geprofitteerd, daar den Heer Schregel, mij alles goed heeft laten afzien, en er zelfs uitleg van gedaan heeft.

in Valkenswaard komen nog steeds nieuwe urnen omhoog:

Panken 29-5-07: Ook in Valkenswaard zijn weer enkele urnen opgedolven, door Bergeikenaren, bijna altijd dezelfde zoekers, die ook alhier en Steensel en Veldhoven, vonden hebben gedaan. Deze kunnen door mij weder gekocht worden, doch meende goed te handelen, nog wat te wachten, omdat deze op verboden terrein zijn gehaald.

ook de Belgen liggen weer op de loer:

Holwerda 6-11-07: Dank voor uw brief en goede zorgen. Wees zoo goed de urnen die gevonden zijn aan te koopen doch zoo veel mogelijk tegen te gaan dat er gezocht wordt. Natuurlijk moeten we zien dat de Belgen ons niet weer de boel gaan weghalen, maar we moeten daar voorzichtig mee zijn want anders gaat men weer zoo wild graven als verleden jaar. Als gij het echter

nodig vindt en het kan niet anders verhoog dan uw tarief en meld het ons even . . . In alle geval moeten we onze positie tegenover de Belgen zien te houden en rekenen daarbij op uw beproefde medewerking.

urnen kun je toch maar het beste 's nachts vervoeren:

Panken 3-12-07: Heb de urnen de vinders 's nachts naar mijnen woning laten brengen, en op mijnen zolder in veiligheid gebracht, dit deed ik met het oog, om andere zoekers, niet te laten merken, dat de urnen weder konden ingeleverd worden; heb de vinders en andere betrokkene personen zeer ernstig verzocht hierover niets te laten merken, wat mij verzekerd werd . . . Het is bijna een onmogelijkheid om het graven of zoeken hier tegen te gaan, of heelemaal uit te roeien, zoolang er zooveel concurrentie van andere zijde bestaat. Op 't oogenblik is al het gevondene veilig voor U HoogEd.Geb. opgeborgen, en dunkt mij wel dat in bijzondere gevallen, iet wat verhoogd tarief aan te bevelen is, maar het spreekt van zelf, dat ik zoo goedkoop mogelijk steeds tracht de vondsten aan te werven.

al die tijd en moeite zullen U toch wel voldoening schenken:

Holwerda 6-12-07: Wij zijn u zeer dankbaar voor uw schrijven en bemoeiingen. U hebt er wel een heele arbeid mede en het zal u veel tijd en moeite kosten, maar toch zal het u hoop ik aan den anderen kant wel voldoening schenken op deze wijze uw land diensten te bewijzen die zooals u hebt kunnen merken in zoo hooge mate op prijs gesteld worden . . .

diensten aan ons land bewezen, desnoods met de prijs ener urn:

Panken 11-12-07: In beleefd antwoord op U HoogEdGeb. Missive dato 6e dez. bericht ik, alsdat het ook mij zeer aangenaam is, om ons land al is het dan maar weinig diensten te kunnen bewijzen, dien ik heb gemerkt zeer gewaardeerd worden. Zal mijne beste krachten aanwenden om al de oudheden hier gevonden voor ons land te bewaren, desnoods door in bijzondere omstandigheden de prijs ener urn iets hooger te stellen, zoals de Directie ook heeft goedgevonden.

onze correspondent is ook werkelijk direct ter plaatse, en heeft geen rust voor alles veilig bij hem thuis staat:

Panken 25-3-08: Nauwelijks kwam mij ter oore, dat in Valkenswaard, door verschillende personen weder urnen waren opgedolven, of ik begaf mij er direct naar toe, en heb al de bezitters persoonlijk wezen opzoeken, en met hun gesproken over de verkoop . . .

Want vele personen, die denken maar, 't Museum moet absoluut de vondsten hebben, en dingen daarom groote sommen, alhoewel ik hun bewijs, dat reeds enkele honderden urnen door mij zijn afgeleverd, en nu de prijzen daardoor

„De etiketten door U Hoog Ed Geb. gezonden onlangs zullen op de urnen worden geplakt waarop de plaats van afkomst staat vermeld.”
foto R.v.O.

wel zijn verminderd . . . Eenige dagen geleden, had ik een persoon verzocht om voor mij een urn te gaan koopen in Valkenswaard, deze is een der mooiste gave en versierde urn die daar dit jaar is gevonden, ik wist dit, en had geen rust, voordat dezelve bij mij op zolder is opgeborgen, zooals is geschiedt. Er loopen verschillende oudheidliefhebbers, die dergelijke prachtige versierde urnen gaarne voor liefhebberij aankopen, om op een antieke kast te zetten.

het „wildzoeken” blijft een probleem:

Panken 25-3-08: Tevens heb ik de Wachtmeester der Marechaussee te Val-

kenswaard verzocht, om het graven der zoekers naar urnen tegen te gaan, om zodoende het wildzoeken tegen te gaan, van personen die de urnenvelden niet behooren. Dat de bezitters der grafvelden zoeken, kan men niet beletten.

maar gelukkig, de wachtmeester „draagt goede zorg”:

Panken 4-6-08: Den WelEdHeer Berends, Wachtmeester te Valkenswaard, draagt reeds maanden lang goede zorg, dat de urnenvelden te Valkenswaard goed bewaakt worden, op mijn verlangen aan hem persoonlijk, en schriftelijk gedaan. Bedoelde Wachtmeester is wel dank verschuldigd.

misschien houdt de Wachtmeester wel van een kistje sigaren?:

Holwerda 6-6-08: Acht u het noodig den heer Berends eens eenige belooning te geven of kan dat niet. Misschien is het het beste hem bv. eens een kistje sigaren te zenden. Wat vindt u hiervan?

Wachtmeester Berends ziet liever centen:

Panken 9-7-08: Zeer dankbaar zal den Heer Berends te Valkenswaard zijn wanneer Z.Ed. een kleine vergoeding wordt aangeboden, maar omdat Z.Ed. gehuwd is, en een huisgezin heeft van kinderen, dunkt mij zal 't liefst een klein sommetje in geld door hem worden ontvangen, . . .

Panken zelf heeft kennelijk nog nooit kosten in rekening gebracht:

Holwerda 30-3-08: Van een buitenlandse reis teruggekeerd vind ik uw brief ter beantwoording. Wat getroost u u een moeite voor de goede zaak! Het lijkt me uitstekend zooals u in de zaak Valkenswaard handelen wilt, doch we laten het vol vertrouwen geheel aan u over. U brengt ons toch vooral ook wel kosten voor correspondentie enz. in rekening. In Augustus hoop ik by U te komen kijken als we in de buurt gaan graven.

een schadeloosstelling om de „uittartende” monden te stoppen zou onze correspondent zeer aangenaam zijn:

Panken 4-6-08: Tenslotte meld ik de Directie op UHoogEdGeb. missive van de 30e Maart 1908, alsdat door mij van af Maart 1906 tot heden geene kosten voor correspondentie, of verteer, of andere onvoorziene uitgaven zijn in rekening gebracht, noch van transactie's, of kleine uitgaven in belang van het R.M.v.O. gedaan, (natuurlijk is er geen sprake van tijdverlies, of moeite, hiervoor heb ik de mooie onderscheiding.) Doch omdat naaste familieleden, mij reeds bijna al dien tijd, dat ik voor het R.M.v.O. te Leiden werkzaam ben, en door vele anderen, als 't ware daarover ben uitgetart, dat mij veel leed veroorzaakte, zoude het mij zeer aangenaam zijn, om in eenmaal eene kleine schadeloosstelling te mogen ontvangen, van de Directie van het R.M.v.O. Leiden, dat ik aan de Directie geheel overlaat; dan zijn de monden

gestopt. Vertrouwende, hiermede genoegzame, en volledige inlichtingen te hebben verstrekt, verblijf ik . . .

maar hoeveel moet je iemand nu geven in zo'n geval:

Holwerda 6-6-08: We begrijpen volkomen dat u een schadeloosstelling voor al uw uitgaven toekomt maar hebben geen idee hoe veel dat zou moeten zijn. Ook bent u niet een persoon om maar eens een willekeurige som te geven. Beleefd verzoek ik U dus ons mede te willen deelen hoeveel u toekomt naar uw rekening.

natuurlijk zal Panken dat niet overdrijven:

Panken 9-7-08: Wat mijne schadeloosstelling betreft van al mijne uitgaven in 't belang van 't Museum Leiden gedaan, van porto's enz. heb ik geraamd op f 25,— natuurlijk heb ik dit niet overdreven.

ook het voorbereiden van een opgraving behoort tot de taken van onze correspondent:

Holwerda 2-6-08: Dezen maand ga ik weer op de Veluwe opgravingen doen en dan komt eind Juli of Augustus Braband aan de beurt. In verband daarmee wilde ik u gaarne een paar vragen stellen . . .

3e Is er in Bergeik geen goed terrein meer, is het dan misschien beter naar Valkenswaard te gaan en weet u daar een goede gelegenheid? Zoo ja hoe moeten we dan daar aan de permissie komen?

4e Is er in Bergeik een goede gelegenheid om eenigen tijd te logeeren voor mijn vrouw en mij en voor onzen assistent Dr. Evelein? Ook de amanuensis Schregel, dien u kent komt mede.

5e Is er een bepaalde tijd die om de één of andere reden bijzonder geschikt, of ongeschikt zou zijn voor een opgraving?

6e Kunnen we een man of 6 à 8 arbeiders krijgen en hoeveel daggeld eischen die menschen. Ik hoop dat we ook hierom weder op uw gewaardeerde hulp mogen rekenen en verzoek u zo mogelijk een spoedig antwoord op mijn vragen. Wilt u vooral zorgen dat er voorlopig niets van onze plannen in de couranten komen kan.

Panken beantwoordt alles minutieus:

Panken 4-6-08: In beleefd antwoord op uwe geëerde missive dato 2 Juni jl. diene alsdat het mij zeer aangenaam, en hoogstvereerend zijn zal, dat Bergeik door U HoogEdGeb. met gevolg zal worden bezicht, met eind Juli of Augustus, en dat hier dan een weekje wordt gegraven lijkt mij zeer geschikt, . . . als antwoord op vraag 2 diene: . . .

In Valkenswaard zijn goede terreinen, waar urnenvelden zijn (die aan verschillende eigenaars behooren) en bij elkander gelegen zijn . . . Het beste

is om evenwel voorlopig maar alleen permissie te vragen aan J. van Hoof, Landbouwer te Valkenswaard (Geenhoven) omdat de zaak anders te veel besproken wordt. . . .

Antwoord op vraag 4, diene alsdat er te Bergeik, bij de Kinderen Jos. Lomme- laars, Hotel „de Keizer” goede gelegenheid bestaat om eenigen tijd te logeeren . . .

Heb gisteren mij persoonlijk wezen vergewissen in 't genoemd hotel, en werd bevestigd geantwoord, dat dit zeer goed kan. . .

Antwoord op vraag 5, de tijd door het Museum bepaald van opgravingen te doen, valt wel in den oogsttijd, maar belet geenszins, dat geen werkvolk, genoeg kan gekregen worden, . . .

Antwoord op vraag 6 diene: Alsdat hier een gewone werkman f 1,— à f 1,25 per dag plus den kost kan verdienen, . . . voor f 1,50 per dag zullen gemakkelijk hier 6 à 8 arbeiders willen graven, en zelfs zooveel als verlangd worden . . .

is die permissie zo in orde?

Holwerda 6-6-08: Ik sluit hierbij in een aanvraag om permissie aan den heer J. van Hoof te Valkenswaard. Wilt u die brief eens inzien en als het zoo goed lijkt hem verder zenden aan den heer v. Hoof. Als die het goed vindt kunnen wij op zijn land beginnen.

de arbeiders zullen precies zo graven als hun wordt bevolen:

Panken 9-7-08: De mannen die vermoedelijk mede mogen graven, heb ik duidelijk uitgelegd, ze precies moeten graven zoals hen wordt bevolen, dat ze anders niet gebruikt kunnen worden. Daarop gaven ze hun woord, om de orders stipt op te volgen.

Panken bezoekt de eigenaar van het terrein:

Panken 9-7-08: In Valkenswaard, is het terrein van het urnenveld wel beplant met jeugdige dennen doch gedeeltelijk bestaat het ook uit heide grond. Heb aanvraag om permissie aan den Heer J. v. Hoof te Valkenswaard gezonden, ook persoonlijk wezen opzoeken, deze persoon verklaarde mij, wanneer hij zelf mee mag graven à f 1,80 per dag, en het onderzoek maar één dag duurt, dan mag dit gratis geschieden, duurt het echter eenige dagen dan wordt verlangd eene schadeloosstelling, en vergt de vondsten nog apart van hem gekocht wordt. Enfin deze persoon zal wel vatbaar zijn, voor betere gevoelens vermoed ik.

van Hoof blijkt echter niet vatbaar voor betere gevoelens:

Panken 24-7-08: Schandalig vind ik het vragen van J. v. Hoof te Valkens- waard om f 5,— per dag te vragen, met niet meer dan 3 mannen graven,

*maar hoop met den HoogEdGeb. Heer Dr. Evelein dit nader te bespreken om bijv. naar een andere eigenaar, als dan proeven in het werk te stellen, om voordeliger condities te verkrijgen *).*

na de opgraving worden de prijzen verlaagd:

Evelein 29-8-08: Bij dezen deel ik u mede dat . . . ook de Directie het beste lijkt, nl. het urnen zoeken in zoverre te beperken, dat voortaan de prijzen minder hoog zullen zijn . . .

De gemiddelde prijs van eene gewone gave urn wilde de Directie gesteld zien op f 2,50. Is zij versierd of van bijzonderen vorm, dan kan een hoogere prijs worden betaald, waarin de Directie u vrijheid van handelen geeft. Voor losse scherven moet een geringe prijs worden gesteld bijv. f 0,50 à f 1,— naar de hoeveelheid is.

de amanuensis bedierf echter de markt:

Panen 1-12-08: Zeer jammer is het, dat de prijzen, die te Valkenswaard zijn besteed voor urnen, door Amanuensis Schregel, zoo hoog waren, en menen nu vele personen dat ik steeds te weinig hun er voor betaalde. Volgens de tarieven in missive van den WelEdZeerGelHeer Dr. Evelein van dato 29e Aug. 1908, zullen derhalve, deze urnen niet gekocht kunnen worden.

voor de publicatie van de opgraving was Panken zeer dankbaar:

Panken 2-4-09:

Bergeik den 2e April 1909

Aan de Directie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Wel Ed. Zeer Gel. Heeren,

Ondergetekende betuigt met deze zijnen oprechten dank, en bericht daarmede de goede ontvangst, voor het prachtige boekwerk: Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden III, alsook daarbij begrepen Urnenveld bij Valkenswaard . . .

Hoogachtend Groetend,

Van U WelEdZeerGel. de dwdr J. N. A. Panken

dat ook zijn correspondentie met Holwerda eens zou worden gepubliceerd, daarvan zal Panken wel nooit gedroomd hebben.

*) Uiteindelijk vond de opgraving plaats „op het land van den heer Wijnen” zoals uit Oudheidkundige Mededelingen III blijkt.

foto P. C. Beunder

EEN ROMEINS BRONZEN RELIEF-MEDAILLON

A. Wassink

Het op de foto afgebeelde bronzen reliëf-medailloon werd te Zwammerdam gevonden in een tot de Anna's Hoeve behorend weiland, ten oosten van de spoorlijn Leiden-Utrecht niet zo ver van de plaats, waar onlangs de opgraving van het Romeins castellum ¹⁾ werd beëindigd. Het sieraad is 32 mm in doorsnede, heeft een randbreedte van 6 mm en is 9 mm hoog en is door middel van twee nog in de rand zichtbare, thans afgebroken, klinknageltjes ergens op bevestigd geweest.

¹⁾ Zie o.m. J. K. Haalebos & J. E. Bogaers, Een schildknop uit Zwammerdam - Nigrum Pullum, gem. Alphen (Z.H.). — *Helinium* 10, 1970, 242-249; en *Helinium* 11, 1971, 34-47 en de daar geciteerde literatuur.

Op de vindplaats bevinden zich onder het maaiveld restanten van bewoning in de Romeinse tijd, vooral potscherven en botten. Verondersteld wordt dat wij hier te doen hebben met afval, dat destijds vanaf een brug in het water werd gegooid. Ook worden er voorwerpen en munten gevonden, welke kennelijk niet opzettelijk in het water terecht kwamen. Onder leiding van de heer J. G. H. D. Bettink verrichten enkele AWN-leden hier onderzoek.

Aangenomen wordt dat de brug lag over een vroegere zijrivier van de Oude Rijn, de Alphens²⁾. Een rudiment van deze zijrivier is thans nog als een loodrecht op de spoorlijn lopende poldersloot aanwezig. Ter hoogte van de spoorlijn moet de rivier een vrij scherpe bocht hebben gemaakt om vervolgens in N-W-richting, vlak langs het Romeins castellum stromende, even voorbij „De Hooge Burgt” in de huidige bedding van de Oude Rijn te vloeien. In de bocht van de Alphens lag de brug, wellicht behorende tot de weg Noviomagus-Lugdunum, waarvan in 1965 mogelijk resten werden gesneden³⁾.

Reliëf-medailles werden oorspronkelijk reeds door Etruskische koningen en hun zonen gedragen. De Romeinen namen het sieraad over en hanteerden het vooral als onderscheidingstekens (phalerae). Zo is de centurio Marcus Caelius, die in het jaar 9 A.D. sneuvelde in de slag in het Teutoburgerwoud, op zijn grafsteen, die zich bevindt in het Rheinisches Landesmuseum te Bonn, afgebeeld met op zijn borst vijf onderscheidingen die overeenkomst vertonen met het te Zwammerdam gevonden reliëf-medaille. Het reliëf-medaille is evenwel duidelijk kleiner dan de onderscheidingstekens van de centurio.

Ook het standbeeld in Napels van M. Rufus, een tribune uit de tijd van Keizer Augustus, toont de commandant behangen met medailles en versierselen; vele van de medailles hebben frontale reliëfkopjes precies zoals het geval is op het te Zwammerdam gevonden medaille. Midden op de borst draagt Rufus een medaille met een Medusa kop. Medusa, een der Gorgonen, werd gedood door Perseus, die het hoofd van het monster met slangenhaar schonk aan zijn beschermster Pallas Athene. Daar een aanblik van het hoofd van Medusa een ieder in steen deed veranderen, bevestigde Pallas Athene het op haar schild. Het Medusa-medaille moet dus wel een erkende decoratie met sterk symbolische waarde zijn. Het is dan vermoedelijk niet toevallig dat ook de tribune Sextus Adgennius Macrinus op zijn grafsteen in Nîmes is afgebeeld met een frontaal Medusa-medaille.

Of het te Zwammerdam gevonden bronzen reliëf-medaille een militaire onderscheiding is, moet evenwel worden betwijfeld. De Romeinen hadden vele soorten onderscheidingstekens: torques (halsbanden), armillae (armbanden) en phalerae

²⁾ H. K. de Raaf e.a., De Romeinse nederzetting bij Zwammerdam. — Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek VIII (1957-'58) pag. 31.

³⁾ Nieuwsbulletin K.N.O.B., 1965, 53.

(medailles). De phalerae werden vermoedelijk na Keizer Augustus niet meer in grote mate verleend ⁴⁾).

Daar het medaillon uit Zwammerdam werd gevonden temidden van scherven en ook munten daterende tussen het einde van de eerste eeuw tot begin derde eeuw, hebben we vermoedelijk niet te doen met een decoratie, doch met een sieraad of met een deel ervan. Het frontale reliëf-beeld blijft namelijk door de eeuwen bestaan. Zo vinden wij bij J. Keim und H. Klumbach, „Der römische Schatzfund von Straubing“, München 1951, pl. 32 een afbeelding van een paardenhoofdstel, daterende uit het midden van de derde eeuw, waarop drie frontaal afgebeelde reliëf-kopjes. Deze kopjes, die enigszins overeenkomen met het te Zwammerdam gevonden medaillon, stellen de herdersknaap Ganymedes voor, die door Jupiter van de aarde werd weggevoerd om als schenker bij de gastmalen op de Olympos te gaan dienen. Het motief is dñs speelser geworden ⁵⁾).

Ons speurwerk vond bevestiging in de informatie welke wij van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden mochten ontvangen. Daar meende men te doen te hebben met een kopje van Eros, waarbij de ingedrukte pupillen van het reliëf doen denken aan een datering van circa 250 na Chr., terwijl de stylering van het haar doet vermoeden dat het medaillon van Gallo-Romeinse oorsprong is. Het was stellig onderdeel van een groter geheel, b.v. het middenrond van een grotere ronde hanger of misschien behoorde het ook tot een paardentuig en schoot het los toen de ongetwijfeld voorname berijder onze brug passeerde.

⁴⁾ A. von Domaszewski, *Die Rangordnung der römischen Heeres*, 2. Aufl., bearb. von B. Dobson, Köln 1967, p. 68 en p. 110.

⁵⁾ Zie eveneens:

A. E. van Giffen, C. W. Volgraff en G. van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht*, Haarlem 1934—1938, 2 afb. 57 en 58; en J. Curle, *A Roman Frontier Post and its people; the fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow 1911, pl. 77, 11.

EEN PRAEHISTORISCHE AFVALKUIL TE BENNEKOM

C. J. H. Franssen

Inleiding

Half september 1968 werden mij zes scherven van ruwwandig aardewerk gebracht, welke door twee schooljongens waren gevonden bij het graven van een „hol” in een bos te Bennekom. De brenger wilde weten, of zij afkomstig waren van een keulse pot! De scherven waren dik, grof en sterk verschaald met stukjes kwartsiet en afgaande op deze eigenschappen zouden zij in de Bronstijd gesitueerd kunnen worden. Nadat de jongens waren opgespoord, kon de vindplaats de volgende dag nauwkeurig worden bekeken en konden nog meer scherven, thans ook van gladwandig aardewerk, worden gebongen.

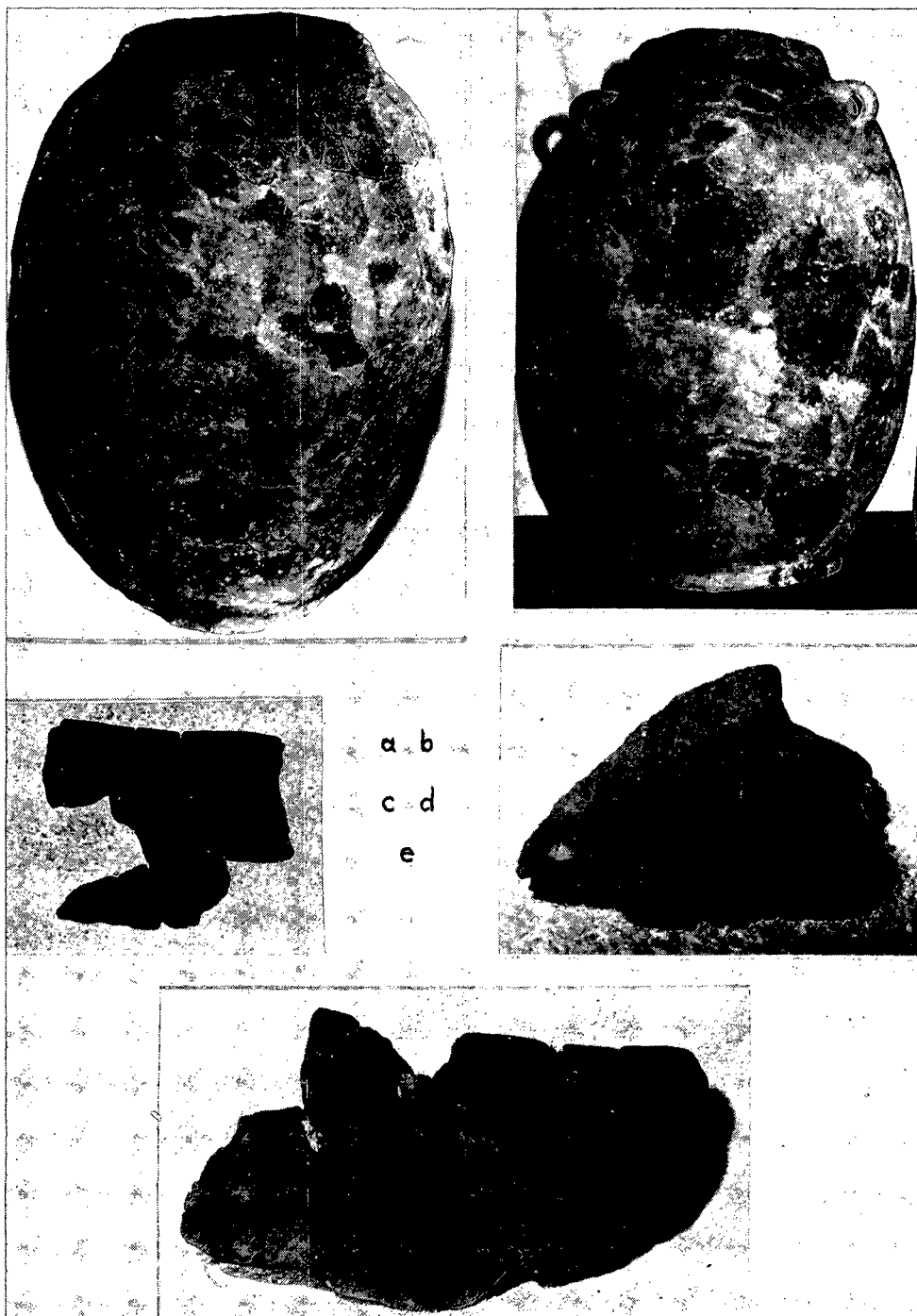
Alvorens op de beschrijving van het gevonden materiaal in te gaan wil ik de heren P. en H. *Houben* te Nederweert danken voor de vele hulp, die van hen werd ondervonden bij het zeven van de door de jongens uitgegraven grond, voor het aan elkander passen en aaneenvoegen van tal van scherven en voor de reconstructie en voorlopige restauratie van een grote pot. Verder ben ik drs. R. S. *Hulst* van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort erkentelijk voor de prettige discussies en samenwerking en de heer A. *Flonk* van deze dienst voor de defintieve restauratie van de zo juist genoemde pot.

Vindplaats

De gegraven kuil bevond zich in een gemengd bos, dat gelegen is tussen de Dikkenbergweg en de Heinrich Witteweg, ongeveer 500 m ten oosten van het kruispunt van beide wegen.

De donker gekleurde bovengrond is ter plaatse zeer humusrijk en gaat op een diepte van 35 tot 40 cm over in geel zand. De kuil had een lengte, breedte en diepte van respectievelijk 2,5, 1,5 en 1,5 m. De gebrachte scherven waren volgens de jongens afkomstig uit de zuidelijke helft van de kuil; de grond zou daar een donkere kleur hebben gehad tot op een diepte van ruim 1 m. Bij mijn eerste bezoek aan de vindplaats was onder het humuspakket nog een donkere verkleuring van de grond waar te nemen tot op een diepte van 70 à 80 cm. Uit deze laag konden nog een aantal scherven worden gehaald.

Uit het beschreven profiel meende ik te moeten afleiden, dat het gat was gegraven ter plaatse van een praehistorische afvalkuil. Dit vermoeden kreeg later nog meer steun, door de aanwezigheid van 1. scherven van veel en pluriform aardewerk,

afb. 1

foto's P. Balster

2. twee bewerkte en vele onbewerkte stenen, 3. stukjes houtskool en 4. rode oker. Daar afvalkuilen slechts korte tijd gebruikt worden, was het vrijwel zeker, dat al het gevonden materiaal tot dezelfde cultuurperiode behoort.

Onderzoek

Nadat het laatste restant van de donkere aarde in de zuidelijke wand van de kuil was verwijderd, werd er niets meer gevonden, dus noch in de humeuze boven- noch in de gele ondergrond. De praehistorische afvalkuil was deermede dus volledig uitgegraven.

Voor de hand liggend was, dat verreweg het grootste gedeelte van de inhoud van de afvalkuil door de jongens naar boven was gebracht; het resterende materiaal moest dan aanwezig zijn in de uitgegraven aarde. Dit vermoeden kon al meteen bevestigd worden door een klein gedeelte van deze aarde te onderzoeken. Om echter niets verloren te laten gaan werd besloten alle uitgegraven aarde te zeven. Tal van scherven van meerdere potten (en schalen?) konden worden geborgen alsmede ander materiaal. Zoals was te verwachten werden er geen crematieresten aangetroffen.

Ongetwijfeld is er in de onmiddellijke nabijheid van de afvalkuil een nederzetting geweest. Dit kan van belang zijn voor een eventueel toekomstig onderzoek.

Samenvoegen van scherven

Met eindeloos geduld konden de heren *Houben* van tal van scherven grotere „eenheden” opbouwen. Het aan elkander passen en samenvoegen werd niet alleen bemoeilijkt door de grote aantallen scherven, de vaak geringe afmetingen en de oude, verweerde breukvlakken, doch vooral omdat zij tot meerdere potten (en schalen?) hebben behoord. Dit laatste kon onder meer worden afgeleid uit de vorm van rand- en bodemstukken, de kleur en de meer of mindere gladwandigheid.

In februari 1970 waren de heren *Houben* zo ver gevorderd, dat zij één der potten konden reconstrueren (afb. 1a). Het was een fraaie 60 cm hoge pot.

Nadat de voorlopige reconstructie van de pot voltooid was, werd een verslag gezonden aan de R.O.B. te Amersfoort met als resultaat, dat spoedig daarna drs. *Hulst* met mij de vindplaats bezocht. Al het gevonden materiaal werd door hem ter bestudering medegenomen naar Amersfoort. Daar kwam men tot de conclusie, dat de restauratie niet geheel verantwoord was, omdat de mogelijkheid bestond, dat er scherven van andere potten in waren verwerkt. Nadat de pot gesloopt was, kon tot een meer verantwoorde restauratie worden overgegaan. Deze kwam in februari 1972 gereed. De vorm en hoogte van de pot, die hieronder als no. I zal worden beschreven, waren nagenoeg hetzelfde gebleven (afb. 1b).

De heren *Houben* konden van andere potten vrij grote „eenheden” samenstellen van rand- en wandstukken.

Het gevonden aardewerk

Nadat alles overzichtelijk was gerangschikt, kon het aardewerk volgens de vorm van de rand in drie typen worden verdeeld, namelijk A, B en C. Type A wordt gekenmerkt door een vrij lange hals die aan de voet iets breder is dan aan de ietwat spits toelopende rand (afb. 2a). Type B wordt gekenmerkt door een hals van gelijkmatige dikte en een afgeronde rand (afb. 2b). Bij type C tenslotte bevindt zich aan de buitenzijde onder de rand een vrij brede insnoering (afb. 2c). Al het gevonden aardewerk heeft met elkander gemeen, dat het grof en dik is en sterk verschaald met overwegend witte stukjes kwartsiet. Aan de binnenzijde is het glad, doch aan de buitenzijde glad- of ruwwandig.

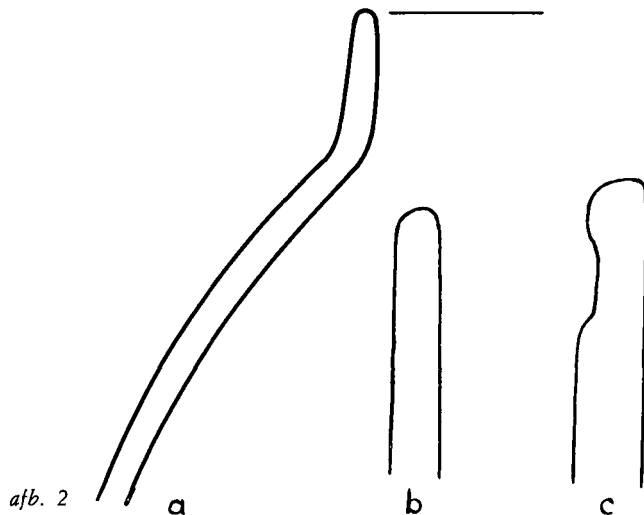
Met uitzondering van nagelindrücken kon er geen versiering worden geconstateerd. Alle gevonden bodemfragmenten, in totaal acht, behorende tot meerdere potten (of schalen?), hebben een duidelijke standvoet; deze is ook aanwezig bij de gerestaureerde pot.

Type A

Pot I: Drs. *Hulst* was na de definitieve restauratie nog niet geheel tevreden en gerustgesteld, want hij berichtte mij onder meer: „namelijk de ongewisheid ten aanzien van het bij elkander horen van boven- en benedenpartij van de pot. Echter de bovenpartij van de pot is op zich verantwoord en bovendien interessant genoeg om een sobere publicatie te rechtvaardigen”. Mochten het bovenste en onderste deel van de pot inderdaad niet bij elkander horen, dan kan de gerestaureerde pot mijns inziens in vorm en hoogte toch niet veel afwijken van de originele, omdat er tal van scherven van grote potten werden gevonden. Mijn argument vindt nog steun in de beide restauraties, waarbij noch de habitus noch de hoogte wezenlijk veranderden.

De pot is zo uniek, dat ik gemeend heb daaraan een beknopte publicatie te moeten wijden, waarbij er dan gelegenheid is om ook aandacht te schenken aan de overige vondsten uit de afvalkuil. Een beschrijving van het bovenstuk van de pot zal door drs. *Hulst* elders worden gepubliceerd.

Pot I is een eivormige ruwwandige pot, eindigend in een 4 cm hoge hals, die naar de rand toe iets nauwer wordt. De voet doet evenals de gehele pot sierlijk aan vanwege de standvoet. Oorspronkelijk heeft de pot vier oren gehad, waarvan de lidtekens nog op drie plaatsen waren te zien; het scherfje met het vierde lidteken ontbrak. Er zou gediscussieerd kunnen worden over de vorm van de oren, die door de restaurateur wederom zijn aangebracht. Dit is echter een kwestie van ondergeschikt belang; essentieel is echter, dat er oorspronkelijk vier oren zijn geweest.

De kleur is van buiten licht roodbruin, van binnen donker grijs. Op de standvoet bevinden zich als versiering nagelindrücken.

De hoogte is 58 tot 60 cm; de middellijn van de voet, grootste buikomvang en rand bedragen respectievelijk circa 23, 40 en 21 cm, alles buitenwerks. De rand heeft een dikte van 0,5 tot 0,7 cm, de wand van 1 tot 1,2 cm en de voet tot 2,5 cm.

Overigens kan worden verwezen naar afb. 1b en afb. 3.

Type B

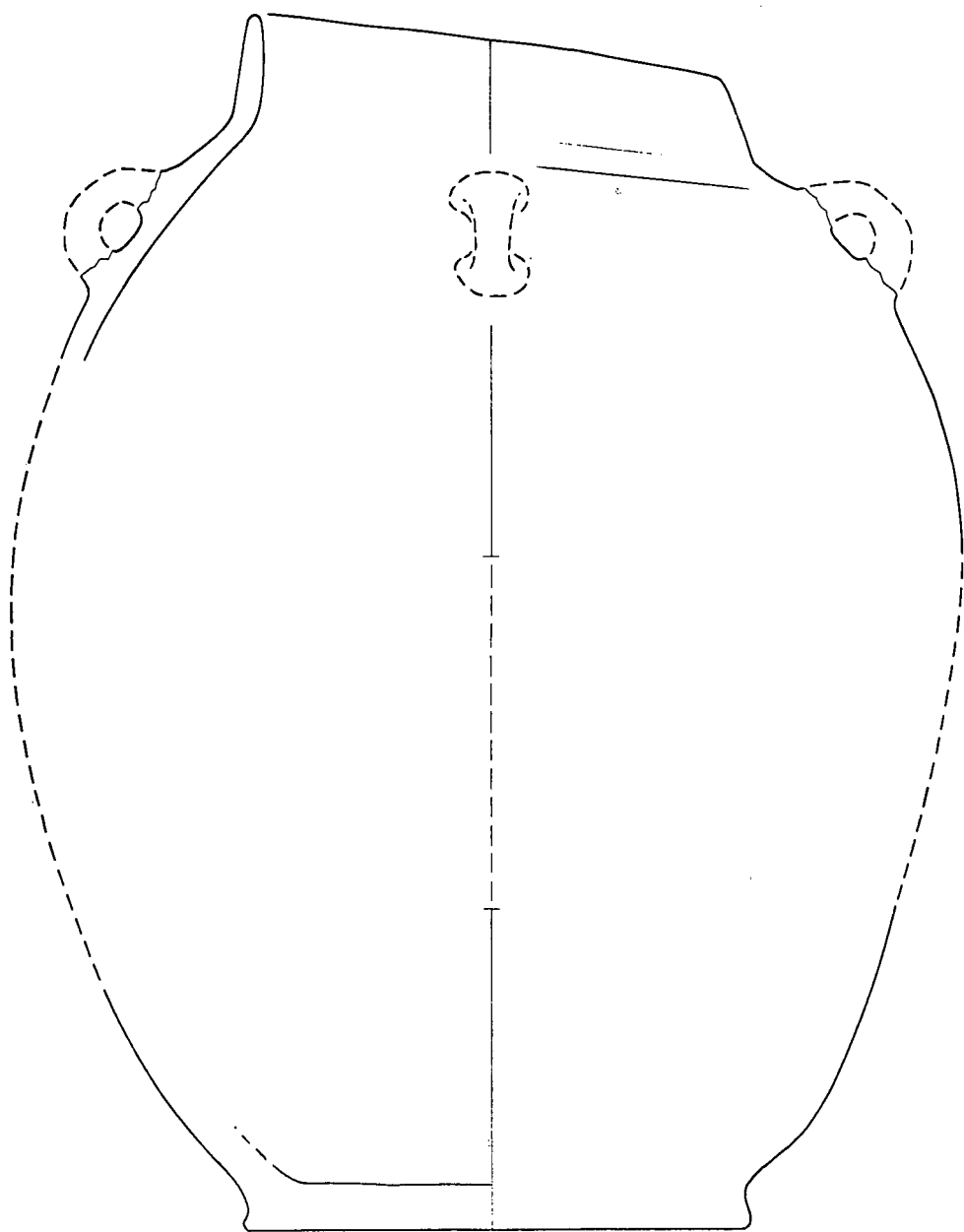
Er zijn vier vrij grote randfragmenten, die als type B herkenbaar zijn.

Pot II: Uit vijf scherven kon een gladwandig randfragment worden samengesteld van 11 bij 9 cm. Nabij de rand is de dikte 0,8 cm, elders 0,9 tot 1 cm. De kleur is van buiten donker roodbruin, van binnen grijs met hier en daar een weinig bruin. De middellijn van de rand moet ongeveer 39 cm zijn geweest.

Uit negen scherven werd een stuk van de wand van 15 bij 10 cm verkregen; de dikte is 1 tot 1,1 cm. oor de rand wordt verwezen naar afb. 1c.

Pot III: Uit 18 scherven werd een ruwwandig fragment met een klein stukje rand opgebouwd; de afmetingen bedragen 24 bij 15 cm. De rand is 0,9 cm dik; overigens varieert de dikte van 0,8 tot 1 cm. De kleur is terra, van binnen grijs. De diameter van de rand is niet zuiver vast te stellen vanwege het zeer kleine randscherfje; mogelijk is deze ongeveer 16 cm geweest (afb. 4a).

Pot IV: Een uit 10 scherven opgebouwd randfragment van een gladwandige pot, van 22 bij 12 cm. De dikte aan de rand is circa 0,6 cm, elders 1 cm. De kleur

afb. 3

tek. R.O.B.

is van buiten donker chocoladebruin, van binnen donker roodbruin tot donker grijsbruin. De middellijn van de rand is 38 cm geweest (afb. 1e).

P o t V: Een fragment van een gladwandige pot, opgebouwd uit twee scherven; de afmetingen zijn 10 bij 4 cm. De dikte van de rand bedraagt 0,7 cm, meer naar beneden 0,8 cm. Kleur van binnen en buiten donker roestbruin. De diameter van de rand is 28 cm geweest.

T y p e C

Van dit type zijn vier kleine randfragmenten aanwezig, waarvan er twee ruw- en twee gladwandig zijn. In verband met de zwakke ronding van de scherven moeten zij hebben behoord tot zeer grote potten of schalen.

P o t V I: Ruwwandig, kleur aan binnen- en buitenzijde roodbruin. Afmetingen 5,5 bij 3 cm; dikte aan de rand 0,8 cm, elders 1,2 cm. De ingesnoerde band ter breedte van 1,4 cm bevindt zich 1 cm onder de rand.

P o t V I I: Een uit drie fragmenten opgebouwd ruwwandig scherfje van 4 bij 4 cm; kleur van binnen en buiten licht roodbruin. Dikte van de rand 0,7 cm, elders 1,2 cm. De band ter breedte van 2 cm bevindt zich 1 cm onder de rand.

P o t V I I I: Zeer gladwandig aardewerk, van binnen en buiten licht roestbruin; afmetingen 3,5 bij 3 cm. De dikte van de rand is 0,5 cm, elders 0,8 cm. De ingesnoerde band ter breedte van 1 cm bevindt zich 1,3 cm onder de rand.

P o t I X: Gladwandig scherfje van 2,5 bij 3,5 cm; van binnen en buiten licht roestbruin. Dikte van de rand 0,5 cm, elders 1 cm. De ingesnoerde band ter breedte van 1,5 cm bevindt zich 1,5 cm onder de rand.

V e r d e r e r a n d f r a g m e n t e n

Wegens de geringe afmetingen is van de overige randfragmenten, in totaal 14 stuks, niet uit te maken of zij tot type A dan wel tot type B hebben behoord. Elf fragmenten zijn gladwandig, de overige ruwwandig. De kleur varieert van licht roodbruin tot donker grijs. Nabij de rand hebben de scherfjes een dikte van 0,5 tot 0,7 cm, elders van 0,5 tot 0,8 cm.

W a n d f r a g m e n t e n

Gevonden werden 320 wandfragmenten, waarvan sommige tot grotere fragmenten konden worden opgebouwd; 144 stuks zijn ruwwandig, 116 gladwandig en 48 twijfelachtig. De dikte van de scherven is zeer uiteenlopend, hetgeen in verband staat met hun plaats in de potten of schalen; enige zeer dikke scherven zijn ongetwijfeld bodemstukken, terwijl dünnere scherfjes zich waarschijnlijk dicht bij de rand hebben bevonden. De kleur is zeer variabel. Het is niet mogelijk de scherven met één der typen te associëren.

Bodemfragmenten

Er zijn acht fragmenten, alle met standvoet; daarvan zijn vier ruwwandig en vier gladwandig. De grootste scherf, die gladwandig is, heeft een lengte en breedte van 6,5 bij 3,5 cm; zij heeft een uitgesproken standvoet (afb. 1d). Op twee fragmenten bevinden zich nagelindrucken. De kleur van de scherven loopt uiteen van licht tot donker chocoladebruin.

Scherf met nagelindrucken

Tenslotte werd er nog een dikke ruwwandige scherf gevonden met drie diepe nagelindrucken op onderlinge afstanden van ongeveer 1 cm; de afmetingen zijn 6 bij 3,5 cm. De dikte varieert van 1,2 tot 1,6 cm. Mogelijk is de scherf afkomstig van de wand vlak boven de bodem.

Bewerkte (?) en onbewerkte stenen

Bovendien werden twee bewerkte (?) stenen aangetroffen. De kleinste is vervaardigd van bruine vuursteen en lijkt zeer veel op een ruwe ronde schraper, de middellijn is ongeveer 4,5 cm en de dikte 1,3 cm. De onderzijde van dit werktuig (?) is onbewerkt (afb. 4c).

De andere steen bestaat uit gelaagde zandsteen; hij is min of meer ovaalvormig met een lengte, breedte en dikte van respectievelijk 12, 9,5 en 2 cm. Nabij één der uiteinden is hij éénzijdig bewerkt (?) of afgesplinterd, zodat er een soort „chopper” is ontstaan, aan de tegenovergestelde pool is hij tweezijdig bewerkt (?) of afgesplinterd en zou er van een „chopping tool” gesproken kunnen worden (afb. 4b).

In de afvalkuil bevonden zich vele vuistgrote stenen; mogelijk zijn ze door de prehistorische bewoners voor een bepaald doel gebruikt.

Houtskool

Door het zeven van de uitgegraven aarde konden een aantal stukjes houtskool worden gebogen. Deze zijn bewaard voor een eventuele koolstoftest.

Oker

Op dezelfde wijze werd een stukje rode oker gevonden.

Datering en problematiek

Nadat de eerst gevonden scherven waren bestudeerd, werd de afvalkuil gesitueerd in de Bronstijd. Later nadat er nog meer aardewerk voor de dag gekomen was, rees er echter twijfel en werd gedacht aan de *Seine-Oise-Marne-cultuur* of een

afb. 4

foto's P. Balster

variant daarvan wegens de grofheid en de pluriformiteit van het aardewerk en de aanwezigheid van nagelindrukken en een standvoet (*Bailloud et Mieg de Boofzheim*, 1955). Helaas is een zekere conclusie niet mogelijk, omdat er wat de S.O.M.-cultuur betreft nog te weinig aanknopingspunten zijn voor Nederland.

Hopelijk kan er in de toekomst gegraven worden op de plaats van de in de nabijheid van de afvalkuil geweest zijnde nederzetting. Gelukkig is er ook nog houtskool voor een eventuele koolstoftest.

Hiermede is de problematiek van de afvalkuil aan de orde gesteld en hopelijk kunnen reacties van anderen meer licht doen schijnen op deze nog duistere zaak.

Literatuur

Bailloud, G., et Mieg de Boofzheim, P. J. Les civilisations néolithiques de la France dans leur contexte Européen. Paris 1955.

VIJZEL VAN PURBECK MARBLE TE CADZAND

J. P. Veerman

Inleiding:

Op 29 juni 1969 zijn door Roland Veerman en de auteur van dit artikel in de taluds van enkele, kort te voren gegraven sloten in de uitgestrekte Oudelandse polder bij Cadzand enkele middeleeuwse scherven gevonden. Belangrijker echter was de herontdekking op 4 oktober van hetzelfde jaar, van een reeds eerder waargenomen „trottoirbandachtig” stenen voorwerp, in een slootkant, $\pm$ 50 cm onder het maaiveld.

Ir. J. A. Trimpe Burger te Aardenburg herkende het voorwerp als een fragment van een keukenvijzel van „Purbeck marble”¹⁾. Alvorens iets meer over de vondst te vertellen, volgen eerst enkele bijzonderheden over de vindplaats.

De vindplaats:

Dr. M. E. Gottschalk geeft in haar publikatie „Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St. Elisabethsvloed van 1404”²⁾ een overzicht van de wordingsgeschiedenis van genoemde polder.

„De zwaarte van de klei toont aan, dat er een oude kern was, waarom heen zich kleine poldertjes groepeerden, die naar de rand van de Oudelandse polder toe steeds jonger worden. De kaden moeten gedeeltelijk al voor 1111/15, dus sedert de 11e eeuw successievelijk zijn aangelegd, waardoor het eiland gestadig in omvang toenam.”

Deze kaden of dijkjes zijn later weer afgegraven.

De namen van de vroegere percelen uit de polder zijn bekend, o.m. van een kaart uit 1660. In oude grafelijke en stads-archieven, o.m. uit Gent en Brugge, en kloosterarchieven worden interessante bijzonderheden vermeld. De vindplaats bleek te liggen in een perceel genaamd West van het Kerkhof, waaraan grenst de polder Roffoelkin. In een noot, waarvan de gegevens ontleend zijn aan een omloper, wordt ten aanzien van laatstgenoemde polder vermeld³⁾:

„ende es 't beloop daer Buerch gravensteen ofte wal in ligghet”.

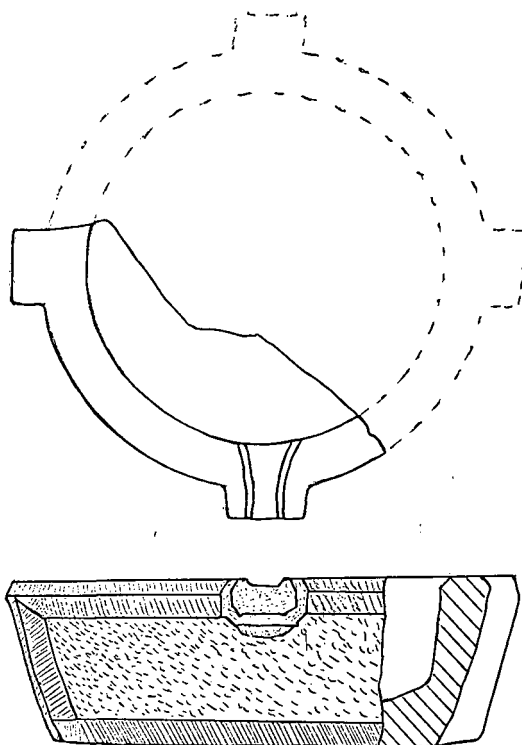
Deze grote hof zou door de Burggraven van Gent zijn gesticht als een ontginningskern, reeds voor het begin van de 13e eeuw.

1) Zie hiervoor: G. C. Dunning. Medieval pottery and stone mortars imported to Aardenburg from England and France. — In: Berichten R.O.B. 15-16, 1956-1966, p. 199-210.

2) Assen, Van Gorcum, 1957.

3) Gottschalk 1957, p. 109.

fig. 1

De vondst:

Het gevonden vijzelfragment (fig. 1) is afkomstig van een exemplaar met een diameter van ca. 30 cm en een hoogte van 12 cm. Te Aardenburg is destijds een iets groter exemplaar te voorschijn gekomen (diameter 33 cm, hoogte 12,7 cm)⁴⁾.

G. C. Dunning geeft in zijn reeds eerder genoemde artikel op blz. 207 een beschrijving van een „mortar of Purbeck marble”⁵⁾, die weliswaar betrekking heeft op het door hem afgebeelde exemplaar uit Aardenburg, maar eveneens volledig past op het door mij gevonden exemplaar. Dit tekstfragment wordt gemakshalve in Nederlandse vertaling weergegeven:

„Hij heeft een vlakke rand en twee rechthoekige uitsteeksels. Eén uitsteeksel fungeert als tuit en heeft een gootje bovenop; onder het andere uitsteeksel loopt een vlakke ribbe van boven naar beneden. De complete vijzel heeft vier van zulke uitsteeksels gehad, op gelijke afstand rond de rand, zoals ook in de tekening te zien is.

De buitenkant van de kom is bewerkt in zones rond de rand en de basis; daartussen is het oppervlak roffelig. Het uitsteeksel opzij en de daarbij behorende ribbe zijn ook met een steenbeitel bewerkt. De binnenkant van de kom is gepolijst en door het gebruik glad geworden.

⁴⁾ Dunning 1965-1966, fig. 12, p. 206.

⁵⁾ Purbeck marble is onvertaald gelaten, omdat het gesteente geen marmer in geologische zin is. Marmer is nl. een onder hoge druk en temperatuur veranderd gesteente (metamorf), waarin geen fossielen voorkomen.

De steen bestaat uit grijs „Purbeck marble”, dat voornamelijk talloze fossielen van de zoetwaterslak *Viviparus* bevat. Dit vaste gesteente komt voor tussen Swanage en Corfe op het eiland Purbeck, Dorset, aan de Zuidkust van Engeland. Het werd uitgebreid ontgonnen tijdens de middeleeuwen, van de 12e eeuw af, voor de produktie op grote schaal van bouwmaterialen, zoals zuilen en kapitelen, en ook beelden. Het gebruik voor bouw- en beeldhouwwerk van „Purbeck marble” is goed te zien in de Abdij van Westminster en in de kathedraal van Salisbury. De stenen vijzels kunnen worden beschouwd als een bijproduct van de industrie. De meeste van de uit gedateerde contexten afkomstige vijzels behoren tot de 13e eeuw en enkele tot de 14e eeuw. Vijzels van „Purbeck marble” zijn bekend van 38 vindplaatsen in Engeland; de verspreiding van deze vindplaatsen duidt op een actieve handel over land en over zee via het Kanaal.”

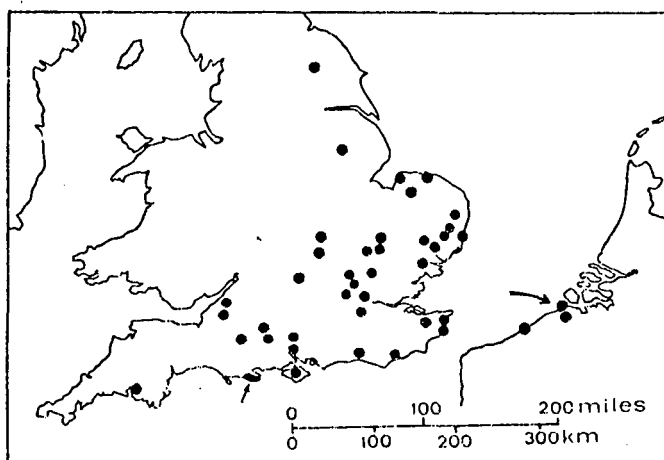

fig. 2

Conclusie:

Het is thans mogelijk het door Dunning gepubliceerde verspreidingskaartje (fig. 2)⁶⁾ aan te vullen met een zwarte stip voor het exemplaar uit de Oudelandse polder bij Cadzand. Ten overvloede zij nog opgemerkt, dat behalve te Aardenburg, ook nog een exemplaar in de buurt van Ostende is gevonden.

Zo vormde een vondst midden in een prachtige Zeeuwse polder in 1969 opnieuw het bewijs voor het bestaan van handelsbetrekkingen tussen Zeeuws-Vlaanderen en de Engelse zuidkust in de 13e en 14e eeuw.

⁶⁾ Dunning 1965-1966, fig. 13, p. 207.

TENTOONSTELLINGNIEUWS

Het kon niet uitblijven: De tentoonstelling „TREASURES OF TUTANKHAMUN” (British Museum, Londen) is, wegens overweldigende belangstelling, verlengd, en wel tot 1 januari 1973.

In het Allard Pierson museum, Oude Turfmarkt 37, Amsterdam, vindt — van 27 juni af — de tentoonstelling „DE TECHNIEK VAN DE POMPEIIAANSE SCHILDERKUNST” plaats.

De tentoonstelling „RIJN EN MAAS: KUNST EN CULTUUR 800—1400”, die eerder in het jaar in Keulen te zien was, kan men van 15 september tot 31 oktober in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (openingstijden 9.30—12.30 uur; 13.30—17.00 uur; 's maandags gesloten) te Brussel bezichtigen.

In het Raadhuis te Aken kan men tot 1 oktober de schitterende „AKENSE DOMSCHAT” bewonderen.

ANTIEKE BEELDEN VOOR RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden heeft onlangs twee, bijna levensgrote, beelden van kalksteen kunnen verwerven, die afkomstig zijn uit een grafmonument dat in de derde eeuw na Christus door de Griekse bevolking van het in Midden-Egypte gelegen el-Bahnassa (door de Grieken Oxyrrhynchos genoemd en bekend als de vindplaats van Griekse papyri) in de rotswand van de woestijn ten westen van haar stad werd aangelegd.

Het ene beeld is van een vrouw, met de oorspronkelijke kleuren prachtig bewaard. Zij is in een lang afhangend gewaad gekleed, met modieus kapsel en vele sieraden, en zij is afgebeeld, nadat zij uit een doosje een korrel wierook heeft genomen en deze houdt boven een altaartje dat aan haar rechtervoet staat.

Het andere beeld is interessant, omdat het een schrijvende jongeman voorstelt. Hij heeft een schrijftafeltje in de linkerhand en houdt de pen klaar alsof hij opschrijft wat hem wordt gedictéerd.

Tesamen met de Egyptische tempel die door Egypte aan het museum werd geschonken, maar die nog niet is opgebouwd, en de Romeinse altaren van de godin Nehalennia die door het museum uit de Oosterschelde werden opgevist en die thans voor het publiek zijn opgesteld, behoren deze beelden tot de belangrijkste aanwinsten uit de na-oorlogse periode. Beide beelden zijn thans opgesteld op de eerste verdieping bij de ingang tot de nieuwe zaal met de Griekse vazen, die onlangs voor het publiek werd geopend. (Ontleend aan persbulletin nr. 1154, d.d. 3 augustus 1972, van het ministerie van c.m.m.)

BOEKENBEURS

A. J. Smit, Oberonlaan 25, Heerhugowaard
vraagt:

J. Belonje. De 2 Nyeburgen bij Alkmaar, Wormerveer, Meyer, 1956.

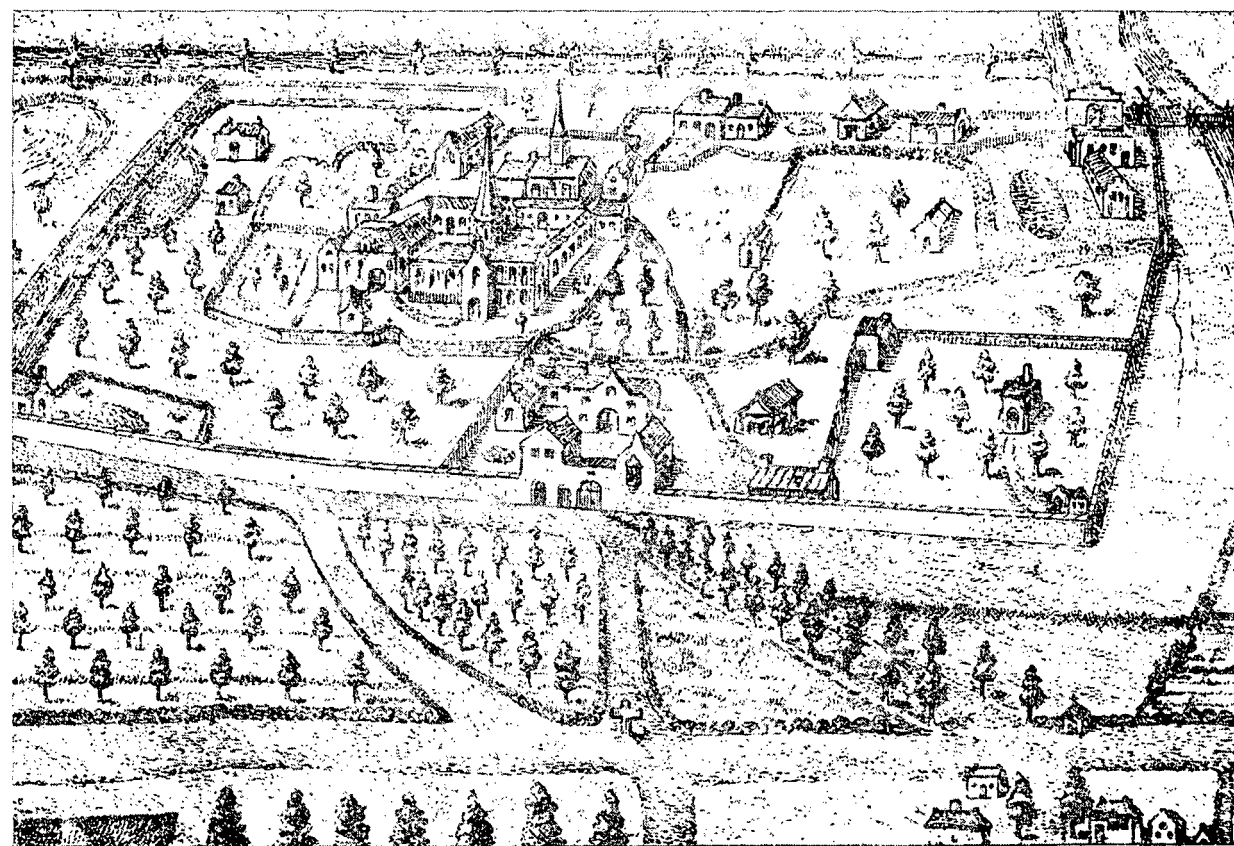

fig. 1

HET STUDIE- EN WERKKAMP 1972 IN KLEIN-SINAAI - BELGIE

Th. G. van Dijk, kampleider

Een beetje onwennig, vermoeid van het sjouwen met de bagage, drommen zij samen in de stationshal van St. Niklaas. Zich realiserend, dat de bus voor Klein-Sinaai niet dezelfde is als in het programma staat aangegeven voor Sinaai heeft de kampleider zich gehaast de kampdeelnemers aan de trein te St. Niklaas op te vangen. Een halve bus bagage, 25 kampdeelnemers en nog enkele reizigers voor Moerbeke en Stekene vertrekken met een kwartier vertraging door het natte Waesland naar de opgraving te Baudelo. Het weer is niet best om een opgravingskamp te beginnen, maar als het dit weekend uitregent kan maandag de opgraving naar de resten van de Abdij van Baudelo van start gaan. Eigenlijk is de opgraving al aan de gang. Onder leiding van Alfons de Belie graaft het Verbond voor oudheidkundig bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen reeds ander half jaar iedere woensdag en zaterdag sleuf na sleuf door het gebied waar eens de Abdij stond en waar volgend jaar een woonwijk zal liggen. Met 37 man de eerste en 32 man de tweede week zal de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland haar Belgische zusterorganisatie steunen en behulpzaam zijn bij deze opgraving.

In de gemeentelijke jongensschool te Klein-Sinaai is het bivak gereed. Van een jongensinternaat geleende bedden, al dan niet in eikenhout geschilderde ijzeren ledikanten, staan net als de wit-keramische wasschalen in twee zalen gereed. Een derde zaal, tevens eetzaal en voordrachtenkamer, is als expositieruimte ingericht en geeft een beeld van het vondstenmateriaal in deze anderhalfjaar sleuvenmethodiek verworven.

Als ook de niet-treinreizigers binnen zijn en de welkomstkoffie met koek is genuttigd, idereen met iedereen heeft kennismemaakt en men zich voor de receptie heeft gekleed, gaat het met het beperkt aanwezige autovervoer in twee slagen naar het gemeentehuis te Sinaai, ± 7 kilometer van het bivak. De burgemeester, schepenen en de voorzitter van de gemeentelijke culturele raad heten ons op onderscheiden wijze welkom, er wordt wederzijds lof getuit door Alfons de Belie en Theo van Dijk, waarna de champagne de verbroedering van Belgische en Nederlandse amateurs bezegelde. Verrukt was de burgervader van de Doornikse steen met inscriptie hem door Alfons aangeboden. Deze steen, aldus de krant, zouden wij de zondag ná de ontvangst ten gemeentehuize hebben opgegraven.

Het door Restaurant Mercator uit St. Niklaas gebrachte diner in folie verpakking was niet slecht maar onaantrekkelijk. De volgende dagen werd onze warme hap in gamellen gebracht en hoefden de grote eters niet op een aardappeltje te kijken. De eerste avond brachten wij door met een inleiding van de heer Vermaeren over de geschiedenis van Baudelo en dia's met toelichting van Alfons de Belie over de opgraving van de Abdij. Koffie en Stella Artois werden vast omlijnde begrippen.

De zondagochtend met zomers weer gaf ieder de vrijheid het zijne of hare te doen, de middag werd benut voor een excursie per bus naar Gent waar onder leiding van drs Dezutter het Bijlokemuseum werd bezocht en, zij het kort, de rijkdom van Gent en zijn oude glorie sight-see-end kon worden bewonderd. Die avond gaf drs Rogge ons een goede uiteenzetting over zijn opgraving van de gallo-romeinse nederzetting te Velzeke-Rudershove.

En dan, maandag 24 juli 1972, begint de opgravingscampagne. In 6 ploegen van 6 wordt gewerkt. De ploegleiders zijn aangezocht, de ploegleden hebben zelf de ploeg bij keuze kunnen vormen. In overleg met de ploegleiders en aan de hand van het algemeen plan worden zes plaatsen uitgezocht waar per ploeg in het vlak zal worden gewerkt. Iedere ploeg zal gedurende deze 14 dagen in dezelfde put blijven werken. Ploeg D, o.l.v. Henk Moltmaker, zal op het westelijk deel van het opgravingsterrein een vlak uitzetten van 5×10 meter ter onderzoek van meso-neolithische bewoningsresten, aangezien bij het ontgraven van de abdijresten veel vuursteen-artefacten worden gevonden. Ploeg B o.l.v. Ginette Desmet zal een soortgelijk vlak maken naast ploeg D en een damwand van 1 meter breed als scheiding aanhouden. Ploeg E o.l.v. Han Frankefort zal tussen twee sleuven put 81 ter grootte van 10×3 meter uitzetten om een onderzoek in te stellen naar de mogelijk aldaar aanwezige resten van een of meer vieringpeilers. Ploeg A zal eveneens tussen twee sleuven (no. 48 en 49) vlak 82 uitzetten om na te gaan welke betekenis moet worden gehecht aan de in de sleuven gesignaleerde kruising van twee muren. Jacques Boone nam de leiding van deze ploeg op zich terwijl Henk Stuurman met ploeg F een soortgelijk vlak tussen de sleuven 55 en 56 alsmede 65 en 66 maakte om een mogelijke verklaring te kunnen vinden van een aldaar gevonden ijzertijdscherf. Dit vlak kreeg als nummer 83. Hoewel het zich in eerste instantie liet aanzien, dat dit de minst interessante put zou zijn bleek het onderzoek toch leuke gegevens op te leveren, maar daarover later. Ten slotte zou Henk van der Lugt met zijn ploeg C een vlak van 10×10 meter diagonaal op het sleuvenstelsel uitzetten op de oostzijde van het opgravingsterrein en deze put indelen in 4 vakken: W, X, IJ en Z. De Belgische deelnemers, waarvan 6 vast en de rest per dag nogal wisselend, werden in de ploegen opgenomen. Dit leidde nog al eens tot materiaalgebrek, er waren tenslotte maar 32 schoppen beschikbaar. Afgewisseld met instructie van waterpasmetering en het uitzetten respectievelijk vastleggen van de putten werd dag aan dag gegraven, geschaafd, gemeten en getekend. De Televisie besteedde in haar programma „Zoeklicht” aandacht aan dit onderzoek. De Radio gaf in twee uitzendingen het met Reginald de Belie en de Kampleider gehouden interview weer, de kranten bleven publiceren. Maar de weergoden hadden het minder op ons voorzien en er waren dagen dat de zandgrond de regen niet tijdig kon opnemen.

Een grote tent, tevens eetzaal voor de lunch en bar voor de middagpauze gaf voldoende beschutting, maar het werk lag stil. Boze tongen beweerden dat het waterpasinstrument de regen aantrok en het leek er wel een beetje op.

De resultaten van de opgraving

Wanneer wij de successievelijke putten op resultaten bezien, dan is niet alles even succesrijk geweest. Toch kunnen wij spreken van een beter inzicht in deze moeilijke opgraving. Wat n.l. aan muurresten van de in 1578 verwoeste abdij en van de begin van deze eeuw opgeruimde resten van de ruïne is overgebleven zijn puinlagen, waaruit met veel moeite de oorspronkelijke bouwsleuven zijn terug te vinden. Geen hechte muurconstructies, geen in verspringingen breder wordende fundamenteën maar puinsleuven, welke na ontdaan te zijn van het over het gehele vlak verspreid liggende puin nog maximaal 30 cm dik een beeld geven van de ca 1 meter brede muren. Een enkel stukje overgebleven hecht metselwerk geeft enig houvast omtrent de sterkte van de muren, het geheel maakt echter een vrij armelijke indruk. Wij Nederlanders, die de stenen van Baudelo zo hard nodig hadden om onze dijken in Zeeland te versterken zijn mede oorzaak van de duisternis waarin bij deze opgraving wordt rondgedoold. Slechts op enkele plaatsen, zoals in de westelijke putten van de ploegen D en B tekenden de uitbraaksleuven zich duidelijk af, van de bouwsleuven was ook daar weinig overgebleven. Het terrein waar de abdij gelegen heeft is een zandig hooggelegen gebied in een moerasachtige omgeving. In de loop van de tijd is deze hoogvlakte afgevlakt. Een aantal sporen van de oude bebouwing is daarmee tevens verdwenen. Ons vaste hoogtepunt in deze opgraving lag op 7,54 m + Ostendes peil. Onze diepste ingraving is tot 4,92 + O.P. geweest. Dit was in vlak W van de Put WXIJZ van de ploeg van Henk van de Lugt (ploeg C).

Put WXIJZ (ploeg C):

Het eerst werd hier vlak W uitgegraven. Op een diepte van $\pm 1,80$ m (5.92 + O.P.) tekende zich in het ongestoorde dekzand een ingraving af welke zou kunnen wijzen op een peiler van de vieringtoren, welke op de kerk van de abdij volgens de afgebeelde gravure (fig. 1) zou hebben gestaan. In het op dit vlak diagonaal uitgezette vlak Z werd veel Balemse steen aangetroffen, waarvan bekend is dat dit voor raamtracering en gewelfbouw is gebruikt. De grootste concentratie hiervan lag in de hoek nabij vlak W dus midden in het uitgezette vlak van 10 x 10 m. In de tegenover liggende hoek van vlak Z werden tussen het puin gefigureerde bakstenen aangetroffen, welke voor geprofileerde boogconstructie en peilerbouw werden gebruikt. Ook afgevlakte daklijststenen werden gevonden alsmede een hoeveelheid daktegels met uit het midden leggende neus hetwelk moet wijzen op een onregelmatige dakdekking analoog aan de leidekking, welke in een eerdere fase de dakdekking moeten hebben uitgemaakt. In dezelfde put werden veel vloertegels met slibversiering o.a. de z.g. fleur de lis gevonden alsmede scherven van nagenoeg twee complete kannen met lange tuit met ringeloorversiering (fig. 2 en 3), vermoedelijk gebruikt als ampullen voor water en wijn. Zij hebben dus deel uitgemaakt van de eredienst. Hoewel er helaas te weinig tijd overbleef om ook de putten X en IJ op diepte te brengen en daarmee de grootte van de viering te kunnen vastleggen mogen wij toch met grote waarschijnlijkheid aannemen hier de kerk, en wel het middenvak, te kunnen situeren. Een enorme brandlaag gaf bovendien een indicatie van de verwoestingen van 1383.

Put A en B (ploeg D resp. B):

Deze vlakken liggen ongeveer op de top van de zandige verhoging, waarop Baudelo is

gebouwd, ± 12 cm boven het vaste punt d.w.z. 7,66 + O.P. Deze vlakken welke hoofdzakelijk op prehistorie werden onderzocht werden aangesneden door de middeleeuwse bebouwing en vermoedelijk ook door de tuinmuur welke het gehele complex heeft omgeven. Uit de paalgaten naast de muurresten en de sporen van een soort beschoeiing in vlak B mag de conclusie worden getrokken, dat later de gepalissadeerde omwalling vervangen is door een stenen. De historische beschrijving van de armoede uit het begin van de abdij zou door deze opgraving kunnen worden bevestigd.

Voorts werden in vlak B sporen aangetroffen welke wezen op landbouw in dit gedeelte van de abdij. Hoewel de ploegsporen kruiselings lagen moeten zij, gezien de bijkomende vondsten m.i. gesitueerd worden in de middeleeuwen resp. inherent zijn aan de bebouwing van het klooster.

Ter hoogte van deze ploegsporen d.w.z. 75 cm beneden het maaiveld en even boven de roesthoudende zandlaag, liggende op het dekzand, werden veel silexen, d.w.z. vuurstenen artefacten gevonden, waarbij sommige van bijzondere schoonheid met prachtige retouche. De spitsen komen overeen met die van de Tjongercultuur. Een enkel minuscule scherfje van prehistorische keramiek bevestigt het neolithische karakter, hoewel de microlithen reminiscenties aan het mesolithicum oproepen.

Put 83 (ploeg F):

In de ongestoorde zandlaag was een graf uitgegraven liggende in de oost-westlijn, het hoofd naar het oosten. Van de houten kist was nagenoeg geen spoor meer aanwezig. Dat het hier een kistbegrafenis gold bleek duidelijk uit de vierkante nagels welke in het zand vlak boven en rond de begrafenis aanwezig waren. Uit de situatie van de spijkers en de geringe houtsporen was op te maken, dat de kist een zeer smalle bodem had van 28 cm, zich verwijfde naar boven tot ca. 40 cm en voorzien was van een deksel, welke evenals de kist bestond uit een zeer smalle bovenplank met naar buiten wijkende zijkanen. Vermoedelijk heeft tussen kist en deksel een klein rechtopstaand gedeelte gezeten zodat de doorsnede van de kist een rechthoek vormde, van boven en van onderen afgedekt door een trapeziumvorm. Deze doorsnede werd gemeten ter hoogte van de schouder. Het geraamte was volledig aanwezig maar in zeer slechte staat. Het hoofd lag op de linker zijde met het gezicht naar het zuiden, de wervelkolom was sterk gebogen met de halswervels rechtstandig onder het achterhoofdgat, de rechteronderarm lag op de maagstreek, de linkerarm was gebogen onder het lichaam met de hand onder het rechter bekkendeel, waardoor ter plaatse waar de arm de wervelkolom kruiste, de wervels uiteengedrukt waren (zie fig. 4 en fig. 5 detail wervelkolom). Uit de houding was duidelijk afleidbaar, dat hier een sterk krom gegroeide of gebochelde mens was begraven, hoewel aanengroeiing van de wervels niet is gebleken. De onderkaak was volkomen tandeloos en glad vergroeid, de bovenkaak had nog slechts de rechter hoektand met zeer weinig email. Deze begrafenis lag tussen twee eveneens oost/west lopende muurrestanten (puinsleuven) welke $\pm 4,5$ meter van elkaar verwijderd lagen en mogelijk eens een al dan niet overdekte gang hebben gevormd. Een stukje leisteen gevonden onder de kistbodem zou een onoverdekte gang doen veronderstellen. In deze put werd eveneens een moeilijk verklaarbare ingraving aangetroffen als in put B van $\pm 1,50$ m², welke niets te maken had met de afbraak van de ruïne en eerder duidde op een recent onderzoek. Door sterke bewerking van de bovengrond was niet meer zichtbaar op welk niveau de ingraving begon. (N.B. Bij de beschrijving van put B is van deze ingraving geen melding gedaan.) In de nabijheid van genoemde ingraving en zuidelijk van de noordelijke muurresten werd in dit vlak (6,26 + O.P.) een aantal paalgaten uit verschillende perioden aangetroffen. Deze paalgaten hadden een doorsnede van 5 à 6 cm. In de nabijheid hiervan werden houtskoolsnippers

fig. 2

foto's Th. G. van Dijk

fig. 3

fig. 4

fig. 5

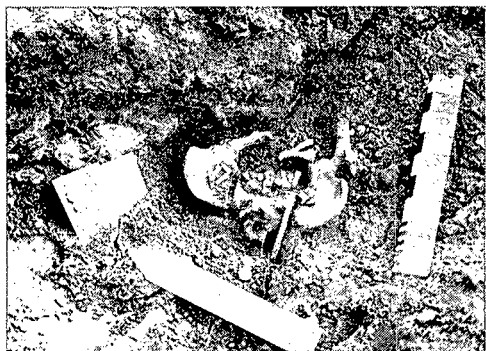

fig. 6

waargenomen. Een duidelijke configuratie van een noord-zuid lopende palenreeks was niet waarneembaar. De verstoring door de genoemde ingraving en de bouw van de noordmuur vertoebelden volledig dit beeld.

Put 82 (ploeg A):

Behalve het stuk opgaand muurwerk, dat in sleuf 48 reeds in 1971 door V.O.B.O.V.-leden was waargenomen, werd een puinbed blootgelegd, dat in noordelijke richting aansloot op het stuk opgaand muurwerk. Dit puinbed wekte sterk de indruk in een latere fase (wellicht eind veertiende eeuw) voor herstel of uitbreiding aan het bestaande muurwerk te zijn toegevoegd. Hieruit mag dan ook worden afgeleid, dat deze puinbedden de betekenis hebben van fundament. Onder het puin wordt veelal een laagje humusrijke grond aangetroffen alsof men niet rechtstreeks op zand heeft willen bouwen. Een soortgelijk verschijnsel is ook bij een uit de 16e eeuw daterende boerderij te De Bilt (U.) waargenomen. Dit zou dan tevens de verklaring vormen voor het feit, dat het stuk opgaand muurwerk in het puinbed, doorgaans niet is gesloopt of verwijderd. Deze funderingsconstructie geeft aan een bouwwerk een werkend en verend karakter.

Het onderzoek naar de kruising van twee muren in dit vlak leverde geen resultaat op. Een oost-west lopend puinbed sloot wel aan de oostzijde aan bij het noord-zuid lopende puinbed, maar een doorgaande constructie aan de westzijde van genoemde muur kwam niet voor. Het noordelijk gedeelte van deze put kenmerkte zich door een duidelijk bosgrondpodsol. Op de overgang van bos naar zandgrond werden verschillende vuursteenafslagen en artefacten gevonden. In de noordwesthoek van deze put werd op de laatste dag nog een greppel in het dekzand aangetroffen, waarin houtskeletresten. Deze greppel dateert uit de tijd voordat hier van een bos sprake was.

Put 81 (ploeg E):

In deze put kwamen slechts de restanten voor van een muur, welke oost-west liep. Van een mogelijke vieringfundering, zoals men aanvankelijk voor mogelijk hield, kon hier geen sprake zijn. Aan de noordzijde van deze muur werden veel begravingen aangetroffen op verschillend niveau. Een aantal verstoorde graven, waaronder een kindergraf, lagen in het puinveld en wekten daardoor de indruk reeds voor de bouw ter plaatse gelegen te hebben. Opvallend waren de mortelbanen in dit noordelijke gedeelte van de put, welke in noordelijke richting haaks op de oost-west muur liepen. De mogelijkheid van een vloerdeel moet hier niet uitgesloten worden geacht, gezien de tegelfragmenten en een zeer fraaie vloertegel met slibversiering in kruisvormig motief.

De verstoorde graven lagen op een hoogte van 6,48 m + O.P. Figuur 6 geeft een beeld van zo'n verstoord graf. 18 cm lager (6,30 + O.P.) werden op de overgang van humus- naar zandlaag paalgaten aangetroffen, welke rond een vuurplaats met een diameter van 1,5 m waren gegroepeerd. Het geheel moet uit ongeveer 10 palen bestaan hebben, waarvan enkele scheef in de grond waren gestoken. De palen hadden een dikte van ± 8 cm.

Aan de zuidzijde van de oost-west muur werd onder het muurniveau een laag keukenas aangetroffen, waarin aangebrand dierlijk bot, oester- en mosselschelpen. Hoewel uit de put veel scherven en tegels tevoorschijn kwamen, was in verhouding het aantal scherven in de keukenas gering. De datering van tegels en scherfmateriaal is 13e—14e eeuws.

Het verdere verloop van het kamp

Om de andere dag werd 's avonds een lezing gehouden, op de overige avonden moesten de

dagrapporten worden uitgewerkt, tekeningen worden afgemaakt en vondsten bewerkt. Het verlangen naar een vrije avond was sommigen wel te machtig, hetwelk in de dagrapporten zijn terugslag vond. Op dinsdagavond 25 juli hield drs W. P. Dezutter een zeer interessante lezing over de beschilde grafkamers in het vroegere Graafschap Vlaanderen. Zowel het kunst-historische als het menselijke aspect van dit begrafenisgebruik kwam duidelijk uit de verf. Waarom deze zorg voor een grafkamer, waarvan het de bedoeling is, dat hij eeuwig gesloten blijft? Of was het alleen voor de nabestaanden om staande rond het graf de kilte hiervan te verdrijven en een idee van het hemelse op te wekken?

Alfons de Belie nam de donderdagavond voor zijn rekening. De gevraagde inleider over de oudheidkundige vondsten van het Waesland had het laten afweten maar de Belie toonde weer eens een ander gezicht door ons iets te vertellen over de naamkunde. Alle kampdeelnemers passeerden de revue en op enkelen na kreeg ieder een passende verklaring voor zijn vóór- en áchternaam. Niet pasklaar lag het voor Hitske van Heuven. Maar in goed Vlaams is dat ook „Itske van Euven” en daar kan geen mens uit wijs worden.

De vrijdagavond betekende voor 13 deelnemers het einde van dit kamp. Aan de jeugdige broeders en zusters van het Rhedens Lyceum werd verzocht een afscheidsavond in elkaar te zetten en dat werd het. Met muziek, zang en voordracht, waarbij op het laatst ieder werd ingeschakeld, werd het kamp doorgelicht en gehegeld.

De zaterdagochtend werd nog zoveel mogelijk in de putten gewerkt, de middag was vrij. 7 nieuwe gezichten meldden zich voor de tweede werkweek aan en werden in de ploegen ingedeeld. Ploeg A zou verder geleid worden door Jan Jacob, daar Jacques Boone na de eerste week moest vertrekken. Zo'n verschuiving in de ploegen geschiedt in feite onmerkbaar. De volgende dag denk je er al niet meer aan dat het nieuwkomers zijn. De zaterdagavond werd opnieuw gesproken over de geschiedenis van Baudelo en werd het beeld aangevuld met de resultaten van de eerste opgravingsweek.

De zondag geeft een lange excursie. Eerst naar het museum te St. Niklaas waar veel vondsten van de abdij van Baudelo zijn bijeengebracht, dan naar Bornem om een idee te krijgen van een Cisterciënzerabdij, hoewel deze nog jonge nazaat in feite van oorsprong geen Cisterciënzer abdij is. Daarna naar Belsele om de oude kerk te bezien, waarover de Belie zaterdagavond nog een korte uiteenzetting heeft gegeven en bij het onderzoek naar de verschillende bouwfasen waarvan hij destijds betrokken is geweest. Een rijk versierde kerk met prachtig houtsnijwerk is het, daterend uit 1217, verschillende malen verbouwd. Via de thans als pijler dienstdoende traptoren komt men in de boven het westwerk uitgebouwde zeshoekige toren, waar kort geleden nog de oude houten geldkist van de kerk werd aangetroffen.

Veel te laat kwamen wij bij restaurant Mercator om daar de maaltijd met wijn of bier te bespreken.

De tweede werkweek geeft veel regen. De regentijd wordt zoveel mogelijk benut om de vondsten te bewerken, maar zoals bij iedere opgraving komen de interessantste vondsten tegen het einde. Er bleef maar nauwelijks tijd over om de bij put WXIJZ genoemde twee kannen in elkaar te lijmen.

De lezing-avonden in de tweede week werden verzorgd door dr Baak en drs v.d. Bossche over resp. de Antwerpse majolica en de Scheldegotiek. Eerstgenoemde gaf een zeer goed gedocumenteerde uiteenzetting van het korte tijdsbestek waarin te Antwerpen de majolica werd vervaardigd. Het late uur, de avondwandeling vooraf en de zware regenachtige dag speelden menigeen parten. De lezing over de Scheldegotiek was voor velen een openbaring. Deze voor Nederland tamelijk onbekende bouwstijl riep vele vragen op en leidde tot een zeer geanimeerde discussie.

De laatste werkdag, vrijdag 4 augustus, werd nog slechts in enkele putten gewerkt om zoveel

mogelijk een afgerond geheel te krijgen. De overige ploegen werden toevertrouwd aan Han Frankefort om het vondstenmateriaal te documenteren.

Die avond werd het sluitstuk van het kamp. Een groot kampvuur op het opgravingsterrein, waarbij vele dorpsgenoten aanwezig waren en de beheerder van het terrein kratten bier had laten brengen maakte deze avond tot een waar afscheidsfeest. Tussen zang en spel werden degenen, die hun vijfde tot en met tiende kamp beëindigden gehuldigd. Dank werd gebracht aan gastheren en helpers. Een toost werd uitgebracht op allen die er toe bijgedragen hadden, dit kamp succesvol te doen verlopen.

Terugblik op het kamp

Bij het kampvuur de voorbije 14 dagen de revue laten passerend, sprak de kampleider „de sfeer was goed en er is veel lief gehad”. Inderdaad dit kamp had een zeer ontspannen sfeer en deed voor enkelen de liefde tot het andere geslacht opbloeien. Gelukkig is ook daar de ruimte voor in het kamp aanwezig. De resultaten van de opgraving mogen, naar wij hopen, de V.O.B.O.V.-leden een nieuwe impuls gegeven hebben, dit interessante onderzoek tot een goed einde te brengen. Zoals bij vorige kampen was ook dit opgravingskamp slechts een kleine actie in een campagne die veel tijd en zorg vraagt. In 14 dagen leg je geen hele abdij bloot. De samenwerking met de Belgische collega's was niet alleen prettig maar voor beide zijden leerzaam. Veel dank zijn wij hen verschuldigd voor de goede zorgen in dit kamp en de goede voorbereiding ervan. En zoals uit de restanten van de abdij de Baudelo hoeve is opgebouwd moge uit dit kamp een Belgisch-Nederlandse samenwerking groeien tot onderzoek en behoud van alles wat de grond aan menselijke historie in zich bergt.

PROMOTIE DRS. W. A. CASPARIE

In de vorige aflevering van Westerheem vermeldden wij reeds, dat drs. W. A. Casparie, wetenschappelijk hoofdmedewerker van het Biologisch-Archeologisch Instituut, op 29 juni j.l. aan de Rijksuniversiteit te Groningen tot doctor in de wiskunde en natuurwetenschappen promoveerde. Aan het bij gelegenheid van deze heuglijke gebeurtenis — waarmee de redactie van Westerheem de heer Casparie van harte gelukwens — door de Pers- en publiciteitsdienst van genoemde universiteit verstrekte persbericht ontleen wij een korte samenvatting van zijn proefschrift, getiteld: „Bog development in Southeastern Drenthe (The Netherlands)”.

Het betrof een stratigrafisch-palynologisch onderzoek naar de opbouw en genese van delen van het voormalige hoogveen „Bourtanger Moor”.

Het exacte onderzoeksgebied was het Hunzedal, ten oosten van Emmen, waar de Hunze ontspringt. Het onderzoek is verder uitgewerkt op het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, afdeling Palaeobotanie (leider: Dr. W. van Zeist).

De onderzoek-methoden waren: het intekenen van de door turfgravers achtergelaten verticale veenwanden, boringen, karteringen, opgravingen van houten veenwegen en metingen; pollen-analyse, rhizopodenanalyse, analyse van macroscopische resten, zoals zaden, blaadjes, knoppen; jaarringchronologie (door Dr. A. V. Munaut, Louvain/Heverlée), C 14 dateringen (Prof. Vogel). In het proefschrift zijn de onderscheiden veensoorten beschreven; van elke veensoort is de samenstelling gegeven, zijn zoveel mogelijk bijzonderheden beschreven en is de genese geschetst.

De ontwikkeling: tegen het einde van de laatste ijstijd — ca. 13.000 jaar geleden — wordt het Hunzedal zo vochtig, dat in waterrijk milieu levende mossen en andere moerasplanten zich hier kunnen vestigen. De verdere opvulling van het Hunzedal gaat aanvankelijk met moerasveen — tot ca. 4500 voor Chr. — herhaaldelijk onderbroken door uitdrogingen, waarbij zich soms de grove den op het veen kon vestigen (o.a. plm. 7000 voor Chr., 5300—4900 voor Chr. en uiteindelijk van 4500—4000 voor Chr.).

Onder invloed van ijzerrijke kwel ontwikkelde zich van ca. 5100—3100 voor Chr. een ijzerhoudend kwelveenpakket, waarin grote sideriet-lenzen voorkomen (moerasijzererts).

Het dennenbos van 4500—4000 voor Chr. (waarvan talrijke stobben bewaard zijn gebleven) vormde de overgang van het moerasveen naar het echte hoogveen (veenmosveen). Daar waar het kwelveen zich vormde, is deze overgang gedateerd van 3100 BC, na een diepgaande uitdroging van dit kwelveen.

In het hoogveen is onderscheid gemaakt tussen sterk vergaan mosveen; een pakket broekbosveen, waaruit waarschijnlijk het hoogveenriviervtje de Runde is ontstaan, een pakket met duidelijk herkenbare vegetatiepatronen, nl. bulten met sterk vergaan veen en slenken met weinig vergaan veen (in feite is dit een droog-nat patroon, waarvan een viertal typen is beschreven), en weinig vergaan mosveen. Uit de verkregen informatie kon gereconstrueerd worden, dat plm. 2000 voor Chr. het veenoppervlak welvingen verkreeg; concentrische complexen met een middellijn van 3 à 4 km, van sterk vergane bulten en weinig vergaan veen bevattende slenken.

Tussen deze welvingen stagneerde het drainagewater, zodat hoogveenmeertjes — gewoonlijk langgerekt van vorm — konden ontstaan. Ca. 500 voor Chr. bleek het veenoppervlak niet meer in staat te zijn de voortdurend toenemende hoeveelheid water vast te houden. Het overstromen der hoogveenmeren (waarschijnlijk een cascade-effect) gaat gepaard met enorme erosie: grote stukken van het veen worden weggeslagen en verder stroomafwaarts weer gedeponeerd. Het is door deze erosie, dat het veenriviervtje de Runde zijn tot in het recente verleden fungerende loop heeft gekregen.

Na deze grootscheepse ontwatering gaat de veenvorming toch verder: de hoogveencomplexen groeien verder omhoog; in de contactzones tussen deze complexen verzamelt zich weer water, waardoor weer hoogveenmeren ontstaan. Het tegen het einde van de vorige eeuw gedraineerde hoogveenmeer „Zwarte Meer” is een voorbeeld van een dergelijk meer.

Enkele conclusies: Er is geen sprake van „cylische successie” bij hoogveenvorming. D.w.z. er is betrekkelijk weinig vegetatie-dynamiek.

Klimaatsschommelingen laten zich niet of nauwelijks uit de veenstratigrafie aflezen; de grote watervoorraad in het veen werkt sterk bufferend op kleine verschillen in neerslag, temperatuur, etc.

Het type veen, wat in een bepaalde periode op een bepaalde plaats wordt gevormd, wordt in hoge mate bepaald door de lokale veenhydrologie.

LITERATUURBESPREKING

H. J. Calkoen. De Engelmunduskerk te Velsen, 1972. 63 blz.

Het mag een goed idee genoemd worden van de Kerkvoogdij van de Hervormde gemeente „Velsen-Zuid”, om bij gelegenheid van het feit, dat de Engelmunduskerk 1250 jaar als kerkelijke vestiging bestaat, een boekje uit te geven, waarin de geschiedenis van het onlangs gerestaureerde kerkgebouw wordt belicht. Een nog beter idee was het, de samenstelling van dit boekje toe te vertrouwen aan ons redactielid H. J. Calkoen. Hij schetst op boeiende wijze de geschiedenis, bouwgeschiedenis en restauratie van een der oudste kerkgebouwen (12e eeuw) van West-Nederland, daarbij puttend uit zijn grote kennis omtrent het verleden van Velsen, puttend bovenal (en dan letterlijk) uit wat de bodem tijdens oudheidkundig onderzoek — binnen en buiten het kerkgebouw — door de actieve werkgroep Kennemerland-Velsen, onder leiding van P. Vons en J. Schimmer, prijs gaf. Dat was bepaald niet gering:

- een grafveld uit $\pm$ 700 na Chr.;
- de fundamente van de in 1573 door de Spanjaarden verwoeste gothische koorpartij (13e—14e eeuw), zijbeuk en sacristie (15e eeuw);
- de fundamente van een onbekend vergroot bakstenen koor (13e eeuw) en de onbekende Brederodekapel (14e eeuw);
- vele graven en een zeer bijzondere grafsteen (begin 14e eeuw), waarschijnlijk van Willem van Brederode en Elsbee van Kleef; enz. enz.

Ten opzichte van de in 1969 voltooide restauratie koestert Calkoen ambivalente gevoelens: Enerzijds waardering voor de detailoplossingen, waardering bovenal voor de herinrichting van het interieur, anderzijds teleurstelling, omdat — mede als gevolg van de gestegen bouwkosten — een aantal kansen tot herstel van de oorspronkelijke toestand gemist zijn. Kritiek tenslotte op het aanbouwen van een wijkcentrum en de consistorie tegen de zuidmuur, waardoor een groot stuk van de oudste kerkmuur verloren ging.

Al met al: Een kostelijk boekje, dat nog aanzienlijk aan waarde gewonnen heeft door fraaie foto's en de zorgvuldige én artistiek verantwoorde tekeningen, die wij van Calkoen gewend zijn. Het boekje is verkrijgbaar bij de Kerkvoogdij Hervormde gemeente Velsen-Zuid, Waterloolaan 16, Driehuis, tegen de prijs van f 5,—.

P.S.

LITERATUURSIGNALEMENT

Nature 237, 1972, no. 5356, June 23, p. 463—464:

J. K. Kozłowski, H. Kubiak. Late Palaeolithic dwellings made of mammoth bones in South Poland.

Tijdens opgravingen tussen 1968 en 1971 in Krakow heeft men de overblijfselen van een uit het Laat-Paleolithicum daterende nederzetting van mammoetjagers opgegraven, o.m. de resten van drie, uit mammoetbeenderen opgebouwde hutten (diameters 2—2.20 m). Deze hutten zijn waarschijnlijk met dierenhuiden bedekt geweest.

Hades, periodiek tijdschrift van de Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek, 10e jrg., 1971, nr. 24 bevat een aantal interessante artikelen:

E. Lauwerijs. Sauvetage archéologique à Namur (2), p. 3—20.

In dit artikel, verlicht met zeer veel tekeningen, behandelt de auteur een zeer omvangrijke en veelzijdige collectie Romeins aardewerk, afkomstig uit Namen.

A. Claassen en R. Dexters. Grafheuvel te Neerpelt-Achelse heide, p. 21—25.

Deze grafheuvel, erg doorwoeld door „schatgravers”, kan in zijn kern mogelijk Neolithisch zijn; later — waarschijnlijk in de late Bronstijd — heeft men deze kern met plaggen „uitgebouwd” tot een plaggenheuvel. Een nabijzetting met een biconische urn dateert waarschijnlijk uit de 4e eeuw voor Chr.

S. Vandenbergh. Opgravingen in het Koninklijk Atheneum „Pitzemburg” te Mechelen, p. 26—30.

Een gesloten vondst van een interessante collectie aardewerk en glaswerk, waarschijnlijk daterend uit de 2e helft der 16e eeuw tot het eerste kwart der 17e eeuw.

Verder enig archeologisch sprokkelwerk en een aantal boekbesprekingen.

In het goed verzorgde en fraai geïllustreerde *Verslag van de Monumentenraad* over de jaren 1966 t/m 1970 (Staatsuitgeverij, 1972)

staan interessante bijzonderheden m.b.t. de belangrijke rol, die afd. 1 van deze raad, nl. de Rijkscommissie voor het oudheidkundig bodemonderzoek, in de vaderlandse archeologie-beoefening speelt. Aan de orde komen o.m.: het subsidiebeleid t.a.v. oudheidkundige genootschappen en verenigingen, de aanstelling van provinciale archeologen, de aanwijzing van tot opgraven bevoegde instellingen, de inventarisatie ingevolge de Monumentenwet, de toewijzing van archeologische vondsten, en bemoeienissen t.b.v. het behoud van bedreigde archeologische monumenten (grafheuvels te Epe; Karolingische burcht te Oost-Souburg; „De Wierde” bij Appingedam).

Tijdschrift der Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij 83, 1972, afl. 7—8, juli-aug.:

In de reeks „De historische achtergrond van landschapsverschijnselen” geeft dr. H. A. Visscher onder de titel: Smeltwaterheuvels (blz. 260—266) een interessante beschrijving van het ontstaan, de ontwikkeling en landschappelijke betekenis van de smeltwaterheuvels (of kames), kleinere hoogten in het stuwwallenlandschap, die het aspect ervan verlevendigen.

Elders in deze aflevering (blz. 213—220) geeft Jan te Velde een levendig beeld van de huidige ontwikkeling en betekenis — tegen de achtergrond van de omgeving en de geschiedenis — van het belangrijke „oud-Saksische cultuurmonument”, de boeren-nederzetting Orvelte in Drente.

Newsweek, July 31, 1972, p. 55:

Racing the grave robbers.

Opgravingen nabij de pyramide van Amenemhet III ($\pm$ 2000 voor Chr.) hebben tot nu toe 86 graven en meer dan 100 mummies opgeleverd. Hoewel al deze graven en mummies door grafplunderaars zijn geopend en beschadigd, bestaat er hoop, dat het legendarische graf van de farao zelf onbeschadigd teruggevonden zal worden. P.S.

De serie *Archaeologia Belgica* is weer met een aantal nummers uitgebreid. In nr. 132 behandelt G. de Boe het onderzoek van Romeinse villa's in België. U. Lambert beschrijft gelijksoortige monumenten in nr. 133. „Tombelles Gallo-Romaines à Hachy” vormen het onderwerp van nr. 134. J. Mertens en L. van Impe geven in het uit twee delen bestaande nr. 135 een overzicht van het Laat-Romeinse grafveld van Oudenburg. „Fossés néolithiques à Spiennes” is de titel die F. Hubert aan nr. 136 gaf. De *Archaeologia Belgica* worden uitgegeven door de Nationale Dienst voor Opgravingen, Jubelpark 1 te Brussel.

Eveneens uit België afkomstig zijn de *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*. Vol. XIV, in twee delen, draagt als titel: *La Nécropole Gallo-Romaine de Blicquy*. De auteurs zijn S. J. de Laet, A. van Doorselaer, P. Spitaels en H. Thoen.

In het juni-nummer (182) van *Antiquity* vindt u weer een zeer gevarieerd menu, met o.m. artikelen over het Franse Vroege-Neolithicum, over het Mesolithicum en Neolithicum in Denemarken en over luchtfotografie.

Hajo Hagen publiceert in deel 22 van het tijdschrift *Die Kunde* een interessante vondst van houten cultus-figures bij het onderzoek van een zgn. veenbrug in de buurt van Oldenburg. Hij komt tot enkele interessante hypothesen over de constructie, het gebruik en het onderhoud van deze veenbruggen.

„The Upper Quaternary of the Dinkel valley” is de titel van een studie, welke onder redactie van T. van der Hammen en T. A. Wijmstra in nr. 22 van de *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* werd opgenomen. Hoofdstuk 10 van de hand van T. van der Hammen en J. A. Bakker behandelt „Former vegetation, landscape and man in the Dinkel valley”.

Voor *Boor en Spade* deel 17, uitgave van de Stichting voor Bodemkartering in Wageningen, schreef A. E. Klungel een artikel: „Veenterpen ten zuid-westen van Groningen”. Het betreft hier kunstmatige heuveltjes met

doorsneden van 10 tot 40 m, die in de 12e tot 14e eeuw „bewoond” werden.

G. J. V.

Robert Citron, directeur van het Smithsonian Institution's Center for the Study of short-lived Phenomena, heeft — samen met een aantal medewerkers — vorig jaar de Educational Expeditions International opgericht, een organisatie zonder winstbejag, die zich tot doel stelt, amateurs in de gelegenheid te stellen, tegen betaling en onder wetenschappelijke leiding, deel te nemen aan wetenschappelijk veldonderzoek, in de vorm van „scientific safaris”. Het waarnemen van vulcanische en andere geologische verschijnselen, het bestuderen van zonsverduisteringen en . . . het deelnemen aan oudheidkundig bodemonderzoek vormen de belangrijkste programmapunten. Het enthousiasme van de deelnemers (wetenschapsmensen en amateurs) is aanzienlijk, de prijs ook: \$ 2000.- voor 3 weken, exclusief reiskosten. Dit bericht voor u gelezen in *Newsweek*, August 14, 1972, p. 29.

Nature 238, 1972, nr. 5363, August 11, p. 316—319:

A. G. Thorne and P. G. Macumber. Discoveries of Late Pleistocene Man at Kow Swamp, Australia.

De uit het Laat-Pleistoceen (± 10.000 B.P.) daterende menselijke resten van Kow Swamp (Z.-O. Australië) vertonen archaische schedelkenmerken, die suggereren, dat *Homo erectus* zijn bestaan in Australië tot ± 10.000 B.P. heeft weten te rekken. In een elders in deze aflevering (p. 308) opgenomen commentaar wordt dit door een „correspondent” betwijfeld.

B. Wander, bibliothecaris van het Nederlands Openluchtmuseum, heeft een handige „*Bibliografie Historisch Boerderij-onderzoek 1960-1970*” het licht doen zien (uitgave Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem, 1971, IV en 76 blz.). Het zal Westerheemlezers plezier doen, dat daarbij het archeologisch aspect niet vergeten is. In de rubriek: „Ontstaan; archeologische vondsten” zijn 42 publikaties opgenomen, o.m. van onze redac-

teuren R. van Beek, prof. dr. H. Brunsting en H. J. Calkoen. Ook de voorafgaande rubriek: „Nederzettingsgeschiedenis” bevat vele interessante titels. Het boekje wordt na storing van f 8,25 op girorekening 897058 van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem, toegezonden.

Bij De Haan te Bussum (p/a Unieboek N.V., Nieuwe 's-Gravelandseweg 17—19, Bussum) en Standaard Uitgeverij te Antwerpen is een bijgewerkte herdruk verschenen van de bekende „*Wereldgeschiedenis; mensen en culturen van de prehistorie tot heden*”, thans in 10 delen, het geheel bevat in een cassette.

De totale omvang bedraagt 2800 blz., de tekst is verlucht met $\pm$ 1000 foto's in kleur en zwart-wit en bovendien vele tekeningen en kaarten. Vooral de delen 1 (Vroegste optreden van de mens; de oude culturen van Azië en Amerika), 2 (Nabije Oosten, Egypte, Europese prehistorie, Griekenland), 3 (Romeinse rijk en Vroege middeleeuwen) en 4 (Middeleeuwen) zijn voor Westerheemlezers van belang. De winkelprijs gaat na 15 oktober a.s. f 250,— bedragen; tot die datum is een intekenprijs van f 225,— van kracht; voor leden van de A.W.N. bedraagt de prijs f 195,—.

P. S.

REACTIES VAN LEZERS

Naar aanleiding van het art. over het flesje van de Assumburg (Whm. XXI, 2, p. 87) ontvingen wij een tweetal reacties.

De heer M. H. de Groot uit Den Haag meldt ons, dat zich in het Catherijne Gasthuis te Gouda twee soortgelijke flesjes bevinden, onder de naam „apothekerflesjes”. Hij bezit zelf twee exemplaren, echter zonder de verdikking van hals op cylinder. Herkomst onbekend.

Nog uitvoeriger reageert de heert Thijs Mol, verbonden aan het Openluchtmuseum te Arnhem. Hij zelf bezit enige van dergelijke flesjes, met de genoemde verdikking (vindplaats: Rotterdam 1945 en Arnhem). Maar daarnaast heeft hij een tweetal exemplaren met een bolvormige verbreding aan de hals, een zgn. „slangenstukje” waardoor het even geopperde idee „zuigfles” meer betekenis krijgt.

Dr. A. Melchior, bij zijn leven bekend vrouwenarts te Haarlem (en lid van de A.W.N.), ontving van een vroedvrouw een flesje als afgebeeld in Whm., door haar als zuigfles toegepast! Verder vertelt de heer Mol, hoe kort na de bevrijding een in het Koetshuis van Assumburg aanwezig museum op geneeskundig gebied, door „jongelui” werd vernield. Zeer wel mogelijk is ons flesje hierbij in de gracht terecht gekomen; de geringe verwerking van het glas maakt dit waarschijnlijk. Volgens hem hadden olieflesjes, gezien de kostbare inhoud, een kleiner volume en een dikkere wand. Aan beide inzenders onze dank voor hun reacties.

H. J. C.

NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN - DE WERKGROEPEN IN HET NIEUWS

WERKGROEP MIDDEN- EN WEST-BETUWE A.W.N.

Leden van deze werkgroep hebben een belangrijk aandeel gehad in het bergen van grote hoeveelheden vondsten, die bij baggerwerkzaamheden, ten behoeve van een aan te leggen complex jachthavens in een thans afgesneden bocht van de Rijn, ten noorden van Maurik te voorschijn zijn gekomen. Geborgen werden o.m.: stukken van muurwerk en vloeren, dakpannen, hypocausttegels en tubuli. „Het geheel van de vondsten wijst er op, dat te Maurik een militaire nederzetting gelegen heeft, en wel een castellum, dat kort na de opstand der Bataven is aangelegd en dat zeker tot in de 3e eeuw heeft bestaan. Vermoedelijk heeft het Mannaricium geheten, een plaatsnaam, die in het Itinerarium Antonini vermeld is tussen Traiecto (Utrecht) en Carvone (ws. Kesteren)”. Aldus prof. dr. J. E. Bogaers en drs. J. K. Haalebos in een verslag in Nieuwsbulletin K.N.O.B., 1972, 7e afl., juli, p. 87—89.

Tot de belangrijkste vondsten, waarvan een aantal via een antiquair in de collectie van de heer H. J. E. van Beuningen in Neerlangbroek is terechtgekomen, behoren:

- een biconische bronzen emmer met hoge schouder
- een uitzonderlijk grote bronzen amfoor
- een bronzen, grotendeels met witmetaal overdekte casserole

- twee ijzeren houwelen (dolabrae) en een ijzeren bijltje
- vele fragmenten van bakstenen met militaire stempels
- een aantal munten
- een stuk van een beeld van Lotharingse kalksteen met de romp en een gedeelte van de benen van een staande man, waarschijnlijk Mercurius
- resten van scheepshout.

WERKGROEP NIJMEGEN E.O. A.W.N.

Leden van de A.W.N. afdeling Nijmegen en omstreken troffen in december 1971 bij een inwoner der gemeente Wychen een bronzen zgn. Ierse vlakbijl met lage randlijsten aan. De bijl bleek ca. 1969 te zijn gevonden in een afgegraven gedeelte van een terreinhoogte, Homberg geheten, gelegen achter de woning van de vinder. De bijl bezit een dof aan een brede zijde en de smalle zijden diep groen, aan de andere brede zijde bleek groen, patine met talrijke licht- tot donkerbruine vlekken. De top is beschadigd. De afmetingen van de bijl bedragen: lengte 13 cm, snedebreëte 7,3 cm, grootste dikte 1,25 cm. Op de brede zijden bevinden zich evenwijdig aan de snede en aan de top twee 3 à 5 mm brede van rand tot rand boogvormig verlopende verdiepingen. (Nieuwsbulletin K.N.O.B., 1972, 7e afl., juli, p. 89, drs. R. S. Hulst.)

Voor al uw periodieken naar

N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE
Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Administrateur:

H. Schoorl, Van de Endelaan 90, Hillegom, tel. 02520 - 16482.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Kneppelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230 - 12153;
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem, 023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: Mevr. F. C. Visser-Tilders, Schoolstraat 15, Amsterdam-O.W., 020 - 164872;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, 070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingen)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam, 010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam e.o.)*: Mevr. T. E. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam, 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 13, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: H. J. Reusink, Plaggeberg 37, „De Kei”, Leersum, 03434 - 2213;
15. *Zuidwest-Veluwezoom, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Hengstdalseweg 16, Nijmegen;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoom*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepenveen, 05709 - 641.

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofredacteur: P. Stuurman

Redacteurs: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Jan Mulderstraat 44, Voorburg

Administrateur A.W.N.: Van de Endelaan 90, Hillegom

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

Inhoud:

In memoriam mr. H. K. de Raaf	pag. 189
D. van Deelen. Speurend in het verleden van Castricum (met 2 foto's en 2 tek.)	pag. 190
J. Schimmer. Een opgraving in de Haarlemse binnenstad (met 8 foto's en 5 tek.)	pag. 195
J. E. Bogaers. Severiana Alexandriana (met 2 foto's) . . .	pag. 206
Najaarslezingen Rijksmuseum van oudheden	pag. 208
Chr. de Roo en A. Brouwer. Een zijl of een duiker in de Westabtpolder te Schiedam (met 5 foto's en 3 tek.) . . .	pag. 209
Wat is er aan de hand met deze hand? (met 1 foto en 1 tek.)	pag. 216
Tentoonstellingsnieuws	pag. 217
Van het hoofdbestuur:	pag. 218
Contributieverhoging	
Jaarverslag A.W.N. 1971	
Literatuurbespreking	pag. 219
Literatuursignalement	pag. 222
Archaeologisch symposium	pag. 226
Nieuws uit de werkgroepen — De werkgroepen in het nieuws	pag. 228

Aan deze aflevering werkten o.m. mede:

Prof. dr. J. E. Bogaers, Berg en Dalseweg 150, Nijmegen;
Dr. W. J. de Boone, J. van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort;
A. Brouwer, Hobbemastraat 7 b, Schiedam;
D. van Deelen, Tetburgstraat 3, Bakkum;
Chr. de Roo, Buys Ballotsingel 76a, Schiedam;
J. Schimmer, Laurens Reaelaan 91, Haarlem;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag;
J. Ypey, Hooglandsedijk 6, Amersfoort.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 5, oktober 1972

IN MEMORIAM MR. H. K. DE RAAF

Op 12 september j.l. overleed te Heemstede één van de oprichters (lidmaatschapsnummer 5!) van de A.W.(W.)N.: Mr. H. K. de Raaf. Van de oprichting — op 6 september 1951 — af tot halverwege 1962 is hij bestuurslid van onze vereniging geweest. Op 27 september 1952, ruim een jaar nadat de A.W.(W.)N. van start was gegaan, ontvingen mr. De Raaf en zijn echtgenote in het middeleeuwse kerkje van Spaarnwoude de deelnemers aan de door de jonge vereniging georganiseerde „Archeologendag”, een gedenkwaardige gebeurtenis, waarvan een bij die gelegenheid gemaakte foto nog eens is afgedrukt in de eind vorig jaar verschenen — en aan de A.W.N.-dag gewijde — dubbele aflevering van Westerheem.

In de loop der jaren — gedurende een periode die zich uitstrekt van 1953 tot 1969 — zijn vele artikelen van de hand van mr. De Raaf in Westerheem verschenen: Amateuristische notities, Archeologisch visserslatijn, Een merovingisch muntje uit de Zuid-hollandse duinstreek, Lichtflitsen over het Langeveld, en: Vuurstenen „sikkel” of werkend deel („haak”) van een eergetouw? Artikelen, geschreven in een karakteristieke stijl: ietwat plechtstatig en ingewikkeld misschien, maar zeer consequent en bovenal zorgvuldig formulerend

Wij geloven, dat mr. De Raaf bij degenen die hem gekend hebben en hem in zijn in een waar museum herschepen huis te Heemstede bezochten, zal blijven voortleven als een markante persoonlijkheid, in wie liefde voor en kennis van alles wat oud was in gelijke — en overvloedige — mate waren vertegenwoordigd.

P. S.

SPEUREND IN HET VERLEDEN VAN CASTRICUM

D. van Deelen

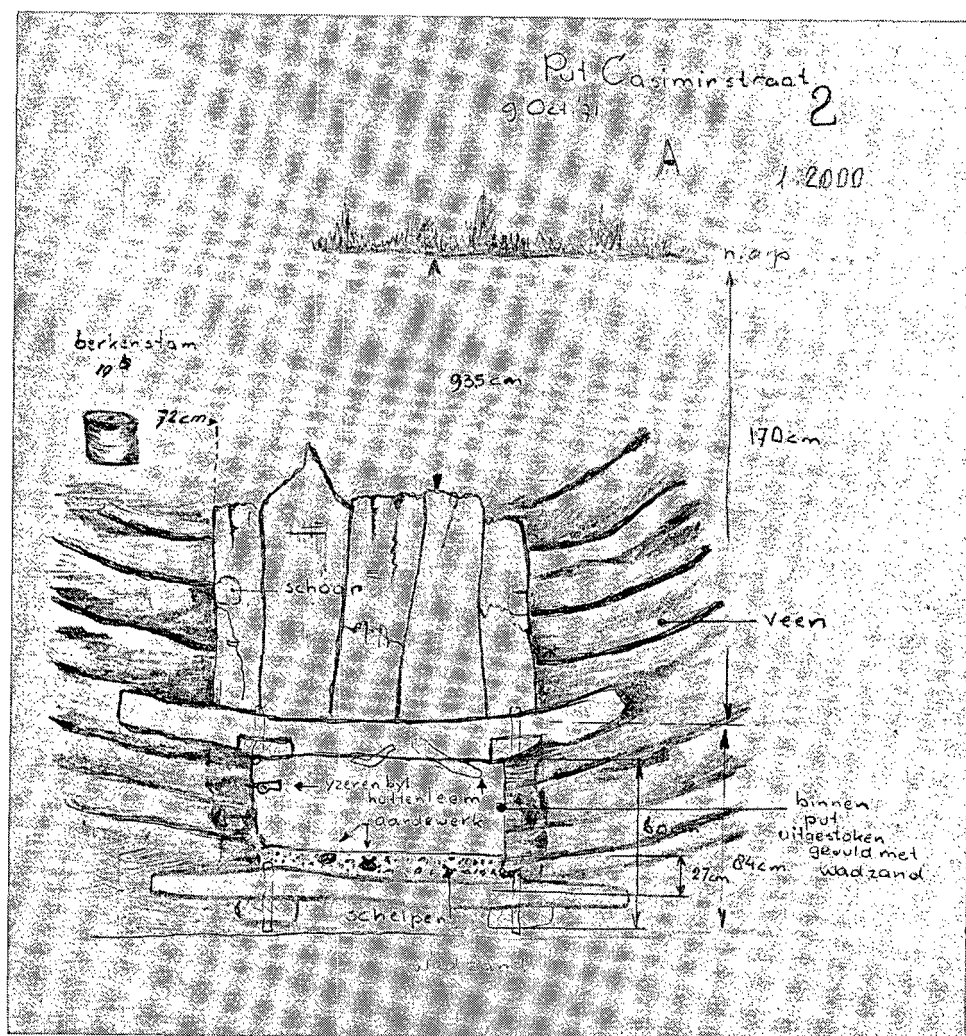
A: Over waterputten

Na de grote pottenvondst van 1969 (Westerheem 18, 1969, blz. 232) zijn vooral aan de Cieweg en op het Noord End in Castricum, het laatste jaar unieke archeologische vondsten gedaan.

Na de gemelde pottenvondst werd, opzij van de Cieweg, in een uitgegraven rijwiel-pad, een waterput ontdekt, waarschijnlijk uit de eerste of tweede eeuw. De put die op ruim een halve meter onder het maaiveld te zien was, tekende zich af als een donkere ronde vlek met een diameter van tachtig cm. De ontgraving, die onder leiding van de heer A. Schermer uit Schoorl geschiedde, nam een hele dag in beslag. Een apart rapport hierover zal te zijner tijd wenselijk zijn. De put was uit klei en veenzoden opgebouwd en rustte met een deugdelijk houten raam op het wadzand. Voordien waren al twee van dergelijke putten waargenomen, die toen echter niet ontgraven konden worden. Wel werd van één put een fragment van een wagenwiel geborgen. Nadien werden nog twee putten waargenomen, die nog onderzocht moeten worden.

Noordelijker, in de oude buurt Noord End werden waterputten ontdekt die in de middeleeuwen opgebouwd moeten zijn. Dit begon met het vinden van een put die gemaakt was van een holle boomstam. Na veel schaaf- en zoekwerk werden in totaal vijf houten waterputten gevonden, die gedateerd werden in de vroege tot late middeleeuwen. De putten hadden veel overeenkomst met de putten die in Heemskerk (1952) en in Velsen (1955) zijn gevonden. De constructie van onze putten was, dacht ik, degelijker. Twee putten waren van holle boomstammen gemaakt en drie putten waren uit planken en balken opgebouwd. Het bovenste gedeelte van de derde put werd op 68½ cm onder het maaiveld aangetroffen. Deze put rustte, zoals op de tekening (afb. 1) te zien is, op een diepte van 160 cm op twee houten ramen.

Op het onderste raam, dat op het wadzand lag, rustte een stapel veenzoden, met daarop een vierkant houten raam. Op dit tweede raam was de eigenlijke put opgebouwd. Een prachtige stevige constructie dus. Alle putten hadden gemeen dat ze waren geplaatst in schuin liggende veenzoden. Mogelijk hebben deze veenzoden door de schuine ligging de watertoevoer van onderaf en van opzij bevorderd en zullen ze als filter hebben gewerkt.

afb. 1.

tek. D. van Deelen.

Op de bodem, wadzand dus, was een laag schelpen aangebracht, die waarschijnlijk ook als filter dienst moest doen. In deze schelpenlaag werden een paar scherfjes en een ijzeren bijltje met een lengte van $12\frac{1}{2}$ cm en een breedte van 4,8 cm gevonden. Het steelgat van de bijl is onregelmatig vierkant met als grootste maat 3 cm. Het bijltje heeft gelijkenis met het laat-Frankische bijltje dat op blz. 171 van "Wat aarde bewaarde" staat afgebeeld. Het is echter iets sierlijker.

afb. 2.

foto D. van Deelen.

afb. 3.

foto E. Mooy.

De ronde boomstampputten hadden een diameter van 70 tot 80 cm. In een van deze putten werd een prachtige benen priem met twee scherpe punten gevonden. De priem, die mooi glad geschuurd was, had een lengte van 12,6 cm.

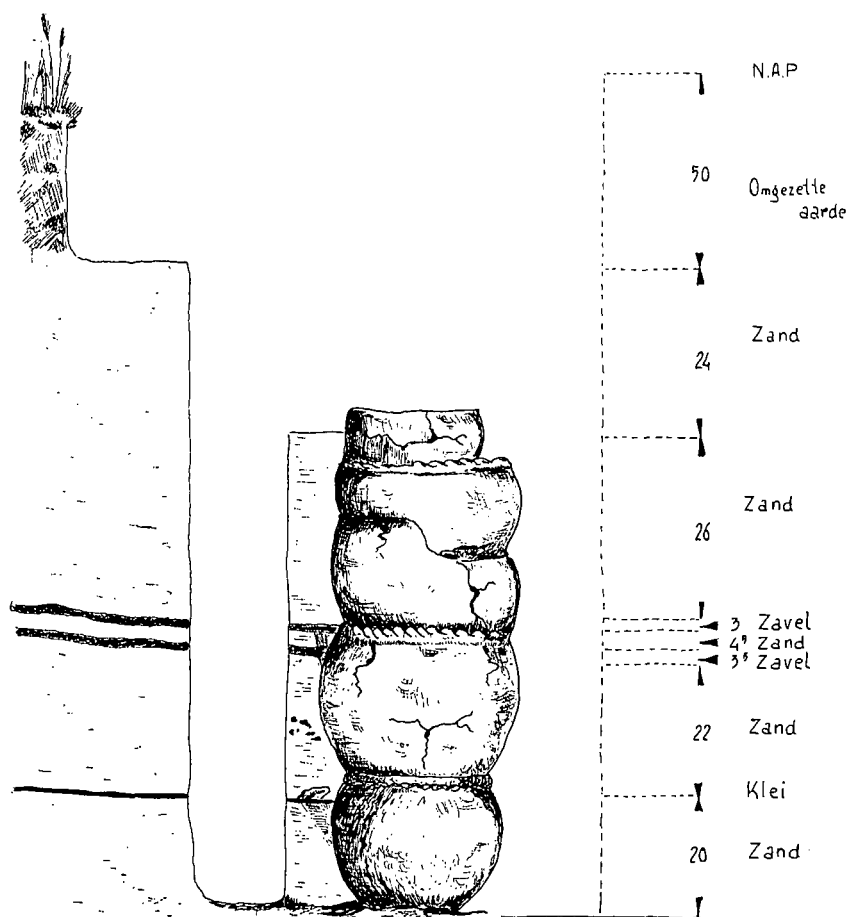
Bijzondere aandacht kregen de vele potscherven, vooral kogelpotgoed, Pingsdorf en Badorf, die op dit terrein werden opgegraven. Op enkele scherven is, op enige cm onder de rand, een symbolisch zonnerad aangebracht (afb. 2). De wieltjes zijn zo groot als een gulden en hebben acht spaken. Van de gevonden bewerkte runderbotten heeft er één een vlijmscherpe punt. Over het gehele terrein waren, evenals bij de waterputten, boeiend scherpe grondprofielen waar te nemen. Toen leden van de Werkgroep Oud Castricum, onder leiding van de heer Steeman, een rijtje oost-west lopende grondverkleuringen gingen afschaven, vonden ze drie pilaarvormige zuiltjes. De ronde, rechtopstaande zuiltjes, waren ongeveer veertig cm lang en dertig cm dik, en bevonden zich tachtig cm onder het maaiveld. Ze waren opgebouwd uit reeds eerder gebruikte huttenleem, de afdrukken van hout en riet waren nog goed te zien. Ook werden weer veel scherven van middeleeuws aardewerk gevonden.

Tijdens de grondwerkzaamheden, die gewoon doorgingen, kon veel van hetgeen werd waargenomen worden geborgen en onderzocht. Op het terrein van de diverse vondsten aan de Willem de Rijkelaan in Castricum, is inmiddels het plantsoen en de vijver gereedgekomen.

B: Nieuwe inheemse pottenvondst in Castricum

In 1969 werd het eerste stel stapelpotten, bestaande uit 7 stuks, aan de Cieweg gevonden. Zie Westerheem jaargang 18 blz. 232. Vier van deze potten konden gecompleteerd worden. Een van deze potten, die een hoogte van 51 cm had en vrij slank was, heeft waarschijnlijk als voorraadpot gediend, voor bijvoorbeeld graan. Later werd nog twee maal een stel stapelpotten van telkens twee stuks

ontdekt. In beide gevallen werden geen bodems gevonden, waardoor sommigen aannamen dat de laatste twee vondsten als waterputjes gebruikt zijn. Tot die gedachte kwam men ondermeer, omdat de potten met de rand op elkander staande, waren ingegraven. Erg overtuigend was deze gedachte echter nog niet. In juli werd echter door het lid van de Werkgroep Oud Castricum, de heer Steeman, een stel stapelpotten ontdekt van vijf stuks, zie afb. 3. Ook deze potten hebben geen bodem. Het feit dat ook de onderste pot geen bodem heeft en gelukkig in zijn

afb. 4.

tek. D. van Deelen.

geheel kon worden geborgen, is voor velen het overtuigend bewijs dat we hier vrij beslist met een waterputje te maken hebben. De onderste pot met een hoogte van 26½ cm en een bovendiameter van 30½ cm werd duidelijk zichtbaar ingegraven bovenop het wadzand. Op de tweede pot, die prachtig paste, werd ondersteboven de derde pot gezet, zie afb. 4. Het water welde van onder en door de kieren van de potten naar binnen en steeg zo hoog als het grondwaterpeil was. De pottenput was in een bijgebouw ingegraven, grondprofielen en resten van paalgaten wijzen in die richting, zodat men ook in de winter over drinkwater kon beschikken. We moeten deze vondst dan ook zien als een binnenhuisreservoir voor drinkwater. Anderhalve meter van de potten af werd een kleinere pot aangetroffen. Heel goed kan dit een pot zijn geweest waar het kleinvee uit dronk. Vermeldenswaardig is nog dat in de vierde pot een spinsteentje werd aangetroffen en dat beneden de rand van de onderste pot, iets van touw aanwezig is. Dit moet echter nog nader onderzocht worden.

Deze waterbron, die dus binnenshuis was opgesteld, mogen we gerust een unieke vondst noemen. De eerder gevonden potten gaven niet zo duidelijk het bewijs dat ze als waterput gebruikt waren als de bovenbeschreven put. De Werkgroep Oud Castricum is dan ook erg blij met deze unieke vondst, daterend uit het begin van onze jaartelling.

C: Een middeleeuwse boerderijplattegrond

In mei en juni werd in de oude buurt Noord End in Castricum veel graafwerk verricht in verband met wegaanleg. Vooral de plaats waar rechtlijnige grondverkleuringen zichtbaar kwamen, kreeg veel aandacht van de Werkgroep Oud Castricum. Dr. E. H. P. Cordfunke, voorzitter van de A.W.N., die de heer Steeman bij de leiding van het schep- en graafwerk assisteerde, tekende het lijnenspel in en na veel passen en meten bleek dat op deze plaats in de late middeleeuwen een huisgezin gebivakkeerd moest hebben.

In de omgeving van deze huisplattegrond kwamen veel scherven van inheems kogelpotaardewerk en importgoed, zoals Pingsdorf en Badorf met radstempelversiering, voor. Onder in een afvalputje werd een houten melknapje gevonden. Ook werd een klein onregelmatig vloertje van rode zachtgebakken stenen waargenomen. De stenen, die afmetingen hadden van 21 x 15 cm en van 7 tot 7½ cm dik waren, konden niet nader onderzocht worden, daar de grondwerkzaamheden door moesten gaan.

Een paar honderd meter westelijker, waar een vijver werd gegraven, werden ook veel scherven van vroeg- tot laat-middeleeuws aardewerk gevonden. Van tenminste zeven verschillende potten werden fragmenten aangetroffen. Voor datering werd hier 12de en 13de eeuw aangenomen. De werkzaamheden verliepen hier zo vlot, dat de Werkgroep Oud Castricum verder niet in actie kon komen.

EEN OPGRAVING IN DE HAARLEMSE BINNENSTAD

J. Schimmer

Van december 1970 tot en met juli 1971 werd door de groep Haarlem van de A.W.N., onder auspiciën van de R.O.B., gegraven op het terrein van het voormalig pand Begijnhof 20 — hoek Lange Begijnestraat.

Hiervoor was toestemming verleend door de eigenaar terwijl van de Gemeente Haarlem alle mogelijke medewerking werd verkregen.

Het terrein had voor Haarlem een vrij hoge ligging n.l. 1,45 m +N.A.P., wat voor het mogelijk aantreffen van oudere bewoning gunstig was.

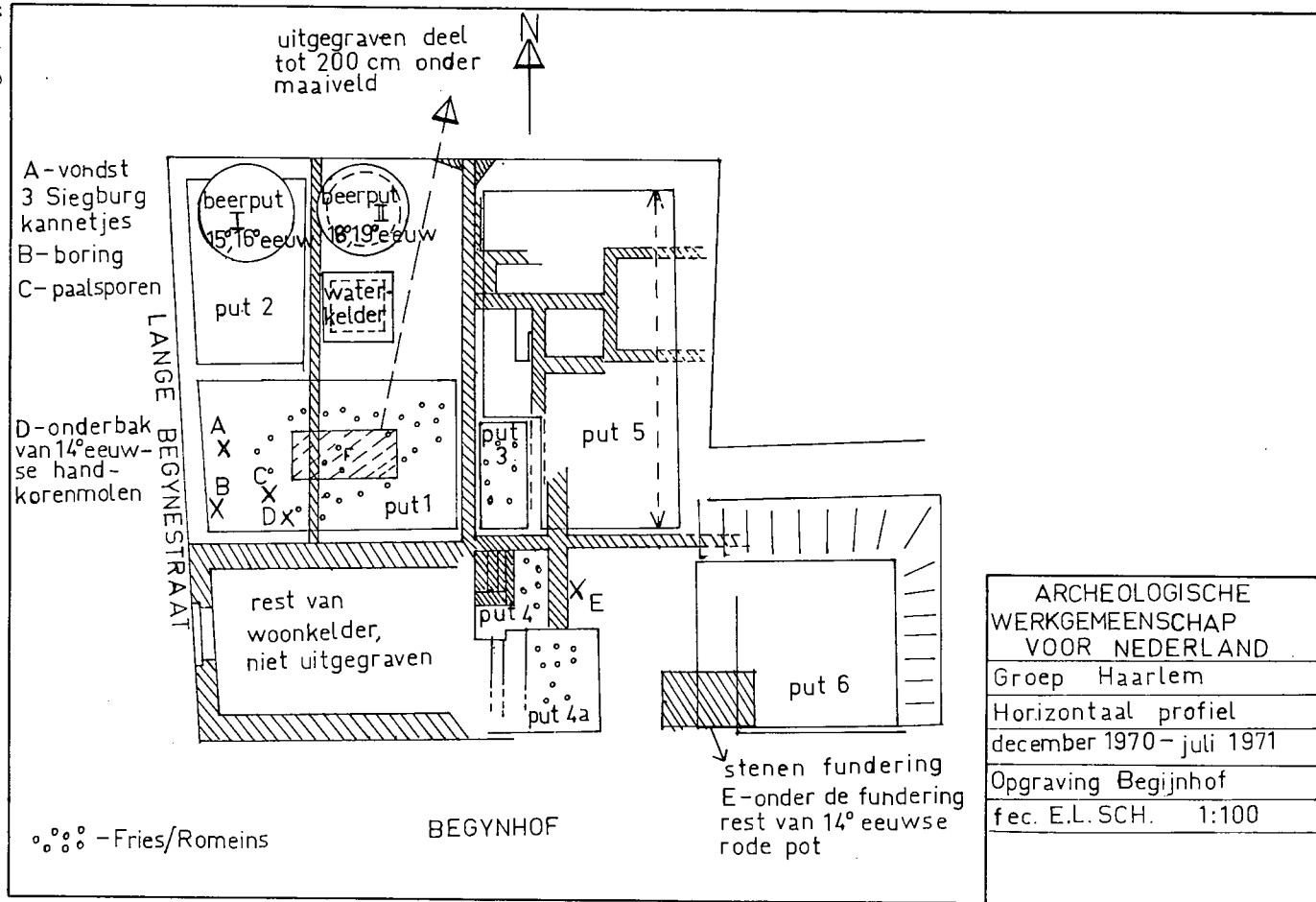
Het terrein was gedeeltelijk braakliggend, grenzend aan zeer bouwvallige be-
lendingen, gedeeltelijk nog bezet met de ruïne van een vroege woonkelder, op-
gemetseld uit secundair gebruikte kloostermoppen. In het braakliggende gedeelte
van het terrein, gedeeltelijk er bovenuit stekend, werden de restanten van vroegere
bebouwingen aangetroffen. De grond tussen de oudere funderingen (de funderingen

*afb. 2: Rijnlands kruikje; geel aardewerk; ± 14e eeuw;
hoogte 16,5 cm.*

*afb. 3: Inheemse kogelpot; eind 13e/begin 14e eeuw,
met z.g. bezemstreek.*

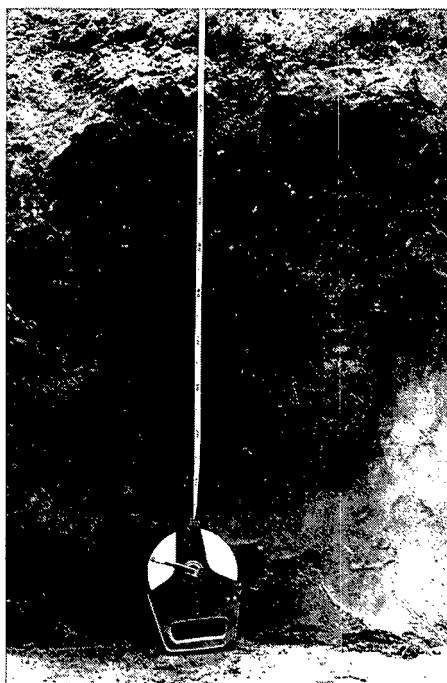

uit de 20ste eeuw waren inmiddels weggebroken) werd door ons afgeschaafd nadat het terrein was verdeeld in 6 na elkaar te bewerken werkputten (zie afb. 1). De funderingen bleken bovenop te zijn dichtgegooid met afval en puin uit jongere perioden, maar onder deze puinlaag tekenden zich afvalkuilen af.

Put 1:

Op ± 100 cm beneden het maaiveld op plek A werden drie Siegburg kannetjes (14e/15e eeuw, afb. 2) gevonden en in dezelfde omgeving iets dieper de scherven van een inheemse kogelpot met bezemstreek (eind 13e/begin 14e eeuw; afb. 3). De ter plaatse aanwezige afvalput kon hiermede zeer goed worden gedateerd. In de gehele put 1 werden trouwens meerdere van deze afvalkuilen waargenomen,

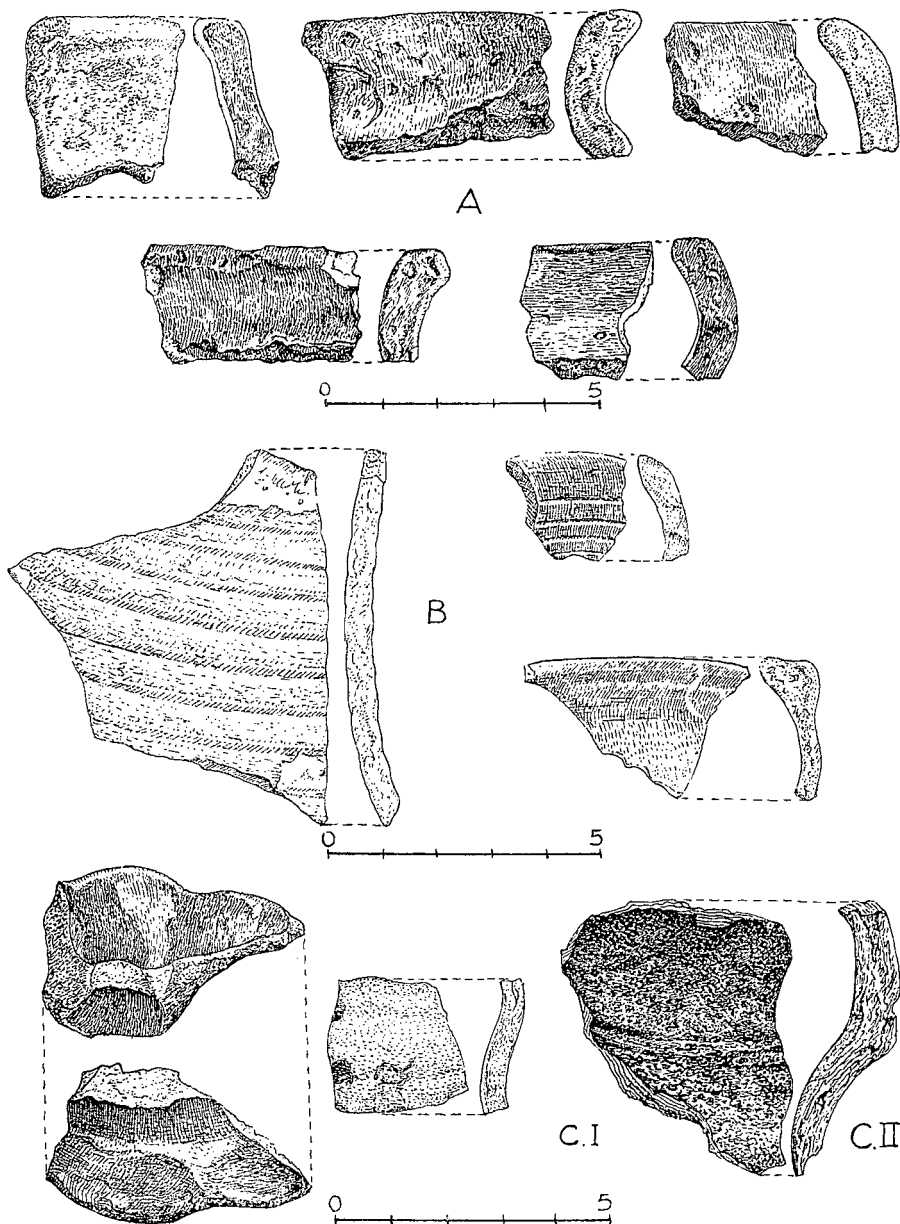

afb. 4: Verticaal profiel put 1.

Geroerde grond	Maaiveld
	100 cm
Matig fijn zand met verkleuringen	30 cm
Grijs zand	80 cm
Bruin/grijze humeuze laag	15 cm
Grijs zand	Na 10 cm grondwater

afb. 7.

sommige in profiel gezien zeer duidelijk ingegraven in het duinzand (afb. 4) van de toenmalige „oude duinen”, waarop in die tijd kennelijk werd gewoond. Uit de genoemde afvalputten kwam door de gehele put 1 een groot aantal scherven te voorschijn van Duits steengoed, het ongeglazuurd rood en grijs gesmoord (14e eeuws), kogelpot en kogelpotachtig aardewerk (12e—14e eeuw) en onderin enkele stukken Paffrath, Andenne en Pingsdorf (11e/12e eeuw en later; zie afbn. 5 en 6).

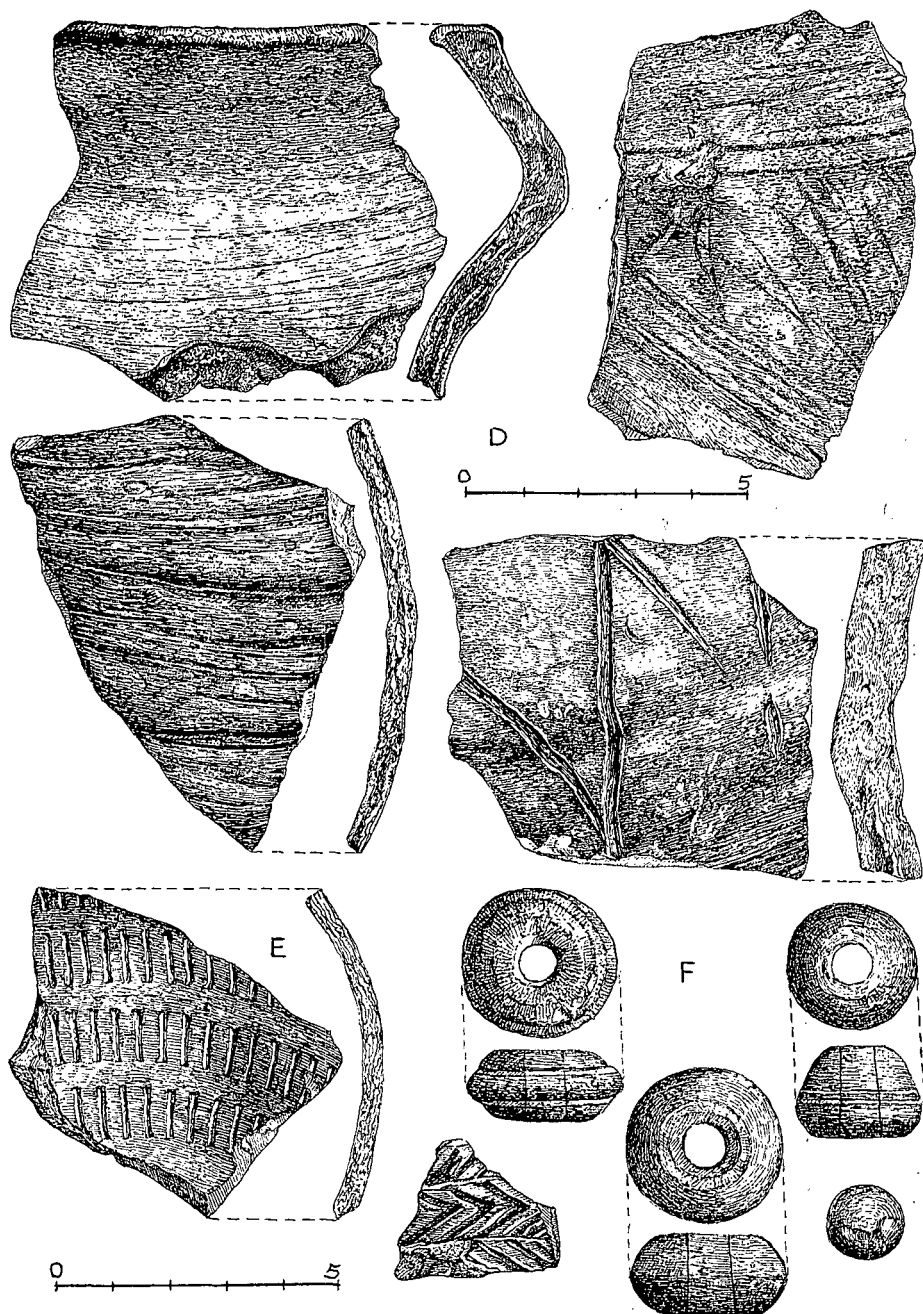
afb. 5: A Friese scherven omstreeks het begin van de jaartelling.

tek. H. J. Calkoen.

B. Andenne aardewerk; 12e eeuw.

C.I. Pingsdorf aardewerk; 11e—12e eeuw.

C.II. Paffrath aardewerk; 11e—12e eeuw.

afb. 6: D. Grijs gesmoord inbeems kogelpotaardewerk.
met lijnversiering.

tek. H. J. Calkoen.

E. Grijs gesmoord aardewerk van Haarlemse pottenbakkers-
oven met versiering.

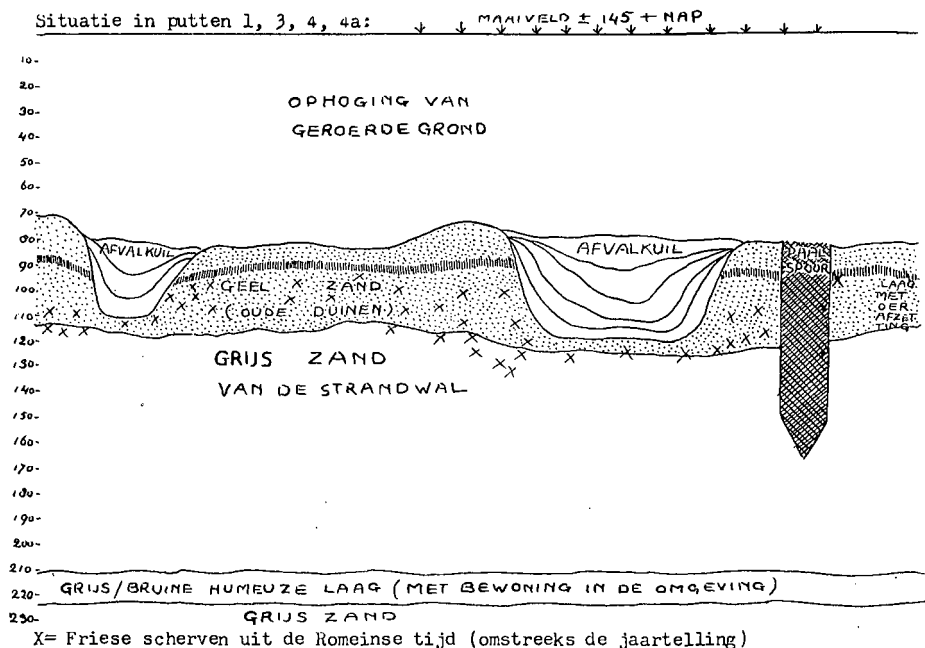
F. Spinklosje van grijs gesmoord aardewerk en knikker.

In put 1 werd op plek B een boring gedaan, waarvan het resultaat in afb. 7 is weergegeven.

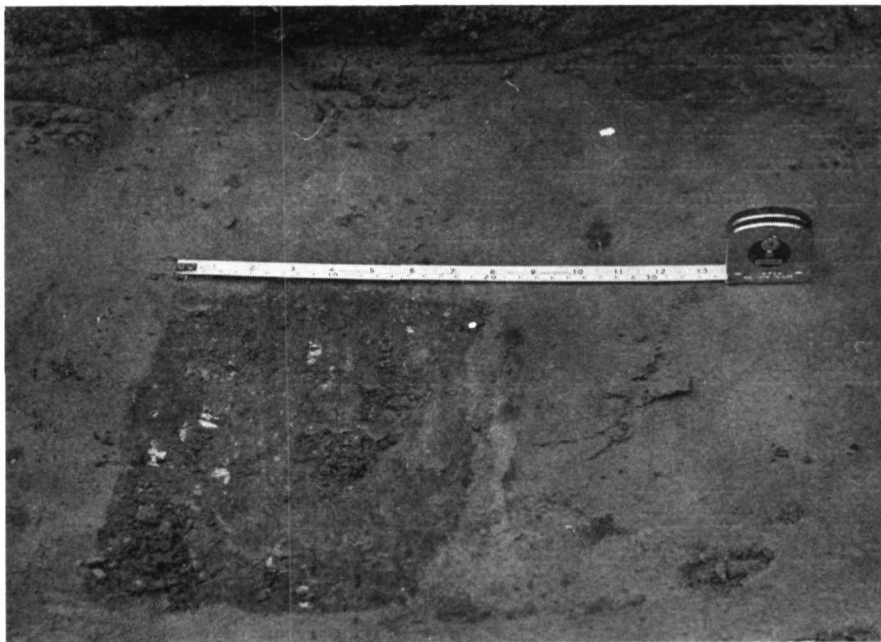
Op plek C in put 1 (zie afb. 1) werd op 90 cm beneden het maaiveld in het platte vlak een paalspoor vastgesteld van ± 20 cm in het vierkant (afbn 8 en 9, dat vertikaal nog ± 70 cm kon worden geconstateerd. In het paalspoor werden geen archeologica aangetroffen, zodat een exactere datering niet mogelijk was dan, gezien de situatie t.o.v. de paalsporen en de houtbouw: vóór eind 14e/begin 15e eeuw.

In deze put 1 werden ook de eerste Friese scherven uit de Rom. tijd aangetroffen. Tussen de afvalputten was hier en daar het niveau van het oude duin nog te herkennen (ca 80/90 cm beneden maaiveld; zie afb. 8), waaronder een laag van $\pm 10/20$ cm zand met oerafzettingen. De Friese scherven werden aangetroffen tot op een diepte van 50/60 cm beneden het oude duinniveau, waaruit kon worden geconcludeerd, dat ná deze bewoning hier ter plaatse nog stuiving heeft plaats gevonden.

Put 1 werd geschaafd tot een diepte van 200 cm ÷ maaiveld, waarbij op ± 140 cm ÷ maaiveld zeer veel Fries/Romeinse scherven werden aangetroffen.

afb. 8.

afb. 9: Paalspoor in put 1.

Midden in put 1 werd een vlak F uitgegraven tot op het grondwaterniveau, waarna inbressen volgde ($\pm 230/240 \text{ cm} \div \text{maaiveld}$). Juist boven het niveau van het grondwater bevond zich een vrij dikke humeuze zandige laag, waarvan een monster genomen kon worden. Deze laag werd pollenanalytisch onderzocht door de Rijks Geologische Dienst (zie bijlage).

P u t 2 :

Bij het uitgraven werden wel 14e eeuwse scherven aangetroffen, maar geen ouder materiaal. Bij de muur van de belending werd een stenen beerput(I) aangetroffen, welke aan de hand van het materiaal kon worden gedateerd in de 15e—16e eeuw. Vlak daarnaast werd een beerput II aangetroffen, waaruit 18e—19e eeuwse glazen flessen (in scherven) werden aangetroffen. De ondergrond was door vroegere bebouwing sterk verstoord tot op grote diepte.

P u t 3 :

Op $140 \text{ cm} \div \text{maaiveld}$ in het gele zand zwarte plekken, waarin scherven van Fries/Romeins.

Put 4:

Hierin bevond zich het restant van een oude keldertrap (steenmaat $24 \times 11 \times 6$ cm), waarop werd aangetroffen een 15e eeuwse „groot”. Er bevonden zich op ± 90 cm ÷ maaiveld wederom in zwarte afvalkuilen de ook elders aangetroffen Fries/Romeinse scherven. Onder de stenen fundering troffen wij het onderste deel van een grote roodbakkende voorraadpot met uitgeknepen voeten (14e eeuw) aan, waarvoor in de fundering 2 stenen waren uitgespaard (bouwoffer?). De pot was gevuld met een kleiachtige substantie vermengd met houtskool.

Put 4a:

Hetzelfde beeld als put 4. Ook hierin Fries/Romeinse scherven.

Put 5:

In deze put werden onder de puinlaag opvallend weinig scherven ouder dan de 14e eeuw aangetroffen. In het geheel geen Fries/Romeins meer, wel 14e, 15e, 16e eeuw. Veel bot en houtskool.

Put 6:

Deze put bleek tot op ± 220 cm geheel gevuld te zijn met zand, waarin afvalkuilen met 18e eeuwse Delfts blauw. In de N.W. hoek bevonden zich de resten van een planken muur van een schuurtje ± 1 m ÷ straatniveau. Langs de zuidkant bevond zich nog een muurfundering, waarvoor geen redelijke verklaring kon worden gevonden.

De afvalputten, waarin de scherven uit genoemde perioden werden geborgen waren kennelijk gegraven in het dan nog aanwezige niveau van het oude duin ($\pm 50/60$ cm boven het Fries/Romeinse niveau). Een enkel paalspoor werd aangetroffen van de toenmalige ongetwijfeld houten bebouwing en een onduidelijk spoor van mogelijk een wand. De eerste stenen bebouwing ter plaatse is van eind 14e/begin 15e eeuw: een zilveren „groot” uit 1401—1404 werd gevonden in put 4 op de rest van een stenen keldertrap, terwijl ook de aangetroffen stenen beerput I als oudste zeer veel 15e eeuwse materiaal bevatte, dat na restauratie kommen, grapes, potten, kamerpotten enz. opleverde.

Bezien wij het geheel van de resultaten van deze opgraving, dan kan het navolgende worden opgemerkt (zie ook afb. 8):

Ofschoon reeds eerder binnen de gemeentegrenzen van Haarlem op de strandwallen Friese bewoning was aangetoond (in 1959 aan het Delftplein en 1961 bij de Slaperdijk door B. J. Wieland Los jr. en in 1968 bij het Schoter Rechthuis

*afb. 10a:
15e eeuwse kom;
bruin aardewerk
met spaarzaam
loodglazuur.*

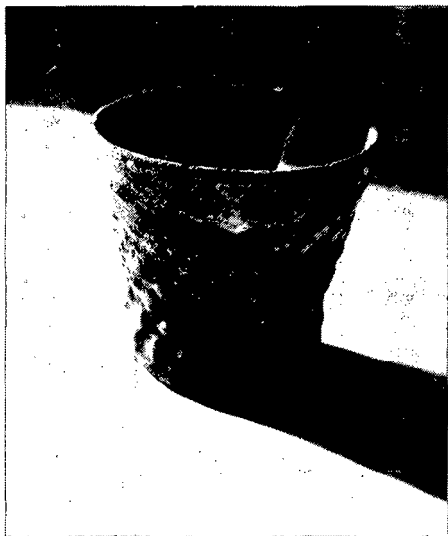
*afb. 10b:
15e eeuwse testje;
bruin aardewerk;
ongeglazuurd.*

*afb. 10c:
15e eeuwse steelpan
met spaarzaam glazuur
aan de binnenzijde.*

door de auteur) was het voor het eerst, dat binnen de oude stadskern en zo dicht bij het Spaarne, deze bewoning kon worden bewezen. Deze Friese bewoning in de Romeinse tijd werd zeer duidelijk ter plaatse aangetoond door de vele scherven (afb. 5; A) en enkele stukken huttenleem. Deze bevonden zich in de z.g.

*afb. 11:
In de vorm geblazen glazen drinkbekertje;
begin 16e eeuw*

oude duinen op de Haarlemse strandwal en werden daarna nog door een stuifzandlaag van $\pm 50/60$ cm bedekt.

Onder het Friese niveau, daarvan gescheiden door een stuiflaag van ca 80 cm bevond zich een humeuze zandlaag, waarvan het pollenanalytisch onderzoek (zie bijlage) aanwijzing geeft van mogelijke menselijke bewoning (van vóór de jaartelling) in deze omgeving, in een open landschap. Door de beperktheid van het terrein en de overlast van het grondwater kon slechts een zeer klein oppervlak van deze laag worden blootgelegd. Er konden daaruit geen archeologica worden geborgen welke een nadere datering mogelijk maken.

Opmerkelijk was het ontbreken van bewoningssporen tussen de Fries/Romeinse periode en de 11e—12e eeuw; een feit, dat ook reeds was geconstateerd bij de opgraving bij het Schoter Rechthuis (eveneens op de „Haarlemse” strandwal gelegen). Het zou derhalve van groot belang zijn, indien dergelijke onderzoeken op meerdere plaatsen van de oude stadskern zouden kunnen plaatsvinden, opdat enig inzicht ontstaat of in deze periode bewoning geheel heeft ontbroken of sporadisch is geweest. Het aantal geborgen scherven uit de 11e/12e eeuw is

trouwens zeer bescheiden. Uit de 12e—14e eeuw daarentegen werden veel grotere hoeveelheden scherven geborgen, hetgeen overeenkomt met het bekende feit van de bewoningsuitbreiding van de Hollandse steden in deze eeuwen.

Bijlage:

Pollenanalytisch onderzoek van de Rijks Geologische Dienst van de humeuze zandlaag (210—225 cm ÷ maaiveld), die ingeschakeld in duinzand op het opgravingsterrein Begijnhof 20 werd bemonsterd. Het volgende spectrum werd verkregen:

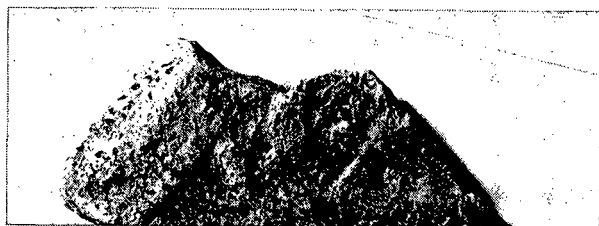
Alnus	5 %	Cerealìa	6.2 %	Filipendula	1.2 %
Betula	1.2 %	Plantago lanc.	5 %	Caltha	1.2 %
Pinus	3.7 %	Artemisia	1.2 %	Dryopteris	2.4 %
Quercus	3.7 %	Chenopodiaceae	1.2 %	Sphagnum	2.4 %
Corylus	1.2 %	Tubuliflorae	3.8 %	Equisetum	12.5 %
		Liguliflorae	33.5 %		
Som bomen	14.8 %	Cruciferae	1.2 %		
		Papilionaceae	1.2 %		
Hippophae	1.2 %	Lotus	1.2 %		
Salix	1.2 %	Rosaceae	1.2 %		
		Rubiaceae	1.2 %		
S. struiken	2.4 %	Umbelliferae	2.4 %		
		Gramineae	23.5 %		
		S. kruiden	82.8 %		

Het verkregen spectrum geeft gezien de verhouding van het boom-/kruidenpollen een relatief open landschap weer. Afgezien van een lage waarde van Hippophae (duindoorn, 1.2 %), kunnen hierin geen voor het duinlandschap typische planten worden herkend. Wel kan dit open landschap voor een deel zijn veroorzaakt door de activiteit van de mens. In het spectrum komt nl. een duidelijke invloed van menselijke bewoning naar voren (Cerealìa = granen 6.2 %; Plantago lanceolata = smalle weebree, een weideplant 5 %). Deze bewoning behoeft niet — maar kan wel — terplaatse aanwezig zijn geweest, maar anders wel in de directe omgeving. Uit stratigrafische overwegingen is het duidelijk, dat het hier om een bewoning van voor het begin der jaartelling gaat. Mede door zijn beperktheid, maakt het onderzoek geen nadere datering mogelijk.

SEVERIANA ALEXANDRIANA

J. E. Bogaers

In *Westerheem* 21, 1972, no. 3 (p. 98-116) hebben A. J. Janssen en W. N. Tuyn een artikel gepubliceerd dat gewijd is aan „Bewoningsresten uit de Bronstijd en de Romeinse tijd op de Pas te Wijchen”. Daarin is o.a. sprake van een tweetal fragmenten van Romeinse dakpannen (waarschijnlijk tegulae) waarop een gedeelte van een stempel voorkomt. Het eerste heeft betrekking op de VEX(illatio) B[RIT(annica)], een detachement hulptroepen, bestaande uit manschappen van in de provincie Britannia gestationeerde eenheden, dat vermoedelijk tussen ca. 104 en 120 de bezetting heeft gevormd van de Nijmeegse legioensvesting¹). Het andere stempel „is zó fragmentarisch dat het niet meer leesbaar is: ---] XS.X [---”.

afb. 1 (schaal 1 : 1) :
Fragment van een stempel op een
stuk van een Romeinse dakpan,
gevonden te Wijchen-De Pas:
--- XS.A ---

Foto S. G. Spaan.

afb. 2.
(schaal 1 : 1):
Retrograde
Romeins
dakpanstempel
uit Groesbeek-
De Holdeurn:
LEG · XXX · SA
Foto S. G. Spaan

1. J. E. Bogaers, De bezettingstroepen van de Nijmeegse legioensvesting in de 2de eeuw na Chr., *Numaga* 12, 1965, 10-37, vooral 15, 18-21 en 24-26 (= in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, *Bonner Jahrb.*, Beiheft 19, Köln — Graz 1967, 62-68 en 71-74). — Wijchen-De Pas is na Nijmegen (legioensvestiging en Ulpia Noviomagus), Groesbeek-De Holdeurn en Bunnik-Vechten (Fectio) de vijfde vindplaats van dakpanstempels van de VEX(illatio) BRIT(annica).

Een nader onderzoek van dit stuk, waartoe de heer Tuyn mij gaarne de gelegenheid heeft geboden, heeft echter uitgewezen dat ondanks alle onzekerheid een andere lezing minstens evenzeer mogelijk is en zelfs verkieslijker lijkt te zijn: --- XS · A ---. Van de vermoedelijke A is een gedeelte van de buitenste schuin oplopende strepen te zien; daartussen is wellicht nog een spoor van een verticaal streepje aanwezig (afb. 1). Van dit — unieke — stempel kan de tekst in het laatste geval zonder moeite worden aangevuld tot [LEG(ionis) XX]X S(everianae) A(lexandrianae). Deze heeft dan betrekking op de Legio XXX (Ulpia Victrix), die vanaf omstreeks 120 in de vesting van Vetera II (bij Xanten) gestationeerd is geweest. De bijnamen (erenamen) Severiana Alexandriana dateren het stuk in de jaren 222-235, de regeringstijd van keizer Severus Alexander.

Uit het bovenvermelde artikel blijkt duidelijk dat de twee stempels uit Wijchen-De Pas geen conclusie toelaten aangaande een eventueel militair karakter van de vindplaats. Zeer waarschijnlijk betreft het hier secundair gebruikte (fragmenten van) Romeinse dakpannen van militaire origine.

In verband met het tweede stuk is het van belang te wijzen op een ander — eveneens uniek — dakpanstempel dat afkomstig is van het terrein van de centrale militaire pannembakkerijen te Groesbeek-De Holdeurn; zie in de daarop betrekking hebbende publikatie van J. H. Holwerda en W. C. Braat²) pl. XXXII, 6 (= afb. 2) en p. 95, 6. Naar de mening van Holwerda zou het onderhavige (retrograde) stempel als volgt gelezen moeten worden: „LEG XXX ANT (ligatuur?) (van r. n. l.)”. De inscriptie is in het Rijksmuseum G. M. Kam te vinden op de bovenste van een drietal kromgetrokken, aan elkaar vastgebakken tegulae (inv. nr. 1383). Er kan geen twijfel over bestaan dat het stempel niet de erenaam Ant(oniniana) bevat — op grond waarvan het te dateren zou zijn in de tijd van de keizers Caracalla en Elagabalus, tussen 212 en 222 —, maar dat de tekst luidt: LEG · XXX : SA = LEG(ionis) XXX S(everianae) A(lexandrianae).

Uit de provincie Germania Inferior kennen we verder geen dakpanstempels waarin de bijnamen S(everiana) A(lexandriana) voorkomen³). Zeker nog tijdens de regering van Severus Alexander (222—235) zijn er op De Holdeurn bakstenen gefabriceerd door detachementen van het Nedergermaanse leger, in ieder geval door manschappen van de Legio XXX. Ook een detachement van de Legio I Minervia uit Bonna (Bonn) kan in die tijd in dezelfde plaats nog actief zijn geweest.

2. De Holdeurn bij Berg en Dal — centrum van pannembakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd, Oudheidk. Meded. uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R. 26, 1946, supplement.

3. Vgl. echter C.I.L. XIII/6, p. 22, 23 (type 81) en 29 (nr. 12176, 205: LEG VIII SEV---, uit Straatsburg, Germania Superior); Pauly-Wissowa, RE XII, s.v. Legio [Ritterling], 1325 en 1663.

Uit Groesbeek (uit de Watermeerwijk?, ten westen van De Holdeurn) is nl. een tufstenen altaar of voetstuk van een beeld bekend dat in 225 gewijd is door een commandant, een „leg(atus) leg(ionis) IM(inerviae) S[e]veri(anae) Alexsan-[d]rianae”, wiens naam overigens uit de inscriptie is weggehakt ⁴).

In aansluiting op het bovenstaande mag ten slotte nog gewezen worden op een te Ophemert-Zennewijnen gevonden kalkstenen altaar dat uit het jaar 222 dateert en door „Fl(avius) F[i]l[i]nus”, een officier, een „tribun(us) [le]g(ionis) XXX U(lpiae) V(icticis) Severian(a)e [[Alexandrianae]]”, gewijd is aan de godin Iseneucaega ⁵). Op dit monument zijn de erenaam Alexandria en de tweede naam van Severus Alexander na de moord op deze keizer en na diens „damnatio memoriae” welke daarop gevolgd is, met opzet weggekapt.

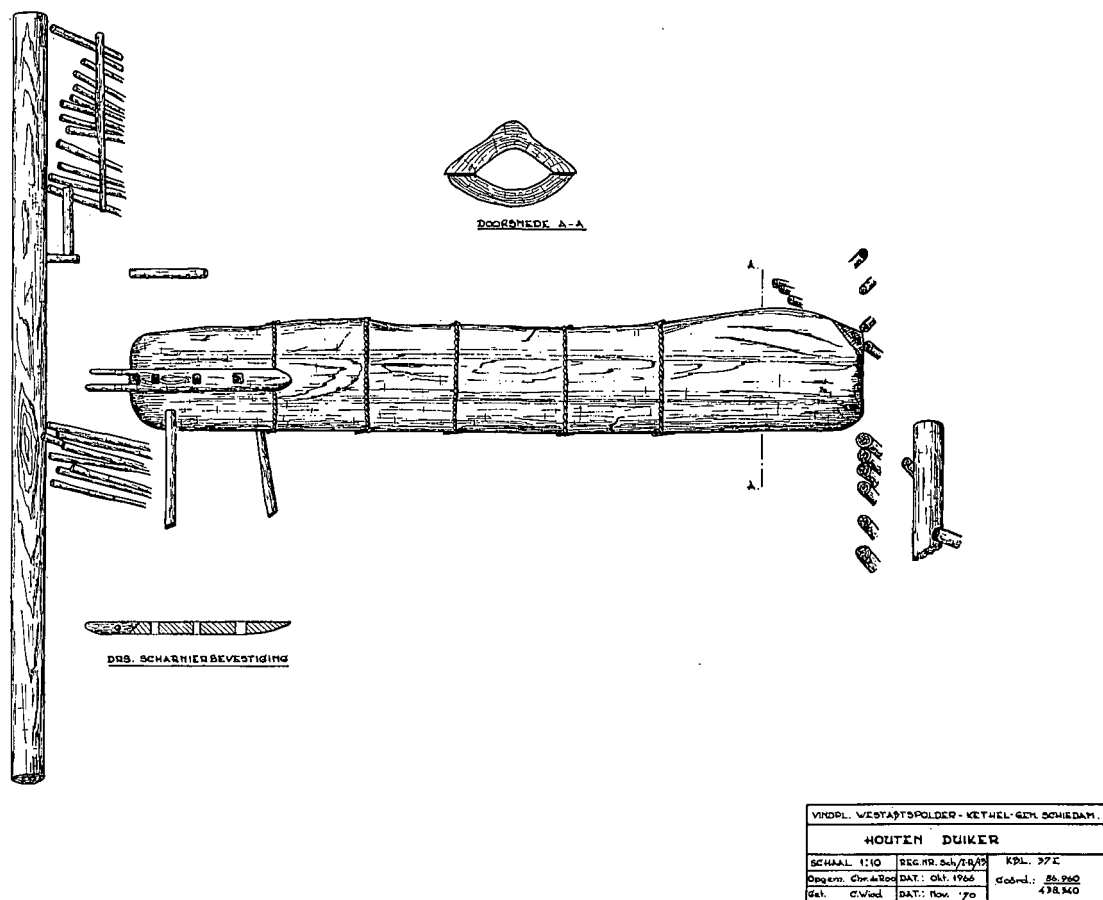
-
4. C.I.L. XIII 8728 = A.W. Byvanck, *Excerpta Romana* II, 's-Gravenhage 1935, 109, nr. 116 = M.P.M. Daniëls — H. Brunsting, *Romeins Nijmegen IV — De Romeinse monumenten van steen, te Nijmegen gevonden, Oudheidk. Meded. uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R. 36, 1955, 49-50 en pl. XII, nr. 83. Zie ook G. Alföldy, *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen, Köln — Graz 1967*, 55, nr. 71. — Het stuk bevindt zich in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen.
 5. *L'Année épigraphique* 1933, 157 = A.W. Byvanck, *Excerpta Romana* III, 's-Gravenhage 1947, 229 v., nr. 284 A. — Dit altaar behoort tot de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

NAJAARSLEZINGEN RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

De archaeologische lezingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in het najaar van 1972 omvatten:

- 31 oktober : *drs. H. Sarfatij*
De opgraving op de Woerd te Valkenburg (Z.H.) in 1972.
- 14 november : *drs. H. D. Schneider*
De jongste opgravingen in Sakkara (1971/72).
- 28 november : *prof. dr. R. B. C. Huygens*
Het mausoleum van Antiochius van Commagene op de Nimrud Dag.
- 12 december : *prof. dr. F. L. Bastet*
Nederlandse onderzoekingen in het huis van Lucretius Fronto te Pompeï (1972).

Zij die een of meer lezingen wensen bij te wonen kunnen zich opgeven door storting van f 1.— op giro 17.10.35 t.n.v. het Rijksmuseum van Oudheden.

afb. 1.

tek. C. Wind.

EEN ZIJL OF EEN DUIKER IN DE WESTABTSPOLDER TE SCHIEDAM

Chr. de Roo en A. Brouwer

Inleiding

In oktober 1966 werd door leden van de werkgroep „Helinium”, met name de heren C. Huisman, S. Henderickx en de schrijvers, een onderzoek ingesteld naar de herkomst en betekenis van houtresten, die bij het uitgraven van een nieuwe vuilnis-stortplaats tevoorschijn gekomen waren. Uit dit onderzoek bleek dat de houtresten behoorden tot een houtkonstructie die zich op 120 centimeter onder het maaiveld bevond. De vindplaats ligt aan de Fokkerweg, in de Westabtpolder

afb. 2.

afb. 3.

Duiker uit de Westabtpolder te Schiedam.

foto's Chr. de Roo. afb. 4.

(kaartblad 37E, 1 : 25000, coördinaten 86.960/438.540). In deze polder zijn, op een afstand van ongeveer 300 meter van de houtkonstructie, in 1961 reeds sporen van een inheemse woning uit de tweede eeuw aangetroffen. Het onderzoek moest onder moeilijke omstandigheden worden verricht. Een dragline haalde namelijk een paar dammen weg waardoor het object onder water kwam te staan. Daardoor zal dit artikel binnen de grenzen van een beschrijving van de houtkonstructie en een toelichting daarop moeten blijven. Het tekenen van een profiel was niet mogelijk. Wel kon worden vastgesteld dat de constructie geheel door zware klei was omgeven. Onder en naast de houtkonstructie werd een gering aantal scherven aangetroffen. Het waren voornamelijk wand- en randfragmenten van inheemse makelij, vermoedelijk uit de eerste of tweede eeuw daterend.

De houtkonstructie

De constructie (afb. 1—4) bestond uit een in de lengte gespleten, uitgeholde boomstam en was samengesteld tot een horizontaal liggende koker met een ovaalvormige doorsnede. De koker had een hoogte van 43 centimeter en een breedte van 60 centimeter. Het onderste deel van de 362 cm lange koker was iets smaller dan het bovengedeelte. De doorlaat was inwendig 20 cm hoog en 37 cm breed. In het benedengedeelte was een gat, ontstaan door het afkappen van een tak, afgedicht met een tapstoelopende stop. De zijkanen van beide delen waren glad afgedisseld en werden op hun plaats gehouden door een vijftal om de koker aangebrachte getwijnde twijgen. Tussen de twijgen en het benedengedeelte waren wiggen gedreven om de delen stevig opeen te klemmen, zodat een redelijk waterdichte samenvoeging werd verkregen. Op het bovengedeelte was een gevorkte balk aangebracht en door middel van een open pen- en gatverbinding vastgezet. De lengte van dit balkje was 102 cm, de hoogte 6,5 cm en de breedte 11 cm. Dwars door het gevorkte gedeelte was een gat geboord van 22 mm doorsnede, waarin de resten van een asje nog aanwezig waren. De drie pennen waarmee het balkje op de koker was vastgeklonken, hadden een lengte van 12 cm en een diameter van 4×4 cm.

Op 42 cm voor de koker lag een, 380 cm lange, balk met een doorsnede van 17 cm, die gediend zal hebben om het grove drijfvuil tegen te houden. Voor de balk was dit drijfvuil waar te nemen als een grote zwarte plek, waarin veel haksel, takken en bladeren voorkwamen. De balk werd op zijn plaats gehouden door een beschoeiing, bestaande uit vijftientig paaltjes, met een doorsnede van vier tot zeven centimeter. Deze paaltjes waren aan beide zijden van de koker schuin in de klei gedreven. Ook aan de achterzijde zijn iets schuin in de klei staande palen (vijftien), met een doorsnede van zes tot negen centimeter, ontgraven. Op circa vijf meter voor de monding van de koker werden ook nog acht, aan twee zijden aangepunte, palen horizontaal liggend aangetroffen.

Toelichting

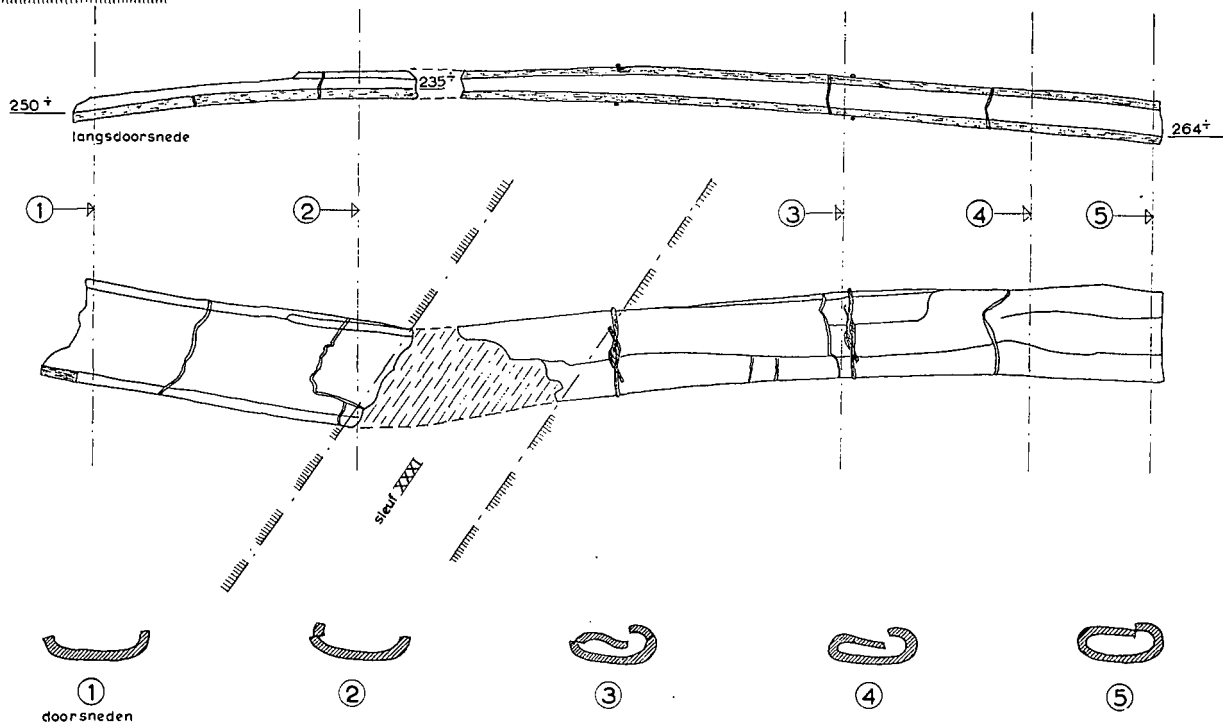
Na de beschrijving van de houtkonstruktie zal nu wat nader worden ingegaan op de werking en datering hiervan. Wij menen gezien de ligging in zware grijze klei, dat we hier te maken hebben met een zijl of duiker. Een afwateringssluis in dit, ook toen, waterrijke gebied was zeker geen overbodige luxe. Al zal de betekenis hiervan voor de omgeving niet meer aangetoond kunnen worden. Het eerste wat opvalt wanneer men de duiker ziet is de gevorkte balk op het bovengedeelte. Daar resten van een asje aanwezig waren, vermoeden wij dat deze balk als draaipunt van een klep fungeerde. Indien deze klep aanwezig was zijn er een aantal mogelijkheden waarop deze gewerkt kan hebben:

1. d.v.m. handbediening
2. automatische werking

Het eerste is mogelijk door een lange stok aan de klep te bevestigen. Door deze stok naar beneden te drukken wordt de opening vrijgemaakt waardoor het water vrije doorgang heeft. De tweede mogelijkheid is aantrekkelijker omdat de natuur alle werk uit handen neemt. Bij hoge waterstand in de kreek namelijk zou de klep door de druk van het water tegen de opening van de duiker worden gedrukt, en deze afsluiten. Indien de druk van het water verminderde draaide de klep vanzelf open en kon het overvloedige water worden afgevoerd. Door middel van de grote balken, voor en achter de duiker, hield men het grove drijfvuil tegen. Het kleine drijfvuil bezonk voor de klep. Hierdoor werd het verstoppende van de duiker tot een minimum beperkt. Daar de omgeving niet onderzocht kon worden, was het niet mogelijk vast te stellen of er meerdere duikers naast elkaar gelegen hebben. De weinige scherven, die onder en naast de duiker werden aangetroffen dateren uit de eerste of tweede eeuw. Hoewel sporen ontbreken is het niet uitgesloten dat de duiker uit de middeleeuwen dateert. Aardig in dit verband is een uittreksel uit het handschrift van Kluit (gem. archief te Brielle) *'t Land van Voorne*, tweede deel, d.d. 1779.

„Gegevens over het sluisje.

In 1761 heb ik er één ontdekt bij het graven van de nieuwe sluis voor de watermolen van 't Oosterland. Het waren twee halve uitgeholde eikenbomen daar de schors of bast nog gaaf omzat op elkander gelegd in de gedaante van een ovaal rondt, deeze uitgeholde boomen ware egter evenals een boot of schuitie met kromhouten en knieën op een zekere instantie van elkander voor 't inbuigen zeer wel voorzien. Het lag dwars door de hoofddijk van de zijde van 't Oosterland naar Meeuwenoord ter diepte van ruim 17 voeten onder de kruin van de dijk en 9 voeten onder de oppervlakte van Meeuwenoord (een bewijs van de opslicking van het gors). Door deze zeil ontlastte Klein Oosterlant zig van 't overvloedige

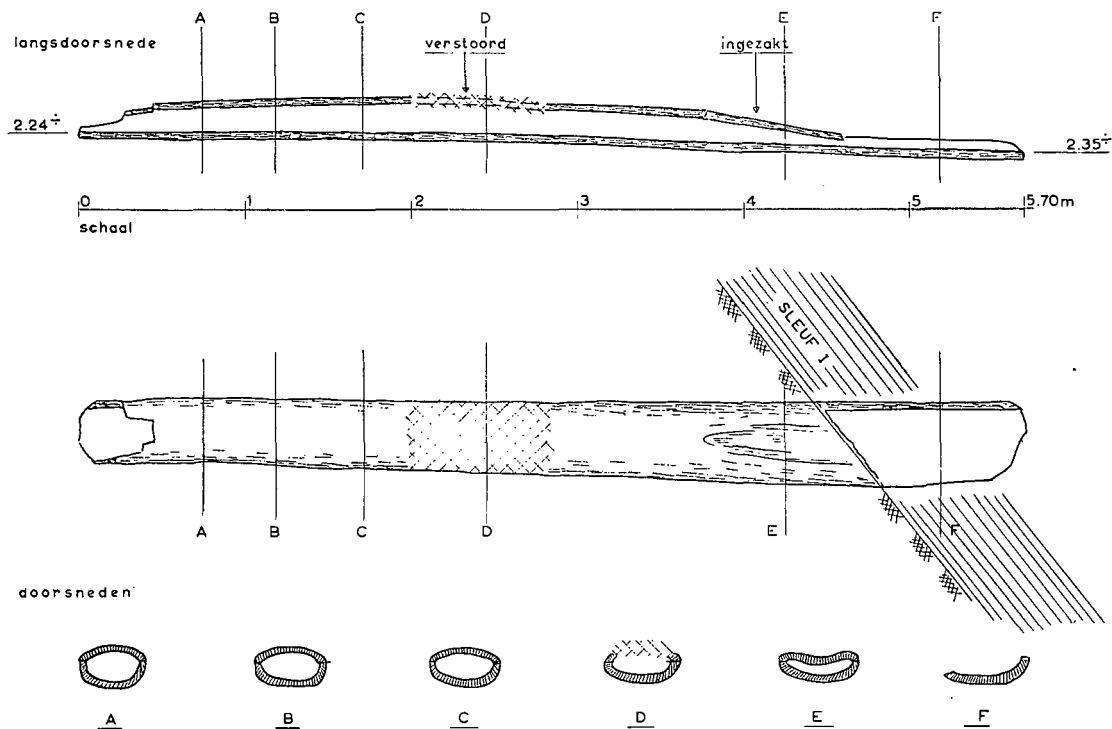

afb. 5: Houten duiker uit Poortugaal; ontdekt 1970.

tek. G. Stam

afb. 6: Houten duiker uit Poortugaal; ontdekt 1971.

tek. G. Stam

*afb. 7:
Duiker in 1971
gevonden te
Poortugaal.*

foto G. Stam.

water in de oude Brielse haven. Deze zeil of duiker was onbekend en men weet niet wanneer het Oosterland bedijkt is. Met meerdere zekerheid weet men dat de hoofddijk daar deze zeil door ligt er al in de jare 1321 gelegen heeft (Alkamade 2 p 16)."

In zijn verdere beschouwing schat hij dat het duikertje er al voor 1200 gelegen heeft.

afb. 8: Doorsnede van de duiker, in 1970 te Poortugaal gevonden

foto G. Stam.

Voor zover wij weten stond deze beschrijving alleen, tegenover onze gegevens tot 1970. Toen werden namelijk door de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Gemeente Rotterdam, ook twee duikers ontdekt en uitgegraven (afb. 5—8). Deze duikers misten het gevorkte balkje en dienden kennelijk alleen maar voor doorvoer van het water. Het daar gevonden aardewerk is te dateren tussen 100 en 225 na Christus.

Zoals wij al in de inleiding aangaven zijn op 300 meter afstand van de duiker sporen van een inheemse woning uit de tweede eeuw (ca 120) aangetroffen. Het betreft hier een gebouwtje van circa 4 bij 12 meter. Behalve wanden uit vlechtwerk was er ook een wand opgetrokken uit op elkaar gestapelde balken die tussen paaltjes klemgezet waren. Dit is de enige blokhutwand die in Schiedam gevonden is. Onder het aardewerk werd zeer weinig romeins aangetroffen. Daar de duiker van een aparte konstruktie is en de blokhutwand ook van het gewone patroon afwijkt veronderstellen wij dat de duiker een onderdeel van de bewoning is geweest. Gezien de overeenkomsten tussen de dateringen van het aardewerk uit Poortugaal, de scherven bij de duiker en het aardewerk dat bij het gebouwtje

tevoorschijn kwam, menen wij te kunnen stellen dat de houten duiker uit Schiedam te plaatsen is in de eerste of tweede eeuw.

Gedeelten van de duiker zijn door ons meegenomen, waaronder de gevorkte balk. Deze delen zijn gekonserveerd, zonder vormverlies, en bevinden zich in het Stedelijk Museum te Schiedam.

Tot slot willen wij de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Gemeente Rotterdam bedanken voor het beschikbaar stellen van de tekeningen en foto's van de duikers die door deze afdeling in Poortugaal zijn uitgegraven.

Literatuur:

Westerheem, jaargang X, 1961, no. 3—7, blz. 67—68.

Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Gemeente Rotterdam, 1970, blz. 13; 1971, blz. 8.

Handschrift van Kluit (gemeente archief te Brielle): 't Land van Voorne tweede deel d.d. 1779.

WAT IS ER AAN DE HAND MET DEZE HAND ?

Door het AWN-lid, de Heer J. Haak te Haarlem, werd de op bijgaande foto (afb. 1) afgebeelde metalen gebalde vuist gevonden en wel in een veenlaag op ca. 2,60 m onder straatniveau. Deze veenlaag was aangesneden in een rioolsleuf welke westelijk van de Amsterdamse Poort te Haarlem was getrokken in verband met een nieuw wegtracée aldaar.

De indruk bestaat dat deze veenlaag ter plaatse voor het eerst door de rioolsleuf op deze diepte werd aangesneden, zodat het gevonden voorwerp niet jonger zal zijn dan de aangetroffen scherven (15e eeuw).

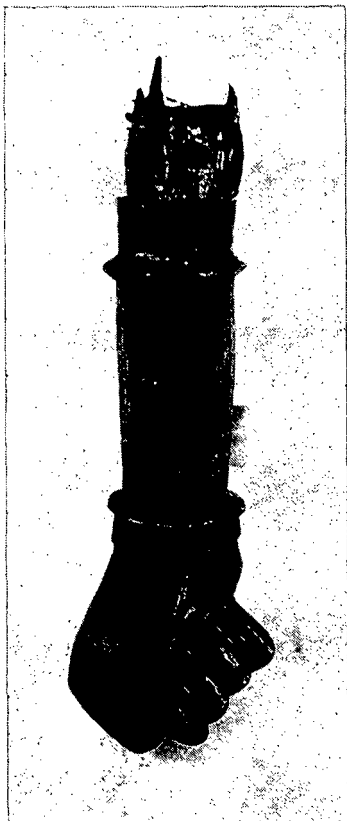
De hand en de pols bestaan uit lood (waarschijnlijk gegoten) dat door de inwerking van de veenbestanddelen het aanzien van geelkoper heeft gekregen.

Zoals op de bijgevoegde maatschets (afb. 2) is aangegeven is de totale lengte 15,45 cm. Een deel van de pols is hol en gevuld met een stukje eikenhout tot aan een kruisvormige bovenverbinding, waarop zich een viertal puntige pennen hebben bevonden. Deze hebben gediend om het voorwerp ergens op of in te bevestigen.

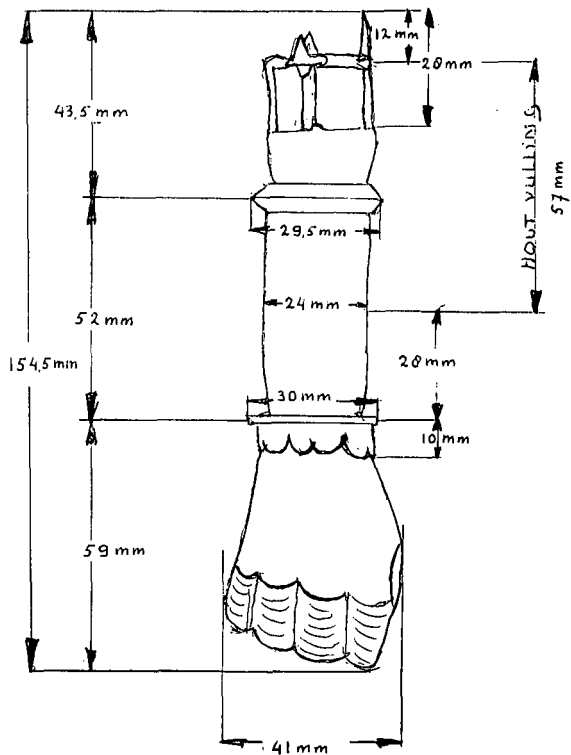
De hand en een deel van de pols zijn massief tot aan de plaats waar de houten vulling zich bevindt, waardoor het voorwerp zwaar aanvoelt.

De vraag luidt nu: Waartoe heeft deze gebalde vuist gediend? waaraan was ze bevestigd? is en nadere datering mogelijk?

De tot dusver gehoorde overwegingen konden nog geen bevrediging schenken. Een slagwapen? Dit kan gezien de wankel constructie van het polsgedeelte en de bevestiging door punter.

afb. 1.

afb. 2: Maatschets.

nauwelijks geloofwaardig klinken. Een klopper? Een scharnierend constructiedeel ontbreekt, waardoor dit niet waarschijnlijk lijkt.

Indien er onder de lezers van Westerheem iemand is die hierover nadere inlichtingen kan geven, zouden wij dit zeer op prijs stellen.

Groep Haarlem A.W.N.
J. Schimmer

TENTOONSTELLINGSNIEUWS

Op 14 september was het honderdvijftig jaar geleden dat Champollion le Jeune (1790-1832) het oud-Egyptische schrift, de hiërogliefen, ontcijferde. De dramatische ontdekking van deze Franse geleerde beroofde de "heilige tekens" van de Oude Egyptenaren van de mystieke sluier waarmee zij vijftien eeuwen lang waren bedekt.

De fraai gegraveerde figuurtjes bleken niet de geheimzinnige, voor velerlei uitleg vatbare symbolen te zijn, waarvoor zij sedert de 5e eeuw na Chr. waren gehouden. Die tekeningen van goden, mensen en dieren, van vogels, vissen en slangen, van gebouwen en gebruiksvoorwerpen, vormen tesamen woorden en zinnen, zijn de schrifttekens van een taal, die meer dan dertig eeuwen is gesproken en geschreven: het Egyptisch.

Dank zij het geniale werk van Champollion kan deze taal, de belangrijkste bron van onze kennis van de oud-Egyptische cultuur, weer worden begrepen. De gevleugelde woorden: "Je tiens l'affaire - ik heb het onder de knie!", welke Champollion op de septembermiddag van 1822 uitriep, staan aan het eind van een eeuwenlange speurtocht en aan het begin van de hedendaagse Egyptologie.

"Je tiens l'affaire!" is de titel van een kleine expositie in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Dit museum, waar de Nederlandse Egyptologie is geboren, onderhield nauwe contacten met Champollion en de Franse school. Behalve een handschrift van de grote ontcijferaar zelf, wordt op deze tentoonstelling een afgietsel van de Steen van Rosette getoond, de beroemde inscriptie met behulp waarvan de hiërogliefen zijn ontcijferd. Documenten en gravures uit Champollions tijd brengen de grote Egyptoloog en zijn werk weer tot leven. De uitvoerige, begeleidende teksten zijn samengevat in een gids, welke in het museum verkrijgbaar is.

"Je tiens l'affaire!" is te zien vanaf 14 september a.s.

Het Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28 in Leiden (tel. 01710-46246), is dagelijks geopend van 10.00-17.00 uur, op zon- en feestdagen van 13.00-17.00 uur.

(Persbulletin nr. 1169, ministerie van c.m.; d.d. 6-9-1972).

VAN HET HOOFDBESTUUR

Contributieverhoging

Op de algemene ledenvergadering te Middelburg op 27 mei j.l. werd besloten, met ingang van 1 januari 1973 de contributie vast te stellen op f 25.— per jaar. Jeugdleden beneden de 18 jaar gaan, m.i.v. diezelfde datum, f 15.— p. j. betalen. Het huisgenootlidmaatschap blijft gehandhaafd op f 5.— p. j.

Op de hoofdbestuursvergadering van 28 juni j.l. werd besloten om, eveneens met ingang van 1 januari 1973, aan nieuwe leden, bóven de verschuldigde contributie, bij aanmelding f 2.50 administratiekosten in rekening te brengen.

Jaarverslag A.W.N. 1971

Verschenen is — in een beperkte oplage — het jaarverslag van de A.W.N. over het jaar 1971. Belangstellenden kunnen bij de administrateur, Van de Endelaan 90, Hillegom, een exemplaar aanvragen — zolang de voorraad strekt !

LITERATUURBESPREKING

H. Ch. van Bostraeten, De nederzetting Sloten en de Merovingische begraafplaats te Gent-Port Arthur. Brussel, 1972. Prijs 300 Fr.B.

Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 25.

Dit werk verwierf de Pro Civitate-prijs voor Geschiedenis 1972.

Het eerste deel behandelt het grafveld te Gent-Port Arthur; het tweede de nederzetting Sloten. Reeds in 1916 werd het grafveld bij havenaanleg ontdekt en, althans deels, ontgraven. De vondsten, enkele foto's en het "opgravingsverslag" werden sedertdien bewaard in het Archeologisch Museum van de Rijksuniversiteit te Gent. Een eerste publikatie van het materiaal verscheen reeds in 1928 en leidde door zijn gebrekkigheid tot veel verwarring. Van Bostraeten heeft getracht verbetering te brengen in deze situatie. De catalogus omvat 35 bladzijden en 11 platen. De afbeeldingen geven in het algemeen voldoende informatie. Enkele voorwerpen als de geïncrusteerde gesp en gordelbeslagen (Pl. VII, 36 en 37), evenals de umbovormige schijffibula en de kralen (Pl. VIII, 44 en 46), verdragen de sterke verkleining (1/3) niet. De details zijn te onduidelijk. Gezien de ruime plaatsing op de platen, hadden de gespen, hanger, spinschijf, e.d. ook op schaal 1/2 kunnen worden afgebeeld en daarbij veel kunnen winnen. Hoewel enkele steekproeven geen afwijking van de opgegeven verkleining van 1/3 aantoonen, zou ik de aanwezigheid van een maatschaal op prijs stellen. Deze moet dan tegelijk met de bijbehorende tekeningen worden verkleind. Het komt in publikaties voor dat de verkleining der tekeningen niet overeenstemt met de daarbij opgegeven schaal.

Bij de beschrijving van het aardewerk kan de aanduiding "Dm. opening" voor de buitendiameter van de rand aanleiding geven tot misverstand. In dezelfde beschrijvingen (b.v. de nrs. 1 t.m. 3; blz. 15/16 en 18) wordt gesproken over een afschilferende deklaag. Deklagen bij merovingisch aardewerk zijn mij niet bekend. Hier is kennelijk sprake van een zich van de lichtere kern afscheidende buitenlaag. Dit is een gevolg van het bakproces, waarbij in een reducerende eindfase de buitenzijde van de scherf donkerder gekleurd wordt door roetopname. Al naar de duur van dit proces kan dan de lichtere kern dikker of dunner worden en zelfs gedeeltelijk verdwijnen. Bij een ander bakproces kan de buitenzijde lichter worden dan de kern.

Het bij nr. 4 (blz. 19) genoemde stempel is vrijwel zeker een los stempel met gebogen motief. Ook bij nr. 8 (blz. 20) zal een blokstempel gebruikt zijn. Bij 6 zijn de bovenste vierkantjes groter doordat ze dieper zijn ingedrukt.

De schildknop nr. 24 (blz. 27) is kennelijk in de strijd sterk ingedeukt. De wijze van indeuken is slechts voorstelbaar bij een stuk dat vrij zwak gewelfd was. De nrs. 26 en 27 (blz. 28/29) zijn zeker delen van de handgreep van een schild en waren met hout opgevuld. Nr. 56 (blz. 48) kan zeer goed als wetsteen gebruikt zijn. De vermelding dat deze stenen in allerlei vormen en materialen, w.o. hertshoorn en metaal, voorkomen, doet vreemd aan. Een hertshoornen of metalen wetsteen?

Is nr. 49 (blz. 44) een vuurslag? Vorm en doorsnede doen sterk aan een mes denken. Is nr. 50 (blz. 45) een vuurslag of een beursbeugel, waarvan de gesp gedeeltelijk is afgebroken?

Nr. 58 (blz. 59) is te groot voor een vingerring en gezien de vermelde verdikking op de achterzijde waarschijnlijk een klinknagelknop.

Op blz. 64 en 65 worden brandsporen vermeld op potten, die als urnen voor brandgraven geënd hebben. M.i. stamt deze roetaanslag, die meestal het sterkst is op de onderhelft van een

pot, van het gebruik als kookpot. Zoals reeds door schrijver werd opgemerkt, vertonen knikpotten, afkomstig van brandgraven, nooit deze "brandsporen", dwz. nooit roetaanslag.

Waar vastgesteld wordt (blz. 67) dat geen enkele inhoud in de potten werd aangetroffen is een toewijzing van de potten aan brandgraven op zijn minst twijfelachtig. Ook werden op geen enkel ander stuk brandsporen waargenomen. Dit geeft eveneens te denken, al zijn ook elders in duidelijke brandgraven wel onverbrande voorwerpen aangetroffen. Volgens het "opgravingsverslag" moeten de inderdaad aanwezige menselijke crematieresten zich los in de grond bevonden hebben, omringd door hun bijgaven en vermengd met houtskoolresten. De waarneming is gebrekkig en weinig deskundig geweest. In hoeverre fantasie de "opgravers" parten gespeeld heeft, kan niet worden vastgesteld. Wellicht mag men denken aan (enkele?) crematieplekken tussen resten van skeletgraven. De aanwezigheid van de wapens als sax, lans en schildknop wijst m.i. ook in deze richting. Dan zou er sprake kunnen zijn van een grafveld, echter met de nadruk op de skeletgraven.

Bij de herkomst van barnsteen (blz. 73) moge er de nadruk op gelegd worden dat deze niet zonder meer uit het Baltische gebied hoeft te komen. Langs onze Noordzeekust werd b.v. tot in vrij recente tijd nog barnsteen verzameld en wordt het zelfs nu nog wel eens opgevist. De betekenis als vruchtbaarheidsamuletten t.a.v. barnsteenkralen aan een halssnoer, temidden van andere kralen, lijkt mij twijfelachtig. Waarom geen sieraden zonder meer?

De herkomst der gevonden voorwerpen blijft nog een moeilijke zaak. Onze kennis van de spreiding van uiteenlopende versieringswijzen van geïncrusteerde gespen is nog zeer onvolkomen. Daarom lijkt mij de eventuele herkomst van nr. 3 (blz. 74) vooralsnog een vraag. De waarde van de conclusies omtrent de achtergronden van het grafveld wordt beperkt doordat onbekend is hoe ver het grafveld zich heeft uitgestrekt. Aangezien een grafveld beslist niet homogeen behoeft te zijn in aard en rijkdom der bijzettingen, behoeft het kleine opgegraven deel niet representatief te zijn. Schrijver heeft alle mogelijkheden tot interpretatie aangeboord, met alle beperkingen van dien.

In hoofdstuk II wordt getracht een verband te vinden tussen het grafveld en de nederzetting te Sloten. De teksten gaan terug tot 639. Hoewel de vele leemten in informatie tot een sterk hypothetisch betoog moeten leiden, bouwt schrijver een niet onaannemelijk beeld op van het domein Sloten, een niet zeer rijke landbouwnederzetting, gesticht door jonge ontginners, die generaties lang bossen rooien en nieuwe gronden geschikt maken voor landbouw en veeteelt. Even voor 639 zijn grote grondstukken verkocht aan de St.-Baafsabdij. De daardoor ontstane kapitaalsaanwas weerspiegelt zich niet in de bijgaven der graven. Wellicht zijn de verkopers met hun nieuw verworven rijkdom naar elders vertrokken. Ook volgens de schriftelijke bronnen hebben deze transacties geen ingrijpende invloed gehad op de aard van de nederzetting.

Ondanks de berichten over een snelle en succesrijke kerstening van de Pagus Gandensis, zijn er in het grafveld geen aanwijzingen van Christendom gevonden. Pas tegen het einde van de 7de eeuw wordt het grafveld opgegeven. Dit kan samenhangen met een voltooide kerstening, die dan kennelijk niet zo snel zijn beslag genomen heeft.

Het is moeilijk om van hier uit de feiten en teksten op hun waarde te beoordelen. Het grote belang van deze publikatie is o.m. gelegen in het aan elkaar toetsen van archeologisch feitenmateriaal en schriftelijke bronnen alsmede hun interpretatie. Daardoor kan zowel de zeggingskracht der bronnen als die der archeologica aan een oordeel onderworpen worden. Het zou nuttig zijn indien dergelijke pogingen meer ondernomen zouden kunnen worden.

J. Ypey.

Pierre Demolon, Le village mérovingien de Brebières (VIe-VIIe siècles) avec une étude de la faune par Th. Poulain-Josien. Arras 1972. 337 pp., 67 figs., 59 planches. (Mém. de la Comm. dép. d. mon. hist. du Pas-de-Calais; t. XIV, 1).

Te Brebières (dép. Pas-de-Calais), 5 km ten zzw. van Douai, op de grens van de gemeente Corbehem, aan de Scarpe, is de eerste merovingse nederzetting in Frankrijk gevonden, ca. 30 ingegraven hutten, meestal w-o georiënteerd (heersende winden!) op destijds reeds gedraineerd, zacht glooiend terrein. De plek bevindt zich op ca 4 km afstand van Vitry-en-Artois, waar koning Sigibert van Austrasië in 573/5 vermoord werd door toedoen van zijn broeder Chilperik, koning van Neustrië.

Jammer genoeg betreft het hier een noodgraving, waarbij de onderzoekers, voor een groot deel goede amateurs, niet de gelegenheid hebben gehad het gehele terrein te onderzoeken (p. 14 en fig. 2).

Intussen heeft men 13 huisplattegronden gevonden van telkens zes paalgaten, waarvan er vier in de hoeken stonden en twee in het midden van de kortste zijde, blijkbaar dus de draagpalen van een dakbalk (type A overeenkomende met het normale type in het dorp van Gladbach Kr. Neuwied, het zg "Grubenhaus") en eveneens 13 plattegronden met twee paalgaten (type B, vgl. de "Grubenhütten" in Gladbach), tenslotte onderscheidt de auteur nog een type C met vier hoekpalen. Elke plattegrond wordt apart beschreven met de inventaris en met tekeningen van de plattegrond en de voornaamste vondsten. Op dezelfde manier zijn ook de verschillende gaten, een als "silo enterré" geïnterpreteerde ingraving en de ontwateringsgeulen behandeld. Buitengewone aandacht werd besteed aan de hoogteligging van de vondsten.

Eenzelfde zorg heeft men besteed aan het verzamelen van de 8.388 (!) fragmenten waarvan met spijt worden opgemerkt dat bijna 70 % ondateerbaar is (b.v. botfragmenten e.d.). Voor een groot gedeelte van de 1.927 scherven geldt trouwens hetzelfde. Geen enkel stuk vaatwerk is in zijn geheel gevonden, wel konden enkele vormen worden gereconstrueerd door aansluitende scherven bodem-rand. Bij de Etude typologique mist men een enkele maal, jammer genoeg, een goede afbeelding van de versiering en de foto's zonder schaal aanduiding zijn vaak te klein (bv. C-1-f). Dit is daarom zo te betreuren omdat opraving en publicatie op zichzelf uniek zijn en de auteur zich weinig moeite heeft gespaard.

Behalve talrijke scherven van versierde, meestal grijze knikpotten, treft men ook ander materiaal aan, 90 % van alle scherven is echter onversierd: kruiken, kookpotten schaaltes van gemagerd aardewerk, ook van niet op de draaischijf gemaakt aardewerk, waaronder verwanten van Wijster IV A en VII B 1 (van Es). Verder glasfragmenten, kralen, hangers, fibulae, ringen (waaronder één met opschrift GOTO), oorringetjes, gespen enz., benen beslagresten van een houten kistje, huttenleem en silex en één bronzen munt Constantius II (een as III uit Aquileja 352/4).

Met zijn opmerking dat geen noordelijke of saksische invloeden zijn waar te nemen (p. 229) bedoelt de auteur wsch. dat geen grotere huizen zijn aangetroffen, maar dit kan het gevolg zijn van de omstandigheid dat niet het gehele terrein werd onderzocht.

In een apart uitgebreid hoofdstuk worden de 3600 beenfragmenten gedetermineerd; conclusies: meer dan 96 % daarvan behoren tot gedomesticeerde diersoorten, rund, zwijn, schaap, geit, paard, hond, kat, kip, eend, gans; een enkel bot is afkomstig van in 't wild levende dieren: hert, wild zwijn, vos, haas, mol, zwarte kraai, forel, kikker, pad en schelpdieren. Door een vergissing is op de tabel van p. 254 de enige vondst van een "milan royal" uit cabane 4 (p. 36) niet opgevoerd. Het betreft hier een vogel die misschien gebruikt is voor de valkenjacht (*Milvus milvus*, wouw, het tegenwoordige broedgebied ligt meer oostelijk en zuidelijk).

Het ware te hopen dat de geestdriftige groep onderzoekers en hun leiding de gelegenheid krijgen hun werk voort te zetten, bv. in de omgeving van Vitry waar men een koninklijke merovingse villa mag verwachten.

LITERATUURSIGNALEMENT

Flebite 5, 1972, nr. 1, mei, blz. 12-13:

J. A. Brongers, Celtic fields op de zuidpunt van de Utrechtse heuvelrug.

De zgn. "Celtic fields" (door Joh. Picardt in 1660 ten onrechte "Heidense legerplaatsen" genoemd), nagenoeg vierkante akkertjes, met zijden van 35 tot 40 m. en omgeven door walletjes, kunnen als de vorm voor het bedrijven van akkerbouw op zandige bodems in de IJzertijd beschouwd worden. Zij komen rond de Noordzee, met name in Denemarken, Engeland, Duitsland en ons land voor en kunnen tussen 500 vóór en 150 ná Chr. gedateerd worden. Sinds kort weten we, dat behalve in Drenthe, Twente en op de Veluwe ook op de zuidpunt van de Utrechtse heuvelrug, nl. tussen Elst en Veenendaal, twee complexen "Celtic fields" voorkomen. Een aantal begeleidende grafheuveltjes is eveneens ontdekt, het bijbehorende woongedeelte van de nederzetting nog niet.

Time, september 4, 1972, p. 40-41:

A new clock.

De Amerikaanse scheikundige Jeffrey Bada heeft een nieuwe dateringsmethode ontwikkeld, die gebaseerd is op veranderingen in de geometrische configuratie van amino-zuren, nadat het organisme, waarin zij voorkomen, is afgestorven. Het op deze wijze te dateren object mag niet aan al te grote temperatuurschommelingen onderhevig zijn geweest, omdat dan onnauwkeurigheden gaan optreden. Het is met deze methode mogelijk veel verder in het geologische verleden terug te gaan dan b.v. met de C-14 methode.

Holland Herald 7, 1972, nr. 8, p. 7-9:

He's got the world's history in his hands. Binnenkort wordt in het C-14 laboratorium van de Rijksuniversiteit te Groningen een nieuw, vervolmaakt apparaat in gebruik genomen, waarmee het mogelijk zal zijn, C-14 monsters tot 75.000 jaar oud te dateren. Dit betekent een grote vooruitgang t.o.v. de tot nu toe gebruikte apparatuur, die "slechts"

dateringen tot 51.000 v. Chr. toeliet. In gesprekken met dr. W. Mook, directeur van het laboratorium, en prof. Tj. Waterbolk, wordt nader ingegaan op de mogelijkheden van de C-14 methode in het algemeen en de nieuwe apparatuur in het bijzonder.

Met de slogan: Win a solid silver "piece of eight" and help save the Amsterdam, nodigt bovengenoemd tijdschrift zijn lezers uit, ideeën te lanceren, die het mogelijk moeten maken, de in 1749 voor Hastings gezonken vrachtvaaier "Amsterdam" te redden en naar Nederland te doen vervoeren, waar zij — net als de Wasa in Zweden — een museale én toeristische attractie zou moeten worden. Men kan met zijn idee een munt winnen . . . niet afkomstig van de Amsterdam, maar van de in 1743 bij de Scilly eilanden gezonken "Hollandia".

Bij Van Goor Zonen te Den Haag verscheen van de hand van C. A. J. von Freitag Drabbe, oud-directeur van de Topografische dienst, het boekje: Luchtfotografie, met als ondertitel "Wat slechts weinig ogen zagen . . ." In een aantal hoofdstukjes wordt ingegaan op de moeilijkheden en mogelijkheden bij de interpretatie van luchtfoto's en het belang van de luchtfotografie voor de wetenschapsbeoefening, o.m. de archeologie.

De uitgever heeft m.i. de auteur geen dienst bewezen met het uitgeven van dit boekje. Een publikatie over het onderwerp "luchtfotografie" staat of valt met de kwaliteit van de afbeeldingen. Welnu, die kwaliteit is doorgaans bepaald slecht en vormt in feite een illustratie van de ondertitel . . . In geen geval rechtvaardigt zij een prijs van f 15,—. n.b.: De op blz. 81 afgebeelde "Oude Hof" bevindt zich niet in Heemskerk, maar in Oegstgeest.

In het *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse oudheidkundige bond* 1972, 8e afl., aug., blz. 1012-1014 is de tekst opgenomen van een door drs. R.S. Hulst, provinciale archeoloog van Gelderland, tijdens de

eerste Museumdagen van 1972 te Zutphen gehouden inleiding over het onderwerp: De museale taak van de provinciale archeoloog. Hierin wordt een pleidooi gehouden voor een actieve en eigentijdse presentatie van de archeologica, die aansluit bij wat de archeologie nú is en nú te vertellen heeft en niet bij het verouderde beeld, dat schoolboekjes helaas nog steeds geven.

Land, water, land: Flevoland (AO-boekje 1429, 15-9-1972):

Bij gelegenheid van de ingebruikneming van haar nieuwe behuizing, het Maerlanthuis, in Lelystad, heeft de Stichting IVIO een uitgebreid AO-boekje (48 blz.) het licht doen zien, waarin op ietwat oppervlakkige wijze aandacht wordt besteed aan de prehistorie, historie en toekomstige ontwikkeling van "het nieuwe land". Archeologie, met name scheepsarcheologie, worden daarbij niet vergeten. Handig is het op blz. 8 voorkomende lijstje van musea, die een nader beeld geven van de geschiedenis van het IJsselmeer.

Helinium 11, 1971, nr. 3:

Na een "in memoriam Jacques Breuer 1892-1971", waarin H. Roosens deze grote Belgische archeoloog herdenkt, grijpt M. E. Marien in "Rasoir romain découvert dans la grotte de Han" (p. 213-227) de gelegenheid aan, om de in België en enkele in het buitenland gevonden Romeinse scheermessen aan een — niet lëtterlijk! — onderzoek te onderwerpen.

Op een hedendaagse kaart een lijn te trekken, die de grens aangeeft tussen de provincies Gallia Belgica en Germania Inferior, is, aldus prof. J. E. Bogaers in: "Germania inferior, Gallia Belgica en de civitates van de Frisiavones en de Tungri" (p. 228-237), een hachelijke onderneming. Haast even hachelijk als het werk van een steenhouwer in de Romeinse tijd. (Schijnbare?) tegenstrijdigheden in Plinius' Nat. Hist. IV, 101 en 106 én onzekerheid omtrent de juistheid van de tekst van een in Bulla Regia (Tunesië) gevonden ere-inscriptie, maken het wel bijzonder moeilijk het gebied (civitas) van de Frisiavones te localiseren en de civitas van de Tungri aan Gallia Belgica toe te kennen.

Een studiegroep o.l.v. dr. J. G. P. Best heeft Tacitus' verslag van de opstand der Bataven in 69/70 bestudeerd. Een van de leden van deze groep, P. G. van Soesbergen heeft zijn bijdrage neergelegd in een artikel: The phases of the Batavian revolt (p. 238-256). Het loont de moeite, deze bijdrage — én de toegevoegde kaarten — te vergelijken met die van prof. Bogaers — mét toegevoegde kaart — en overeenkomsten en verschillen te signaleren.

K. Paddayya onderwerpt in zijn bijdrage "The Late Palaeolithic of the Netherlands — a review" (p. 257-270) de door resp. Schwabedissen en Bohmers gegeven indelingen van de Tjonger-cultuur aan een kritische beschouwing. Hij kent aan deze cultuur binnen het Laat-Palaeolithicum in ons land meer belang en een langere duur toe dan doorgaans geschiedt. Zo rangschikt hij de Nederlandse varianten van de Cheddar- en Creswell-culturen onder de Tjonger-cultuur.

A. E. Lanting behandelt in "Cordé ware and Bell beaker culture" (p. 270-287) de publikatie: H. Behrens & F. Schlette (ed.), Die Neolithische Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen, 1969. Deze publikatie bevat de teksten van de inleidingen van het in 1967 te Halle georganiseerde symposium over bekerculturen. De auteur constateert een aantal onjuistheden, waarvan sommige de literatuur over dit onderwerp al lang onveilig maken. Deze aflevering van "Helinium" wordt afgesloten door een aantal boekbesprekingen.

Spiegel historiael 7, 1972, nr. 7/8, juli/augustus:

A. Quak. De Vikingen in N.-Amerika (blz. 386-391).

De verslagen over zeiltochten in de Oudnoorse literatuur maken regelmatig melding van „onvrijwillige” omzwervingen van Vikingen, die, uit de koers geraakt, nieuwe landen ontdekten. Uit twee Oudnoorse sagen, het verhaal van de Groenlanders en Het verhaal van Erik de Rode, kan opgemaakt worden, dat ze ook N.-Amerika bereikten. Ondanks de in deze sagen voorkomende detailgegevens én archeologische aanwijzingen in New Foundland blijft het echter moeilijk, de Vikingen duidelijk in N.-Amerika te "plaatzen".

Naar aanleiding van 2 tentoonstellingen, nl. te Tongeren en Brussel, wordt — fraai geïllustreerd — aandacht besteed aan resp. "Opgravingen in Romeins Budapest" (blz. 429-431) en de "Maaslandse cultuur" (blz. 432-437).

B. Tadema Sporry vestigt tenslotte in "Jade etuis voor dode vorsten" (blz. 442) de aandacht op de bijna onvoorstelbare rijkdom aan grafgiften in het onlangs in China ontdekte dubbelgraf van vorst en vorstin Lioe Tsjeng en Ton Wan uit de Han-dynastie (206 v. Chr. - 24 n. Chr.).

P.S.

Germania 50, 1972. — 513 pp., 67 textabb., 6 tabellen, 57 platen, 6 bijlagen.

In deze jaargang lijken enkele mededelingen speciaal de moeite waard.

Zo zou een keltische "Hohlbuckelring" uit Klein-Azië eventueel kunnen samenhangen met de historische berichten die spreken over een Gallische inval in 279/8 voor Chr. (U. Schaaf, pp. 94-97 met afbb.). Een onverwachte nadere datering van een bepaald soort fibula (Neuheim type) kan men ontleen aan gouden Gallische munten met opschrift CRICIRU waarop deze fibel duidelijk staat afgebeeld; deze munten zijn geslagen in het gebied van de Suessiones (Soissons) vóór 51 v. Chr. (J.D.F. Allen, pp. 122-132 met afbb.). Op een beschadigde inscriptie uit Mainz moet men niet de naam van onze Caninefaten lezen, maar van de CAIRACAS, een volk dat eveneens door Tacitus wordt genoemd (U. Instinsky, pp. 133-136 met afbb.). Bepaalde glazen "spinsteentjes", zoals er ook een zich bevindt in Museum Kam te Nijmegen moet men liever beschouwen als koppen van spelden of naalden, datering: eerste eeuw (T. S. Haevernick pp. 136-148 met verspreidingskaart en afbb.). Op een sigillatakomp van Lezoux, II B, gevonden in zuidelijk Stiermarken, vindt men een ingekraste inscriptie PANNA VERECUNDAES EMPTA VIGES = kom van Verecunda, gekocht voor 20 as. Het woord panna kent men alleen van dergelijke opschriften, de tweede woordvorm is half-grieks, het laatste is een afkorting van het zeldzaam voorkomende vigesis = 20 asses (R. Noll, pp. 148-152 met afbb.). In 1970 heeft men in Friedberg (Hes-

sen) een romeinse tempel gevonden van een type dat rechts van de Rijn nog niet bekend was: een achthoek met vierkante cella, wsch. te dateren in II A (L. Süsz, pp. 153-174 met kaart en afbb.). In Roemenië, te Apahida, Cluj, (Siebenbürgen) heeft men dichtbij de plaats waar vroeger al eens een "vorstengraf" en een vroeg rijengrafveld zijn gevonden, opnieuw een zeer rijk graf gevonden dat gedateerd wordt in de horizon van het Childerikgraf te Doornik. Men heeft het gedeeltelijk vakkundig kunnen opgraven (K. Horedt en D. Protase, pp. 174-220 met 14 afbb., kaarten en Taff. 32/56). Eveneens in Roemenië leest men de naam AUR. BATAV(us) op een beschadigde romeinse inscriptie met namenlijst, secundair verwerkt als bouwsteen in het Martinuzzislot te Vintul de Jos, jud. Alba (V. Wollmann, pp. 247-251 met afbb.). Een nieuwe en overtuigende interpretatie van het overgeleverde opschrift op een verloren geraakte romeinse inscriptiesteen uit Trier spreekt over een koopvrouw in bier (W. Binsfeld, pp. 256-258).

Verder schrijven in deze jaargang, nog afgezien van enkele kleinere mededelingen en recensies, J. Lichardus over de oorsprong van de bandceramiek, P. Schauer over een west-europees bronzen zwaard uit Frankfurt-Hoechst, Ch. Peschel over een graf met "Kesselwagen", terwijl vier bijdragen gewijd zijn aan onderzoekingen van een vorstelijke grafheuvel uit de Hallstatt-tijd in Magdalenenberg in het Schwarzwald. (pp. 56-76). Verder komt een depotvondst van meer dan 1000 voorwerpen uit diezelfde tijd ter sprake gevonden in Arbedo, kanton Tessin, Italië (pp. 76-94). N. Bantelmann bericht over fibulae uit de midden la-Tène-tijd in het gebied van Rijn, Main en Moezel (pp. 98-110) en F. Schubert over de opgravingen te Manching (pp. 110-121) alles uitvoerig met afbeeldingen.

dB

Spiegel Historiael 7, 1972, nr. 9, september: Bij gelegenheid van de 150e verjaardag van de ontcijfering van het Egyptische hiërogllyphenschrift door Champollion, die daarmee het ontstaan van de Egyptologie als wetenschap inleidde, zijn enkele artikelen verzameld, waarin een aantal facetten van het egyptologisch onderzoek worden belicht.

J. J. Janssen schetst (blz. 452—461) de figuur van Champollion (1790—1832) en zijn betekenis voor de cultuurgeschiedenis; P. A. Clayton schenkt aandacht (blz. 468—471) aan het avontuurlijke leven van de circusartiest Giovanni Belzoni (1778—1823), die hij „een pionier in de Egyptologie” noemt. Een té vleiende kwalificatie voor iemand, die met behulp van een stormram zich toegang verschaftte tot sommige graven. Maar ja, de inhoud ging naar Engeland . . . P. W. Pestman plaatst in een bijdrage, getiteld: Wat staat er eigenlijk op de Steen van Rosette? (blz. 462—467) de tekst op deze steen tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in de 2e en 3e eeuw v. Chr. in Egypte.

I. Hofman behandelt in „De ontcijfering van het Meroïtisch” blz. 472—478) de door het Hellenisme beïnvloede Meroïtische cultuur, die tussen 300 voor en 300 na Chr. in Boven-Egypte bloeide. Het schrift, waarvan de vertegenwoordigers van deze cultuur zich bedienden, is nog steeds niet ontcijferd.

H. D. Schneider en H. de Meulenaere memoreren (blz. 479—483 en 485—488) het aandeel van Nederlandse en Belgische archeologen in het bodemonderzoek, terwijl P. H. K. Gray het belang van de röntgenologie voor de Egyptologie „uit de doeken doet” onder de titel: Egyptische mummies doorgelicht (blz. 489—492).

Ook de computer blijkt een belangrijk hulpmiddel: Men heeft er b.v. de samenhang tussen vele duizenden steenblokken, die destijds een tempel gevormd hebben, mee kunnen vaststellen. R. W. Smith doet hiervan verslag (blz. 493—496). H. de Meulenaere voegt in zijn bijdrage „Membra dispersa van laategyptische sculpturen” (blz. 497—500) los van elkaar geraakte, soms duizenden kilometers van elkaar verwijderde, delen van eenzelfde beeldhouwwerk aaneen, terwijl tenslotte B. van de Walle in „Egypte en de Westerse beschaving” (blz. 501—508) de uitstraling van de Egyptische beschaving naar het westen belicht.

Spiegel Historiael 7, 1972, nr. 10, oktober: H. Devijver behandelt in de eerste van twee bijdragen onder de titel „Romeinse legerstratificatie” (blz. 514—522) op boe-

ende wijze de samenstelling en opbouw van het Romeinse leger. De nadruk wordt vooral gelegd op de sociale geledingen in de legerleiding. De Romeinse zin voor organisatie en hiërarchie gaf hierbij aanleiding tot het ontstaan van vele gradaties. Een interessante bijdrage, niet in het minst door de vondst van het „diploma militare” te Poeldijk.

Chr. Ahlström. Een scheepswrak in Finse wateren door de Sonttolregisters geïdentificeerd (blz. 537—543). Het vinden van een scheepswrak kan tot intensieve en uitvoerige naspeuringen leiden, niet alleen onder water, maar ook in archieven. De auteur heeft tenslotte in de Sonttolregisters herkomst en bestemming van het 18e eeuwse — Nederlandse — schip kunnen terugvinden.

In „*Terra nigra*”, het mededelingenblad van de werkgroep Helinium, nr. 64, september 1972, sluit C. Huisman een artikelenreeks over „een Cherusken boerderij”, bij Oelinghausen in West-Duitsland, af. In dit slot-artikel schenkt hij aandacht aan de smidse en de pottenbakkersoven.

K. Hocking geeft, in de artikelenreeks „Archeologie in Engeland” een beschrijving van de in het begin van de 60-er jaren te Fishbourne ontdekte resten van een omvangrijk paleis, waarschijnlijk toebehorend aan koning Cogidubus. Gedurende de afgelopen tien jaar heeft men deze resten opgegraven en geconserveerd.

Een ook voor (amateur-) archeologen bijzonder bruikbaar boekje is: *Lexicon voor fysische geografie*, samengesteld door dr. H. A. Visscher (Utrecht, Het Spectrum, 1972; Aula-boeken 477; prijs f 7,50). Wie van ons kan beweren, dat hij niet behoort tot „hen die . . . belangstelling hebben voor de ons omringende natuurverschijnselen”? Een wilkeurige greep uit de inhoud leert, dat zowel de „veldwerker” als de ijverige lezer van Westerheem zijn voordeel kan doen met wat hier geboden wordt. A-horizont, Atlanticum, Duinkerke transegressie, Fossiel, Gytja, Holoceen, Kreekkrug, Oeverwal, Pollenanalyse, Podsolen, Strandwal, Würmijstijd . . . allemaal begrippen en begripsinhouden, waarmee wij ál lezende en gravende, geconfronteerd worden. Kopen!

Dezelfde dr. H. A. Visscher publiceerde enkele maanden geleden een overzichtelijke benadering van „*Het Nederlandse landschap*” (Utrecht, Het Spectrum, 1972; Aula paperback 6; prijs f 12,50), waarin hij — in historisch perspectief — de natuurlijke ontwikkeling van ons landschap beschrijft en wijst op de veranderingen, die door het optreden van de mens zijn tweegebracht. De schema’s achterin het boek verhogen — zeer zeker voor de geïnteresseerde amateur-archeoloog — de bruikbaarheid van het boek.

Een persoonlijker benadering van datzelfde Nederlandse landschap geeft prof. dr. ir. J. T. P. Bijhouwer in een — terecht — „duurder” uitgevoerd boek dan dat van dr. Visscher, waarmee het de titel gemeen heeft. (Amsterdam, Kosmos, 1971; prijs f ,). Het is leerzaam, beide boeken naast elkaar te leggen. Visscher’s boek is meer „leerboek”, dat van Bijhouwer meer „leesboek”

en „kijkboek”. Twee uiteenlopende, maar waardevolle en elkaar aanvullende benaderingen.

Scientific American 227, 1972, nr. 4, October, p. 36—44:

J. Chadwick. Life in Mycenaean Greece.
Het is waarschijnlijk, dat in de paleizen van de kleine Griekse koninkrijkes in de 14e en 13e eeuw voor Chr. een uitgebreide staf van klerken nauwkeurig aantekening hield van de bestemming van elk voorwerp, dat de koninklijke magazijnen verliet. In de door brand verwoeste paleizen van Pylos en Knossos heeft men door het vuur gebakken kleitabletten gevonden, waarop in Lineair B deze aantekeningen in de vorm van opsommingen en inventarissen zijn genoteerd. Zij geven een — zeer onvolledige — kijk op het „dagelijkse” leven in Myceens Griekenland, maar dan toegespitst op het bureaucratische aspect ervan.

ARCHAEOLOGISCH SYMPOSIUM

Evenals in 1966 zal door de Archaeologische Coördinatie Commissie van het ressort Rotterdam een internationaal symposium worden georganiseerd.

Het onderwerp zal zijn:

„Woning en huisraad in de Middeleeuwen”.

Het symposium vindt plaats in het museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam van 20 tot en met 22 maart 1973. Nadere inlichtingen zullen volgen.

Inschrijfformulieren kunt U aanvragen bij het secretariaat van het symposium:

Mevrouw T. E. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70,
Rotterdam 3016.

NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN - DE WERKGROEPEN IN HET NIEUWS

WERKGROEP ZUID-SALLAND - IJSSSELSTREEK - OOST-VELUWEZOOM A.W.N.:

In rioolsleuven in het oosten van het uitbreidingsplan "Oostrik" tussen Colmschate en Snippeling vonden leden van de werkgroep Deventer van de Archeologische Werkge-meenschap (voor) Nederland resten uit de (Romeinse?) IJzertijd. Op de noordflank van een grote dekzandrug bevond zich onder een 50 cm dikke bouwvoor een 40 cm dikke, groenachtig vuilbruine akkerlaag met kleine scherfjes uit de (Romeinse?) IJzertijd. Direct onder de akkerlaag bevond zich een maximaal 20 cm dikke, donkerbruinachtig grijze "woonlaag" van beperkte omvang. Iets meer westwaarts werden verspreid over het afgevlakte terrein, maar vooral in een grote kuil, enige honderden scherven uit de Romeinse IJzertijd aangetroffen. Naast enige import Romeinse scherven noemen wij hierbij slechts het fragment van een geknikte kom, onder de schouder versierd met in verticale rijen geordende vingerindrukken en gepolijste banen. De bijbehorende nederzetting ligt vermoedelijk iets zuidelijker.

In het uiterste westen van het uitbreidingsplan trof ondergetekende het oostelijkste deel van een IJzertijd-nederzetting aan, waarvan eveneens enige honderden scherven konden worden geborgen, afkomstig uit de woonlaag en enige kuilen. De vrij schaarse versieringen bestaan hoofdzakelijk uit kamstreek en vingerindrukken op buik en randen. Van het stort werden nog enige laat-middeleeuwse scherven verzameld. (Archeologisch nieuws K.N.O.B. 1972, 8e afl., aug., blz. 106, drs. A. D. Verlinde).

WERKGROEP ZUIDWEST-VELUWE- ZOOM, MIDDEN- EN WEST-BETUWE EN BOMMELERWAARD A.W.N.:

In april j.l. heeft mevr. Ch. H. Delfin-van

Mourik Broekman (Elst U.) een vindplaats van Romeinse archeologica ontdekt, die aan het licht was gekomen bij aanleg van een weg ten n.w. van de kom van Echteld, tussen de Medelse straat en de spoorlijn Kesteren-Tiel. In een der wanden van het wegcunet was een afvalput te zien, die gevuld was met scherven, houtskool, beenderen en stukken huttenleem en basaltlava.

Tot het aardewerk, dat globaal te dateren is in de 2de eeuw, behoort een viertal aan elkaar passende scherven van een gladwandige kruik waarop een graffito is aangebracht: T RIC - -, d.i. hoogst waarschijnlijk: T(urmae) RICiani (of een dergelijke naam). De kruik is blijkbaar het eigendom geweest van een ruiters die gediend heeft in een afdeling hulp troepen van de Romeinen, en wel in een ala of een cohors equitata ter sterkte van nominaal 500 of 1000 man. Deze ruiters was verder ingedeeld bij een turma (een eenheid van ca 20-40 equites) onder bevel van een decurio die Ric(ianus?) was geheten. (Archeologisch nieuws K.N.O.B. 1972, 8e afl., aug., blz. 107, prof dr. J. E. Bogaers).

WERKGROEP DEN HAAG E.O. A.W.N.:

Voorlopig vondstbericht: Naar thans is bekend geworden werd in 1968 door ons lid D. van der Kaay op het terrein van de Woerd te Valkenburg Z.H. een Romeinse bronzen scheenplaat geborgen, toen aldaar een sleuf voor een gasleiding werd gegraven. Dit voor ons land unieke voorwerp, dat fraai versierd lijkt, doch sterk is aangetast, wordt thans bij de R.O.B. onderzocht en zal worden gerestaureerd, waarna een uitgebreider vondstbericht in Westerheem zal worden gepubliceerd. Het voorwerp zelf zal in het Rijksmuseum van Oudheden worden gedeponeerd.

Voor al uw periodieken naar

N. V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

WERKGROEP ZAANSTREEK e.o. A.W.N.:

In „Grondspoor”, het mededelingenblad van de werkgroep Zaanstreek e.o. nr. 37, oktober 1972 wordt onder de titel „Archeologische sprokkels van de ruilverkaveling Assendelft” een overzicht gegeven van de vondsten, die tijdens de eerste fase van de ruilverkaveling, in resp. de Zuider- en Noorderpolder zijn gedaan. Er konden vijf nieuwe vindplaatsen van inheems aardewerk op de archeologische kaart van het werkgebied worden ingetekend, t.w.:

Assendelft 46 (+ 46 A en 46 B), Zuiderpolder, met Fries aardewerk; Assendelft 47, Noorderpolder, met overwegend Fries aardewerk en, als opvallende afwijking, een wandscherf met diep ingestoken lijnversiering; Assendelft 48, Zuiderpolder, met inheems aardewerk rond het begin van de jaartelling en een paalfragment; Assendelft 49, Noorderpolder, met grote hoeveelheden fraai Fries aardewerk, o.m. zware randen en bodems; Assendelft 50, Zuiderpolder, met Fries aardewerk en een paalfragment; Assendelft 51, Zuiderpolder, met o.m. onbepaald, zachtgebakken en dikwandig aardewerk, met steengruis verschraald, dat „kogelpotachtig” aandoet, maar mogelijk tot een veel vroegere periode (Vroege IJzer tijd?) gerekend moet worden.

In de nabijheid van de nu tien jaar „oude” vindplaats Assendelft 2, in de Zuiderpolder, werden opnieuw veel aardewerkresten geborgen, t.w. scherven met steengruisverschraling (Vroege IJzertijd?), Fries aardewerk, middeleeuws aardewerk (1200—1600) en jonger materiaal. In zowel de Zuider- als Noorderpolder werd bovendien veel middeleeuws schervenmateriaal gevonden.

Elders in „Grondspoor” geeft E. J. H(elderman) een overzicht van het materiaal, afkomstig van de noodopgraving op 1 (!) april van dit jaar (vindplaats Assendelft 37); Geel tot grijze scherven van tamelijk dunwandig aardewerk, met fijn scherfgruis of in het geheel niet verschraald. Het meren-

deel is onversierd, een aantal fragmenten vertoont kamversiering, een zeer kleine minderheid een versiering van vingertop/nagel- resp. spatelindrukken. Zowel onversierde als met vingertop/nagelindrukken versierde randfragmenten komen voor. Enkele oorfragmenten en resp. -aanzetten, een uit een scherp gesneden speelschijfje en een fragment van een handmaalsteen van basaltlava completeren het beeld.

WERKGROEP UTRECHT e.o. A.W.N.:

In het winterprogramma 1972/73 van de werkgroep Utrecht e.o. wordt een overzicht gegeven van de archeologische activiteiten van de werkgroep in de afgelopen periode. In het Krommerijengebied verrichten enkele leden, samen met leden van de archeologische afdeling van de Historische kring „Tussen Rijn en Lek”, veldwerk en archiefonderzoek. Tevens worden oude kaarten en luchtfoto's bestudeerd en doet men aan naamkundig onderzoek. Een en ander om „het gat” in de limes tussen Levefanum (Wijk bij Duurstede?) en Fectio (Vechten) te vullen.

Vervolgens wordt een overzicht gegeven van het onderzoek naar de resten van het Catharijne convent, dat in de 16e eeuw deel uitmaakte van het kasteel Vredenburg. Datering van deze resten (muur- en vloerfragmenten van enkele kelders, een waterput) is, als gevolg van vele verbouwingsfasen, bijzonder moeilijk.

Aansluitend kon in het najaar van 1971 een onderzoek worden ingesteld naar het voormalige kasteel Vredenburg. De vulling van een beerput leverde o.m. op: een lansschacht, schoenwerk, kogels, bouwfragmenten uit de tijd van het kortstondig 16e eeuwse bestaan van het kasteel en de periode daarna. Het onderzoek van een restant van de zuidoostelijke bastion bracht enkele gemakken met waterpotten aan het licht.

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Administrateur:

H. Schoorl, Van de Endelaan 90, Hillegom, tel. 02520 - 16482.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Knepelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230 - 12153;
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem, 023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: J. P. Jacob, Kinkerstraat 294-II, Amsterdam, 020-120200;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, 070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingenvan)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam, 010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam e.o.)*: Mevr. T. E. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam, 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 19, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: H. J. Reusink, Plaggeberg 37, „De Kei”, Leersum, 03434 - 2213;
15. *Zuidwest-Veluwezoon, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Hengstdalseweg 16, Nijmegen;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoon*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepenveen, 05709-1641.

WESTERHEEM

AWN

Redactie-adres: Volendamlaan 1094, Den Haag

Hoofdredacteur: P. Stuurman

Redacteuren: R. van Beek, Dr. W. J. de Boone, Prof. dr. H. Brunsting,
H. J. Calkoen, Drs. G. J. Verwers

Algemeen Secretariaat A.W.N.: Jan Mulderstraat 44, Voorburg

Administrateur A.W.N.: Van de Endelaan 90, Hillegom

Contributie: f 20,— per kalenderjaar te storten op girorekening 577808
t.n.v. Penningmeester A.W.N. te Utrecht

Inhoud:

Leven en laten leven	pag. 229
<i>J. Schimmer.</i> Een vedelaarskan en een sierkan van een vroege Haarlemse pottenbakker (met 2 foto's en 3 tek.)	pag. 230
<i>A. Goutbeek en G. J. Wijnberger.</i> Een urn uit de Late-Bronstijd in Varsen, gemeente Ommen (met één foto en één tek.)	pag. 236
<i>E. J. Helderman.</i> Een stenen strijd- of hamerbijl uit Uitgeest (met 2 foto's en één tek.)	pag. 239
<i>J. P. Veerman.</i> Van Moustérien tot Tjonger; vuursteen- en andere vondsten van Cadzand-Strand (met één foto en 2 tek.)	pag. 244
<i>H. Brunsting.</i> Terra sigillata (met 9 foto's en één kaartje) .	pag. 252
Contributiebetaling 1973	pag. 269
Boekenbeurs	pag. 269
Literatuurbespreking	pag. 269
Literatuursignalement	pag. 270
Archeologische mededeling voor opa	pag. 274
Nieuws uit de werkgroepen — de werkgroepen in het nieuws	pag. 275
Inhoudsopgave jrg. XXI, 1972	pag. 277

Aan deze aflevering werkten o.m. mede:

Prof. dr. H. Brunsting, Kanaalweg 39, Leiden;
H. J. Calkoen, flat „De Luchte”, Lod. van Deyssellaan 188, Velsen;
A. Goutbeek, Ruitenborghstraat 27, Dalfsen;
Mr. E. J. Helderman, Esdoornlaan 52, Wormerveer;
J. Schimmer, Laurens Reaellaan 91, Haarlem;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag;
J. P. Veerman, Ardennenlaan 6, Son;
Drs. G. J. Verwers, Schout van Eijklaan 39, Leidschendam;
G. J. Wijnberger, Prinsenstraat 25, Dalfsen.

WESTERHEEM

tweemaandelijks orgaan van de

Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)

Jaargang XXI, no. 6, december 1972

LEVEN EN LATEN LEVEN

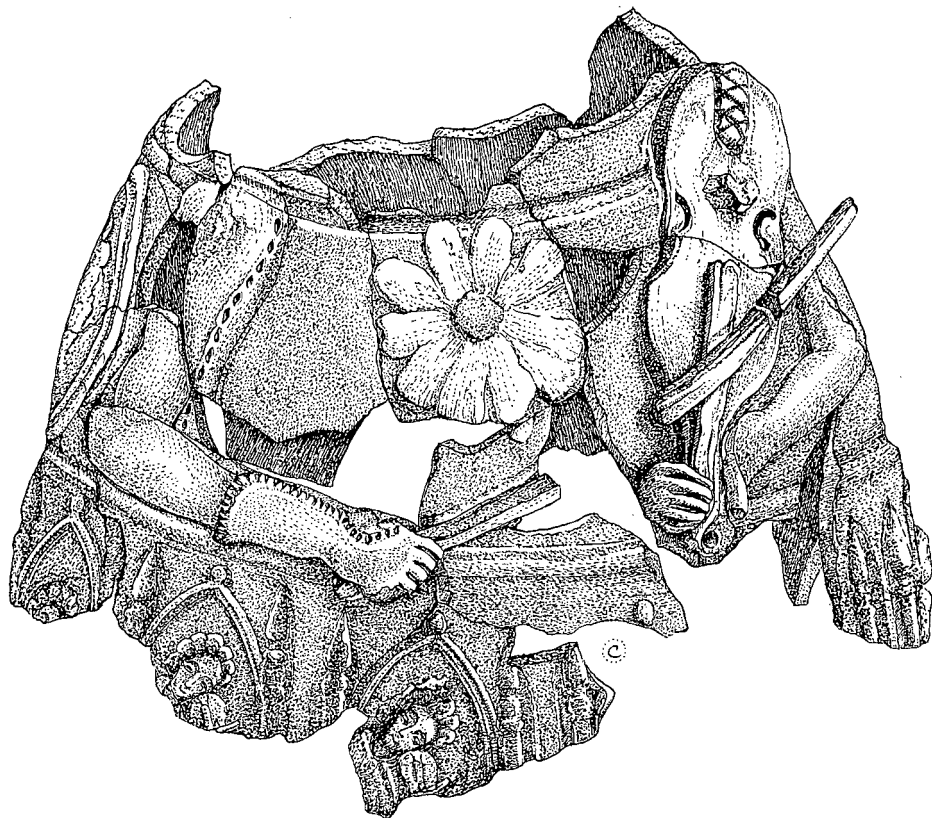
In Westerheem XIX, 1970, nr. 6 verscheen, onder de titel „Wie kent dit ?” een korte bijdrage van Calkoen, waarin hij de lezers verzocht, suggesties in te zenden m.b.t. de functie van een door hem afgebeeld ijzeren voorwerp. Er kwamen, in eerste instantie, zegge en schrijve, 2 reacties binnen . . . Terecht verzuchtte Calkoen in Westerheem XX, 1971, nr. 2: „Waarom deze lauwheid, ook in belangrijker zaken ? . . . Dat steeds een kleine groep al het werk moet verzetten, past o.i. niet in een vereniging van enthousiaste amateurs !”

Belangrijker zaken . . . In dezelfde aflevering van Westerheem wekte de redactie de werkgroepen op, een actieve rol te gaan spelen in nieuwsgaring en informatie-verspreiding. Deze opwekking werd in Westerheem XXI, 1972, nr. 1 herhaald. Inderdaad bestaat de in Westerheem XX, 1971, nr. 3 begonnen rubriek „Nieuws uit de werkgroepen — de werkgroep in het nieuws” nog steeds. **Bestaat**, maar **leeft** zij ook ? Het antwoord moet ontkennend zijn, want deze rubriek wordt niet of nauwelijks door de werkgroepen zélf gevoed. Soms bereiken de redactie mededelingenbladen van de werkgroepen, vol met gegevens, die er om vragen, tot artikelen uitgebouwd of tot opgravingsberichten samengevat te worden. Het is duidelijk, dat dit niet door de redactie, maar door de werkgroepen zelf dient te geschieden.

Leven en laten leven. . . Ik ben ervan overtuigd, dat er in de werkgroepen meer „leven” huist, dan in de rubriek „met-de-lange-naam” tot uiting komt. Dat de werkgroepen, meer dan tot nu toe, deze rubriek laten leven !

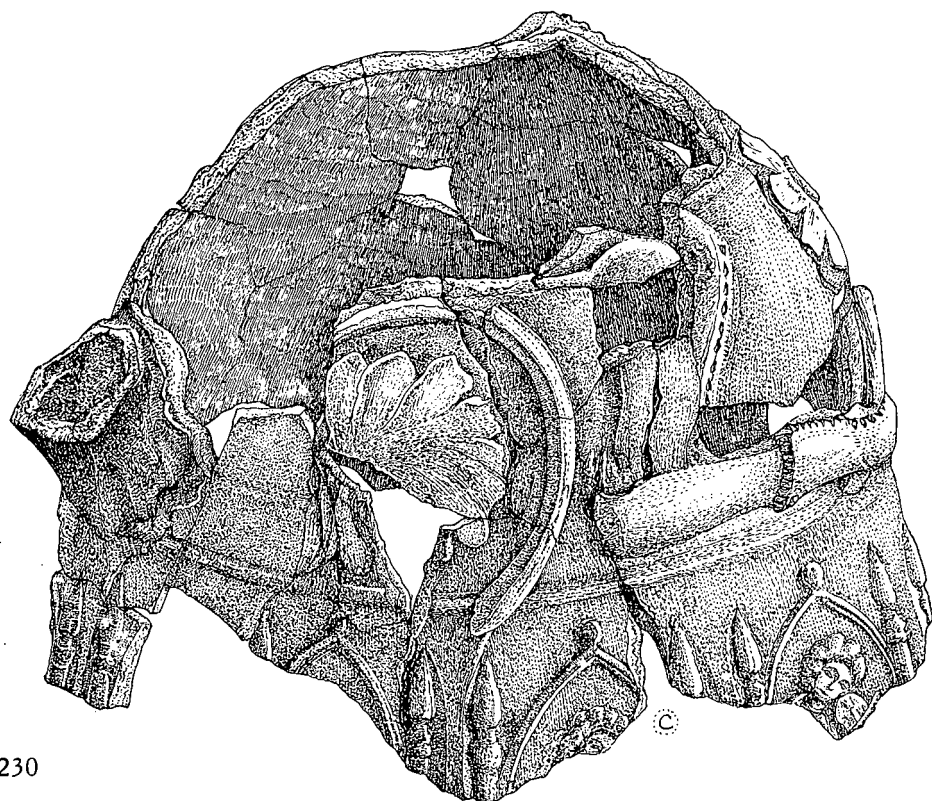
Belangrijker zaken . . . Ook het knipselarchief van onze vereniging kan daartoe gaan behoren, als de leden het regelmatig met krantenknipsels „voeden”, zodat het kan uitgroeien tot een „levend” archief. Mej. H. Goudappel, Herman Gorterplaats 199, Capelle a/d IJssel, die het archief sinds 1967 beheert, stelt toezending van knipsels zeer op prijs. Te zijner tijd, als d.m.v. een ontsluitingsmethodiek het archief toegankelijk zal zijn gemaakt, kan het een belangrijke informatiebron voor onze leden worden.

P. S.

afb. 1 en 2: Voor- en achterzijde van de Haarlemse vedelaarskan

tek. H. J. Calkoen.

EEN VEDELAARSKAN EN EEN SIERKAN VAN EEN VROEGE HAARLEMSE POTTENBAKKER

J. Schimmer

Bij de opgravingen die de groep Haarlem van de A.W.N. in 1971 en 1972 onder auspiciën van de R.O.B. mocht verrichten op een terrein achter het pand van C. A. Brenninkmeyer in de binnenstad van Haarlem kwamen resten van een vroege pottenbakkersoven te voorschijn en een tweetal ovenafvalconcentraties.

Bij de tweede aangetroffen afvalconcentratie kwamen tussen de honderden grijs gesmoorde en roodbakkende aardewerkscherven tot onze grote verrassing fragmenten van een prachtig versierde kan te voorschijn met afbeelding van een vrouwenfiguur, met een Franse lelie in de hand, staande in een gothische boog (al spoedig door onze leden de „damespot” genoemd).

Wie schetst onze verbazing toen eveneens kleine fragmenten werden gevonden met een opvallende plastische versiering, alsmede scherfjes waarop duidelijk het hoofd en de viool herkenbaar waren van een vedelaar, zoals afgebeeld op de „Vedelaarskan”, die fragmentarisch aanwezig is in het Fries museum te Leeuwarden (Vedelaarskan F.M. 796 B). Met groot geduld en volharding werden door leden van de groep uit de scherfjes de kannen samengesteld, waarvan de bijgaande afbeeldingen.

A. De Haarlemse vedelaarskan (afb. 1 en 2) is van oxyderend gebakken roodbruin aardewerk. Onder de rand, die de wand scheidt van de schouder en hals, zijn nog zichtbaar de bovenzijde van de vedelaar met een deel van zijn viool, binnen de versiering van een gothische boog met knop en twee pylonen met punt. De afbeelding en afmeting van deze vedelaar komen overeen met de kan uit Leeuwarden, doch helaas zijn in Haarlem slechts kleine bovendelen teruggevonden. Boven de genoemde rand is echter, in afwijking van de pot in Friesland, in plastisch hoogrelief, het bovenlichaam opgebracht van de vedelaar. Duidelijk herkenbaar zijn de beide armen, de handen, de viool en de strijkstok. Op de borst een margrietachtige bloem. Het is niet te boud om te veronderstellen dat de rest van de vedelaar, dus schouder en hoofd, zich op de hals van de kan zullen hebben bevonden en dat het een z.g. gezichtskruik of kan zal zijn geweest. Zulks te meer omdat een andere gezichtskan eveneens onder het ovenafval werd aangetroffen (afb. 3) en wel met een versiering zoals ook aangetroffen in Aardenburg en met spaarzaam loodglazuur op de schouder. Op de achterzijde van onze Haarlemse vedelaarskan is nog

*afb. 3: Gezichtskan uit de Haarlemse oven, roodbruin aardewerk met versiering en spaarzaam
bruinig glazuur, hoogte 38 cm, grootste breedte 15,5 cm, datering ca. 13e—14e eeuw.*

foto A. G. Lagerweij, Haarlem.

de aanzet van het oor aanwezig alsmede een versiering met een bloemblad binnen een rand, eveneens in plastisch hoogrelief.

B. De kan versierd met vrouwenfiguurtjes (afb. 4) is eveneens van roodbruin-bakkend aardewerk. Deze kan lijkt in conceptie meer op de vedelaarskan uit Leeuwarden (afb. 5), doch de maten zijn niet identiek:

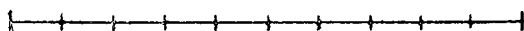
	<i>Hoogte</i>	<i>grootste breedte</i>	<i>breedte van de voet</i>
Leeuwarden	ca. 28 cm	17,4 cm	12,4 cm
Haarlem	32 cm	15,6 cm	11,3 cm

De Haarlemse kan is dus wat hoger en slanker van vorm. De totale hoogte van het gothisch kader, waarin de vrouwenfiguurtjes, is 9,7 cm, van de Friese vedelaarskan is dit 8,9 cm. Boven de dubbele afscheiding op de schouder zijn een aantal rozetten aangebracht (in Leeuwarden zijn dat schelpenmotieven), welke zich ook op de rand aftekenen. Beneden de vrouwenfiguurtjes zijn hier geen versieringen, wél op de kan in Leeuwarden. De aanzet van het oor op de wand is nog aanwezig.

Beide gevonden kannen zijn in biscuit, d.w.z. éénmaal gebakken, doch nog zonder glazuur. Dat deze sierkannen ongetwijfeld bedoeld waren om uiteindelijk te worden voorzien van een glazuur is duidelijk te zien aan de geglazuurde kan te Leeuwarden en aan het feit, dat de versiering in de biscuitvorm lang niet zo sprekend is als mét glazuur. Het valt niet aan te nemen dat deze kannen aan welker uitvoering zo veel tijd en moeite was besteed, ook niet de kosten van een glazuur zouden kunnen dragen. De gewone potten, grappen, kruiken en kannen uit de Haarlemse oven, in de eenvoudige uitvoering zonder versiering of hier en daar met de streepjes-versiering, hadden soms óók een gedeeltelijke glazuring. Daarnaast vonden wij een materieel bewijs:

scherven waarop de margrietachtige bloem voorkomt (zie voorzijde van de vedelaarspot) troffen wij aan tussen de andere ovenscherven, voorzien van een glazuur en wel, een geelachtig voor de bladeren en een bruin glazuur voor het hart van de bloem. Aan de hand van deze onaanzienlijke restanten kan men zich een voorstelling maken van de pracht van een goed gelukte Haarlemse vedelaarskan. In beide kannen zijn de versieringen (vedelaar en vrouwtjes in gothische boog en de rozetten) aangebracht door van binnen uit de klei van de wand in de mallen te drukken die aan de buitenzijde werden geplaatst. Ook de Leeuwarder kan vertoont dit procédé. Op de schouder en rand van de Haarlemse kan is de violist, de bloem enz. er als het ware op geboetseerd. De uitvoering daarvan duidt op een groot vakmanschap en niet op een proef of probeersel.

De overeenkomst van de figuur van het vedelaartje op de wand van de kan alsmede

afb. 4: De vedelaarskan uit het Fries Museum (F.M. 796 B), gevonden in 1898 te Welsrijp (Gem. Hennaarderadeel).
foto Fries Museum.

afb. 3 (blz. 234): Sierkan uit de Haarlemse oven, roodbruin aardewerk, biscuit, hoogte 32 cm, grootste breedte 15,6 cm, ca. 13—14e eeuw.
tek. H. J. Calkoen.

de overeenkomstige conceptie van de sierkan met de Leeuwarder kan wettigen wel de veronderstelling dat deze laatste afkomstig moet zijn uit de Haarlemse oven. Het is aan te nemen dat er meerdere exemplaren geweest zijn van dergelijke kannen en wij zouden het op prijs stellen indien wij door lezers van dit artikel van eventuele vondsten elders op de hoogte gebracht zouden worden.

De datering van de betreffende oven werd door de archeologen van de R.O.B. op typologische gronden geschat op 13—14e eeuw. De Werkkamer voor Palestijnse Oudheidkunde van de Universiteit te Leiden, die een fabricage-technisch onderzoek naar de scherven instelde, dateerde deze tussen 12e en 14e eeuw, getuigend van een technisch goed niveau en stoelend op de vaardigheid van meerdere generaties pottenbakkers.

Onder het overige in het ovenafval aangetroffen aardewerk, bevinden zich naast onversierde ook potten, grapes en kannen, die op de schouder en wand voorzien zijn van horizontale banden met verticale streepjes of een visgraatversiering. Ook werden scherven gevonden met schubvormige reliefs en verticale bandjes van geel bakkende klei. Deze versieringen zijn identiek aan die welke zijn aangetroffen op het reeds eerder genoemde Aardenburgs materiaal (J. A. Trimpe Burger — Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg — Berichten R.O.B. 12/13, Afb. 22, 25 en 26b). Enkele types aardewerk, welke uit het ovenafval konden worden gereconstrueerd, werden tot dusver onderkend als van Zuid-Nederlandse origine. Het lijkt echter wel geen twijfel meer, dat een deel van deze vondsten in de noordelijke regio uit Haarlem afkomstig is geweest. De vraag rijst: hoe komen in een zo noordelijk gelegen vroege oven deze zuidelijke invloeden? De gedachten gaan nu uit naar een mogelijke immigratie van een Zuid-Nederlandse pottenbakker. Van het in en bij de oven aangetroffen materiaal hopen wij te zijner tijd een uitvoerig overzicht te kunnen geven.

EEN URN UIT DE LATE-BRONSTIJD IN VARSSEN, GEMEENTE OMMEN

A. Goutbeek en G. J. Wijnberger

In de zomer van 1971 is in Varsen aan de noordkant van de rivier de Vecht, tegenover de monding van de Regge, door de Ned. Gasunie een sleuf gegraven voor de uitbreiding van haar gasbuizenstelsel.

Door vondsten in eerder ter plaatse gegraven sleuven was al geconstateerd dat dit

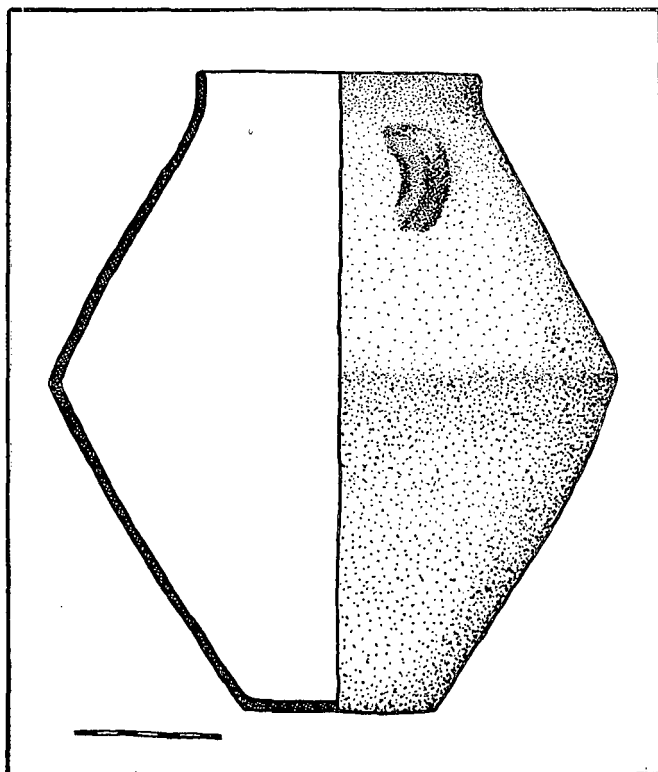
afb. 1.

foto A. Goutbeek.

afb. 2.

tek. A. Goutbeek.

strategische punt aan de samenvloeiing van twee rivieren aantrekkelijk moet zijn geweest voor bewoning door de prehistorische mens¹). Nadere gegevens hierover konden ook in de nieuwe sleuf weer worden verwacht. De R.O.B., vertegenwoordigd door de provinciaal-archeoloog drs. A. D. Verlinde, heeft in een gedeelte van de sleuf, in samenwerking met amateurs uit de omgeving een kort onderzoek gedaan. Niet-onbelangrijke gegevens uit het Neolithicum, de late-Bronstijd, de IJzertijd en de laat-Romeinse tijd konden worden verzameld²).

Na afsluiting van het officiële onderzoek oefende de nog openliggende sleuf zo'n onweerstaanbare aantrekkingskracht op ons uit dat we besloten de profielwand wat verder af te schaven. Dit leverde op een gegeven ogenblik in de wand van de sleuf een concentratie van scherven op die van een in elkaar gedrukte urn afkomstig bleken te zijn (kaartblad 22c, gemeente Ommen, coördinaten 223.15/503.95). De crematieresten waren nog geheel of gedeeltelijk aanwezig. Na de „prop” gefotografeerd te hebben werd alles voorzichtig uit de wand verwijderd. De gevonden scherven konden voor het grootste deel weer aan elkaar worden gelijmd, waarna bleek dat we met een dubbelconische urn uit de late-Bronstijd (vroeg Urnenveldentijd) te maken hadden. Datering ca. 800 à 900 vòòr Chr. De licht-grijsbruine urn is voor 3/4 compleet. De rest is waarschijnlijk tijdens de latere, Frankische (laat-Romeinse) bewoning verdwenen. De urn zal voorzien zijn geweest van 4 gestoken oren, even beneden de iets opstaande cilindrische hals (zie afb. 1 en 2). Vergelijkbare urnen zijn in Overijssel gevonden in Losser en Haarle³). Volgens Dr. C. C. W. J. Hijzeler in zijn „Voorgeschiedenis van Nederland”⁴), vertegenwoordigt deze dubbelconische urn een van de twee grondvormen, kenmerkend voor het gebied ten oosten van de IJssel, aansluitend op het gebied van Westfalen en Hannover.

De vondst in Varsen staat ongetwijfeld in verband met de sporen van een kringgreppel en een afgerond rechthoekige greppel (behorend tot een urnenveld), die tijdens het officiële onderzoek konden worden vastgelegd²).

Aangehaalde literatuur:

1. *Beek, R. van.* TRB en andere neolithische vindplaatsen langs de Overijsselse Vecht. — Westerheem 19, 1970, blz. 76 e.v.
2. *Verlinde, A. D.* Archeologisch Nieuws, 1972, blz. 11, Ommen; en Gasunie, Oktober 1971, blz. 8.
Beek, R. van. Quod erat demonstrandum. — Westerheem 21, 1972, blz. 50.
3. *Hijzeler, C. C. W. J.* Het kringgreppurnenveld „de Tij” nabij Oldenzaal, gem. Losser. — Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1951, afb. 10 en blz. 60.
4. *Hijzeler, C. C. W. J.* Voorgeschiedenis van Nederland. — Handboek der geografie van Nederland, Zwolle, 1951, blz. 234, fig. 92.

EEN STENEN STRIJD- OF HAMERBIJL UIT UITGEEST

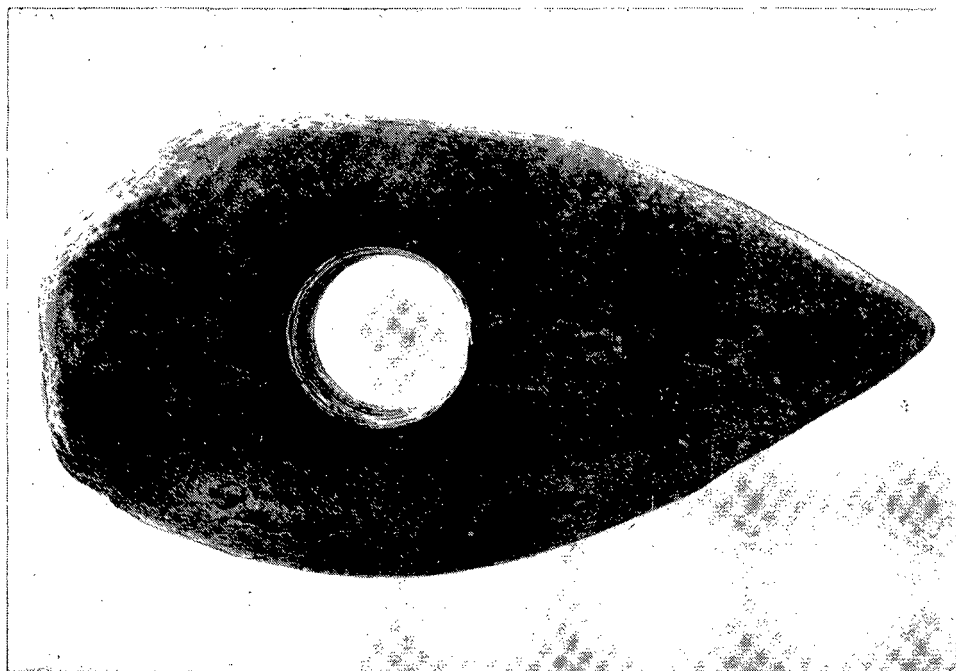
E. J. Helderman

Het is dit jaar precies 46 jaar geleden, dat door de heer J. Twaalfhoven te Uitgeest een bijzondere vondst werd gedaan, die nu na zoveel jaren nog steeds de moeite waard is om aan de vergetelheid te worden onttrokken. De heer Twaalfhoven, kweker van beroep, was nog jong, toen hij in 1926 midden in het dorp Uitgeest zijn bloembollen teelde op een stuk terrein aan de Achterloet. Het is goede tuingrond op de strandwal, waarop Uitgeest is gelegen en de bloembollencultuur is er niet zonder succes. Toch was de heer Twaalfhoven destijds niet helemaal tevreden. Vooral in het najaar bleef, vreemd genoeg, op een bepaald gedeelte van zijn land het hemelwater regelmatig staan. Aangezien dit voor de bollenkweek een lastige situatie is, besloot hij op zekere dag dan ook een nader onderzoek naar de oorzaak van dit verschijnsel in te stellen.

Over een bepaalde afstand werd de cultuurlaag, die uit zand bestond, verwijderd en hierbij bleek hem al spoedig, dat op ca. 1.65 m diepte een veenlaag het wegzakken van het water belemmerde. Hierin nu werden op regelmatige afstanden gaten gegraven tot op ca. 2,50 m diepte. Het was op zeker punt, dat hij al gravend met een collega in het zand onder de veenlaag plotseling op een merkwaardige steen stiet, die door zijn regelmatige, ovale vorm de belangstelling van de vinders wekte. Het voorwerp werd zorgvuldig gereinigd en bleek tot hun grote verrassing door menselijke handen bewerkt te zijn en ongeveer in het midden ervan een doorboring te vertonen. Nog even werd er verder gezocht naar andere „oudheden”, maar slechts vonden zij op enige afstand in een ander gat onder de veenlaag nog enige runderkiezen, die — hoewel weliswaar minder spectaculair — niettemin toch werden bewaard.

Een bevriende onderwijzer, die zich voor het geval interesseerde, bood zijn medewerking aan om het eens uit te zoeken en zo belandden de vondsten begin januari 1927 bij de toenmalige directeur van het Rijksmuseum voor oudheden, Dr. J. H. Holwerda, te Leiden.

Het is zeer interessant om te vermelden, wat deze archeoloog van een vorige generatie in zijn brief van 28 januari antwoordde: „Heden zond ik U Uw eigendom. Het is waarschijnlijk een stenen bijl uit de praehistorische kultuur, die wij gewoon zijn Klokbeerkultuur te noemen, de oudste, die waarschijnlijk op

*afb. 1, boven: Hamerbijl Uitgeest; grootte ca. 0,9 : 1
beneden: Zij aanzicht hamerbijl.*

foto's R.O.B.

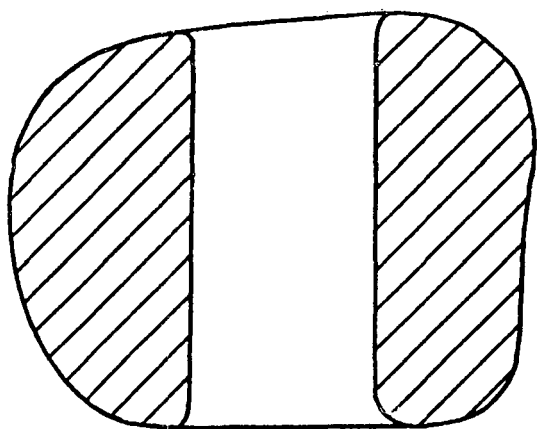
onze zandgronden aan de kust heeft geheerscht, zeker vele eeuwen voor Chr. geb." In een uitvoerig artikel in het Duits gesteld, „Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert" (vgl. Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden, Nieuwe Reeks X¹, 1929), haalde Holwerda op pag. 16 de vondst later aan en beeldde hij er zelfs een foto van af. Hij beschouwde haar als een bewijs, dat het oude duinlandschap, dat zich na de eerste doorbraak van het Nauw van Calais had gevormd, al vroeg bewoond was geweest. Aan het verzoek om de hamerbijl uit Uitgeest t.z.t. aan het Rijksmuseum af te staan, is door de heer Twaalfhoven nimmer gevolg gegeven. Trots bewaart hij nog steeds zijn vondst in zijn woning aan het Kleys. Wel schijnt er een afgietsel te zijn vervaardigd, dat nog altijd in het bezit moet zijn van het Rijksmuseum te Leiden.

De jaren verliepen en zo kon het dan gebeuren, dat in 1968 het actieve lid van werkgroep Zaanstreek e.o., mevr. E. van Schoor-Swarts te Uitgeest de bijl weer op het spoor kwam, terwijl zij tezelfder tijd nog een fragment van een tweede hamerbijl ontdekte dat te Limmen was gevonden, waarover later. In het laatst van november kwamen de vondsten onder ogen van drs. H. Halbertsma, conservator R.O.B. en benieuwd naar het oordeel van de huidige generatie van archeologen gaf mevr. van Schoor met bereidwillige toestemming van de eigenaars de voorwerpen mee ter tekening en fotografering bij de R.O.B. te Amersfoort.

De Uitgeester bijl dan (zie fig. 1) is vervaardigd uit een grauwgrijs, ruw gesteente, waarin zwarte korrels zichtbaar zijn.* Zij is breed-ovaal, bezit een stompe punt en is afgerond aan beide zijden. De lengte bedraagt ca. 13 cm, de grootste breedte 6,7 cm en de grootste hoogte tenslotte 5,6 cm. Op doorsnee is zij afgerond-rechthoekig. Het vrij gladde steelgat, dat op 4 cm van de achterzijde van de bijl, derhalve voorbij het midden, is aangebracht, meet een doorsnee van 2,5 cm (fig. 2) en is cilindrisch van vorm. Het gewicht van de bijl bedraagt ca. 650 gram. Aan de top van het voorwerp zijn enkele beschadigingen, door de schop veroorzaakt, zichtbaar: er zijn stukjes uit de oppervlakte verdwenen.

* J. G. Zandstra, Rijks Geologische dienst, determineerde het gesteente als volgt :

Het gesteente kan als Smalandporfier worden benoemd; het behoort tot de Paskallavikporfiergroep, zoals deze in het oostelijke deel van Smaland en langs de oostkust wordt aangetroffen. Kenmerkend zijn de donkere, tot 11 mm grote, veldspaat-eerstelingen; zij zijn kortrechthoekig met afgeronde hoeken. De ronde tot iets langwerpige eerstelingen van kwarts, 1 tot 4 mm groot, zijn doorschijnend lichtblauwgrijs. De fijngranietische grondmassa is rijk aan donkere mineralen. De Smalandporfieren van de Paskallavikgroep zijn niet zeer harde maar wel betrekkelijk taaie, niet gauw splijtende, ongelaaide gesteenten, waarvan mag worden aangenomen dat zij redelijk geschikt waren om met primitieve middelen tot gebruiksvoorwerp te modelleren. Het is bekend dat vele in Denemarken en Scandinavië gevonden hamerbijlen van porfier zijn gemaakt; niet altijd zal daarvoor het Paskallavik-type zijn gebruikt.

*afb.2: Doorsnee van de
hamerbijl, grootte 1 : 1.*

tek. R.O.B.

Hoewel wij sinds de tijd van dr. Holwerda veel beter geïnformeerd zijn geraakt over de diverse bekerculturen uit Neolithicum en Bronstijd is een stenen hamerbijl zonder vergezellende vondsten nog steeds een lastig object voor een nauwkeurige datering. Behalve een samenvattend artikel van mevr. M. Addink-Samplonius in *Helinium*, jaargang VIII, 1968, pag. 209 e.v., „Neolithische strijdhamers uit Midden-Nederland”, is een diepgaande studie over dit onderwerp voor ons gehele land nog niet verricht. De mening van drs. H. Halbertsma en drs. J. F. van Regteren Altena bij de R.O.B. bleef dan ook beperkt tot de mededeling: de bijl dateert uit de overgangperiode van Neolithicum naar Bronstijd. Ook de amateur-hamberbijlenkenner, de heer S. Achterop te Amersfoort werd door ons geraadpleegd. Hij was zo welwillend ons er op te wijzen, dat nog in de late Bronstijd en Vroege IJzertijd hamerbijlen voorkomen, die „minder mooi” zijn (zoals de onderhavige) en evenals het zg. type-Muntendam uit dezelfde periode dateren.

Tenslotte werd nog het oordeel van Bronstijdspecialist dr. J. J. Butler (B.A.I. Groningen) gevraagd en deze was zo vriendelijk ons de volgende interessante regels te schrijven:

Volgens hem „behoort het stuk niet tot een van de bekende Neolithische typen van de Standvoetbekercultuur en lijkt ook niets gemeen te hebben met de typen uit de Urnenveldentijd. Van de Midden-Bronstijd weten wij eigenlijk niet of stenen strijdbijlen wel in gebruik zijn geweest; in ieder geval zijn zij *niet* bekend in gesloten associatieverband in deze periode. Het waarschijnlijkst is, dat deze soort bijlen in de laat-Neolithische en/of vroege-Bronstijd thuishoren, ofschoon dit ook moeilijk te bewijzen is. In Engeland zijn min of meer vergelijkbare bijlen (maar dan met een rond einde en doorboring) soms gevonden met latere bekerculturen (de zg.

long-necked beakers. Klokbekeerderivaten), ongeveer op de overgang laat-Neolithicum — Bronstijd. Uit Denemarken zijn iets meer ontwikkelde hamerbijlen, soms in brons of barnsteen, bekend, die dateren uit het Deense Laat-Neolithicum, wat bij ons al Vroege Bronstijd heet.

In Nederland zijn tamelijk veel(!) bijlen van dezelfde vorm als de bijl van Uitgeest gevonden. In het museum te Assen is bv. een hele reeks ervan aanwezig. Aan deze bijlen is tot nu toe weinig aandacht geschonken en daarom is weinig over verspreiding en datering bekend. Enkele zijn in onzekere associatie met de Vroege Bronstijd „verbonden”. Zo bv. één van de Eese, gem. Vledder (Drente), vermeld in een publicatie van prof. Waterbolk in *PALAEO-HISTORIA* X, 1969, blz. 71 ff., fig. 18 en één van Vogelenzang (Zuid-Holland): zie een artikel van Bloemers in de Berichten van de R.O.B. 18, 1968, blz. 95.”

Tot zover dr. Butler, wie wij veel dank zijn verschuldigd voor zijn opmerkingen. Ook Boeles in zijn bekende werk „Friesland tot de 11e eeuw” 2e druk, 1951, beeldt op Plaat X enkele hamerbijlen af (nrs. 2 en 4), respectievelijk uit de terp Oostrum bij Dokkum en van de bodem van de terp bij zathe Westerend te Workum, die enigszins vergelijkbaar zijn met onze bijl van Uitgeest. De Friese bijlen zijn secundair in de terpen gevonden. Zij moeten door de terpbewoners vroeger ergens zijn opgegraven en mogelijk als „donderkeilen” bewaard. (pag. 84). Boeles vermeldt elders (p. 49), dat deze zg. werkbijlen uit de Brons-Steentijd stammen, d.i. begin Bronstijd van ca. 1750—1500 voor Chr., en z.i. werden gebruikt om er bomen mee te kappen.

Hoewel dus een scherpe datering en zeker een verbinding met een van de ons bekende culturen (nog) niet mogelijk is, is de Uitgeester vondst van veel belang voor de West-Nederlandse prehistorie. Waren totnogtoe slechts uit het kustgebied tekenen van menselijke aanwezigheid uit dezelfde periode bekend, recentelijk bv. van de A.W.N.-opgraving aan de zuidoever van het Noordzeekanaal bij Velsen: nu blijkt dus door deze herontdekking, dat ook te Uitgeest op de strandwal de prehistorische mens zijn sporen heeft achtergelaten.

Natuurlijk intrigeerde de oude bijlvondst de werkgroep Zaanstreek zeer en zo werd door een aantal leden in mei 1971 een poging gewaagd om iets naders over de vindplaats te weten te komen. Een proefput van ca. 3,30 m × 3 m werd dichtbij de oude plaats gegraven en zo kon op plm. 2.10 m diepte tenslotte een laag grijs (drijf)zand worden bereikt, waarin wel de bijl destijds moest zijn gevonden, maar die geen bewoningssporen vertoonde. Erboven lagen twee veenlagen: de eerste, zeer compact van structuur en met boomresten, op 1.68—2.10 m diepte. De tweede, dunner, op ca. 1.40—1.48 m, schuin aflopend, boven een laag grijs zeezand op 1.48—1.68 m diepte. Aangezien het veen elders in het terrein schijnt te ontbreken, moet het zeer waarschijnlijk ontstaan zijn in een depressie, een laagte in de strandwal ter plaatse.

Hoewel dit onderzoek dus een negatief resultaat opleverde, is er toch nog een tweede bewijsstuk aanwezig van mogelijke bewoning in de eerder genoemde periode in de contreien van Uitgeest. Zoals reeds vermeld, is dank zij de naspeuring van mevr. van Schoor nog een fragment van een tweede hamerbijl bekend geworden, afkomstig uit het naburige Limmen en momenteel in het bezit van de heer Zonneveld te Heemskerk. Omstreeks 1963 kwam dit voorwerp te voorschijn bij diepploegen van een bloembollenveld, ten oosten van de Zuideinderweg in het zuidelijk deel van de gemeente Limmen. Het werd aan de oppervlakte gevonden, nadat het terrein reeds 0,50 — 1 m was afgezaand. Van glanzend zwart gesteente vervaardigd is het helaas bij het (afgesleten) steelgat afgebroken(?) en bezit het nog een lengte van ca. 5,8 cm bij een grootste hoogte van 3,9 cm en een grootste breedte van ca. 4,5 cm. De kanten zijn scherp geprofileerd en doen vermoeden, dat de gehele bijl een fraai specimen in zijn soort is geweest Helaas kon dr. Butler niets naders over de datering medelen. Volgens drs. Halbertsma moet het fragment, gezien de afwerking, zeker ouder zijn dan de bijl van Uitgeest (!). Door dr. E. H. P. Cordfunke werd het afgebeeld in het Alkmaars Jaarboekje, 1969, 5e Jaangang, afb. 12 en 14 bij een artikel, getiteld „Limmen, bijdrage tot de oudste geschiedenis van het dorp”, p. 49 e.v., waarbij ook de vindplaats op een situatiekaartje werd aangegeven.

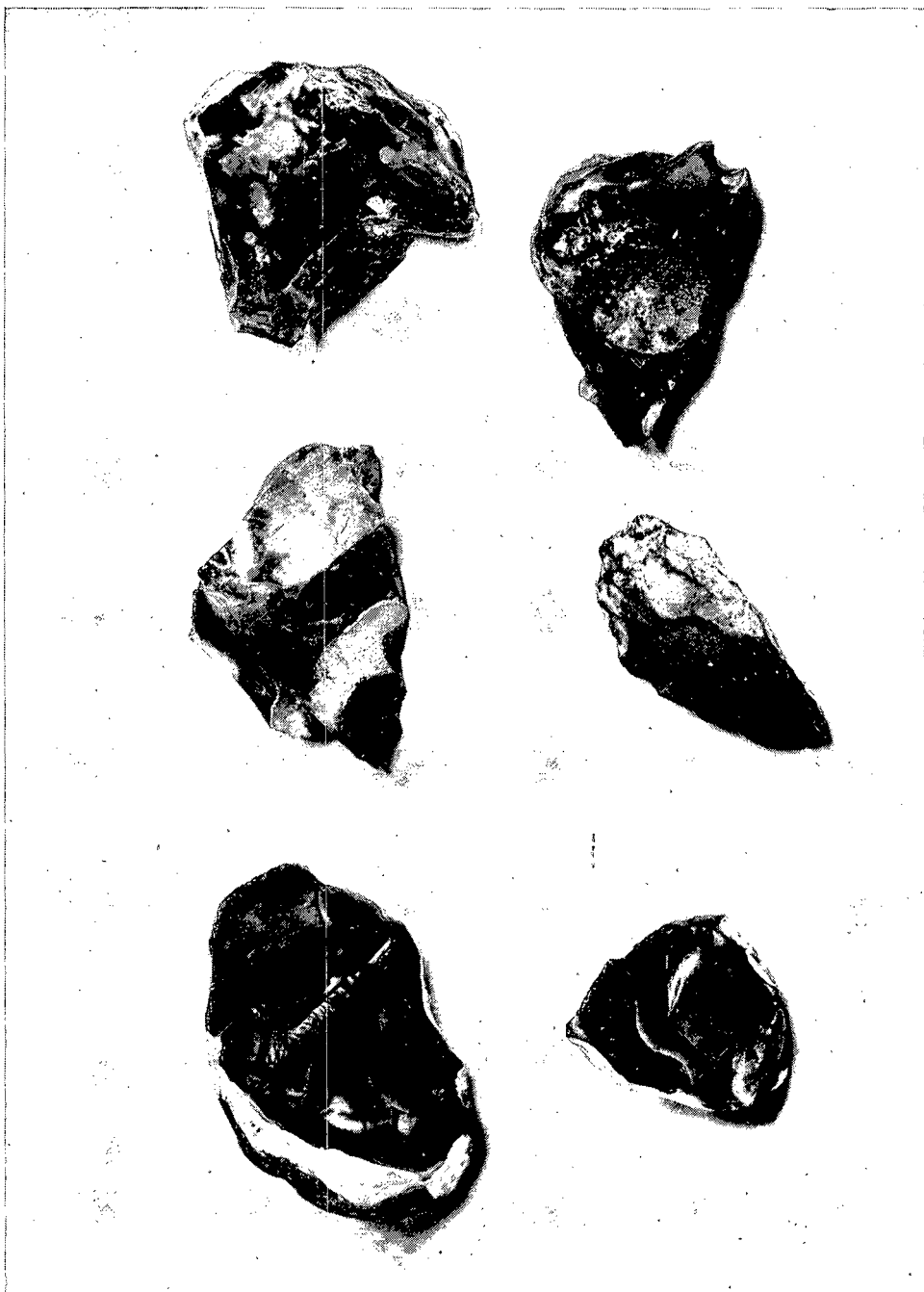
VAN MOUSTERIEN TOT TJONGER; VUURSTEEN- EN ANDERE VONDSTEN VAN CADZAND-STRAND ¹⁾

J. P. Veerman

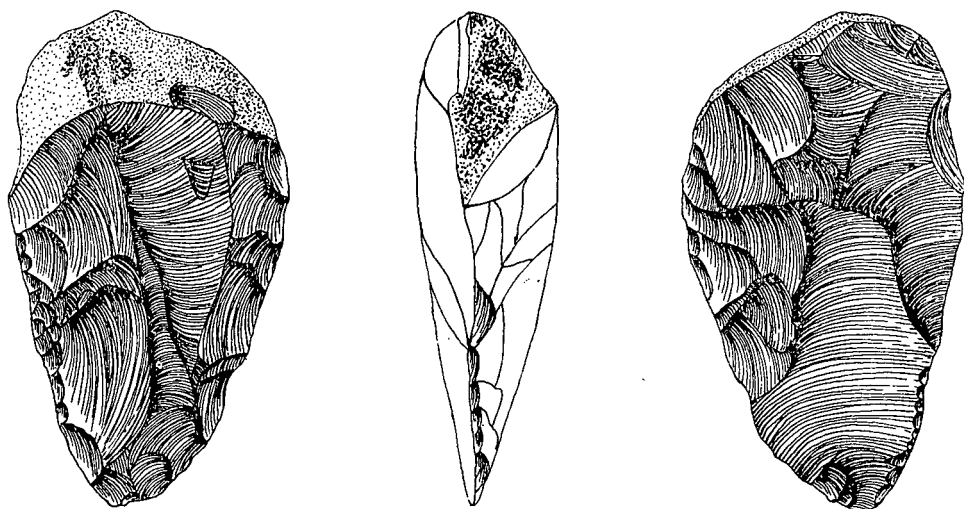
De vondsten:

Op afb. 1 zijn zes stukken vuursteen afgebeeld, waarvan nr. 3 (middelste rij, links) op 29 mei 1971 door mij werd gevonden en de andere vijf stukken op 29 en 30 juli 1971 op een stuk strand van ca. 2 bij 6 m, oostelijk van de haven van Cadzand. Nr. 3 moet op bijna dezelfde plaats gelegen hebben. Dit stuk deed vanwege de uitvoerige bewerking en de goede ligging in de hand aan een vuistbijl denken, doch bleek uiteindelijk bij determinatie een zware steker te zijn, die als zodanig ook wel in de Tjongercultuur voorkomt.

1. Paleolithische determinaties: A. Woutens, Lent.

afb. 1.

afb. 2.

tek. J. Groels.

Het zijn forse brokken vuursteen. Op drie ervan werden minieme zeepokken aangetroffen, kennelijk vers broed, hetgeen een teken kan zijn, dat de stukken na het vrijkomen snel zijn aangespoeld²⁾. Ik heb de moeite genomen de dikke schelpen-gritlaag waarop de stukken lagen, met de handen systematisch tot 15 cm diep te doorzoeken, een tijdrovend werkje, dat slechts in de vakantie met het nodige geduld kan worden volbracht. Resultaten leverde dit niet op. Het wijst opnieuw in de richting van recent uit de bodem vrijgespoeld materiaal, dat in een soort steenslagbanen vanuit zee op het strand werd aangevoerd. De vuurstenen voorwerpen, waarvan b.v. nr. 5 (links onder) een grootste lengte heeft van 11,5 cm en ong. 445 gr. weegt, zijn afgebeeld als illustratie van materiaal, dat in de onmiddellijke omgeving van de nader te bespreken vuistbijl op het strand werd aangetroffen.

2. Drs. P. de Wolf van het Centraal laboratorium TNO Delft was zo vriendelijk ons in dit verband het volgende te berichten:

„Zeepokkenbroed zet zich op alle diepten van de Noordzee af. Er is echter een duidelijk verschil tussen verschillende soorten zeepokken. Sommige soorten vindt men uitsluitend in de getijzone, andere voornamelijk op grotere diepten. De broedval is voor verschillende soorten eveneens verschillend. Zo zet *Balanus balanoides* zich alleen in maart en april af: *Balanus crenatus* in mei, juni en september, oktober; *Elminius modestus* vrijwel het gehele jaar, ofschoon een duidelijke piek in de zomermaanden ligt. De grootte van de door U gevonden dieren (0,3 — 1 mm) staat echter een determinatie van de soort in de weg. Dat is voor zo kleine exemplaren niet mogelijk.

De groeisnelheid van jonge zeepokken is groot. De door U vermelde exemplaren zijn zeker niet meer dan een week oud, op het tijdstip van overlijden.”

Naar mijn persoonlijke overtuiging zijn de nummers 2 en 3 resp. een steker en een beitelachtig werktuig, in welke mening ik door een archeoloog t.a.v. nr. 3 wordt gesteund. Door een andere archeoloog worden beide stukken echter als toevalstukken aangeduid, reden waarom ik voorlopig met deze weergave van meningen zou willen volstaan. In elk geval is het materiaal — van rolstenen afgeslagen of afgesplinterd, met resten van de cortex — als vergelijkingsmateriaal voor ander lokaal materiaal interessant.

De vuistbijl:

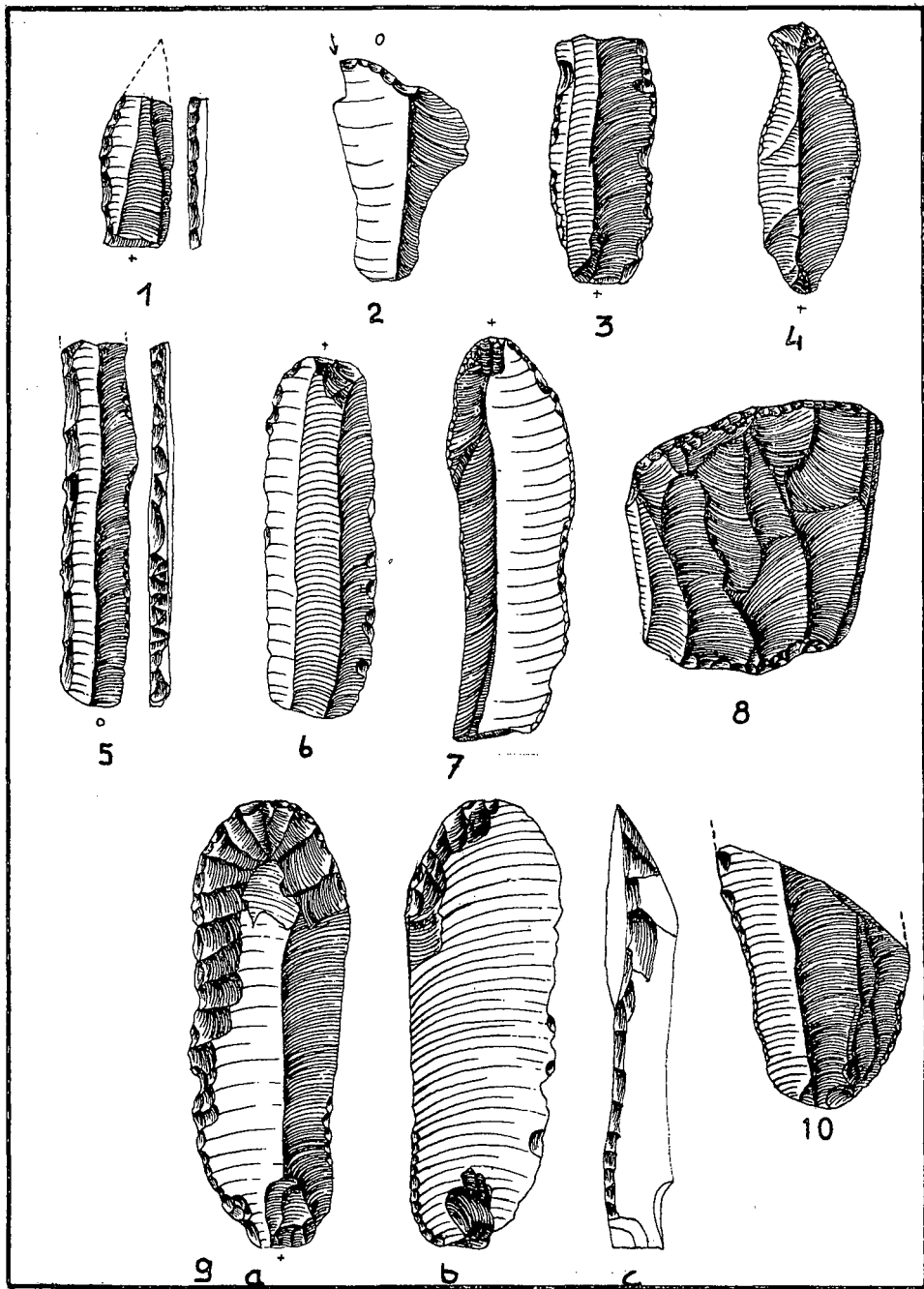
Het in afb. 1 (nr. 4, middelste rij, rechts) en afb. 2 afgebeelde, voor westelijk Nederland werkelijk unieke, artefact is een tot het Moustérien behorende vuistbijl of vuistwig (biface). Het is een silex, die melkachtig blauwwit verkleurd is, van oorspronkelijk donkergrijs materiaal, zoals uit kleine recente randbeschadigingen blijkt. Een vroegere datering dan Moustérien is niet onmogelijk, omdat tot dusverre nog geen afslagen in Levalloistechniek, wél echter in Clactontechniek gevonden zijn. Een datering in de allerlaatste fasen van het Acheuléen behoort daardoor zelfs tot de mogelijkheden. Verdere vondsten zullen wellicht meer klaarheid brengen.

Naar mijn mening is het door deze vondst vrijwel zeker geworden, dat de Neanderthaler mens ook in westelijk Nederland en westelijk België zijn jachtbuit heeft gezocht.

De Neanderthaler mens:

Zoals bekend, neemt men aan, dat de Neanderthaler mens leefde tijdens de laatste tussen-ijstijd — het Riss-Würm interglaciaal — en de eerste helft van de laatste ijstijd (Würm-glaciaal), ofwel van ca. 150.000 tot 60.000 v. Chr. Deze mens met een relatief grote schedel — waarop zware wenkbrauwbogen — en zonder kin had menselijke tanden en een menselijk verstand. Hij vervaardigde werktuigen, zoals kleine typen vuistbijlen, handspitsen, messen, schavers, soms ook reeds klingen en maakte ze door retouche scherp en spits. Ook beenderen werden aangepunt. Zijn prooidieren waren o.m. mammoeten, paarden en herten en — naarmate het klimaat kouder werd — rendieren. Hij begroef zijn doden en met hen werktuigen en beenderen. Het vuur was hem bekend en men meent uit offervondsten te mogen aannemen dat hij zich bewust was van het bestaan van een godheid en een leven na de dood. Op welke wijze dit mensentype is uitgestorven of wellicht gedeeltelijk is opgegaan in zijn opvolger in West-Europa, de Cro Magnon mens, de voortbrenger van de kunst van de ijstijd, behoort nog altijd tot de onopgeloste raadselen van het verleden.

Voorzover mij bekend, is de door mij gevonden vuistbijl het oudste, intensief bewerkte, artefact, tot dusverre ooit in Noord- en Zuid-Holland en Zeeland aan

afb. 3.

tek. J. Groels.

het licht gekomen en een bijzonder interessant getuigenis van de activiteiten van de Neanderthaler mens. Tevens zie ik in deze vondst een verdere ondersteuning van de in de loop der jaren op basis van oppervlaktevondsten gegroeide overtuiging dat er in de ondergrond ter plaatse diluviale lagen aanwezig zijn, waaruit in de toekomst nog vele verrassingen vrij kunnen komen.

Tjongercultuur:

Geruime tijd na het schrijven van de artikelen in Westerheem XX-2-1971 en Westerheem XX-4-1971 nam ik contact op met M. Westerop, Veldhoven, mij bekend als haaietandenzoeker, om te zien, of zich wellicht bij zijn vondsten toevalligerwijs ook materiaal bevond van archeologisch of paleontologisch belang. Het bleek, dat acht artefakten en ca. 13 afslagen, gevonden te Cadzand-strand, in zijn bezit waren, alle Tjonger(achtig) van karakter. De artefakten zijn afgebeeld in afb. 3 (nrs. 1—7 en nr. 9a, b en c).

Bovendien valt er nog een vondst te melden van een klein afslagje door L. M. de Dié uit Rijswijk (Z.H.), gevonden ter hoogte van de voormalige ligplaats van het schip „De Uilenspiegel”; van een fraaie klingkernschrabber, gevonden door J. van Hinte, de nestor van de archeologie in Zeeuws-Vlaanderen (afb. 3, nr. 8), in de monding van het Zwin, en tenslotte een afgebroken kling (afb. 3, nr. 10) op dezelfde plaats door F. M. Calon uit Breda.

Paleontologisch materiaal³⁾:

Ook bleek Westerop nog een bot in zijn bezit te hebben met zeer duidelijke

3. Determinaties van drs. Kortenbout van der Sluys, Rijksinstituut voor Geologie en Mineralogie te Leiden.

afb. 3:

Voorwerp nr.	jaar	vindplaats	kleur
1. Tjongerspits (gebroken)	1969	Oostelijk van Haven	zwart/hoge glans
2. Afslag met steker erop	1971	idem	gitzwart
3. Kleine kling met retouche	1968	Zwin	grijsgevekt
4. Klingetje met gebruiksretouche	1971	Oostelijk van Haven	blauw/zwart
5. Stijlgeretoucheerde kling, spits waarschijnlijk afgebroken	1970	idem	zwart
6. Kling	1970	idem	mat zwart
7. Kling	1970	idem	mat zwart
8. Klingkern met aan zijkanen gehele onderkant de cortex van de rolsteen intact	1971	Zwin	zwart/grijs
9. Kling met schrabber bijgewerkt aan achterzijde	1971	Oostelijk van Haven	groenig
10. Kling, afgebroken	1971	Zwin	bruin

snijsporen erop. Dit bot heeft hij aan mij afgestaan, waarvoor mijn vriendelijke dank. Het is een stukje van het spaakbeen van een rund, dat een diep-bruine en hier en daar roodbruine kleur vertoont en relatief zwaar aanvoelt. Het maakt de indruk enigszins aangepunt te zijn. Dit is de tweede vondst van dien aard (zie ook Westerheem XX-4-1971 fig. 7 nr. 9).

Verder een versteend stukje van een hertegewei, een sprongbeen ofwel bikkel van een rund of hert, echter teveel afgesleten om geschikt te zijn voor determinatie, grote zwartige kiezen van paarden, tientallen witte en zwartige kiezen met 2 en 3 groeikernen van runderen, het schouderblad van een schaap (*Ovis aries* L) of een geit (*Copra hircus* L) een geheel zwart pijpbeen van een rund, een stuk zwart bot met gewrichtsholte zijnde het schouderblad van een rendier (*Rangifer tarandus* L) plus een groot aantal niet nader te determineren fossiele fragmenten. Tenslotte nog een halve onderkaak van een rundachtig dier.

B o t o n d e r z o e k :

Het wordt interessant indien men botten van wilde dieren wetenschappelijk van die van huisdieren kan gaan onderscheiden. Er zijn mogelijkheden zulks te doen via standaard petrografisch onderzoek d.m.v. schijfvormige dunne doorsneden en röntgendiffractiemeter studies. Er komen dan verschillen in de oriëntatie van samengestelde kristalvormen en structuurverschillen naar voren, welke dit onderscheid mogelijk maken ⁴).

In botten van wilde dieren liggen de kristalvormen willekeurig dooreen ofschoon er aanwijzingen zijn, dat de apatiet prisma's in zekere lagen er naar tenderen, parallel gericht te zijn met de lange as van de lange botten; bij de huisdieren liggen de kristalvormen daar waar bot op bot kontakt is bijna geheel gericht met hun lange assen loodrecht op het kontakt-vlak. Zowel petrografisch als röntgendiffractie onderzoek leiden hier tot dezelfde resultaten.

Een derde methode om de botten van wilde dieren en die van huisdieren te onderscheiden is door vergroting van de interne structuur van het bot waaruit blijkt dat de lacunae in de botten van wilde dieren rond zijn en in die van huisdieren rechthoekiger, terwijl de overgang van vast naar spongieus bot veel markanter is bij de huisdieren.

E e n a m m o n i e t , w e g w i j z e r n a a r h e t m e n s e l i j k v e r l e d e n ?

We willen gaarne nog eens verwijzen naar de prachtige ammoniet uit de Zwarte Lias die we op het stuk strand ten oosten van de haven aantreffen, afgebeeld in Westerheem, XX-4-1971 fig. 7, in het midden, daarbij aantekenend dat Zwarte

4. Zie artikel in Science van 22-1-1971, no. 3968.

Lias in Nederland in een baan van Z.O. naar N.W. hellend op 1000 - 1500 resp. 2600 - 3200 m diepte wordt aangetroffen en dat Zwarte Lias eerst dagzoomt aan de rand van het bekken van Parijs en in Luxemburg ⁵⁾).

In het boek van Herbert Kühn ⁶⁾ „Het ontwaken der mensheid” pag. 114 en 115 komen nl. de volgende gegevens voor:

„Eigenaardig is het, dat de ijstijd-mens fossielen — voornamelijk ammonieten en trilobieten — verzamelde. Zij werden (doorboord) in de naar deze vondst genoemde Grotte du Trilobite (bij Arcy-sur-Cure, Yonne) aangetroffen en ook in de Grotte du Placard (bij Rochebertier, Charente) bevonden zich in een Magdalénien-laag 29 fossielen uit het Krijt en uit het Tertiair, waarvan 27 waren doorboord. Men heeft deze verzamelde fossielen tevens in La Madeleine, Laugerie Basse, Bruniquel, Gourdan en nog vele andere plaatsen gevonden. In Schweizersbild (bij Schaffhausen) vond men fossielen uit het Tertiair, die uit de buurt van Mainz stamden, in Oostenrijkse grotten kwam barnsteen uit Galicië te voorschijn.

Bijna alle schelpen die in Midden- en Zuid-Frankrijk als sieraad werden gedragen, komen uit de Atlantische Oceaan of de Middellandse Zee. Op de vindplaats Kesslerloch (Zwitserland) werden schelpen uit de Atlantische Oceaan en enkele fossiele ammonieten uit Boven-Beieren, Neder-Oostenrijk en de buurt van Bordeaux — die alle als sieraad hadden gediend — aangetroffen. De ijstijdmensen hebben ook belemnieten en zeesterren verzameld. De verzameling van deze vondsten is het eerste museum van de wereld. De mensen in deze vroege tijd namen deze stukken, die hun belangstelling wekten, mee naar hun woonplaatsen en bewaarden ze zorgvuldig.”

Ons exemplaar is niet doorboord. Is de vondst van de ammoniet een toevalligheid door onbekende natuurlijke oorzaken ter plaatse aangeland of mogen we verband leggen met de overige ijstijd-artefakten ter plaatse op nog geen afstand van 100 m op het strand gevonden?

Wij hopen zeer, dat er op een zeker ogenblik aan de hand van bepaalde vondsten of verder onderzoek een kruisverband tussen paleolithisch en paleontologisch materiaal kan worden gelegd, waardoor nog duidelijker het jagersleven van de Oertijd-mens in onze gewesten gestalte gaat krijgen.

5. Dr. F. J. Faber, *Geologie van Nederland*, dl. IV, 1960, blz. 266.

6. *Prisma*-boeken nr. 308, Uitg. Het Spectrum, Utrecht/ Antwerpen, 1954.

TERRA SIGILLATA

H. Brunsting

Vaatwerk, gemaakt van in het vuur gebakken klei, is, naar bekend, voor de archeoloog een prominent hulpmiddel bij het onderzoek naar oude culturen. Vooral in de archeologie der prehistorie is „aardewerk” vaak het enige ten dienste staande product van mensenhand, waarop men zijn conclusies kan baseren. Aardewerk heeft nu eenmaal de eigenschap, dat het, als het er eenmaal is, niet meer weg te krijgen is. Toch heeft het een kort, vaak maar al te kort leven. Maar heel of in scherven, het verduurt de eeuwen. Deze eigenschappen: korte gebruiksperiode en duurzaamheid, ook in de vorm van scherven, gevoegd bij de wisselende smaak, die het mensdom al van ouds eigen is, maken het aardewerk bij uitstek geschikt om ons gegevens te verschaffen over perioden, waarover de historie geen, althans onvoldoende licht verspreidt.

In de klassieke archeologie speelt de studie van het aardewerk een wat bescheidener rol. Maar als men in de vaderlandse oudheidkunde de periode wil benaderen, waarin zuidelijke cultuur ook tot deze streken doordringt, in de Romeins-provinciale archeologie, wordt men er weer ten volle mee geconfronteerd. Vergeleken bij de voorafgaande prehistorische perioden valt hier het aardewerk op door de betere technische afwerking: het is op het pottenbakkerswiel gedraaid en beter gebakken; voorts heeft het een grote rijkdom aan vormen. Uit technisch oogpunt is het in verschillende categorieën te verdelen, waarvan er één opvalt door zijn rode kleur met glanzend oppervlak. Soms is het met reliefs versierd, vaker nog onversierd en vlak: men noemt dit aardewerk *terra sigillata*.

De kleur varieert van lakrood of koraalrood tot bruinrood of oranje, ook de glans is niet altijd gelijk, de vormen zijn soms zorgvuldig, soms slordig afgewerkt, hoewel altijd op de draaischijf, maar toch is een verwisseling met ander aardewerk vrijwel onmogelijk: op het eerste gezicht herkent men elke scherf van dit product.

„Terra sigillata” noemen wij het, maar elders, in Engeland b.v., spreekt men bij voorkeur van „samian ware”; ook is (vooral vroeger) de term „Arretijns” aardewerk wel gebruikt. Als we dan naar de betekenis van deze namen vragen, stuiten we op allerlei moeilijkheden. „Samisch aardewerk” is dat, wat we in ons land vinden, zeker niet, en Arretijns, in Arretium, het tegenwoordige Arezzo gebakken, is maar een klein gedeelte ervan. Maar, . . . niet alle Keulse potten zijn in Keulen gemaakt en niet alle fayence komt uit Faënza, noch alle majolica uit Majorca.

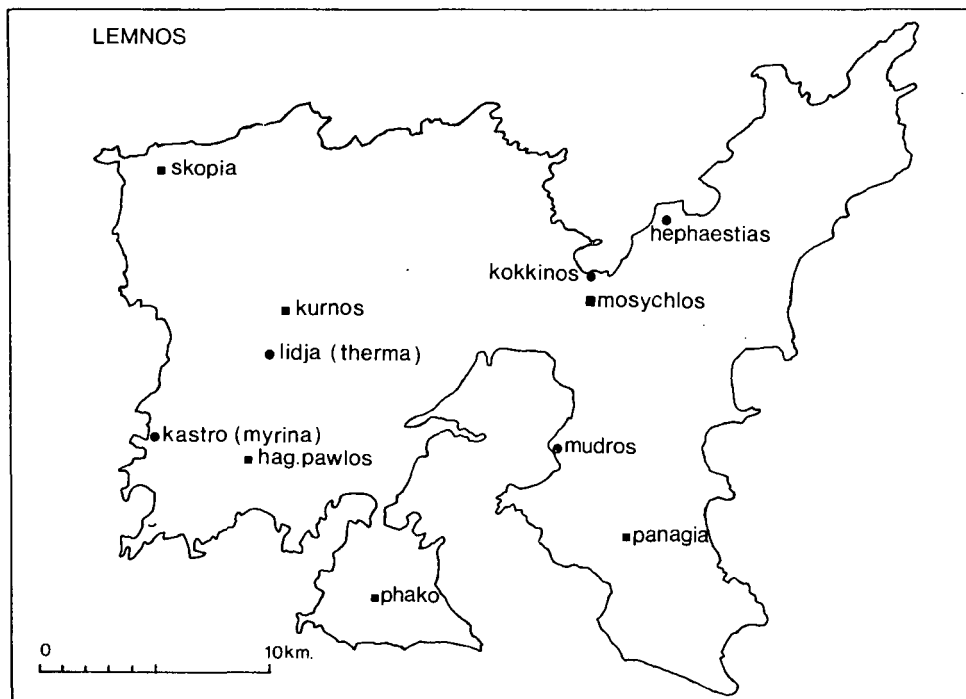
Zo'n naam zou misschien als algemene betiteling te aanvaarden zijn, maar als men dan de producten van de verschillende fabrieken — en daarvan zijn er nogal wat

geweest — wil onderscheiden, loopt men vast. Dus Terra Sigillata. De naam ziet er als goed Latijn uit en daarom is onze verwondering groot, als we die in een woordenboek niet vinden. Ook bij Plinius, die toch wel het een en ander over aardewerk meedeelt, komt de term niet voor. *De Romeinen kenden blijkbaar geen terra sigillata*. Hoe ze dan dat rode aardewerk in hun tijd genoemd hebben, blijft ons althans voorlopig onbekend.

Om niet vervelend te worden met een verslag van speurtochten in allerlei woordenboeken alleen dit: „*Terra*” is *nooit* „aardewerk”. Ook niet in het Italiaans: daar is gebakken aarde = terra cotta. En als vrouwen spreken over een „terra-kleur” bedoelen zij „de kleur van terra cotta” Aardewerk is in het Latijn „*vasa fictilia*” („gevormde vazen”) of „*vasa terrena*” („aarden vazen”, bij Plinius). Moeilijker is „*sigillata*”. „Een „*sigillum*” is een bronzen of zilveren beeldje, soms ook in relief, en zo heeft b.v. Cicero (Verres IV 14) het over „*scyphi sigillati*”, bekers met reliefversiering, maar die zijn van zilver. Wel betekent daarnaast „*sigillum*” zegel, reeds in klassiek Latijn (ook „*signum*”, hiervan „*signatus*” = gezegeld, gestempeld).

Hoe komen wij nu aan die term: „*terra sigillata*”? Het begin van de geschiedenis ligt — hoe kan het anders! — op de Olympus. Zoals bekend was er niet altijd vrede tussen de gelukzalige goden van Griekenland. Vooral Zeus en zijn gemalin Hera hadden nogal eens ruzie. Niet aan de liefde, maar aan de strijd tussen Zeus en Hera had Hephaistos, de god van het vuur, zijn ontstaan te danken.

Hij is speciaal het kind van Hera, volgens sommigen van Hera alleen, zoals ook Pallas Athene de dochter van Zeus alleen is, uit zijn hoofd ontsproten. Toen hij geboren was, zo vertelt hij zelf in Homerus' Ilias, was hij zo lelijk door zijn mismaakte en kreupele benen, dat zijn moeder Hera hem uit de Olympus slingerde. Hij kwam in zee terecht, waar de nymph Thetis zich over hem ontfermde. Negen jaar verbleef hij in een hol, omstroomd door de Oceanus en vervaardigde er allerlei kleinodiën. Om zich op zijn moeder te wreken zond hij haar een gouden troonzetel, het werk van zijn handen. Toen Hera zich erop zette, werd ze geboeid door onzichtbare banden, die haar zoontje eraan bevestigd had en niemand van de goden was in staat haar te bevrijden. Behalve natuurlijk Hephaistos, maar die gaf niet thuis Ares probeerde nog hem met geweld naar de Olympus mee te sleuren, maar zonder succes. Tenslotte gelukte het aan de wijngod Dionysos, de enige onder de goden, waar hij goed mee was, hem dronken te voeren en zo, op een ezel gezeten (hij was niet meer in staat te lopen) de Olympus binnen te voeren en omdat hij een goede dronk over zich had, bevrijdde hij zijn moeder uit de gouden stoel. Een andere keer maakte hij een eind aan een rumoerige discussie onder de goden (het ging over het lot van Troje) door eerst zijn moeder, die het meest in oppositie was, de nektarbeker te reiken en daarna de hele vergadering te bedienen. Zijn hobbelende gang wekte een onbedaarlijke lachlust op bij de goden, een onuitblusbaar gelach, zegt

afb. 1: Kaart van Lemnos.

(tek. D. N. Letema, Arch. Inst. V. U., Amsterdam).

afb. 2: De berg Mosychlos
op Lemnos (naar Fredrich,
Vor den Dardanellen,
auf altgriechischen Inseln
und auf dem Athos, 1915,
Tafel IV).

Homerus: wij noemen zoiets naar dit voorval nog altijd een Homerisch gelach. Toen Zeus en Hera op een andere keer het wéér niet eens waren („ik wéét het wel, dat mijn verhaal eentonig is”, zou Multatuli zeggen), koos Hephaistos de partij van zijn moeder en kwam hij haar te hulp; maar Zeus pakte hem bij een been en slingerde hem ver van de goddelijke drempel. Een hele dag bleef hij vallen — hij vertelt het weer zelf bij Homerus — maar tegen zonsondergang kwam hij eindelijk op het eiland Lemnos neer, nauwelijks nog in leven. Sintische mannen, die daar woonden, kweekten de jonge god op en hij werd de mismaakte smid (zijn kreupelheid wordt ook wel aan deze laatste val geweten): klein van gestalte, met kromme benen, zwaar van bovenlijf en met gespieerde armen is hij dan de chef in de smidse van de berg Mosychlos (afb. 2) op Lemnos; met hem werken daar soortgelijke dwergachtige smidsgezellen. Ook twee dienaressen staan tot zijn beschikking: hij heeft ze zelf gesmeed van zuiver goud en ze verstand en spraak gegeven; ze bewegen zich op zijn bevel en ondersteunen hem bij zijn moeilijke gang.

Veel kunstig smeedwerk is van zijn hand afkomstig, zowel op de Olympus als in lagere regionen: ik noem hier alleen de wapenrusting van Achilles. Zijn tempel lag aan de voet van de berg Mosychlos. Men heeft die gehouden voor een uitgedoofde vulkaan, maar geologisch onderzoek heeft aangetoond dat het gesteente niet van jong-vulkanische oorsprong is. Wel hebben er in de verre oudheid naar het schijnt aardgassen gebrand, aangestoken vermoedelijk door de bliksem.

Het is wel duidelijk dat Hephaistos de personificatie is van het vuur, die als bliksem uit de hemel komt vallen; de herhaling van die val is een verdubbeling die in de mythe meer voorkomt: het zijn eenvoudig twee lezingen van hetzelfde voorval, twee paraphrases van het bliksemverschijnsel. Het dreunen van de hamerslagen op het aambeeld, het sproeien van de vonken en ook nog andere trekken uit het verhaal: dit alles is bij een onweer voor een ieder waar te nemen. Ook de strijd van de goden en andere bovennatuurlijke machten onderling kan men in het onweer menen te horen. Soms is Hephaistos in een grot verborgen, bij Thetis: in het winterhalfjaar heeft men zelden onweer. De verbinding van de god met de metaalbewerking stamt uit de tijd toen de metalen nog niet lang bekend waren en hun bewerking door het vuur (= Hephaistos) de mensen nog een wonder toescheen, iets van hoger orde.

Op de plaats waar Hephaistos op Lemnos (afb. 1—2) neergekomen was, bij de berg Mosychlos, brandde dus in oude tijden een vuur, dat door aardgassen gevoed werd en op verre afstand zichtbaar was. Daar werd hij vereerd, het was daar heilige grond. Reeds vroeg schijnen de gassen uitgeput geweest te zijn, het vuur doofde, maar de heiligheid van de plaats bleef. Hier had Hephaistos, de bliksem, zich met de aardgodin verbonden in een *ἱερός γάμος*, een heilig huwelijk. Geen wonder dat de heilige aarde genezende kracht bezat. Men vond op die plaats een rode aardsoort, bolus heet die bij ons, of ook dodekop. Reeds Philoktetes was daar tijdens de

Trojaanse oorlog heen gezonden en er genezen van zijn tot dusver ongeneselijke wonden.

Het gebruik van deze geneeskrachtige aarde is dus al heel oud, al is het oudste bericht, dat wij er van hebben tamelijk jong. Het staat bij *Plinius*, die tussen 24 en 79 na Chr. leefde, in zijn encyclopaedie, de *Naturalis Historia*, die in 77 voltooid was. In het XXXVe boek, hst. 33 (14), heeft hij het over allerlei soorten van aarde, die als verf, volaarde of als geneesmiddel gebruikt werden. Daaronder is de *Lemnia Rubrica*, de rode Lemnische aarde. Hij zegt ervan: „Non nisi signata venundabatur, unde et sphragidem appellavere”: „Ze werd alleen gezegeld (van stempel voorzien) verkocht, zodat men haar ook zegel noemde.”

Men ziet dus dat *Plinius*, als hij een dergelijke term had willen gebruiken, eerder van *terra signata* dan van *terra sigillata* gesproken zou hebben! Hij gaat verder: „Men vervalst er menie mee. Als medicijn wordt het hoog geschat: Het matigt de overvloedige tranenloop (bij ontsteking) en ook oogpijn, als het om het oog gestreken wordt . . . Het wordt in azijn aan bloedspuwende zieken te drinken gegeven, ook wordt het tegen milt- en nierkwalen en (te overvloedige) menstruatie gedronken, alsmede tegen vergif en beten van land- en zeeslangen, en is dus een gewoon bestanddeel van alle tegengiften”. Elders geeft *Plinius* nog een paar recepten: met de rechterkant van een olifantenslurf vermengd „stimuleert het de geslachtsdrift” XXVIII. 88(24); vermengd met ganzenbloed en sap van de witte doornstruik tot een gewicht van 5 drachmen in pillenvorm is het een goed middel tegen vergiften; elke pil wordt ingenomen in drie maatjes water: XXIX. 104(33). Een honderd jaar later zegt *Dioscurides* ook iets dergelijks en vertelt nog dat op Lemnos de aarde met geitenbloed gemengd werd.

De beroemde arts *Galenus* (129—199) ging niet veel later zelf op onderzoek uit om ter plaatse nadere gegevens over de Lemnische aarde te verzamelen. Hij geeft een levendige beschrijving van de wijze, waarop die gewonnen wordt. Men brengt hem naar de heuvel (de Mosychlos), die geen vegetatie draagt en een roodachtige kleur heeft. De priesteres van *Artemis* komt op een bepaalde dag van het jaar in gezelschap van een magistraatspersoon van het eiland uit de stad *Hephaistion*, strooit wat gerst op de plaats, waar men gaat graven, volvoert nog wat ander ceremonieel, en neemt een karrevracht rode aarde mee naar de stad. Als *Galenus* naar het geitebloed vraagt, wordt hij uitgelachen: de aarde zelf is rood en behoeft geen vermenging. Na reiniging en uitspoeling in water wordt ze door de priesteres als heilig en geneeskrachtig verkocht.

Een brochure, geschreven door een plaatselijke arts, wordt *Galenus* in handen gestopt; ze handelt over alle goede eigenschappen van het product. Het wordt voorzien van een stempel (σφραγίς), waarop het heilige dier van de godin *Artemis*, de geit. Daarnaast heet het *Λημνία σφραγίς*, gezegelde Lemnische aarde.

Galenus kent de geneeskracht van andere aardsoorten en als hij dit middel probeert tegen zweren, blijkt het te helpen. Verder is het nuttig bij wonden, als braakmiddel (of bedoelt hij: tegen misselijkheid?) en tegen giftige beten. Er zijn blijkbaar drie soorten, in elk geval gebruikt men de aarde ook als verf of schminkmiddel en een witte aarde als volmiddel, om witte weefsels te reinigen dus. Wat de geneeskrachtige werking betreft is men het in de oudheid met elkaar eens en ook later huldigt men dezelfde opvattingen, zoals wij zullen zien. Het middel heeft dan ook werkelijk, naar ik mij ter bevoegder plaatse (op het Pharmaceutisch Lab. te Leiden) heb laten inlichten, een zekere wat men noemt adsorberende werking: het trekt vuil en vergiften naar zich toe en is zo vergelijkbaar met ons Norit.

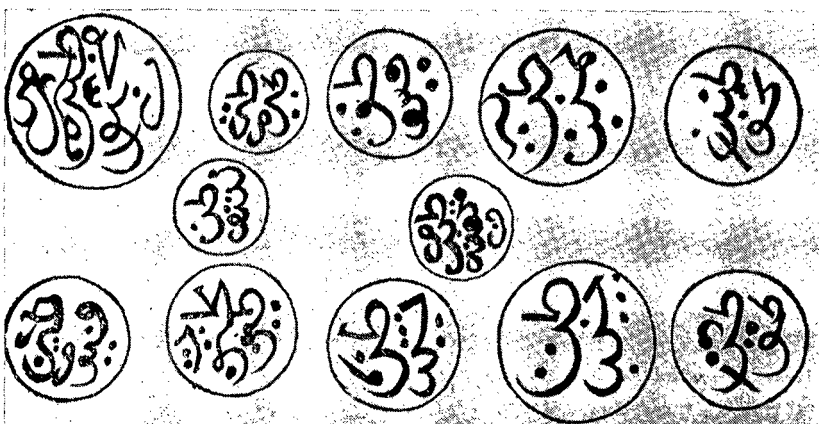
De laatste vermelding in de oudheid is bij Paulus van Aegina in de 7e eeuw; hij geeft niets nieuws en schrijft blijkbaar zijn voorgangers na. Dan verliezen we het middel uit het oog tot de 13e eeuw: *Bartholemaeus Anglicus* (later, 1535, gedrukt te Londen) schrijft weer eens oudere werken na en gebruikt dan de term *Terra Sigillata*. De naam zou dus nog wel uit de latere oudheid kunnen stammen, maar wanneer hij opkomt, is onbekend.

In 1530, een 300 jaar later, weet een zekere Agricola, de eerste die nieuwe, onafhankelijke informatie heeft, dat Lemnische aarde met Turkse letters gestempeld in Constantinopel verkrijgbaar is en omstreeks 1560 gaan twee artsen, Belon en Albacario, op instigatie van Busbecq, de Oostenrijkse gezant in Turkije, elk op eigen gelegenheid naar Lemnos om de groeven van de befaamde rode aarde te zien. Het blijkt dat nog steeds éénmaal per jaar, nl. op 6 augustus, de feestdag van de Transfiguratie van Christus („de verheerlijking op de berg”) de aarde gedolven wordt. Eerst heeft men een dienst in de Salvatorskerk. Ook de Turkse gouverneur is present, met Turkse en Griekse notabelen. Er wordt een schaap geslacht, maar alleen de Mohammedaanse Turken kunnen er van eten; de Grieken hebben dan nl. juist een vasten.

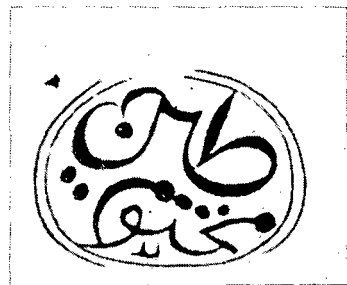
Vóór zonsopgang begint het graven, dat 6 uur duurt, dan wordt de kuil gesloten tot het volgend jaar. Er staat een straf op het graven buiten de vaste datum (trouwens het middel werkt dan toch niet!). Na reiniging wordt de aarde gestempeld met de Arabische woorden: „tini machton”, gezegelde aarde. Sinds de oudheid is er dus niet veel veranderd: de ceremoniële handelingen zijn eerst gechristianiseerd en dan is er nog enige Turkse invloed merkbaar, maar in wezen is alles hetzelfde gebleven. Het product wordt ook nu nog werkzaam geacht tegen vergiften en verzweringen, daarenboven ook tegen de pest. Men hoort nu verder ook van vaatwerk, speciaal bekertjes, van deze aarde gebakken. Deze hebben de eigenschap vergiftigde dranken onschadelijk te maken: of ze adsorberen het vergif en men kan de wijn enz. zonder schade drinken, of de drank begint op te bruisen en verradt zo het gevaar, of de beker kruimelt uit elkaar, vóórdat men die aan de mond heeft gezet. De lijfarts van Busbecq, Willem Quackelbeen, gebruikte in 1555 scordium, met rode

afb. 3: Het delven van de bolus op Lemnos (uit F. W. Haslück, B.S.A. XVI, 1909—'10, fig. 2. naar Thevet, 16e eeuw).

afb. 4: Lemnische zegels uit de 16e eeuw (uit Haslück, a.v., fig. 1, naar Belon).

afb. 5: Het 19e eeuwse zegel (uit Haslück, a.v., fig. 5).

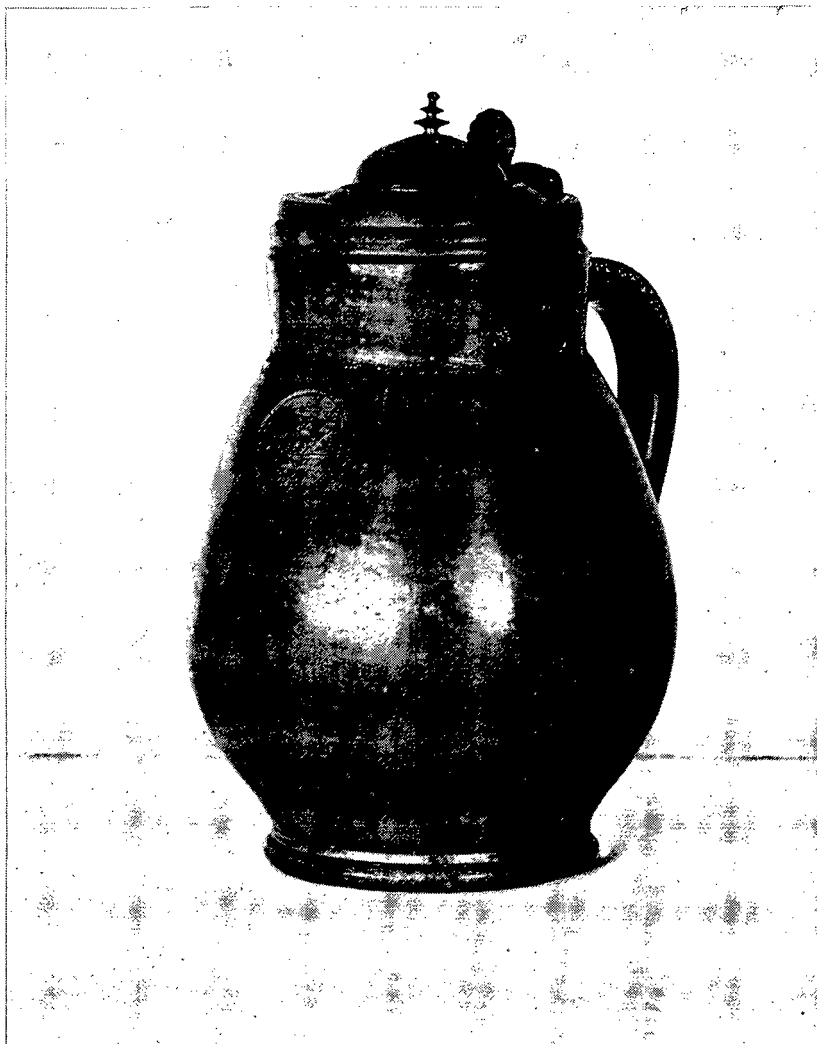
bolus gemengd, als middel tegen pestbesmetting en, naar het scheen, met succes (Huussen, Busbecq p. 90).

Natuurlijk bleef de Lemnische aarde, toen ze eenmaal weer in het westen ontdekt was, niet zonder concurrentie. Op vele plaatsen, waar rode (of witte) bolus-aarde gevonden werd, ging men die exploiteren en als geneesmiddel in de handel brengen, zo bv. in Bohemen, Hongarije, Italië (bv. bij Florence, gestempeld met het wapen van de Medici). Ook de Armenische bolus is heel bekend. De reiziger Pococke geeft in 1740 ook nog eens een beschrijving van het graven naar de rode aarde op Lemnos, maar bevindt, dat Calabrische aarde de Lemnische in Europa geheel heeft verdrongen. Verder is er ook de witte Malteser aarde, een hooggeroemd middel tegen pokken, koortsen en vooral slangenbeten: Was niet op Malta de apostel Paulus na een slangenbeet ongedeerd gebleven? Terra Sancti Pauli heet die aarde dan ook wel. Van verschillende bolus-aarden werd ook vaatwerk gemaakt; dit werd dan voorzien van het merk Terra Sigillata (zo bv. een kannetje uit het Gem. Museum in Nijmegen; het is 14 cm hoog, geschenk van Graaf Limburg Stirum, op het medaillon staat het stempel TERRA SIGILLATA. 1651. De kleur is glanzend rood; het deksel is van metaal. Zie afb. 6).

Ook in Nederland is het geneesmiddel bekend.

Johan van Beverwijck, Schepen en Medicijn te Dordrecht, gaf in 1642 een werk uit onder de titel: *Werken der Geneeskonste* (herdrukt 1672). Hij geeft ook het verhaal van de graverij op Lemnos, eens per jaar, en zegt over de bereiding van de „Gezegelde Aerde, Sigillum Lemnium”: „Het suyverste van deze aerde wordt schoon gewasschen (hetwelk niemant en mocht doen als de Priester) ende om het water daer uyt te laten leeken, in sacxkens opgehangen. Uytgenomen ende gedrooght maeckt men daer kleyne koecxkens van, die sy met eenig Arabische letters besegelen ofte het segel ('t welck de oorsaeck van den naem is, ...) tegenwoordigh opdrucken van den Turckschen Keyser, als Heere van dat eylandt, gelyck se eertijds plagh te dragen van een Geyte ofte van Diana”. Van Beverwijck kent ook andere producten, „daer men ze vindt van verscheyde koleuren zommige hoog-, zommige bleekrood, bestempelt met het wapen van Leyden. ... daaronder een landschapje met drie boompjes en verder den tytel van TERRA SIGILLATA VERA. Het zijn ronde koekjes” ... enz.; hij somt nog wat variëteiten op. Ze werken „verkoelend en verdroogend”, zijn goed „tegen slangenbeten en pestighe koortsen en benemen de kracht van vergiftighe drancken”. Vervalsingen bestaan er natuurlijk vele. Overigens ziet Van Beverwijck wel wat al te lichtzinnig het wapen van Leiden op de tabletten: de twee gekruiste sleutels vindt men nl. ook in het wapen van de Silezische stad Striegau, afgewisseld met sleutel en zwaard gekruist.

Deze stad was nl. de eerste plaats, waar (sinds 1568) benoorden de Alpen de geneeskrachtige aarde werd gedolven. Deze kwam in geringe hoeveelheden voor

afb. 6: Kannetje in het Gemeente-Museum te Nijmegen, Cat. 1895: C VI 2.

in het basaltgesteente en werd ontdekt door de arts Joh. Montanus, die daarin het equivalent van de aloude Lemnische terra sigillata herkende. Met behulp van keizerlijke privileges (hij was lijfarts van keizer Rudolf II) wist hij een winstgevende exploitatie te bereiken, die ook de stad geen windeieren legde! Het stempel, waardoor de aarde in pastillevorm werd gewaarborgd, stelde een landschapje met de drie bergen van Striegau voor, meestal met drie boompjes ervoor,

en daarboven het wapen van de stad. Daaronder het opschrift: TERRA SIGILLATA met bijvoegingen als VERA („echt”) of STREGONENSIS (van Striegau), soms ook met jaartal.

Natuurlijk begon men na het succes van Striegau op vele plaatsen, waar rode bolus gevonden werd, deze te exploiteren. Wapen en stadsnaam moesten voor de wet verschillen, maar het wapen van de stad Liegnitz, eveneens in Silezië, had ook twee sleutels en dat van de adellijke heren van Bercke twee gekruiste boomstammen, die, vooral bij onduidelijke afdruk niet te onderscheiden waren van de sleutels Striegau werd dan ook al gauw uitgeschakeld door de moordende concurrentie. Ondertussen was men daar wel begonnen met het op de markt brengen van vaatwerk, gebakken van de geneeskrachtige, maar ter plaatse zeldzame aarde. Het was daarom ook duur en schaars en zo zijn er maar heel weinig echte Striegauer stukken bekend. Minder zeldzaam zijn de producten van concurrerende centra, vooral die van Gabel in Bohemen, waar ook het genoemde kannetje in Nijmegen vervaardigd blijkt te zijn.

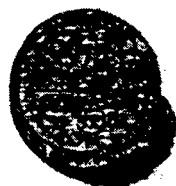
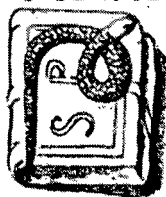
Dit laatste en nog veel meer over moderne bolusexploitatie is te vinden in het artikel van J. Horschik, dat afl. 33 van het tijdschrift *Keramos* (1966) bijna geheel vult. Uit de naam van het tijdschrift volgt wel, dat de meeste aandacht wordt geschonken aan het aardewerk, maar ook over het geneesmiddel benoorden de Alpen vindt men er overvloedige informatie.

In de tweede helft der 18e eeuw wordt langzamerhand in hogere regionen het geloof aan de overdreven goede eigenschappen minder, maar tot ver in de 19e eeuw was bolus-aarde als geneesmiddel (vaak alleen nog als huismiddel) in Nederland nog hier en daar bekend. Het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* van 1935/36 vermeldt onder het woord *Siegelerde* zelfs, dat het nog steeds in gebruik is bij ouderwetse dokters en in de meeste apotheken nog voorradig, zij het dan in de kast met verouderde geneesmiddelen (Dit geldt dan blijkbaar voor Duitsland; In Nederland is het in elk geval al lang niet meer bekend. Maar ik ben bang, dat de samensteller van het *Woordenboek* een 50 jaar ouder boek — vgl. bv. *H. Peters* (1886) — heeft overgeschreven en er niet aan gedacht heeft dat die oude dokters ondertussen al uitgestorven waren). Reeds in 1783 zegt J. C. Hasche, dat het „jetzt ziemlich aus der Mode gekommen, Patienten mit Erde zu füttern” (*Horschik*, 1966, p. 10).

Als verfstof wordt rode bolusaarde nog altijd gebruikt: het is een fijne klei, een verweringsleem, voorkomend bv. in basalt; het bevat o.a. kwarts en veel ijzeroxyd, tot 10 %, daaraan is natuurlijk de rode kleur te danken. Maar sedert de fabrieken de verf klaar voor het gebruik afleveren, kennen ook schilders deze grondstof nauwelijks meer. In de Oriënt is het *geneesmiddel* lang in ere gebleven, en de jaarlijkse plechtigheid op Lemnos bestond nog tot het einde van de 19e eeuw. In de zestiger jaren van de vorige eeuw kocht de archeoloog Conze nog tabletten

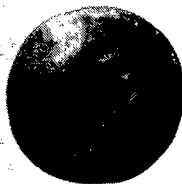
Terra Melitensis. Terra Turcica.

afb. 7: Gestempelde bolus-pastilles (uit H. Peters, *Aus pharmazeutischer Vorzeit*: gravure uit 1642).

afb. 8: Pastille van gestempelde bolus, 17e—18e eeuw. Collectie Pharmaceutical Society(uit Hasluck, a.v., fig. 4).

afb. 9; boven: pastille rode bolusaarde met opschrift TERRA SIGIL VERA en pastille witte bolusaarde gestempeld TERRA SIGILATA, beide in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Blijkbaar afkomstig uit Bohemen en Liegnitz. beneden: Twee pastilles rode bolus in de collectie van het Pharmaceutisch Laboratorium te Leiden, afk. uit Lier, België.

in een apotheek, maar Toser vond ca. 1890 het gebruik uitstervende. Hasluck, die een uitvoerig artikel over de Lemnische aarde schreef, vond in 1909 op Lemnos alleen een kleine pottenbakkerij bij de berg Mosychlos (het dorp daar heet „Kokkino”, Grieks voor „rood”!), waar men bekers van slecht gezuiverde klei fabriceerde, voorzien van een stempeltje met het oude Turkse opschrift „tini

machtoom" en hij kocht er voor een halve penny per stuk de vroeger bijna onbetaalbare waar (N.B. In 1954 kocht ik in Griekenland het Griekse „Norit", genaamd Ultracarbone. In de samenstelling komt *bolus* voor, in plaats van de suiker uit onze „Norit". Fabrikaat: Darmstadt, E. Merck).

Dit is dan het einde van het eens zo hoog geroemde product, de *terra sigillata*, al dan niet *vera*. Tegenwoordig kennen wij die term alleen maar meer als naam van het glanzend rode aardewerk uit de Romeinse tijd, d.w.z. vooral uit de eerste 3 tot 4 eeuwen van onze jaartelling. Toen nl. in de loop der 17e eeuw — soms ook al eerder — de belangstelling in de klassieke oudheid zich ook uitbreidde tot minder spectaculaire vondsten in eigen land, dus niet alleen tot inscripties, noemde men het rode aardewerk, dat op alle plaatsen, waar de Romeinen hun sporen hadden nagelaten, in scherven en hele stukken zo opvallend veel aangetroffen werd, Samisch aardewerk, een naam, die men bij vele Latijnse schrijvers vond, of ook rode Samische aarde. Zo bv. de Katwijkse predikant Pars, in zijn werk van 1697 over Katwijk en de Brittenburg. Hij heeft het daar over een „Rode Samise Drinkpot, cierlijk en glad van Lemnische (!) aarde gemaakt"! In de veulings-catalogus van de Collectie Heidanus van 1696 worden kannetjes, potten en vaten van *terra sigillata* en andere aarde genoemd, maar hieronder zijn ook Jacobakannen: waarschijnlijk is dus deze „*terra sigillata*" niet Romeins.

Pas in de 19e eeuw nam de term *terra sigillata* de overhand: het aardewerk was glanzend rood, evenals de *bolus*-producten uit iets oudere tijd, en misschien werkten ook de vele ingestempelde pottenbakkersnamen en de relieffiguren op de versierde waar mee om de term ingang te doen vinden.

Reuvens kent althans sinds 1823 de naam als een gewone; op Arentsburg vindt hij sinds 1828 „roode zoogenaamde *terra sigillata*, bij andere genoemd *terra Samia*; de laatste meening is, dat dit zouden zijn de *vasa Arretina*" (deze worden nl. door Plinius genoemd als gelijkwaardig met de van ouds beroemde Samische vazen (N.H. XXXV, 160/46).

De eerste maal, dat in de Nederlandse literatuur in deze zin over *terra sigillata* gesproken wordt is, voor zover ik kan overzien, bij Westendorp en Reuvens in Jaargang II, afl. 2 (1823) van het door deze twee uitgegeven tijdschrift *Antiquiteiten*. Westendorp bespreekt daar het eerste stuk van Dorow, Opferstätte und Grabhügel enz. (1819), Reuvens het tweede (1821). Dorow heeft het over de Romeinse *terra sigillata* en de beide Nederlandse archeologen volgen hem (ik kreeg alleen de 2e druk van Dorow in handen, van 1826, maar blijkbaar stond de term al in de 1e; eventuele voorgangers heb ik nog niet gevonden).

Alleen in Engeland houdt men tamelijk hardnekkig vast aan de term *samian ware*, hoewel: juist in Engeland verscheen in 1920 de beste samenvattende studie van Oswald en Pryce onder de titel *Terra Sigillata*.

Dragendorff, de vader van de *Sigillata*studie, schreef in 1895 zijn grondlegend

artikel in het Duits onder de titel *Terra Sigillata*, maar toen hij te voren een deel daarvan als proefschrift in het Latijn publiceerde, gebruikte hij de titel: *De vasculis Romanis rubris*, Over het rode Romeinse aardewerk. Hij was zich er terdege van bewust, dat die andere term niet klassiek was. Het schijnt dat de Romeinen zelf zulk een algemene naam niet hadden; men leest van *vasa Samia* en *Arretina*, en misschien werden die namen ook in uitgebreider betekenis gebruikt voor elders gefabriceerde waar. Voor ons heeft de algemene aanduiding met „*terra sigillata*” voordelen boven de andere, omdat die niets suggereert aangaande de plaats van fabricage.

Litteratuur:

A. Geneesmiddel.

1. Oudheid.

F. W. Hasluck, *Terra Lemnia*. Annual of the British School at Athens XVI, 1909/10, pp. 220—231.

Grondlegend artikel, met 1 pag. bibliographie.

C. Fredrich, *Lemnos*. Mitteilungen des Kais. deutschen Archäol. Instituts, Athenische Abteilung XXXI, 1906, pp. 60—80, 241—256, spec. p. 72 e.v., 254.

C. W. Vollgraff, lezing over *terra sigillata*, gehouden 4 juni 1907, in: Aanteekeningen van het verhandelde in de Sectie-vergaderingen van het Prov. Utrechtsch Gen. van K. & W. ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering gehouden den 4en Juni 1907. Utrecht, 1907, p. 4(5) — 29.

Op p. 6—8 kort, maar exact over de term „*terra sigillata*” en zijn geschiedenis, met o.a. citaat uit Fredrich, 1906.

W. Vollgraff, Was heisst *Terra Sigillata*.

Röm. Germ. Korr. Blatt (Trier) I, 1908, S. 29.

J. Breuer, in: *Revue Belge d'Arch. et d'Histoire de l'Art*. X, 1940, p. 151 e.v.: eveneens gesch. van de naam.

H. van de Weerd, *Inleiding tot de Gallo-Romeinsche Archeologie der Nederlanden*. Antwerpen, 1944, p. 216.

„*Dictionnaire botanique et pharmaceutique*”, 1738, Imprimerie de Montalant. Geciteerd door Fr. Delmée in: *Romana Contact*, Braine l'Alleud, X, 1970, p. 31.

A. Jacob, resp. W. Fol in Daremberg & Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I, 1887, p. 1182, 1329, in *vocibus Cinnabaris* en *Color: Ruber*.

C. Fredrich, resp. W. Kroll in Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie* XII, 1925, in voce *Lemnos*; XV, 1932, in voce *Minium* Sp. 1852 (beneden).

Plinius, *Naturalis Historia* XXXV, 33 (14), zie ook XXVIII, 88 (24); XXIX, 104 (33), over de Lemnische aarde, *Lemnia rubrica*; XXXV, 150 (46) over aardewerk, o.a. uit Samos.

Galenus XII, 169, 170: drie soorten bolus-aarde: medicijn, verf (schmink enz.) en volmiddel.

Paulus Aegineta (midden VIIe eeuw) II, 413: *Λημνία μίλτος, ἡ σφραγίς;*

volgt oudere schrijvers; zie

J. Berends, Paulos' von Aegina des besten Arztes 7 Bücher. Leiden, 1914.

Dioskourides V, 97: bolus rubra; zie

J. Berends, Des Pedamios Dioskurides aus Anisatos Arzneimittellehre in 5 Büchern. Stuttgart, 1092.

Emile Chassenet, Un papyrus médical copte. Mém. publ. par les membres de l'Inst. franç d'Arch. orientale du Caire, 32. Cairo, 1921.

L. *Leclerc*, Traité des simples par Ibn el Beithar. Notices et extraits des manuscrits de la bibl. nat. et autres bibl.

2. Na de middeleeuwen (geneesmiddel en medisch werkzaam aardewerk).

Hermann Peters, Aus pharmazeutischer Vorzeit in Bild und Wort. Berlin 1886, p. 139/141.

Peters (Hermann?), Pharmazeutik 2, 158 e.v.

Afb. en beschr. van gebruik van t.s. (Siegelerde) als geneesmiddel.

Hager, Handbuch der pharmaceut. Praxis I, p. 24, Berlin, 1900.

M. *de Waal*, Steen en aarde in de Nederlandsche Volksgeneeskunst. Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland 61, 1924, p. 1046—1049, 1053, 1055. Litteratuur pag. 1056—'57 (terra sigillata als geneesmiddel „nu niet meer bekend”).

H. *Bächtold Stäubli*, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VII, 1935/36, Sp. 1706, s.v. Siegelerde (Olbrich).

W. *Voegelin*, Terra Sigillata. in: Ciba Zeitschrift 1942, Sondernr. „Die Arznei und ihre Zubereitung”, p. 98—99, met afb.

G. *Agricola*, Bormannus. Basel 1530, p. 115 (zie „De natura fossilium libri X”, in zijn „Ausgewählte Werke”, Berlin 1958, p. 56—63).

O. G. *de Busbecq*, in zijn 1e, 3e en 4e „Turkse brief”, resp. 1555, 1560 en 1562; zie A. H. *Huussen*, Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq, Leiden 1949, p. 76; p. 90: met scordium gemengd dient rode bolus zijn lijfarts, W. Quackelbeen, als preventief geneesmiddel tegen de pest; p. 160/161: het graven naar de geneeskrachtige aarde op Lemnos; p. 283: hij vraagt Albacar naar Lemnos te gaan.

O. *Heurnius*, Inventaris van het Kabinet van Anatomie en Rariteiten, 1620—'28, uitgegeven door A. *Barge*, De oudste inventaris enz., 1934, p. 53, onder D 8: „Terra Lemnia Sigillata”, tussen: „Bolus ex Armenia verus Orientalis” en „Bolus contra venena efficacissimus”.

Carolus Heidanus, Thesaurus nummorum etc.: veilingscatalogus van zijn collectie, 1696 door zijn dochter, Adriana Kristina uitgegeven; pag. 142: „zeer vele kannetjes ... potten, vaten van terra sigillata en andere Aarde” (o.a. Jacobakannetjes). Zie *Pars*, Katwijk 2, p. 106.

J. *Horschik*, Die deutschen Terra-Sigillata-Gefässe des 17. und 18. Jahrhunderts und ihre Siegelmarken. Keramos, Zeitschr. der Ges. d. Keramikfreunde e.v. Düsseldorf, Heft 33, Juli 1966. Hierin 12 platen met stempels op Terra Sigillata pastilles (geneesmiddel) uit:

Christian Gottlieb Ludwig, Terrae Musei Regii Dresdensis. Leipzig, 1749.

W. *Pleyte*, materiaalverzameling in ms. voor zijn „Nederlandsche Oudheden”, Inleiding (onpagineerd), vrij ver achteraan, onder het hoofd J. *le Francq van Berkhey*: een tekening van gestempeld terra sigillata kannetje. Geen opgave van herkomst enz. Stempel met „TERRA SIGILLATA” en jaartal (1611?): het geheel onduidelijk; tinmerkjes van het deksel goed afgebeeld.

B. Namen voor het rode Romeinse aardewerk.

Beatus Rhenanus, *Rerum Germanicarum Lib. III* (1551), p. 323: „vascula figlini operis rubella” (= roodaarden vaatwerk) (geciteerd door Schoepflin, 1751).

(O. *Heurnius*, *Inventaris van het kabinet van Anatomie en Rariteiten te Leiden*).

Zie „*Les délices de Leyde*” (van L. Goris?) 1712, p. 96: „Quelques vases Romains de terre Présent de Mons. *Dan. Ghisius*. Ces vases de la terre del’Isle de Samos etc, hij noemt verder de witte bolus van Samos en de rode van Lemnos; werd gebruikt om te poetsen, als medicijn en om gifwerend aardewerk van te bakken. Het geschenk Ghisius moet tussen 1620 en 1630 vallen (nog niet bij Barge, maar een der stukken werd reeds 1624 in de collectie opgenomen). In 1712 reproduceert men nog steeds de oude bijschriften (van Heurnius?).

J. Smetius, *Antiquitates Neomagenses*, Nijmegen 1678: „vasa rubicantia, vascula rubentia”.

A. Pars, *Catti . . . ofte de twee Katwyken*, 2e druk 1745 (1e druk 1697), p. 84, L: „Rode Samische drinkpos van Lemnische aarde gemaakt”: een vondst van de Brittenburg.

J. D. Schoepflin, *Alsatia Illustrata I*, 1751, p. 232: „vasa diversi generis figlina, rubelli praesertim & cineritii coloris” etc.

T. Pownall, *Archaeologia VIII*, 1787, p. 377—383: „This fabrique was usually called the *Samian*, mentioned by Pliny XXXV, 46 . . . It was in vogue throughout the Roman empire: it was originally made at Samos; but afterwards made, of the same composition, and after the same patterns, at Rome”. Hij verwijst naar Menard, *Hist. de Nîmes*, Caylus, *Recueil des Antiquités* e.a.

Job. in de Betouw, Nijmeegs verzamelaar, heeft het, o.a. in de voor eigen gebruik gedrukte catalogus van zijn collectie, in het 3e deeltje, de „antiqua supellex” beschrijvend, (plm. 1808/’12) over bekertjes en kommetjes van „roode Samische aarde”.

Als na de dood van de eigenaar *Reuvens* in 1821 een supplement daarop schrijft, gebruikt hij dezelfde term. De in het Frans gestelde verkoopscatalogus van 1822 heeft alleen „terre rouge”.

N. Westendorp en *C. J. C. Reuvens* spreken in hun tijdschrift „Antiquiteiten” jrg. II, 2e afl., 1823, p. 309 resp. 320 en 323 voor het eerst van *terra sigillata*, de eerste bij bespreking van Dorow, *Opferstätte und Grabhügel enz*, *Erstes Heft*, 1819, de tweede, daarbij aansluitend in zijn bespreking van het „Zweites Heft” van 1821. Reeds in het 1e Heft gebruikt Dorow blijkbaar de term *terra sigillata*. Westendorp volgt hem zonder enige uitleg, alsof hij iets algemeen bekends noemt: *Reuvens* bestrijdt een opinie van Dorow aangaande „een kommetje van *terra sigillata* („fijne roode Samische aarde, gelijk In de Betouw ze noemde”); hij schijnt de term t.s. hier, evenals Westendorp, wiens stuk eerder geschreven is, voor het eerst te gebruiken. De door R. geciteerde Pownall doet dit nog niet.

Het oudste gebruik van de term „*terra sigillata*” voor Romeins aardewerk schijnt dus te vinden bij:

W. Dorow, in zijn *Opferstätte und Grabhügel der Germanen und Römer am Rhein*. Ik kreeg alleen in handen de 2e Auflage, Wiesbaden 1826. De 1e Auflage was van 1819 en ’21 (zie boven) — ik vond ook het jaartal 1818 —. Voorlopig mogen wij dus veronderstellen, dat genoemde term in 1818 of ’19 door Dorow gebruikt is, vgl. 2e Auflage, 1e Abteilung, p. 39: schalen van t.s.; een ander stuk (Pl. XVI, 3) is wel rood, maar geen t.s. („und sich zu der echten *terra sigillata* verhält, wie Fayence zum Porcelaine”) 2e Abteilung p. 32, 52, 67 en elders: misschien 10 maal is de term t.s. gebruikt, zonder enige motivering. Misschien vond

- hij die toch al bij een van de (weinige) door hem geciteerde schrijvers. Ik ben op dit spoor nog niet verder gegaan. In elk geval is de term zeker 35 jaar eerder in gebruik dan de datum, die H. Comfort als oudste vond (Pauly-Wissowa R. E., Suppl. VII, 1940, Sp. 1296).
- W. Dorow, Die Denkmäler germanischer und römischer Zeit in den Rheinisch-Westfälischen Provinzen. I, 1823, II, 1826 (Röm. Altert. Neuwied). De term t.s. I, p. 32, II p. 113: „Gefässe aus feinem rothen Thon. . . (*terra cotta*, von den darauf befindlichen Bildwerken wohl nicht mit Unrecht *terra sigillata* genannt)“
- N.B. Kent Dorow het geneesmiddel t.s. niet? Wie heeft dan de term overgebracht op het Rom. aardewerk?
- C. J. C. Reuvers merkt verder nog op, in zijn beschrijving der vondsten van Arentsburg van ca. 1828—'32 (ms. R.A. 26 in het RMvO te Leiden): „Lanzi en Inghirani noemen *vasa arretina* dezelfde soort (aardewerk), die ik *met anderen* van *terra sigillata* noem“. Helaas zegt hij niet, wie die anderen zijn. Interessant is wel, dat hij het hier heeft over aardewerk, gemaakt „van t.s.“ (vgl. Acker Stratingh!).
- J. Emele, Beschreibung röm. und deutschen Alterthümer in dem Gebiete der Prov. Rheinhessen. Mainz, 1825, p. 6.
- M. Artand uit Lyon schreef een werk over *poteries sigillées* in *Mémoires et Dissertations sur les Antiq. etc.* (Soc. d'Antiq. de France) V (plm. 1825), p. LIII.
- Van dezelfde wordt tegen 1827 een werk aangekondigd „de la céramique des anciens“ (Rés. d'archéol. par Champollion Figeac II, p. 318).
- Is misschien de suggestie, om t.s. als naam voor Rom. aardewerk te gebruiken, toch van Frankrijk uitgegaan? —
- C. Leemans, Romeinsche Oudheden te Rossem, 1842, leerling en in het Museum opvolger van Reuvers, geeft p. 96 boven de naam „Arretijsche vazen“ de voorkeur aan „de benaming van vazen van *terra sigillata* of met beelden versierd aardewerk, hetzij men dan daarbij denkt aan het lofwerk en de beelden (*sigilla*) die daarop aangebracht zijn, het zij aan de rode kleurstof daarbij gebruikt, van welke, volgens Plinius N. H. XXXV, 14 de beste soort uit Lemnos afkomstig, niet dan met een zegel voorzien, verkocht werd“.
- (Bij L. overigens een der oudste systematische behandelingen van de t.s., ten dele steunend op Reuvers' beschrijving der vondsten van Arentsburg).
- G. Acker Stratingh, Aloude Staat enz. II, 1, 1849 schrijft (p. 298): „het fijne aardewerk, van *terra sigillata* bereid, werd door Romeinsche kooplieden aangebracht“. Hij heeft dus niet de fout van tijdgenoten (ook van voorgangers en lateren), die „terra“ gebruiken als equivalent met „gebakken aarde, aardewerk“. Als „Med. Doct. te Groningen“ (titelblad) kende hij wsch. nog het geneesmiddel . . .
- Fr. Keller, Die rothe Röm. Töpferware. Heidelberg 1867. Hierin veel oudere literatuur opgegeven.
- Archaeologia*: in de registerdelen van dit Engelse tijdschrift vindt men gemakkelijk de plaatsen, waar over „Roman pottery“ gehandeld wordt. Wij noemen alleen:
- S. Birch in Tom. XXXI, 1846, p. 255: hij heeft het over „Samian ware“, verwijst naar de „Arretina“ van de Rom. schrijvers en de vondsten te Arezzo (die 1282 al genoemd worden!), vender naar Isidorus van Sevilla enz.
- Eerst in Tom. XLII, 1871, heeft men het (p. 253) voor het eerst over „*terra sigillata* (Samian ware)“, maar alleen bij het citeren van een Duits artikel in de Crefeld Gazette van 1861 . . .
- In *The Gentleman's Magazine* van 1845 heeft E. B. Price het over het geneesmiddel „*Terra Samia Sigillata*“ met Turks stempel. Volgens hem geraakt het in 1745 uit de (Engelse)

Pharmacopoea. In dit Magazine was toen (1844/'45) een discussie gaande tussen W. Chaffers, S. Birch en E. B. Price over de termen „terra Samia”, „Samian ware” enz, voor de geneeskrachtige aardesoorten, in verband met het ook in Engeland gevonden rode Romeinse aardewerk. Deze artikelen werden 1887 systematisch bijeengebracht en herdrukt in: The Gentleman's Magazine Library, Romano-British Remains, Part II, p. 547—568. Voor het aardewerk wordt de term terra sigillata ook hier niet voorgesteld.

S. Loeschcke, Römische Gefässe aus Bronze, Glas und Ton im Provinzialmuseum Trier. Trierer Zeitschrift III, 1928, p. 69—81, spec. p. 72.

J. M. C. Toynbee, Art in Britain under the Romans, Oxford 1964, gaat (p. 384/5) uit van de onjuiste veronderstelling, dat het woord sigillata op het relief betrekking heeft: dit is alleen een secundaire associatie.

De foto van het in Amsterdam gevonden tablet (afb. 10) werd mij ter hand gesteld door drs H. Sarfatij (ROB), die mij ook wees op het artikel van Horschik in Keramos 1966; op de discussie in het Gentleman's Magazine 1845 wees mij dhr S. L. Wynia (Arch. Inst. V.U.).

afb. 10: Pastille rode bolusaarde uit Strigau of Liegnitz, gevonden 1967 (?) te Amsterdam Foto I.P.P.
Opschrift: TERRA SIGILLATA (?) VERAЕ.

Contributiebetalings 1973

Binnenkort zullen onze leden een stortingsacceptgirokaart ontvangen, bestemd voor de betaling van de contributie voor 1973. Deze kaart is uiteraard niet bestemd voor de leden, die hun contributie reeds hebben voldaan (f 25,— voor gewone leden, f 15,— voor jeugdleden, f 5,— voor huisgenootleden). Degenen, die nog niet het *volledige* bedrag hebben gestort, kunnen m.b.v. de acceptgirokaart het verschil aanzuiveren. Het rechterstrookje van deze kaart geldt als bewijs van lidmaatschap voor 1973.

Boekenbeurs

Wim de Bruyn, poorthuis Slot Well, Ammerzoden, vraagt:

J. van Eeghen. De Gilden. Bussum, Fibula-Van Dishoeck. (Fibulareeks; dl. 5). 2 exemplaren.

H. Kruizinga. Ornamenten van huis en hof; deel 1. Bussum, Van Dishoeck. 2 exemplaren.

LITERATUURBESPREKING

Artefact; 150 jaar Rijksmuseum van Oudheden 1818-1968; een keuze uit de verzamelingen. ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1972). Prijs f 26,—.

In 1968 bestond het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 150 jaar. Bij gelegenheid daarvan werd dit boek uitgegeven. Het doel ervan was tweërlei: Enerzijds wilde het een indruk geven van de rijkdom en verscheidenheid van de collecties van het Museum, anderzijds bood het de bezoeker de gelegenheid een herinnering aan hetgeen hij in het Museum had gezien, mee naar huis te nemen. Thans, vier jaar later, brengt de Staatsuitgeverij het, tegen een prijs van f 26,—, opnieuw onder onze aandacht. En terecht!

Het is een kloek kijkboek, dat in 150 bladzijden afbeeldingen en 82 bladzijden tekst een esthetisch verantwoord beeld van een esthetisch aantrekkelijke collectie geeft. Afbeeldingen én tekst zijn in de eerste plaats op de gemiddelde museumbezoeker afgestemd en niet zozeer op de vakman, die — aldus de samenstellers, dr. W.C. Braat en prof. dr. A. Klasens — "wellicht een andere keuze van archeologisch belangrijke eer dan esthetisch aantrekkelijke voorwerpen zou hebben gemaakt". Uitgaande van dit standpunt heeft men een prachtige collectie afbeeldingen van Voor-Aziatische, Egyptische, Griekse en Romeinse oudheden bijeengebracht. De prehistorische afdeling, waarin zich — volgens dr. Braat — slechts weinig bevindt, "dat tot het domein van de kunst gerekend kan worden", komt er echter met 12 afbeeldingen wel erg bekaaid af. Ik betreur dit uitgangspunt toch wel. Het betekent m.i. een onderschatting van de "gemiddelde museumbezoeker", alsook van de kunstzinnige waarde van de prehistorische voorwerpen uit ons land.

Afgezien echter van dit verschil in opvatting m.b.t. de juistheid van de keuze, kan gesteld worden, dat *Artefact* een begerenswaardig bezit is, dat het museum, waarvan het de weer-spiegeling vormt, alle eer aandoet.

P.S.

LITERATUURSIGNALEMENT

Onlangs verscheen No. 4 in de tweede jaargang van de reeks „*Historische Bijdragen*”, uitgegeven door de Heemkundige kring Tilborgh. Het kreeg als titel: De Mesolithische cultuur te Tilburg. De schrijver, het A.W.N.-lid R. M. Peeters doet in het ruim 60 bladzijden tellende boekje op heldere wijze verslag van een onderzoek in een mesolithische vindplaats bij Tilburg, waar sinds 1957 vuurstenen artefacten aan het licht zijn gebracht. Een selectie uit de vondsten is op 13 getekende afbeeldingen weergegeven.

Het is de bedoeling om in de toekomst een uitgebreide publikatie van deze vindplaats gereed te maken. Hierbij zullen, behalve de amateur-onderzoekers uit Tilburg ook het B.A.I. en het I.P.P. betrokken zijn. Wij mogen ons gelukkig prijzen dat de heer Peeters echter reeds nu van zijn bevindingen mededeling heeft gedaan.

Van dit boekje stelt de schrijver een beperkt aantal exemplaren beschikbaar aan geïnteresseerden. U kunt deze publikatie verkrijgen door storting van f 4,40 op gironummer 2.3.5.93.32 t.n.v. R. M. Peeters, Montfortenlaan 96, Tilburg.

Het tijdschrift *Rotterdam-Europoort-Delta*, uitgave van het Havenbedrijf van de gemeente Rotterdam heeft zich in zijn nummers 2 en 3 van 1972 op archeologische weg begeven. Drs. L. P. Louwe Kooijmans schreef voor dit blad een artikel onder de titel: Archeologische ontdekkingen in het Rijnmondgebied. Deel I, — De oudste tijden, tot 2400 v. Chr. —, behandelt ondermeer de mesolithische vondsten in de Maasvlakte, de beenderen in de Bruine Bank en het mantje van Willemstad. Ook de (Ertebölle?) bodemscherf uit het dok van Wilton Feijenoord, in *Westerheem* 4, 1955, p. 30 vermeld en sindsdien zoekgeraakt, is weer boven water en hier opnieuw afgebeeld.

— Van de Vlaardingse Cultuur tot de komst

der Romeinen — is de titel van deel II van dit artikel. U vindt hier ondermeer een goed overzicht van de resultaten van het onderzoek in de Alblasserwaard, waarbij de A.W.N.-werkgroep Lek- en Merwestreek zo'n belangrijke rol speelde. Vlaardingse- en Klokbeercultuur komen hier ter sprake.

G. J. V.

Helinium XII-1972-1:

In dit nummer een art. van W. van Zeist: „Palaeobotanical results of the 1970 season at Cayönü, Turkey.”

Schrijver bespreekt hierin talrijke vondsten van verkoolde zaden en vruchten, afkomstig uit een periode van 7500—6500 v. Chr., gedaan in oude nederzettingen aan de voet van het oostelijk Taurusgebergte. Daaruit blijkt, dat de kunst om planten te kweken en te veredelen, waarschijnlijk afkomstig is uit West-Anatolië.

Onder de vaak goed herkenbare zaden, vallen een aantal tarwesorten op, w.o. eenkoren en emmer. Daarnaast moet groenten verbouwd zijn, w.o. erwten, linzen, wikke en lathyrus. Ook de amandel kwam veel voor; deze zal plantaardig vet hebben verschaft, wat ook geldt voor vlas.

Uitvoerig wordt op al deze soorten nader ingegaan, vooral ook in verband met de voedselvoorziening in deze zeer oude tijden. Op sommige plaatsen liggen de zaden, met het blote oog zichtbaar, aan de oppervlakte. J. N. Lanting en J. D. van der Waals schrijven een lang artikel over: „British beakers as seen from the Continent.”

Hun beschouwing bespreekt eerst D. L. Clarke's: „Beaker pottery of Great Britain and Ireland” (Cambridge, 1970) en oefent daarbij kritiek uit op het feit dat genoemde auteur een ontwikkelings-systeem ontwerpt, waarbij vooral de invloed op de verschillende bekerotypen van het continent uit wordt bekeken en waarbij mogelijk plaatselijke ont-

wikkelingen binnen Engels groepsverband buiten beschouwing worden gelaten.

In een tweede deel van hun betoog komen de schrijvers tot een poging, om voor vier Britse streken een eigen, alternatieve ontwikkeling van het bekertype aan te tonen; dit geldt dan nl. voor Wessex, East Anglia-Kent, Yorkshire en N.O. Engeland - Z. en N.O. Schotland. Zij komen daarbij, ook wat de C 14-datering betreft, vaak tot andere conclusies dan Clarke. Inplaats b.v. van zijn 7 perioden van continentale invloed op de Britse bekeercultuur, menen zij, dat er vooral sprake is van één belangrijke periode, die dan weer verschillende ontwikkelingen in bepaalde streken tot gevolg had. Alleen in Wessex is sprake van een continu contact met het vasteland.

Het lange en zeer diepgaande artikel wordt verlucht door 4 uitslaande platen, waarop de vele bekertypes met de daarbij behorende archeologica heel mooi staan afgebeeld. Een klein bezwaar onzerzijds: waarom zijn deze platen zó onhandig ingebonden, dat zij haast niet zonder beschadiging open te vouwen zijn?

J. H. F. Bloemers schrijft over „Drie Rössenscherven uit Nederlands Limburg.”

Thans zijn ook in ons Limburg drie scherven gevonden, die onmiskenbaar behoren tot het aardewerk van de Rössencultuur. (1ste helft 4de millennium v. Chr.) en wel te St. Odiliënberg, te Grathem en te Neer. Ook bijbehorend vuursteenmateriaal komt hier voor. Het bruinzwart tot donker grijszwarte vaatwerk vertoont een karakteristieke versiering, aangebracht met een dun, spits voorwerp: vaak horizontaal-streepsgewijs op hals en schouder en daaronder afhangende, met vele indrukken gevulde driehoeken. Buiten de versiering is de oppervlakte glad. De scherf uit St. Odiliënberg moet gerekend worden tot het type Planig-Friedberg; iets ouder zijn de scherven uit Neer en Grathem, behorend tot het type Neckar of Unterneckar. De bijbehorende kaartjes zijn o.i. te klein afgedrukt.

De „Kroniek” behandelt District B, met o.m. literatuur, ontdekkingen en vondsten: N. en Z. Holland en prov. Utrecht (1966—1968). Het nummer besluit met een uitgebreide bibliografie.

H. J. C.

Natuur en techniek 40, 1972, nr. 10 blz. 489—499:

A. Klasens. Cheops en zijn pyramide.

„Cheops bouwde (omstreeks 2600 v. Chr.) zijn pyramide om zijn lichaam en zijn naam tot in eeuwigheid te laten voortbestaan. Zijn lichaam ging vermoedelijk reeds binnen vijf eeuwen verloren. Zijn naam kwam in kwade reuk en werd — hoewel tijdelijk — aan de vergetelheid prijs gegeven”. Zijn pyramide heeft zowel in de oudheid als in onze tijd sterk tot de verbeelding van geleerden en leken gesproken en is o.m. de aanleiding geweest tot het ontstaan van de zgn. pyramidenmystiek. Prof. Klasens laat de bronnen én de stenen aan het woord, maar gelukkig anders dan ir. Van der Vegt, die in 1936 (en daarna) „De stenen (liet) spreken”.

Spiegel Historiae 7, 1972, nr. 11, november: H. Devijver. Romeinse legerstratificatie, deel 2 (blz. 590—596).

In dit tweede artikel geeft de auteur een overzicht van het ingenieuze promotiesysteem in het Romeinse leger. In een schema worden de mogelijkheden, met de daarbij behorende geldelijke beloningen, aanschouwelijk voorgesteld.

H. Sarfatij. Dordrecht; opgravingen in Hollands oudste stad, deel 1 (blz. 620—627).

In deze eerste van twee bijdragen behandelt de auteur, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, de bijdrage die de archeologie heeft kunnen leveren in de ontsluiting van het vroegste verleden van Dordrecht. Als men de resultaten van het archeologisch onderzoek stelt tegenover het beeld, dat de geschreven en kartografische bronnen ons geven, kan men alleen maar concluderen, dat de middeleeuwse archeologie een geheel eigen, onvervangbare taak heeft m.b.t. het onderzoek van de middeleeuwse stadsontwikkeling.

Nature 239, 1972, nr. 5374, Oct. 27:

R. R. Newton, R. E. Jenkins. Possible use of Stonehenge (p. 511—512).

Betwijfeld wordt, of aan de 56 zgn. „Aubrey holes” (Stonehenge I) astronomische waarde moet worden toegekend, ook al zou men dit wel aan de zgn. „Heel stone” doen. De

auteurs, die een aantal bewijzen aanvoeren voor hun twijfel, suggereren, dat aan het getal 56 met evenveel recht b.v. een sociaal karakter kan worden toegekend.

B. Ottaway, J. H. Ottaway. The Suess calibration curve and archaeological dating (p. 512—513).

Het „Suess-effect” heeft al veel onrust veroorzaakt in de archeologische wereld. Niet alleen nopen de als gevolg ervan optredende verschuivingen van dateringen in de tijd de archeoloog tot herziening van zijn meningen omtrent de ontwikkeling en onderlinge samenhang van culturen, ook het vraagstuk van de symmetrische dan wel asymmetrische verdeling van C-14 dateringen van een bepaalde cultuur rond een „median date” stelt hem voor onverwachte problemen.

Recente vondsten van menselijke (crematie)-resten en stenen werktuigen in Zuidoost-Australië, bij Lake Mungo, hebben het zeer waarschijnlijk gemaakt, dat gedurende de periode, die 32.000 tot 25.000 jaar achter ons ligt, Homo Sapiens Sapiens reeds verscheidene delen van Australië heeft bevolkt. In een vroeger stadium moet hij Australië bereikt hebben, misschien zelfs nog eerder dan hij Amerika en misschien zelfs Europa ging bevolken. In *Nature* 240, 1972, no. 5375, nov. 3 kunt u er meer over lezen: Prehistoric man in Australia (p. 9—10). — Prehistoric man at Lake Mungo, Australia, by 32.000 years B.P. (p. 46—48). — Pleistocene man in Australia: Age and significance of the Mungo skeleton (p. 48—50).

J. H. Kruisinga laat in „*Arts en auto*” 38, 1972, no. 19, 14 okt., blz. 1650—1653, onder de titel: „De Wasa: de bezienswaardigheid van Stockholm” dit veelbesproken schip nogmaals zinken en boven water komen. In de ondertitel komt de aanleiding tot het schrijven van dit artikel tot uiting: Krijgt Amsterdam zijn „Amsterdam”? Wij zijn, met de auteur, benieuwd of dit zal lukken.

Ook in de „*Holland Herald*” 7, 1972, nr. 10, p. 18—31, houdt men zich opnieuw met dit probleem bezig. Voorlopige conclusie: De resten van het schip bevinden zich hoogstwaarschijnlijk in goede staat, de actie „Save

the Amsterdam” is hoopvol van start gegaan. Maar: „It's a race against the raiders”.

Minder aan de huidige actualiteit gebonden, maar zeker niet minder beroemd is de „Beagle”, het schip, dat met Charles Darwin aan boord, tussen 1831 en 1836 de wereldzeeën bevoer. De opdracht was, aardmeetkundige en natuurkundige onderzoeken te verrichten. Het resultaat van de reis: De evolutieleer. Jan Noordegraaf vertelt er, n.a.v. Alan Moorehead's prachtig geïllustreerde en onder de titel „Darwin en de Beagle” in het Nederlands vertaalde boek iets over in „*De Blauwe wimpel*” 27, 1972, oktober, blz. 310—312.

De Franse archeoloog Henry de Lumley meent, dat de — meer dan 200.000 — rotsgravingen in de Vallée des merveilles, een dal in de Franse Alpen ten noordoosten van Nice, dateren uit de Vroege Bronstijd, 1800—1500 v. Chr. Met behulp van een computer hoopt hij de voornaamste gegevens omtrent deze gravingen vast te leggen en te bewerken. Het belooft een wedloop tegen de tijd te worden: Toeristen en souvenirjagers zijn bezig, in snel tempo dit tot voor kort geïsoleerde dal te „ontdekken” en wat dit betekent, is duidelijk. Voor u gelezen in „*Times*”, October 1972, p. 54 e.v.

Ook de medische anthropologie kan een bijdrage leveren tot het verschaffen van meer gegevens m.b.t. het probleem van de bewegingen van bevolkingsgroepen in prehistorische tijden. Door het identificeren van antigenen (stoffen in het menselijk lichaam, die de produktie van zgn. antilichamen stimuleren) in mummies hoopt men tot definitieve conclusies te komen m.b.t. dit probleem. De methode is ontwikkeld in het kader van het orgaantransplantatieonderzoek. Een en ander is, onder de titel „The mummy's track” te vinden in *Newsweek*, November 13, 1972, p. 38—39.

Richard Leakey, de zoon van de beroemde, kort geleden overleden anthropoloog Louis Leakey, heeft bij het Rudolf-meer in Kenya een ruim 2,5 miljoen jaar oude schedel gevonden, die verrassend „menselijk” aandoet

en volgens de ontdekker meer op de schedel van de veel jongere „Homo erectus” dan op die van de aapmens „Australopithecus” lijkt. Als dit waar is, kan het moment, waarop de voorganger van de huidige mens de aarde betrad, weer verder teruggeschoven worden. Andere geleerden bestrijden echter Leakey's interpretatie en menen te doen te hebben met een variant van de Australopithecus. Voor u gelezen in „Newsweek”, Nov. 20, 1972.

Holland; regionaal-historisch tijdschrift 4, 1972, nr. 5:

In een met vele foto's, plattegronden en reconstructietekeningen opgesierd artikel behandelt C. Hoek „De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondegebied” (blz. 201—239). Vele van deze huizen zijn in de afgelopen jaren onder zijn leiding opgegraven. In een omvangrijke „Inleiding” geeft hij een uitermate interessant overzicht van wat aan de 13e eeuw voorafging: de ontwikkeling van ringwalburcht en mottekasteel.

Een van de behandelde kastelen, nl. het Hof te Oostvoorne, vormt het onderwerp van een artikel van A. A. Arkenbout en H. van der Graaf: De kapel en het kapittel van Sint Pancras op het Hof te Oostvoorne (blz. 240—362).

Drs. P. A. Henderikx doet verslag van een door het Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland, in samenwerking met het I.P.P. in de winter 1971/1972 georganiseerde cursus Archeologie en geschiedenis, die een groot succes is geweest.

De „Amsterdam”, „De Liefde”, de „Hollandia”, de „Akerendam”, het „Utrechtse schip”, het „Osebergschip”, de „Wasa” . . . steeds meer vergane schepen komen letterlijk dan wel figuurlijk weer boven water.

Tezamen met de „Fram” — het schip, dat zo'n belangrijke rol speelde in de Poolreizen van Nansen en Amundsen — en het vlot „Kon Tiki” vormen zij het onderwerp van een studie van J. H. Kruizinga, die onder de titel „Scheepjes op het droge” een informatief (AO-)boekje over hen open doet (AO-boekje 1437, 10-11-1972).

De „Wasa” wordt in woord en beeld eveneens ten tonele gevoerd in „Resin” nr. 3 (p. 1—7), een uitgave van Shell international chemical company ltd. De titel van deze fraai geïllustreerde bijdrage luidt: „Reproducing the past”.

De „oude” schedel(vondst) van de „jonge” Leak(e)y blijft nog steeds de gemoederen bezighouden. Heeft de door Richard Leak(e)y bij het Rudolf-meer gevonden schedel nu werkelijk toebehoord aan de eerste „Homo” (of mensachtige), óf moeten wij hem toch denken op de romp van een Australopithecus (of mensaap-achtige)? En bovenal: Is het nu Leaky of Leakey? Meer kunt u lezen in *Elseviers magazine* 28, 1972, no. 49, d.d. 2 dec., blz. 83.

De vondsten bij het Rudolf-meer en andere vondsten te Border Cave (Swaziland) en in Kenia vormen het onderwerp van artikelen in *Nature* 240, 1972, Nov. 24, no. 5378, die men gevoeglijk onder het hoofd (!) „Mens of geen mens” kan samenvatten. Ik noem:

New finds at Border Cave (p. 180—181); M. Zwell, On the supposed „Kenyanthropus africanus” mandible (p. 236—239); J. T. Robinson, The bearing of East Rudolf fossils on early Hominid systematics (p. 239—241).

P.S.

Helinium XII, 1972, 2:

Dit nummer bevat een niet gemakkelijk maar interessant artikel van de bekende Britse archeoloog Christopher Hawkes: „Europe and England: fact and fog”. De schrijver tracht, uitgaande van de Normandische en Romeinse veroveringen, met terugwerkende kracht enig licht te brengen in de „mistige” periodes, o.a. aan het eind van de Romeinse overheersing en in de overgang Bronstijd-IJzertijd. Ook de Anglo-Saksische „settlements” en de 9de eeuwse Vikinginvallen komen aan de orde. Sprekend over de Marne- en de Hallstattcultuur, komt hij tot de mening, dat er sprake moet zijn geweest van vele, kleinere of grotere invasies van Belgae en Galliërs, waardoor hij vooral de aandacht vestigt op de Keltisering, die zeker al vóór de 4de eeuw voor Chr. moet zijn aan-

gevangen (Pytheas). Bij zijn bespreking van de „Deverel-Rimbury” urnen (hier gesteld rond 1500 voor Chr.) wordt de naam Glasbergen met ere genoemd, waarbij wordt verwezen naar de continentale groep Hilversum-Drakenstein urnen en de opgravingen in de „eight Beatitudes”. Hij zegt: „het doel van de archeologie is de zo juist mogelijke benadering van de werkelijkheid, geen „fog” maar „facts”.

Een lang artikel met fraaie foto's door Lili Kaelas: „Museum-man-environment” bespreekt vooral de conservering van archeologische monumenten in Zweden, het behoud van het culturele landschap en de rol die de musea en de staat daarbij spelen. Speciale museumstafs, die op den duur zeker vragen om een universitaire opleiding, hebben hier vooral na de oorlog handen vol werk.

A. T. Clason wijdt een artikel aan de „Archaeo-zoölogie”, dat ongetwijfeld voor de vakmensen van veel belang zal zijn, vooral ook door haar systematische indeling en de daterings-mogelijkheden.

M. J. van Maren en L. H. van Wijngaarden-Bakker bespreken de vondst van een moeraschildpad te Voorschoten, die daar leefde tijdens de Vlaardingencultuur. Uit pollen-diagrammen blijkt hoe hier in die tijd op een strandwal een ondiep poeltje is ontstaan

met een moerassige oeverzone, een gunstig gebied voor deze schildpad, gezien ook de zandige omgeving met open vegetatie, geschikt voor het leggen van eieren.

Verder een kritische recensie van Marcel Desittere over een artikel van Mad. Raepsaet: „Le trou del Leuve à Sinsin” en een uitvoerig stuk van A. Goutier over: „Dierenresten van het laat-Romeinse grafveld te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen)”.

Vele van deze vondsten waren grafgraven (grafveld tweede helft 4de eeuw), echter ook uit afvalkuilen (2de en 3de eeuw na Chr.). Wat de eerste betreft valt het veel voor komen op van speenvarkens; kippen van een slank ras werden aangetroffen en ook ganzen, waarschijnlijk huisganzen. De grootte van de gevonden hondenrassen wordt geschat op een hoogte van 40 à 50 cm, howel er ook één klein (schoot?) hondje werd gesignaleerd. Verder veel horenlaze schapen, halve varkenskoppen en schelpen van oester, kokkel en wulk. Gevonden overblijfselen wijzen op paarden met grote schofthoogte, zoals die vaak in Romeinse nederzettingen voor kwamen.

De „Kroniek” behandelt District C, 1966—1968:

Overijssel, Gelderland, Noordoostpolder, Oostelijk Flevoland. Tenslotte vele recensies.

H. J. C.

ARCHEOLOGISCHE MEDEDELING VOOR OPA.

„Hier in Den Burg zijn de grootste opgravingen van Nederland. We zijn gaan kijken en we zagen een afdruk van een boerderij en daar vlakbij een grafheuvel. Deze boerderij is uit de vroege middeleeuwen. Die grafheuvel is vóór die tijd. Verder waren er gebieden uit de IJzertijd, Romeinse tijd en uit de middeleeuwse tijd. Er waren potjes met nagels bewerkt, vele scherven. Ze gaan die grafheuvels afgraven (afschaven). Ik zal schrijven als er iets interessants gebeurt.”

Aldus het verslag van een twaalfjarige archeologe-in-den-dop uit Texel.

H. J. C.

NIEUWS UIT DE WERKGROEPEN - DE WERKGROEPEN IN HET NIEUWS

WERKGROEP VELSEN — AFD. KENNEMERLAND A.W.N.:

Van mei t/m oktober 1972 werd een aardgasleiding aangelegd tussen Amsterdam en Velsen.

Reeds vóór de aanleg kon de werkgroep onderzoeken, welke archeologisch interessante zaken bij deze aanleg te verwachten waren. Veelbelovend leken de doorsnijding van de „strandwal” van Spaarnwoude en die van een oude oeverwal in de Noord-Spaarndammerpolder. De „strandwal” leverde tegen alle verwachtingen in geen bewoningssporen op: elders werden echter zeer interessante vondsten gedaan:

1. De belangrijkste vondst is een verzameling Romeins aardewerk, die door Prof. dr. W. Glasbergen vroeger wordt gedateerd dan de tot nog toe uit Velsen bekende Romeinse vondsten. Thans bevinden zich onder de t.s. zeer veel arretijnse scherven, terwijl tot nu toe uitsluitend de iets latere zuid-gallische t.s. van ca. 40 — 50 nà Chr. was gevonden. Onder de stempels van de meer dan 1800 terra sigillata fragmenten was er één van de Arretijnse pottenbakker Cn. Atteius, van wie de werkgroep Zaanstreek reeds in 1964 een stempel vond in de Uitgeesterbroekpolder. De scherven maken een verspoelde indruk en zijn over het algemeen zeer klein. Romeinse vondstcomplexen uit deze tijd zijn tot nog toe in Nederland alleen bekend uit Nijmegen en Vechten. Deze vondst maakt een kritische evaluatie noodzakelijk van de theorie, dat het o.a. door Tacitus genoemde castellum „FLEVUM” bij Velsen gelegen zou kunnen hebben.

Het aardewerk wordt op het ogenblik bestudeerd door medewerkers van het I.P.P. en leden van de werkgroep onder leiding van Prof. W. Glasbergen. Binnenkort zullen de eerste typenlijsten worden gepubliceerd.

2. Op de plaats waar een gasstation gebouwd werd, werden grote concentraties inheems aardewerk gevonden. Ook veel paalsporen werden aangetroffen, doch de te onderzoeken oppervlakte was zo klein, dat geen huisplattegrond kon worden gereconstrueerd.

Veel aardewerk met o.m. kamversiering en vingernagelversiering kon worden geborgen, evenals een enkele Ruinen-Wommels III scherf. Opvallend is het ontbreken van Romeins aardewerk.

Datering: 1e eeuw vóór Chr. h.w. (drs. J. F. van Regteren Altena en drs. P. J. Woltering).

3. In de nabijheid van het Huis 't Speyck werd een menselijk skelet gevonden. De benen waren weggegraven door de dragline, maar de rest van het skelet, dat in een rieten mat was begraven, kon worden geborgen. Het geheel lag in een kuil ca. 2 1/2 m onder het maaiveld. Op het graf moet indertijd een vuur aangelegd zijn, aangezien handen en kin verbrand waren. De kuil was gegraven aan de voet van een heuveltje, dat in het profiel zichtbaar was, doch waarvan door verstuing en overspoeling en opvulling met zand- en kleilagen rondom de heuvel in het weiland geen sporen meer zichtbaar waren. Dit heuveltje met een doorsnede gemeten in het profiel, van minimaal 15 meter bleek voor een groot deel uit plaggen te zijn opgebouwd. (Deze plaggenstructuur werd pas later op foto's waargenomen. Provinciaal archeoloog drs. Woltering constateerde ter plaatse plaggen om het graf heen; de heuvel zelf was toen echter al niet meer zichtbaar).

Op stratigrafische gronden is de heuvel in de bronstijd te dateren. Eén scherf werd gevonden; deze is met steengruis verschaald hetgeen deze datering niet tegenspreekt. Een verder opgraving zou moeten uitmaken of we inderdaad met een grafheuvel uit de bronstijd te doen hebben.

Verdere activiteiten van de werkgroep:

Ten oosten van het dorp Velsen kon de groep bij rioleringswerkzaamheden een onderzoek doen. Naast enkele fragmenten t.s. werd veel vroeg middeleeuws aardewerk aangetroffen.

Badorfer en Mayener aardewerk en ook fragmenten met stempelindrukken, die misschien vroeger te dateren zijn.

De gemeente Velsen was bereid een put

voor ons te graven, zodat we een groter oppervlak konden onderzoeken. Op deze plaats kwam ook Pingsdorf, Paffrath, Andenne en Kogelpot te voorschijn.

Schuin door de put bleek een vlechtwandje te lopen tussen aangepunte paaltjes. We hebben hier te doen met een M. E. oeverbescherming.

WERKGROEP NOORD-HOLLAND NOORD A.W.N.:

Begin augustus hebben — in het kader van het stadskernonderzoek — A.W.N.-leden o.l.v. dr. ir. E. H. P. Cordfunke en W. Reder opgravingen verricht op het terrein ter plaatse van het oude gewestelijke arbeidsbureau. In een vrij groot aantal afvalkuilen en greppels heeft men bewoningsresten — o.m. schervenmateriaal — uit de 11e en 12e eeuw aangetroffen. Ter plaatse van dit terrein moet ongeveer de noordelijke begrenzing van het bewoningsgebied van het oudste Alk-

maar geweest zijn. Deze begrenzing werd gemarkeerd door de zgn. Oudesloot, waarvan men tijdens het onderzoek hoogstwaarschijnlijk een deel van het beloop heeft blootgelegd.

Onder de 11e—12e eeuwse bewoningslaag is een door zand overstoven veenlaag waargenomen, die blijkens schervenvondsten al in de — late — ijzertijd bewoond is geweest, d.w.z. vóór en omstreeks het begin van de jaartelling.

Na het eind van de 12e eeuw is het gebied geruime tijd onbewoond geweest. In 1415 heeft men ter plaatse het Jonge Hof, een mannenklooster, gesticht, waarvan men een gemetselde afvoerkoker, een waterput en delen van een buitenmuur heeft teruggevonden. Het metselwerk bleek te bestaan uit een klein formaat baksteen, nl. 21 x 10 x 4,5 cm. In de afvoerkoker zijn aardewerkscherven, glasresten, een spaarvarken en zelfs etensresten aangetroffen. (Gegevens ontleend aan de Alkmaarse courant d.d. 9 augustus 1972).

INSTITUUT TUBANTIA

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE.

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al uw periodieken naar

N. V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE
Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070 - 859347

INHOUDSOPGAVE WESTERHEEM, JAARGANG XXI, 1972

Artikelen:

<i>Beek, R. van</i> , Quod erat demonstrandum *	Whm 2, 50
<i>Bogaers, J. E.</i> , Severiana Alexandriana *	Whm 5, 206
<i>Boone, W. J. de</i> , Munten van Madelinus/Dorestat in Nederland *	Whm 2, 87
<i>Brunsting, H.</i> , Terra sigillata *	Whm 6, 252
<i>Calkoen, H. J.</i> , Een flesje van de Assumburg *	Whm 2, 87
<i>Calkoen, H. J.</i> , Een netverzwaring uit Pernis *	Whm 3, 130
<i>Deelen, D. van</i> , Speurend in het verleden van Castricum *	Whm 5, 190
<i>Dijk, Th. G. van</i> , Het studie- en werkkamp 1972 in Klein Sinaai (België) *	Whm 4, 175
<i>Franssen, C. J. H.</i> , Een praehistorische afvalkuil te Bennekom *	Whm 4, 162
<i>Friederich, F. H. W.</i> , Pijpelogie V *	Whm 2, 79
<i>Goutbeek, A.</i> , en <i>G. J. Wijnberger</i> , Een urn uit de Late-Bronstijd in Varsen, gem. Ommen *	Whm 6, 236
<i>Haneveld, G. T.</i> , De schedels uit de St. Pieterskerk te Utrecht; sporen van een medische behandeling ? *	Whm 1, 32
<i>Helderman, E. J.</i> , Een stenen strijd- of hamerbijl uit Uitgeest *	Whm 6, 239
<i>Hooijer, C. R.</i> , Over bijlen en dissels *	Whm 1, 23
<i>Janssen, A. J.</i> , en <i>W. N. Tuyn</i> , Bewoningsresten uit de Bronstijd en de Romeinse tijd op de Pas te Wijchen *	Whm 3, 98
<i>Kalmeyer, C. A.</i> , A la recherche de Nehalennia, ofwel het mysterie ontsluit * *	Whm 2, 63
<i>Moerman, P.</i> , en <i>M. H. J. Th. van der Veer</i> , De schedel uit de St. Pieterskerk te Utrecht *	Whm 1, 29
<i>Modderman, P. J. R.</i> , Notitie bij het „sieraad” van Velsen	Whm 2, 78
<i>Ooyevaar, P. J.</i> , Eiteren bij IJsselstein *	Whm 3, 120
<i>Perizonius, W. R. K.</i> , Urnen met een historie *	Whm 4, 144

* geïllustreerd.

<i>Roo, Chr. de, en A. Brouwer, Een zijl of duiker in de Westabtspolder te Schiedam *</i>	Whm 5, 209
<i>Schimmer, J., Een opgraving in de Haarlemse binnenstad *</i>	Whm 5, 195
<i>Schimmer, J., Wat is er aan de hand met deze hand? *</i>	Whm 5, 216
<i>Schimmer, J., Een vedelaarskan en een sierkan van een vroege Haarlemse pottenbakker *</i>	Whm 6, 230
<i>Smit, P., Middeleeuwse bewoningsresten op het Balgzand *</i>	Whm 1, 3
<i>Spaan, J. D. J., Terreinonderzoek in Vechten *</i>	Whm 2, 60
<i>Veerman, J. P., Vijzel van Purbeck marble *</i>	Whm 4, 171
<i>Veerman, J. P., Van Moustérien tot Tjonger; vuursteen- en andere vondsten van Cadzand-Strand *</i>	Whm 6, 244
<i>Vons, P., De Romeinen in Velsen *</i>	Whm 3, 117
<i>Wassink, A., Een romeins bronzen reliefmédaille *</i>	Whm 4, 159
<i>Werkgroep Z. W. Veluwezoom, Midden- en W.-Betuwe en Bommelerwaard, De opgraving van Geldersweert *</i>	Whm 2, 54
<i>Yzendoorn, A. E. L. van, Zweedse rotstekeningen en het „Sieraad” van Velsen *</i>	Whm 1, 19

Boekenbeurs:	Whm 1, 38; Whm 2, 89;
	Whm 4, 174; Whm 6, 269

Diversen:

Achtste Nederlands archeologisch congres te Amersfoort	Whm 2, 89
Archeologisch symposium	Whm 5, 226
Archeologische mededeling aan opa	Whm 6, 274
Bewogen in beweging; de A.W.N. vergaderde te Middelburg *	Whm 3, 126
De provinciale archeoloog; zijn taak en zijn verhouding tot de amateur-archeoloog	Whm 1, 37
Promotie drs. W. A. Casparie	Whm 4, 183
Reacties van lezers	Whm 4, 187
R.O.B.-kalender	Whm 1, 40
Teleac-cursus „Graven in het verleden”	Whm 1, 2
Verstelbare tekenmal *	Whm 3, 131
Waar blijft het nieuws uit de werkgroepen ?	Whm 1, 2

Literatuurbesprekingen:

Alkmaars jaarboekje 1971 (P.S.)	Whm 3, 133
Artefact; 150 jaar Rijksmuseum van Oudheden 1818—1968; een keuze uit de verzamelingen (P.S.)	Whm 6, 269
Bostraeten, H. Ch. van, De nederzetting Sloten en de Merovingische begraafplaats te Gent-Port- Arthur (J. Ypey)	Whm 5, 219
Calkoen, H. J., De Engelmunduskerk te Velsen (P.S.)	Whm 4, 184
Demolon, P., Le village mérovingien de Brebières (W. d. B.)	Whm 5, 221
Es, W. A. van, Paddepoel; excavations of frustrated terps (H. J. C.)	Whm 2, 93
Glob, P. V., Mummies uit het veen; IJzertijdmen- sen 2000 jaar bewaard (P.S.)	Whm 2, 92
Roghman, Roeland, 12 Prenten van Nederlandse kastelen (P.S.)	Whm 1, 42
Schoevers, M., Het oudste Frankrijk (P.S.) . . .	Whm 3, 134
Verlinde, A. D., Spätneolithische und frühbronzezeit- liche Siedlungsspuren auf der Meerlo-er Heide (R.v.B.)	Whm 3, 132
Vos-Dahmen von Buchholz, T, De Wiking van Walacra (H.J.C.)	Whm 1, 42
Zandstra, E., Lascaux, de dieren en hun mensen (P.S.)	Whm 2, 91

Literatuursignalement:

Whm 1, 43;	Whm 2, 95;
Whm 3, 135;	Whm 4, 185
Whm 5, 222;	Whm 6, 270

Mededelingen Hoofdbestuur:

Contributiebetalings 1973	Whm 6, 269
Contributieverhoging	Whm 5, 218
Een nieuwe functie bij de A.W.N.: Administrateur .	Whm 2, 84
H. Schoorl, administrateur A.W.N. *	Whm 4, 142
Jaarverslag A.W.N. 1971	Whm 5, 218
Samenstelling dagelijks bestuur	Whm 4, 143

Necrologieën:

In memoriam pastoor Binck	Whm 1, 28
In memoriam mr. H. K. de Raaf	Whm 5, 189

Nieuws uit de werkgroepen - De werkgroepen in het nieuws:

Werkgroep Den Haag e.o.	Whm 5, 227
Werkgroep Helinium	Whm 3, 140
Werkgroep Kennemerland - Velsen	Whm 1, 48; Whm 6, 275
Werkgroep Midden- en West-Betuwe	Whm 4, 188; Whm 5, 227
Werkgroep Noord-Holland Noord	Whm 6, 276
Werkgroep Nijmegen e.o.	Whm 3, 140; Whm 4, 188
Werkgroep Utrecht e.o.	Whm 5, 228
Werkgroep Zaanstreek e.o.	Whm 3, 140; Whm 5, 228
Werkgroep Zeeland	Whm 1, 48
Werkgroep Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Velu- wezoom	Whm 5, 227

Tentoonstellingsnieuws:

Whm 1, 41; Whm 2, 89;
Whm 3, 125; Whm 4, 174
Whm 5, 217

Voorwoorden:

Een Frankische boer * (R.v.B.)	Whm 1, 1
Laat uw vondsten zelf aan het woord (P.S.) . . .	Whm 3, 97
Leven en laten leven (P.S.)	Whm 6, 229
Schok der herkenning? (P.S.)	Whm 4, 141
Science-fiction voor analfabeten (P.S.)	Whm 2, 49

ADRESSENLIJST HOOFDBESTUUR EN WERKGROEPSECRETARIATEN DER ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP VOOR NEDERLAND

Hoofdbestuur:

Algemeen Voorzitter: Dr. ir. E. H. P. Cordfunke, Hobbemalaan 14, Alkmaar, tel. 02200 - 14009;
Algemeen Secretaris: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, tel. 070 - 869114;
Algemeen Penningmeester: H. van der Lugt, Weerdsingel W.Z. 36, Utrecht, tel. 030 - 318680.

Leden:

Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, Utrecht, tel. 030 - 710571;
Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, Amersfoort, tel. 03490 - 21410;
A. N. van der Lee, Wethouder v. Soestbergenstraat 27, Den Bosch, tel. 04100 - 35519;
H. H. Lubberding, Th. à Kempisstraat 71, Deventer, tel. 05700 - 18136;
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag, tel. 070 - 231958.

Administrateur:

H. Schoorl, Van de Endelaan 90, Hillegom, tel. 02520 - 16482.

Secretariaten Werkgroepen:

1. *Texel*: G. Gerrits, De Zes 2 A, Den Burg (Texel), 02220 - 2169;
2. *Noord-Holland Noord*: C. J. Kneppelhout, Bremstraat 26, Den Helder, 02230 - 12153;
3. *Zaanstreek en omstreken*: Mevr. E. van Schoor, Weth. Twaalfhovenstraat 18, Uitgeest;
4. *Kennemerland (Haarlem e.o.)*: W. H. Roodenburg-van der Laan, Iordensstraat 61, Haarlem, 023 - 315361;
5. *Amsterdam en omstreken*: J. P. Jacob, Kinkerstraat 294-II, Amsterdam, 020-120200;
7. *Den Haag en omstreken*: Mr. J. H. van Overbeek, Jan Mulderstraat 44, Voorburg, 070 - 869114;
8. *Helinium (Vlaardingen)*: Mej. C. W. Snijdelaar, Bgm. van Haarenlaan 664, Schiedam, 010 - 702445;
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam e.o.)*: Mevr. T. E. Henkes-Siertsema, 's Landswerf 70, Rotterdam, 010 - 110577;
10. *Zeeland*: Mevr. L. C. J. Goldschmitz-Wielinga, De Meesterstraat 19, Vlissingen;
11. *Lek en Merwestreek*: J. W. Busé, Peulenstraat 161, Hardinxveld-Giessendam, 01846 - 2439;
12. *Utrecht en omstreken*: Mej. G. Wijnand, Marshall-laan 365, Utrecht, 030 - 934121;
13. *Naerdincklant (Hilversum e.o.)*: D. A. van Dalen, Huizerweg 172, Bussum, 02159 - 17024;
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort e.o.)*: H. J. Reusink, Plaggeberg 37, „De Kei”, Leersum, 03434 - 2213;
15. *Zuidwest-Veluwezoon, Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard*: Mevr. T. van Wijk-Brouwer, Schuurhoven 19, Bennekom, 08389 - 5418;
16. *Nijmegen en omstreken*: M. E. P. Ritzer, Hengstdalseweg 16, Nijmegen;
17. *Zuid-Salland -IJsselstreek - Oost-Veluwezoon*: J. F. Sibbes, L. van Bommelweg 2, Diepenveen, 05709-1641.